
Ethnographia

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

113. évfolyam

2002.

A szerkesztőbizottság elnöke:

KÓSA LÁSZLÓ

A szerkesztőbizottság tagjai:

KEMÉNYFI RÓBERT, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, T. BERCZKI IBOLYA,
VARGYAS GÁBOR, VIGA GYULA, VOIGT VILMOS

Szerkesztő:

BARTHA ELEK

EGYETEMI
NÉPRAJZI
INTÉZET
BUDAPEST

TARTALOM – TABLE OF CONTENTS

TANULMÁNYOK

<i>Flórián Mária</i> : A színház és a (köz)nép a 19. század elején	245–266
<i>Jung Károly</i> : Mióta tisztelik az öregeket?	1–21
<i>Keményfi Róbert</i> : Földrajzi szemlélet a néprajztudományban	189–244
<i>Ozsváth Gábor D.</i> : Vízimalmok és egyéb vízajtotta szerkezetek a mai Erdélyben	69–103
<i>Turai Tünde</i> : Az életút végén	23–67

KÖZLEMÉNYEK

<i>Hála József–Kemecsi Lajos</i> : Tardosi adatok Szűz Mária tiszteletére	275–287
<i>Keszeg Vilmos</i> : A félrevezető narratívum, mint elbeszélési stratégia	121–132
<i>Lovas Kiss Antal</i> : Gazdálkodói magatartásformák és üzemszervezet 1989 után a dél-bihari régió néhány településén	105–120
<i>Seres Andrea</i> : Lakodalmi vendéglátás: gyökeres változtatás gondolata vidéken az ezredfordulón	267–274
<i>Szigeti Jenő</i> : Nazarénus-történetek a XIX. századból	133–140

MŰHELY

<i>Balassa M. Iván</i> : A Magyar Néprajz kézikönyv Gazdálkodás kötetének szakmai vitája	299–302
<i>Voigt Vilmos</i> : A folklór mint művészet	289–298

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

<i>Hermann Zoltán</i> : Fonorejtvények Kriza János gyűjteményében	303–316
<i>Ujváry Zoltán</i> : Néprajzi vonatkozások Ipolyi Arnold úti rajzaiban	141–154

IN MEMORIAM

Balassa Ivánra emlékezünk (<i>Dankó Imre</i>)	323–328
Penavin Olga (<i>Jung Károly</i>)	317–321
Rudolf Schenda emlékére (<i>Voigt Vilmos</i>)	321–323

ISMERTETÉSEK

Acta Ethnologica Danubiana 4. Az Etnológiai Központ Évkönyve 4. (<i>Bódi Erzsébet</i>)	368–369
Ahol áldás és átok a víz – „A Tisza-völgy: fajtánk bölcsője” Ezer év a Tisza mentén (<i>T. Bereczki Ibolya</i>)	182–185
Andocs és Somogyvár két község a Száz magyar falu könyvesháza sorozatból. Csóti Csaba: Andocs. Bösze Sándor: Somogyvár (<i>Knézy Judit</i>)	361–364
Atlante dei Sacri Monti, Calvari e Complessi devozionali europei / Atlas of Holy Mountains, Calvaries and devotional Complexes in Europe (<i>Szilágyi István</i>)	349–351
Barna Gábor: Az Élő Rózsafüzér kunszentmártoni társulatának jegyzőkönyvei 1851–1940. (<i>Karácsony Molnár Erika</i>)	357–360
Beszédes Valéria: Ünnepe ez nekünk (<i>Klamár Zoltán</i>)	353–354
Erdély természeti és történeti földrajza (<i>Borsos Balázs</i>)	
Für Lajos: A berceli zenebona 1784. (<i>Kemecsi Lajos</i>)	367–368
Gráfik Imre–Turbéky Dénes: Széki lakodalom (<i>Verebélyi Kincső</i>)	360–361
Günay, Reha: Tradition of The Turkish House and Safranbolu Houses (<i>Bozsaky Dávid</i>)	171–174
Jankó János: Utazás Osztyájköldre (<i>Tóth Arnold</i>)	178–179
Keményfi Róbert: A gömöri etnikai térmozaik. A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai térszerkezetének változása – különös tekintettel a szlovák–magyar etnikai határ futására (<i>Dankó Imre</i>)	346–349
Kovács József: Fa haranglábak, harangtoronyok (<i>M. Szabó Magdolna</i>)	366–367
Kunkovác László: Kece, milling, marázsa (<i>Solymos Ede</i>)	185–186
Linda Dégh: Legend and Belief. Dialectics of a Folklore Genre (<i>Voigt Vilmos</i>)	167–171
Magyar Néprajz II. Gazdálkodás (<i>Kemecsi Lajos</i>)	155–157
Magyar Néprajz II. Gazdálkodás kötet (<i>Kemecsi Lajos</i>)	329–340
Magyar Zoltán: Szent István a néphagyományban (<i>Tomisa Ilona</i>)	176–177
Manherz, Karl: Volkstrachten der Ungarndeutschen (<i>Verebélyi Kincső</i>)	351–353
Merítés. Néprajzi tanulmányok Szilágyi Miklós tiszteletére (<i>Jávorka Kata</i>)	343–346
Miroslava Ludvíková: Moravské a slezské kroje. Kvaše z roku 1814/Mährische und schlesische Volkstrachten. Guaschen aus dem Jahre 1814 (<i>Balogh Jánosné Horváth Terézia</i>)	180–182
Népi építészet Erdélyben (<i>H. Csukás Györgyi</i>)	162–165
„Népművészeti örökségünk”-sorozat (<i>Flórián Mária</i>)	189–162

Orosz György: Aranyhegyet ne adj te nékik. Krisztus legkisebb testvérei a régi Oroszországban (<i>Dankó Imre</i>)	369–370
Shavua tov! Eine gut Woche! Jüdische Türme aus Schwäbisch Gmünd – The Jewish Towers from Schwäbisch Gmünd (<i>Balogh Jánosné Horváth Terézia</i>)	186–187
Szagrális emlékek térben és időben (<i>Klamár Zoltán</i>)	179–180
Szapu Magda: A zürkorszak gyermekei (<i>Nagy Réka</i>)	354–356
Túri Róbert: Komárom-Esztergom megye néprajzi bibliográfiája (<i>Kemecsi Lajos</i>)	365–366
Tüskés Gábor–Knapp Éva: Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században (<i>Bartha Elek</i>)	165–167
Voigt Vilmos (szerk.): A magyar folklór (<i>Liszka József</i>)	340–343

Ethnographia

113. évfolyam

2002.

1-2. szám

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

A szerkesztőbizottság elnöke:
KÓSA LÁSZLÓ

A szerkesztőbizottság tagjai:
KEMÉNYFI RÓBERT, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, T. BERECSKI IBOLYA,
VARGYAS GÁBOR, VIGA GYULA, VOIGT VILMOS

Szerkesztő:
BARTHA ELEK

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, H-1055 Budapest V.
Kossuth Lajos tér 12. Telefon: (1) 473-2400/481-es mellék
Telefon/telefax: (1) 269-1272, e-mail: mnt@post.hem.hu

A szerkesztő címe: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék
H-4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Pf.: 16. Telefon/Fax: (52) 489-100/2249-es mellék
E-mail: bartha@kltesrv.klte.hu

TARTALOM

Tanulmányok

<i>Jung Károly:</i> Mióta tisztelik az öregeket?	1
<i>Turai Tiünde:</i> Az életút végén	23
<i>Oszváth Gábor D.:</i> Vízimalmok és egyéb víz hajtotta szerkezetek a mai Erdélyben	69

Közlemények

<i>Lovas Kiss Antal:</i> Gazdálkodói magatartásformák és üzemszervezet 1989 után a dél-bihari régió néhány településén	105
<i>Keszeg Vilmos:</i> A félrevezető narratívum mint elbeszélési stratégia	121
<i>Szigeti Jenő:</i> Nazarénus-történetek a XIX. századból	133

Tudománytörténet

<i>Ujváry Zoltán:</i> Néprajzi vonatkozások Ipolyi Arnold útirajzaiban	141
--	-----

Ismertetések	155
---------------------------	-----

Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

113. évfolyam

2002.

1–2. szám

Jung Károly

Mióta tisztelik az öregeket?

**Az öreg(ember)ek megölésének megszűnéséről szóló népi elbeszélések
(AaTh 981) a magyar prózaepikában**

Katona Imre (1921–2001) emlékének

Évtizedek óta foglalkozom a délvidéki (vajdasági) magyar népi kultúra jelenségeinek vizsgálatával, szinkrón és diakrón leírások és szövegközlések feltárásával és kommentálásával, abból a meggyőződésből kiindulva, hogy e hagyományvilág írásos nyomai – akár kéziratossá, akár nyomtatott formában – minden bizonnyal léteznek, csak nem kerültek (még) elő. Kutatásaim során nem egy szövegemlék, leírás bukkant már fel, melynek egy részét esszék és tanulmányok formájában sikerült a kutatás elé tárnom. Ezek némelyikében olyan adatok és szövegek kerültek bemutatásra vagy elemzésre, melyek az egyetemes magyar népi kultúra vizsgálata szempontjából is immáron mellőzhetetlen támpontot jelenthetnek. A délvidéki magyar népi kultúra sok vonatkozásban peremvidéki nemzetiségi kultúra, mely hosszú évszázadok óta érintkezik a déli szlávok népi kultúrájának számos jelenségével, ebből következően az egybevető vizsgálat szempontjából elsőrendűen fontos adatokat lehet benne megfigyelni. Találhatók benne továbbá olyan adatok is, melyeket a magyar nyelvterület más részein már (vagy még?) nem vagy csak elvétve dokumentált a kutatás.

Egy fél évszázaddal ezelőtti délvidéki, szerb nyelvű múzeumi évkönyv lapozgatása közben került elő az igen furcsa című rövid közlemény, mely aztán e tanulmány kiindulópontjává vált. A cím: „Az öregemberek megöléséről szóló hagyomány a torontálvásárhelyi magyarok körében”. A közleményben, idézőjelek között, egy kerek, szépen elmondott, mondaszerű epikum olvasható, melynek pontos magyar nyelvű fordítása a következő:

„Régen, nagyon régen a föld gyengén termett, s a népnek nem volt elég kenyere. Ezért a király megparancsolta, hogy meg kell ölni minden tehetetlen öreg(é)et (*férfiakat* – *J. K.*), aki munkára képtelen. A parancs nem úgy szólt, hogy az öregeket gonoszte-

vöként öljék meg, hanem hogy erre szűkebb körben, családon belül kerüljön sor. A tettet az elsőszülött fiúnak kellett végrehajtania. A királyi parancs a későbbi nemzedékekre is vonatkozott, úgyhogy bizonyos idő múlva a szokás természetesnek számított és magától érthető volt fiatalok és idősek számára egyaránt. Az öregemberek nem ellenkeztek, mert jómaguk is ugyanúgy ölték meg saját apjukat.

Történt egyszer, hogy egy fiatalembernek meg kellett volna ölnie saját apját. A fiatalember számára a régi szokás nem jelentett vigaszt a szörnyű cselekedetre, bár apja arra figyelmeztette, hogy tegyen eleget kötelességének. A fiú nem engedelmeskedett, hanem elrejtette apját. Az udvar egyik sarkában gödröt ásott, ide rejtette apját, akit tovább ápolat és etetett.

Bizonyos idő múltán hatalmas aszály szakadt az országra. A nép és a király látta, hogy az éhínség után a halál következik. S ekkor a fiatalember nagy bánatában odament a gödörhöz, ahová apját rejtette, de ezúttal már élelmet nem vitt számára.

– Apám! Az egész ország éhezik. Már nekünk sincs mit ennünk, ezért neked sem hozhattam semmi ennivalót.

– Semmit se búsulj, fiam – vigasztalta az öreg. – Az emberi szellem mindenkor készen áll mindenféle veszedelem ellen. Menj és szedjed le házad tetejét. Az majd megment az éhínségtől!

– Nem értem szavaidat, apám – válaszolt a fiú.

– A háztető nem szalmából van, hanem kalászosokkal teli gabonakévékből. Ebből áll az összes háztető az országban.

A fiatalember elrohant, s gyorsan bontani kezdte háza tetejét. Ahogy kitépte az első kévét, meggyőződhetett róla, hogy apja igazat beszélt. A fiatalember példáját követték a többiek is. S az országos bánat egyszerre megszűnt, átadva helyét az örömnak.

Az örömhír eljutott a királyhoz is. A király magához rendelte a fiatalembert, s meg akarta jutalmazni, amiért megmentette a népet az éhínségtől. A király elé lépve a fiatalember nagy zavarban volt. Amikor a király megkérdezte, hogy miként jutott eszébe a mentő gondolat, térdre vetette magát és jajveszékelnéi kezdett:

– Kegyelem, felséges királyom! Nem nekem jutott eszembe, hanem apámnak. Amikor apám megöregedett, az lett volna kötelességem, hogy régi szokás szerint elveszejtsem. De én nem tettem meg! Elrejtettem atyámat, s titkon élelmeztem. Amikor eluralkodott rajtunk az éhínség, atyám felfedte a titkot, hogy a háztető kalászosokkal teli gabonakévékből áll. Ez mentette meg a népet!

A király ezután gazdagon megjutalmazta a fiatalembert, s megparancsolta, hogy a régi törvényt azonnal hatálytalanítsák, s attól kezdve az öregeket tisztelni kell, nem pedig megölni.”¹

Ehhez hasonló szöveget addigi kutatásaim során nem olvastam sem magyar nyelvű, sem pedig délszláv közlésekben. (Mint majd a továbbiakban látható lesz, csak az emlékezetre hagyatkozni nem mindig megbízható filológiai módszer.) A közleményt aláíró *Stevan Degrel* azonban alapvetően fontos rövid bevezetőt ragasztott

¹ Degrel 1952.

a szöveghez, melyben a mai folkloristát is szinte meglepő fontos (és pontos) adatok sorakoznak. Ezekből megtudható, hogy Degrel az elbeszélést 1951-ben jegyezte fel Gyülvézi Katalin 86 esztendőös torontálvásárhelyi származású „magyar asszonytól”, aki gyermekkorát és ifjúságát szülőhelyén élte le, s csak az első világháború előtt költözött Pancsovára, ahol egyébként a gyűjtő találkozott vele és az elbeszélést feljegyezte. A történetet („priču”), mint Degrel írja, az adatközlő még anyjától hallotta. A közlés – mint mondtam – szerb nyelvű, arról nincs szó, hogy mely nyelven mondta el a „magyar asszony”, ám a hangsúlyozottan magyar adatközlő és a közlemény címében is kiemelt magyar néphagyomány alapján nem lehet kétséges, hogy a beszélgetés (gyűjtés) magyarul folyt.² (A gyűjtő szerb írásmódú személyneve és a szerb nyelvű közlés mögött *Degrel István* titokzatos folklórkutató rejlik, aki a korban kibontakozó délvidéki magyar néprajzi gyűjtés egyik résztvevője volt.³)

Degrel ismerte a délszláv etnológiai irodalmat, tehát a torontálvásárhelyi eredetű „magyar hagyományt” nem valamiféle elrettentő magyar kuriózumként közölte, hanem alapjában véve azonnal elhelyezte az öregek megölését tárgyaló irodalom kontextusában. Mint maga írja: „Az öregek megöléséről szóló torontálvásárhelyi hagyomány e tradíció földrajzi elterjedését dokumentálja Dél-Bánságban.” S hivatkozik Vojislav Radovanović terjedelmes tanulmányára, mely két évtizeddel korábban jelent meg, s amely az egyik legalaposabb áttekintése a kérdésnek a délszláv szakirodalomban.⁴ [Hogy e délvidéki magyar epikum egyáltalán fennmaradt számunkra, az valószínűleg annak köszönhető, hogy Degrel a délszláv kutatás számára (is) hozzáférhetővé kívánta tenni – szerbül – a maga gyűjtötte szöveget. Hogy a kérdéskör későbbi délszláv irodalma észre sem vette a közlést, nem hivatkozta, azon csak a gyermektegy lelkek lepődhetnek meg.]

A magam számára Radovanović jelzett tanulmánya jó kiindulást jelenthetett, legalábbis abban az irányban, hogy az öregek megölésének kérdése alapján véve csak népköltészeti kérdés-e, vagy pedig egyetemes etnológiai probléma, mely az egykoron (valószínűleg) gyakorolt közösségi szokás kései lecsapódása. Tehát: a torontálvásárhelyi eredetű népi elbeszélés csak eredetmondának tekint-

2 Az adatközlő neve az eredetiben: Katarina Djilvesi. A magyar személynevek cirill betűs szerb átírásának gyakorlata nem hagy kétséget afelől, hogy Gyülvézi Katalinról van szó. Szülőhelyének (Torontálvásárhely) szerb neve az eredetiben: Debeljača. Ennek nyomán használatos időnként a Debellács elnevezés is a helyi lakosság körében. A Gyülvézi családnév napjainkban nagyon ritka a délvidéki magyar lakosság körében. Ma – mint egy Újvidéken élő azonos nevű személytől megtudtam – ez a név még csupán Piroson fordul elő, melynek magyar lakossága (akárcsak a torontálvásárhelyiek esetében) túlnyomórészt református felekezetű.

3 Degrel István személyéről hosszú és kitaró kutatásom és érdeklődésem ellenére sem sikerült eddig semmit megtudnom. Mindössze arról szólnak adatok, hogy 1950 táján a dél-bánsági magyarság népművészetével (népviselet, tojáshímzés) foglalkozott, de mese- és mondagyűjtést is végzett. Vö.: Bóna 1953: 126–131. Hozzáférhetőbb kiadásban: Jung (szerk.) 1983: 13.

4 Vö.: Radovanović 1930: 309–346.

hető-e, melyben a kegyetlen szokás (társadalmi „intézmény”?) megszűnésének (megszüntetésének) okát (eredetét) mondja el a szép, kerek epikum, vagy pedig a történelem ősködébe vesző társadalmi gyakorlat megszűnését elregélő hagyományról van-e szó.

Megkezdődhetett tehát az izgalmas nyomozás abban az irányban, hogy az öregek megöléséről mit tud az irodalom: a magyar nyelvű, a délszláv és az egyetemes néprajzi (és folklorisztikai) irodalom.

Mivel a magyar nyelvű etnológiai irodalomban nem találtam nyomát, hogy foglalkozott-e egyáltalán valaki (a magyar kutatók közül) a kérdéskörrel,⁵ először a délszláv szakirodalom fonalán indulhattam el. Bizonyára csak én lepődtem meg, hogy a kérdéskörnek jelentősre duzzadt szerbhórvát nyelvű irodalma van. A kutatás több mint egy évszázada beszél az öregek megölésének szinte élő gyakorlatáról (!) a Balkán bizonyos régióiban, s prózaepikumok hosszú sorát tette közzé egyrészt a rítus gyakorlásáról (!), másrészt megszüntetésének, illetve megszűnésének eredetéről.⁶

Sima Trojanović, a 19. század végének és a 20. század első felének pozitivistá néprajzkutató szerb klasszikusa a 19. század legvégén még szinte élő gyakorlatra utaló adatokról számolt be, majd egy három évtizeddel későbbi lexikon-szócikkében alapjában véve megismétli adatait.⁷ A másik szerb folklorista klasszikus, Tihomir Đjordjević ugyancsak szinte élő (vagy legalábbis a 19. század elején még gyakorolt) társadalmi szokásként beszélt az öregek megöléséről, s csakúgy, mint említett kortársa, mai szemmel nézve hátborzongató részletességgel ecseteli a kegyetlen aktus vonatkozásait.⁸ A harmadik szerb klasszikus, Veselin Čajkanović a mágikus nevetés kérdésköre kapcsán érinti az öregek megölésének kérdését, hatalmas korábbi és kortárs nemzetközi irodalomra alapozva elképzeléseit.⁹

5 Bíró Lajos említi a fogalmat az új-guineai bennszülöttekkel kapcsolatban – tagadólag – a Humanizmus az emberevőknél című tanulmányában, 1903-ban. Lásd: Bíró 1987: 224. Továbbá: Asztalos 1953: 95. Dobos Ilona dolgozatát csak később ismertem meg. (Lásd a 48. jegyzetet.)

6 A kérdéskör legteljesebb irodalmának felsorolása: Jovanović 1999: 177–191. A Balkán négy régiójában jegyzi az irodalom a gerontoktónia hagyományát; ezek: Kelet-Szerbia, Dél-Szerbia, Macedónia, valamint a Dinári-hegyvidék régiója. (A II. világháború előtti irodalomban Macedóniát is Dél-Szerbiának tekintették.) Milenko Filipović (1902–1969) maga is gyűjtött számos ide tartozó szöveget a harmincas években Macedóniában, s azt is említi, hogy későbbi gyűjtései során Boszniában, Hercegovinában, Montenegróban és a Vajdaságban is rábukkant a hagyomány szöveges nyomaira. Sajnos, sem gyűjtött szövegeit nem közölte később, sem a kérdéskörrel nem foglalkozott. Vö.: Filipović 1952: 493–496. Számos délszláv variáns pontos adatait adja: Bošković-Stulli 1963: 327. 66; uő 1968 303–432.

7 Jovanović 1999: 161–162. és Trojanović 1926.

8 Đorđević (Tihomir) 1923: 147–152. Több későbbi kiadásban is.

9 Čajkanović 1924: 25–42. Több későbbi kiadásban is. Népmese- és mondakiadványaiban maga is közölt variánsokat. Például: Čajkanović 1927: 338–340.

A problematika (délszláv) vizsgálatának ebben az első szakaszában a legterjedelmesebb és leggazdagabb nemzetközi irodalomra utaló tanulmányt a kérdésről Vojislav Radovanović publikálta.¹⁰ A kismonográfia terjedelmű mű az antik szerzőktől a maga koráig (1930) vizsgálja a szakirodalmat, s az etnológiai vonatkozások mellett gazdag népköltészetinek tekinthető szerb és macedón szöveganyagot (prózaepikát) közöl, elsősorban a szokás megszűnésének (megszüntetésének) okairól. A délszláv vonatkozásokat az előbb ismertetett művek mellett egyéb irodalomra és saját terepi kutatásaira alapozza. (Ezt a művet ismerte Degrel István is.)

A 20. század ötvenes éveinek végén egy Jugoszlávia néprajzát áttekintő egyetemi tankönyv beszél lényegében szinte ugyancsak társadalmi szokásként az öregek megőléséről, és a kapcsolatos prózaepikai szövegekről,¹¹ majd a hetvenes években egy másik egyetemi tankönyv ismerteti a kérdést, már némi szkepszissel, a szokás 19. és 20. századi valós gyakorlásával kapcsolatban, s szintén kitérve a megszűnést (megszüntetést) elmondó epikumokra.¹² Ugyancsak a hetvenes években jelent meg (először angolul) Milovan Gavazzi alapvetően fontos összegező áttekintő tanulmánya, melyben kifejezésre jut gyanúja, hogy a szokást a 19. században valószínűleg már nem gyakorolták, s inkább a népi elbeszélések sugallta tartalom megtévesztő hatásáról lehet szó a kérdés kutatói körében.¹³

A *gerontoktónia* – az öregek megőlésének ez a görög tudományos neve – etnológiai és folklorisztikai kérdéskörének a délszláv néphagyományban – néhány korábban publikált dolgozata után – Bojan Jovanović szerb néprajzkutató és balkanológus szentelt külön monográfiát 1999-ben.¹⁴ (Degrel István 1952-ben megjelent szövegközlését és kommentárját ő sem ismeri.) Könyve, mely a tudományos tárgyalásmód hűvös és fogalmi nyelvezetétől igen távol álló, esszéisztikus, szinte költői szárnyalású, alapjában véve azt igyekszik megmagyarázni és igazolni, hogy az öregek megőléséről szóló tradíció képzeletbeli szertartások („*fantazmatski ritual*”) alapján létrejött népi elbeszélések hatására tévesztette meg a 19. század végének és a 20. század első felének szerb etnológusait, s voltaképpen a történelem ősködébe vesző esetleges társadalmi szokás kései lecsapódásáról van szó. Sajnos, nincs tudomásom róla, hogy monográfiája milyen visszhangot váltott ki az etnológusok körében.

10 Radovanović 1930: 309–346.

11 Drobnjaković 1960: 130–133.

12 Vlahović 1972: 16–18. Az öregek megőlésének „hagyományával” kapcsolatos álláspont változását jelzi, hogy a szerző legutóbb megjelent szerb néprajzi monográfiájában e „társadalmi szokást” már nem is említi. Vö.: Vlahović 1999.

13 Gavazzi, 1978: 220–225. Angol eredetije: *Folklore today – A Festschrift for Richard M. Dorson*. Bloomington, 1976. című kötetben.

14 Jovanović 1999. Korábbi cikkei: Jovanović 1987: 242–243; Jovanović 1995: 210–211.

Nagyon röviden összefoglalva ennyit lehet tudni az öregek megölésének etnológiai vonatkozásairól a délszláv szakirodalom alapján. (A folklorisztikai – népköltészeti – vonatkozásokról még szó lesz a későbbiekben.)

Mivel ennek a dolgozatnak nem feladata, hogy egy hipotetikus rítus korai vagy kései valós gyakorlatának hitelessége vonatkozásában állást foglaljon, az öregek megölésének etnológiai irányú vizsgálata kérdésével a továbbiakban nem foglalkozom ezen a helyen. A kérdéssel kapcsolatos irodalomból számos hitelesként bemutatott példával lehetne illusztrálni a keleti szláv, délszláv, sőt a magyar tradícióból is az öregek megölésének szokását.¹⁵ Más kérdés, hogy a rendelkezésre álló ókori, középkori és újkori, vagy akár 19. századi „leírások” és „megfigyelések” mennyire alapulnak egy virtuális rítus valós gyakorlatán, s mennyiben alapozódnak azokra az adatokra, amelyek a (nemzetközi) népi elbeszéléskultúra változataiban reprezentálódnak. A mese-, monda- vagy példázatszerű epikumokban¹⁶ megörökített adatok ugyanis általában valamiféle meghatározhatatlan távoli (ős) múlt-hoz, sőt esetleg nem is létező (és soha nem volt) etnoszokhoz kapcsolják az öregek megölésének szokását. (A kapcsolódó délszláv elbeszélő szövegekben gyakran a *nemri* – jelentése: halhatatlanok, soha meg nem halók –, soha nem volt, „etnosz”-hoz kapcsolódnak a történetek.) Az ide tartozó (eredet)mondák vagy példázatok kapcsán – folklorista szemmel – a hitelesség fogalma nem jöhet számításba; ezek az epikumok nemzetközi vándormotívumokat aktualizálnak, s a típuskatalógus alapján megfelelő típusszámok alá sorolhatóak. Ez persze nem jelenti azt, hogy az egy-egy etnoszhoz kötött folklórtradíciókban létrejött szövegváltozatok nem tartalmazhatnak bizonyos lokális jellemzőket is. E dolgozat további részében éppen ilyen kérdésekkel kívánok foglalkozni: megkeresni és meghatározni a torontálvásárhelyi mondaváltozat helyét a magyar és nemzetközi folklórban, megvizsgálni esetleges kötődéseinek (eredetének?) irányát, s azonosítani a katalógus alapján feltehető magyar és idegen változatait.

A fentiekben ismertetett és áttanulmányozott délszláv irodalom – mint említettem – szövegszerűen tartalmaz nagy számú népi elbeszélést, amelyben szinte kizárólag az öregek megölésének megszűnését (megszüntetését), illetve ennek okait olvashatjuk. Az utalások, valamint saját kutatásaim alapján számos változatot ismerhettem meg szerb, horvát és macedón népielbeszélés-gyűjteményekben is.¹⁷

15 Ilyen adatokat idéz: Radovanović 1930. és a korábbi vonatkozó szerb irodalom: Beauvoir 1972: 58–135; Dobos 1986: 70–78; Veleckaja 1996. és mások is.

16 Moser-Rath 1977: 388–395.

17 A nemzetközi mesekatalógus felhasznált lenyomata (1981) utáni időszakból például: Đorđević (Dragutin) 1988: 287–290. Négy szerb változat. Továbbá: Tošev sast. 1954: 209–212. (Macedón változat.) Kitűnő eligazító irodalom a kérdéskör kapcsán: Bošković-Stulli 1991: 94–97. Friss terepi gyűjtés alapján Montenegróból anekdotaként közölték az alábbi szöveget, mely a típus regresszióját dokumentálja: a gerontoktóniát már nem is említik benne, ezáltal a változat egészen más irányba kanyarodik.

Fontos megjegyezni, hogy Bojan Jovanović monográfiája ismeri az epikum nemzetközi típusszámát (AaTh 981), s ebből kiindulva meg lehetett állapítani, hogy a délszláv folklórban hány változat volt ismeretes (legalábbis a nemzetközi mesekatalógus felhasznált kiadásának elkészülte idejéig), ellenőrizni lehetett, hogy vannak-e a típusnak további magyar változatai, illetve milyen nemzetközi irodalom tárgyalja a kérdéskört és a típust. Ily módon a torontálvásárhelyi magyar változat igazi vizsgálata és kontextusának megrajzolása lehetségesnek látszott.

A nemzetközi mesekatalógus *AaTh 981. Az elrejtett öregember bölcsessége megmenti a királyságot* szövegtípusának 5 szlovén és 61 (!) „szerbhorvát” változatát tartja számon. Magyar változatát nem ismeri. Az általam áttanulmányozott (és az eddigiekben ismertetett) irodalomban, valamint a délszláv népielbeszélés-gyűjteményekben további változatok olvashatóak.¹⁸ Ezek áttanulmányozásával tettem kísérletet arra, hogy a torontálvásárhelyi magyar epikum közelebbi változatait megleljem. Az epikumok áttanulmányozása alapján azt kellett megállapítanom, hogy a szövegtípusnak a szerb, horvát és macedón folklórban számos verziója van, melyben az öregember bölcsessége (voltaképpen az őt megölni nem akaró fia számára adott tanácsa vagy tanácsai) számos közbeékelt motívum és beiktatott egyéb szövegtípus által nyilatkozik meg. Az öregember bölcs tanácsai valamilyen feladat megoldásában, találós kérdésre adott válaszban, illetőleg – a Degrel által publikált szövegben is – a királyság éhhaláltól való megmentésében segítettek. Mint Paudler később forgatott monográfiájából tudjuk, a típus említett verziói más népek folklórijából is ismertek.¹⁹ Engem azonban azok a variánsok érdekeltek, melyekben az öregember tanácsai alapján zsúpfedélből (vagy szalmából) kicsépelte szemes gabona mentette meg a királyságot az éhínségtől. A

„Élt családjával egy öregasszony. Amíg meg nem öregedett, mindent elvégzett, amit falun szokás. Mikor már tehetetlenné vált, egyre jobban útjában volt a többieknek. Összebeszéltek tehát azok, és beletették egy kádba. Az öregasszony egész nap ott volt. Amikor vacsora körül járt az idő, kiszólt a kádból:

– Ugye, gyerekek, bezártátok a tyúkokat?

A többiek csak összenéztek.

– Ajaj, bizony nem. Futás, zárjátok be őket – mondta a fia.

Kicsit később újra kiszólt az öregasszony a kádból.

Mire újra a háziak:

– Bizony nem – s elrohantak, hogy elvégezzék, amit az öregasszony mondott.

S az öregasszony a kádból szólva felsorolta mindazokat a teendőket, melyeket napközben és este felé el kellett volna végezni. Látták a háziak, hogy az öregasszony nélkül a dolgok felét elfelejtették elvégezni, mire megszólalt a házigazda:

– Gyorsan, vegyétek ki öreganyót a kádból. Nem kell semmit sem csinálnia, eleget dolgozott. Hadd legyen velünk, míg a Jóisten magához nem veszi, hisz nélküle nem megyünk semmire.”
Milošević 1999: 36.

18 Vö.: Bošković-Stulli 1997: 224–226; Đorđević (Dragutin) 1988: 287–290; A nemzetközi katalógus macedón változatokat nem ismer, ezek Radovanović tanulmányában olvashatóak, egy változat adatai az előző jegyzetben.

19 Paudler 1937.

nemzetközi mesekatalógusban szereplő típus az öregember bölcsességét (tulajdonképpen: segítő tanácsát) ilyen részletességgel nem jelzi, vizsgálatomnak ebben az időszakában pedig még nem ismertem Paudler könyvét és a Meseenciklopédia (*Enzyklopädie des Märchens*) vonatkozó címszavát.²⁰ Maradt tehát a szövegadászat: az elérhető változatok sorra olvasása, mely végül is eredményre vezetett.

A Vojislav Radovanović dél-szerbiai és macedóniai gyűjtésében szereplő epikumok közül néhány változat tekinthető a torontálvásárhelyi szöveg közeli párhuzamának. A szüzsék is majdnem azonosak: a rossz (gabona)termés miatt éhínség fenyegeti az országot, mert nincs vetőmag. Az elrejtett öregember azonban tudja, mi a teendő: azt tanácsolja fiának, hogy földjükön keresse meg a legnagyobb hangyabolyt, mert abban sok gabona van. Így is lett, s a szöveg a Degrel által közölt változatnak megfelelően végződik.²¹ A bánági magyar epikum közeli variánsa is felbukkan Radovanović dolgozatában, sajnos azonban nem szépen elmesélt mondaszöveg formájában, hanem csak tartalmi kivonatban, melyben az alábbi olvasható: „A Károlyváros környéki változathoz közelebb áll az a variáns, melyet a Pirotsko Polje-i parasztoktól hallottam, s melyben ugyancsak az öregek megölésének megszűnését magyarázzák, akárcsak a többi említett elbeszélésben. Ebben is azt a tanácsot adta az öreg, hogy fia úgy juthat (vető)maghoz, hogy keressen szalmát, szántsa fel a földet és vesse bele (a szalmát). Termett is ezáltal gabona (búza), s a nép megmenekült az éhínségtől.”²²

Ezek után a Károlyváros környéki változatot kellett megkeresni, mert annak ismerete nélkül Radovanović mondata nem volt teljesen érthető. Az először 1886-ban publikált horvát népi elbeszélés vonatkozó részének magyar fordítása így hangzik:

„Történt egyszer, hogy tönkrement a rozstermés, nem lehetett sehol vetni való rozst találni. Mindenféle urak és más emberek törték a fejüket, hogy juthatnának vetni való rozshoz, de semmit sem tudtak kitalálni. Elmesélte ezt a bíró, az öreg fia, apjának, s azt mondta neki:

– Apám, kiveszett az egész világon a rozsz, sehol sem lehet ezen a világon rozsmaghoz jutni.

Mondta erre az öreg:

– Kedves fiam, eredj, hányd le a legújabb zsúpfedelet, hordjad ki a rozsszalmát a mezőre, és szántsd be a földbe! Így találhatsz magadnak rozstot.

A fiú újra apjára hallgatott, lehányta a faluban a legjobb zsúptetőt, kihordta a rozsszalmát a mezőre és beszántotta. Amikor eljött a rozsz ideje, a mezőn a szalmából a legszebb rozsz kelt ki. Amikor az urak ezt meglátták, újra elcsodálkoztak, majd megint megkérdezték tőle:

20 Moser-Rath 1977.

21 Radovanović 1930: 320. Macedón változat.

22 Radovanović 1930: 321. Szerb változat.

– Ki tanított meg téged arra, hogy így kell csinálni?

A fiú azt felelte:

– Erre az én öreg édesapám tanított, ő igazított útba.

Erre megkérdezték tőle:

– Hol van az a te apád, aki ennyi mindenre megtanított?

– A hordó alatt van, ottan táplálom, mert nem akartam megölni, örülök, hogy él.”²³

A szöveg azzal fejeződik be, hogy ezután az öregeket nem szabad megölni, éljenek csak, ameddig élnek, s tanítsák bölcs dolgokra a fiatalabbakat.

Nos, ez a változat áll(t) legközelebb a torontálvásárhelyihez, bár természetesen eltérés is van köztük; ezek (is) azok a lokális különbségek, amelyek az egymástól távoli, s nem egy nyelv közegében kialakult mondaváltozatok esetében megfigyelhetők. Bár a nemzetközi mesekatalógus tekintélyes számú „szerbhorvát” változatot jelez, ezek között sem a keresés kezdeti szakaszában, sem pedig később, nem találtam több olyan változatot, mely a „zsúptetős” verziót reprezentálná. Bojan Jovanović időközben megjelent monográfiája azonban, legalábbis az utalás szintjén, további – földrajzilag jóval távolabbi – szövegpárhuzam megletére utalt.²⁴

A délvidéki magyar szövegváltozat legközelebbi (idegen) párhuzama N. N. Veleckaja orosz folklorista könyvéből²⁵ került elő: az öregek megölésének hagyományát tárgyaló művében, a 19. század derekáról származó adatként, az alábbi ukrán népi elbeszélés hámozható ki, amely azonban szövegének megfogalmazását tekintve nem egy konkrét adatközlő szavainak tekinthető:

„Három egymást követő aszályos esztendő után hatalmas éhínség tört ki, mely a népet az éhhalál rémével fenyegette. Ezért a legfőbb hatóság rendeletet adott ki, hogy az összes öreget el kell emészteni, aki pedig nem tartja be a rendeletet, s a falánk öregeket túl soká tartaná vagy elrejténé, arra halálbüntetés vár. A hatóság emberei összeszedték az öregeket és elpusztították őket.

Hiába volt az öregek rábeszélése, hogy gyerekeik életben maradása érdekében, a rendelet betartására készen, fiaikat tette sarkallják, a fiak a fiatal uralkodó parancsa ellenére elrejtették apjukat a szoba sarkában ásott különleges rejtékhelyen.

23 Strohal 1923: 80, 70. A „Mióta engedik az emberek halálukig élni az öregeket, s nem ölik meg őket előbb” című szöveg befejező része. (A nehéz, nyelvjárási népi elbeszélés tartalmának pontos megértését Strohal mellékelt szójegyzéke nagyban elősegítette.) Újraközlése: Bošković-Stulli 1963: 198–200. 66. Jegyzetek: 327. (E kötet szójegyzéke alapján a népi elbeszélés gyakorlatilag érthetetlen; a kulcsszó – *suhota*, alapvető jelentése: *padlás* – jelentését nem adja meg pontosan.)

24 Jovanović 1999: 89–90.

25 Veleckaja 1996. Mi sem természetesebb, mint az, hogy a könyv az orosz eredeti pontos adatait nem adja meg. Egy lapalji jegyzetből azonban kihámozható, hogy címe (magyarul): „Az archaikus szláv szertartások pogány szimbolikája” lehetett. Megjelent: Moszkva, 1978.

Ám a nyár aratás és tarló nélkül telt el, az őszi örömei nélkül; jött a tavasz, halvány fény sugar, kenyérgabona-vetés azonban sehol. Következett tehát a világ vége.”²⁶

Mivel a szöveg nem a feltételezett epikumot adja, hanem abból idéz a szerző közbevetéseivel, a továbbiakban a lényeg: „...az apák tanácsára hallgatva a fiak azt a magot vetették el, melyet a zsúptető szalmájából csépeltek ki”, ebből aztán szép vetések keltek, melyeket nem győzött csodálni a fiatal, tapasztalatlan uralkodó. Amikor az igazság kitudódott, a bölcs öreget maga mellé vette legfőbb tanácsadójaként. Ebből tehát az következik, hogy ezzel meg is szüntette, visszavonta az öregek megölésére kiadott rendeletet.²⁷

A mindaddig társtalan délvidéki magyar népi elbeszélésnek tehát vizsgálatomnak ebben a szakaszában nagyon közeli szerb,²⁸ horvát,²⁹ valamint tartalmi jegyeiben és motívumaiban teljesen azonos ukrán változata³⁰ került elő. A további nyomozás kiderítette, hogy a 20. század harmincas éveiben F. Paudler foglalkozott a kérdéskörrel, s könyve meg is jelent.³¹ Az általa felsorolt szövegváltozatok alapján megállapíthatóvá vált, hogy a „zsúptetős” verziók mely hagyományokból ismertek még. Lajstromra igen tanulságos, annak ellenére, hogy 1937-ben nem tudott sem a magyar, sem pedig a nemzetközi kutatás magyar változat(ok)ról.

Strohal és Radovanović gyűjtésén kívül sem akkor, sem pedig később (napjainkig) nem ismer a kutatás további délszláv „zsúptetős” változatokat. (E két párhuzam megállapítása már Degrel bevezető kommentárja alapján lehetséges volt.) Felsorol továbbá Paudler egy-egy *észti* és *letti* változatot, végül nyolc *ukrán* és négy *fehérorosz* változat említése zárja a sort.³² Mint a kérdéskör (az *Altentötung*) későbbi irodalma utal rá, mindezek a változatok valamiképpen összefüggésben vannak az orosz gabonatermő vidékkel.³³ Néhány elszigetelt ír és szicíliai változat mellett később néhány nyugati szláv változat is előkerült.³⁴ A torontálvásárhelyi magyar változat tehát ugyanúgy távol esőnek tűnt az „orosz gabonatermő vidék”-től, mint a kelet-szerbiai vagy a horvát változat. (Ismét hangsúlyozom, hogy itt csupán a „zsúptetős” verziókról van szó.) A Degrel által közölt epikum vizsgálatomnak ebben a szakaszában – szem előtt tartva a virtuális areális összefüggéseket

26 Veleckaja 1996: 47.

27 Ugyanott: 48.

28 Radovanović 1930: 321.

29 Strohal 1923: 80.

30 Veleckaja 1996: 47.

31 Paudler 1937.

32 Paudler 1937: 58–65. A „zsúptetős” verziók a jegyzékben a következő számok alatt: horvát: 6; szerb: 13; észti: 27; letti: 40; ukrán: 48, 49, 50, 51, 53, 54, 56, 58; fehérorosz: 59, 61, 62, 63. (A számok felsorolva Moser-Rath 1977: 46. jegyzetében is.)

33 Moser-Rath 1977: 391.

34 Ugyanott.

– akár délszláv közvetítésének is tűnhetett a délvidéki Bánság magyar tradíciójában.³⁵ (A későbbiekben ez az elképzelés nem bizonyult tarthatónak.)

Annak ellenére, hogy sem a nemzetközi mesekatalógus, sem pedig a magyar népmese-katalógus³⁶ nem tud a típus (AaTh 981) magyar változatairól, úgy vélem, hogy azért utána kellene nézni, hátha legalább a lehetséges típusbokor magyar reprezentánsai előkerülhetnek. Innentől kezdve a kutatás és a szakmai konzultáció végül is eredményre vezetett: világossá vált, hogy a mondatípusnak igenis vannak további magyar változatai, a típusbokor többi tagjának ugyancsak, annak ellenére, hogy a magyar mesekatalógus (és a nemzetközi mesekatalógus) nem tartja nyilván. Lássuk ezt közelebbről.

Az AaTh 981. Az *elrejtett öregember bölcsessége megmenti a királyságot* szövegtípus közvetlen rokonainak tekinthető, tehát vele típusbokrot alkotó, további három típusnak: AaTh 980A. A *fél takaró*; AaTh 980B. Az *öreg ember és a vályú*; AaTh 980C. A *hajánál fogva húzott apa*, a magyar folklórban vannak változatai, és ezeket vagy jegyzi a nemzetközi és magyar mesekatalógus, vagy nem. Ezek közül az elsőnek (AaTh 980A) már a 16. században feljegyezte szüzséjét Bornemisza,³⁷ a magyar népmese-katalógus nem jegyzi, a nemzetközi igen, Berze Nagyra hivatkozva³⁸, ott azonban nem ennek a típusnak a változatai vannak (összesen kettő); a második rokontípusnak (AaTh 980B) két változatát jegyzi a magyar mesekatalógus, egyiket már Berze Nagy is ismerte,³⁹ a nemzetközi mesekatalógus nem tud róla; a harmadik rokontípusnak (AaTh 980C) Berze Nagy alapján egy változatát ismeri a nemzetközi mesekatalógus, a magyar mesekatalógus két változatát, külön foglalkozik vele Dömötör Ákos is.⁴⁰ Mind ezeknek a típusoknak (magyar) változataiban ha ugyan nem is az öregek meg-

35 Torontálvásárhely (Debelyacsa) 1795–1796-ban telepítették Hódmezővásárhely, Szentes és Gyoma környékéről. A határvidéken ez volt az egyetlen magyar község! 1892-ben kb. 5000 lakosa volt, valamennyien magyarok. Vö.: Jekelfalussy 1892. A később országos hírvé vált nagyvásárait, elsősorban ló- és jószágvásárát 1873-tól tartották. A nagyvásárokon évente több tízezer (!) ló cserélt gazdát. Mivel a lókereskedelem Szerbia felé is igen nagy volt, rengeteg szerb kereskedő is megfordult a községben. Ennek alapján is lehetett arra gyanakodni, hogy az öregek megöléséről szóló prózai néphagyomány déli irányból jöhetett a helyi hagyományba. Az egyetlen ismert szerb „zsúptetős” változat azonban ezt nem valószínűsíti. Torontálvásárhely telepítéséről, századvégi életéről s nagyvásáraitól gazdag adattárra alapozott színes „népismereti riportot” tett közzé Kalapis Zoltán: Kalapis 1980: 115–179.

36 Benedek 1984.

37 Bornemisza 1977: 62.

38 Berze Nagy 1957: II. 436. Típuszáma: 975*. A *hálátlan fiú*.

39 Ugyanott.

40 Dömötör 1992: 210–211. 385. Fiú és apja. Népköltési változatainak felsorolása: Bálint 1975: 705. 43. (Dömötör Ákos tollából.) A Tombác családnév csak Szegeden és környékén ismert, minden valószínűség szerint dalmata eredetű. A névre már a 18. század elején vannak adatok: Heka 2000: 161–163. Bálint Sándornál változat „Ne húzz, fiam, tovább” címmel: Bálint 1975: 623–624.

öléséről vagy e szokás megszüntetéséről van szó, de az öregebbek iránti kegyetlen magatartásról, legalábbis egy családon belül, s minden változatban (a 16. században is!) a kegyetlen fiú rádöbben cselekedetének gyalázatos voltára és apját újra kitüntető figyelemben részesíti. Mivel a változatok többsége Torontálvásárhelyhez nem is olyan távol került feljegyzésre (Szeged környéke,⁴¹ Egyházaskér⁴²), továbbá a torontálvásárhelyiek őseit Hódmezővásárhelyről telepítették a Dél-Bánságba a 18. század végén,⁴³ úgy véltem, hogy a délvidéki változat ugyanabból a régióból eredhet, mint a típusbokor további típusainak reprezentánsai. Hogy a Szeged–Hódmezővásárhely–Egyházaskér régióban a délvidéki szöveg (AaTh 981) változata nem ismeretes, az nyilván a gyűjtés kései voltával vagy hiányosságaival indokolható. Ha tehát a rokontípusok zöme ebben a régióban nem volt ismeretlen a 20. század elején és második felében, akkor a torontálvásárhelyi epikum is ismert lehetett azon a területen. E gondolatmenet végkövetkeztetése az a hipotézis volt, hogy Gyülvézi Katalin 1951-ben elmondott epikuma talán mégsem délszláv (balkáni) közvetítéssel kerülhetett be a torontálvásárhelyi magyarok folklórájába, hanem az adatközlő anyja is nyilván felmenőitől hallhatta, akik talán még hódmezővásárhelyi eredetűek voltak. Annál is inkább, mivel – mint fentebb láthattuk – a szöveg legközelebbi változata nem a Balkán, hanem az említett „orosz gabonatermő vidék” felé látszik mutatni. Nagyjából eddig jutottam el a délvidéki szöveg eredetének, kontextusának komparatív vizsgálatának ügyében, amikor a magyar párhuzamok virtuális meglétének ígérete felcsillant.

Itt kell utalni még egy vonatkozásra, melynek alapján úgy véltem, hogy a Degrel által közzétett szöveg mégsem lehet társtalan a magyar prózaepikában. A délbánsági változatot olvasva, valamint a hozzá legközelebb álló idegen párhuzamokat is, az okozott gondot, hogy a zsúpnak használt rozs- vagy búzaszalma (illetve: kévék) miért tartalmazhattak ki nem csépel magot is, hisz a tetőben maradt gabonaszemek – véltem – esetleg később (lásd: eső) kicsírázhattak vagy csalétkül szolgálhattak a rágcsálóknak, ami nagyban veszélyeztethette a zsúptető épségét és tartósságát. Ezért utánaéztem a zsúpfedés irodalmának. Úgy tűnt, az olvasottak engem igazolnak. Egy alapos nyikómenti leírásban ez olvasható: „A rozsaszemek minél jobb kiverése nemcsak a kenyérgabonával való takarékoságból fakadt, hanem a tető tartóssága végett is nagyon fontos volt: ha szem maradt a zsúpban, akkor az egerek elrágták a köteleket, és a kévék *lesuvadtak* (lecsúsztak).”⁴⁴ (A kiemelés az eredetiben.)

Úgy tűnik tehát, hogy a zsúptetőben maradt gabonamagvak (népköltési) realizációja a mindennapok realizálásában erősen kétségbe vonható, s inkább a prózaepika

41 Tombáczi János elmondásában: Bálint 1975: 623–624. (Mint előbb.)

42 Kálmány 1914: II. 42.

43 Lásd a 35. jegyzet adatait.

44 Balázsi 1983: 108.

népköltészeti realitásának sávjában képzelhető el. Különben a szövegtípus (a „zsúptetős” verzió) nem is működik. Balázs Dénes azonban érdekes magyarázdi példát idéz, mely már a népköltészet, pontosabban a népi hiedelemvilág tartományából hoz kitűnő és elgondolkodtató párhuzamot a torontálvásárhelyi szöveghez.⁴⁵ A hivatkozott eredetiben ez így olvasható:

„Az úgy vót, hogy egy embe úgy bútt e, hogy a marháji nem vették észre. Szegíny esztendő vót. Szárazság. Búza még vót, de takarmány, kóstnak való elig valami. Hát hajja az embe féléccka után. Azt mangya egyik ökre:

– Éhen pusztulunk, nem érjük meg a tavaszt.

Mangya a másik:

– Ne fé, má nem. A szalmába még szem is van, legalább tizenkét véka. Ava s a szalmáva megélünk, amíg fű lesz.

Az embernek se kellett több. Még ecce kicsípelte csíppe a szalmát. Hát az ökörnek igaza vót. Hanem má csak a száraz szalmátó nem érték meg a tavaszt!”⁴⁶

A szöveg az újesztendő első napjának éjszakájához kötődik, amikor a hiedelem szerint megszólalnak az állatok. Ezt a pillanatot rögzíti az előbbi hiedelemmonda. Engem azonban ezen a helyen az érdekelt, hogy kapcsolatba hozható-e ez a lejegyzés az itt tárgyalt szövegtípus (AaTh 981) torontálvásárhelyi és más idegen változataival.

A kérdésre több válasz képzelhető el. Például az, hogy a típus hanyatlásával (regressziójával) került a szüzsé alacsonyabb szintre, az „állatok beszéde” világába, s korábban esetleg az „emberi világban” egzisztált, éppen a tárgyalt típus változataként. Ebből következően az adott közegben (Magyarózd) korábban bizonyára ismert lehetett az „öreges megöklésének megszüntetése” típus, s annak töredékei, szövegmaradványai épültek bele az „állatok beszéde” kérdéskörébe. Egyébként ugyanis nem lenne logikus a mindennapok realitása szempontjából, hogy az állatok beszélgetését kihallgató gazda éppen tőlük tudná meg, hogy a szalmában igen nagy mennyiségű gabonaszem maradt.

Hogy azonban a zsúptetőben mégis voltak gabonaszemek, azt egy szerelmi jósló eljárás adatai is bizonyíthatják. Ez utal egyébként az itt érintett kérdéskör fölöttébb összetett voltára, s egyben arra, hogy a népi kultúra és benne a népköltészet nemzeti és nemzetközi összefüggéseinek kutatása még sok meglepetést tartogathat az egybevető kutatás számára. Magyarán: a magyar népi kultúra egészéről (és részleteiről) ma is alig tudunk még valamit. Lássuk tehát az alábbi felvidéki adatokat is:

„Mindenekelőtt a lányok végeztek mágikus cselekedeteket, szerelmi jóslásokat.” „Ez abból állt, hogy az eladósorban levő lányok fonó után guzsalyukkal meg-

45 Balázs 1983: 127. 17. jegyzet.

46 Horváth 1971: 59.

veregették a zsúptetőt, s a kötényükbe hullott magvakból jövődöbelijükre jóslottak.” Ez Ipolynyéken – köznyelvi szintre átírva – így hangzik: ha az esztriből búzaszem esett a kötényébe, akkor a lány gazdag legényhez, ha rozs, akkor zsellérhez ment férjhez. Ha döglött légy pottyant a kötényébe, akkor kőműves lett a lány ura.⁴⁷

A magyarózdi (idézett) hiedelemmonda alapján is arra gondolhattam, hogy a magyar folklórban is megvan vagy megvolt a torontálvásárhelyi mondatípus változata, csak jómagam (valamint a magyar és a nemzetközi mesekatalógus) nem tudunk róla, vagy nem került írásos megörökítésre, esetleg nem bukkantam a közlésre.

Valóban így volt. Az itt tárgyalt kérdéskör nyilvános bemutatására volt szükség, hogy – ha jó nagy vargabetűvel is – kerülő úton jussak vissza ugyanarra a Magyarózdra, ahonnan az állatok beszéde kapcsán feljegyzett szöveget megismerhettem.⁴⁸ A Degrel István által közölt dél-bánsági magyar mondaszövegnek ugyanis Horváth István örökítette meg kitűnő, szépen elmondott, minden részletet és motívumot tartalmazó Alsó-Fehér megyei (Erdély) változatát. Ugyanennek az epikumnak a kontextusából az is megtudható, hogy a magyar hagyományban is – legalábbis Magyarózdon – megvoltak a nyomai az „öregék megölése” nemzetközi etnológiai tradíciónak.⁴⁹ Az eddig közölt szövegekhez összehasonlításul íme a magyarózdi változat is:

„A szembat? Az valamika a régi üdőkben igaz vót. Azé vót, hogy nem vót mit egyenek. Elérte a hatvan esztendőt, elég vót neki. Kellett az élelem a fiatalaknak. Akka nem vót annyi gabana, sze te is tudad még, eleget beszélték a vének, hogy elig vót gabana. A marhákkal jártak. Abbó éltek. Azt mandta nagyapám, hogy vót egy fiatalembe, az úgy szerette az apját, hogy amika eljűtt az ideje, bétött a hatvan esztendeje, erejtette. Míka mentek a nagyabbak, hogy keressék, akka nem adta elé. Jűtt egy rassz esztendő. Ajan szárazság vót, hogy jófarmán semmi búza se termett. Senkinek vetőmagja nem maradatt. Akka azt mondja az az erejtett vénembe a fíjának:

47 Csáky 1987: 15.

48 E dolgozat első – jegyzetekből előadott – élőszavas változata elhangzott Budapesten, a Katona Imre emlékére rendezett tudományos tanácskozáson „Délvidéki adat a gerontoktónia prózaepikai változataihoz” címmel. (Néprajzi Múzeum, 2001. november 26-án.) Az élőszavas előadás végkövetkeztetései eltértek az itt közölt írásos változat végkövetkeztetéseitől: a közben előkerült adatok fényében már nem tekinthető invariánsnak a délvidéki szöveg. A felolvasott délvidéki változat ismerősnek tűnt a jelen levő Nagy Ilona és Küllös Imola számára, de a vélt magyar változat(ok) forrását nem tudták megadni. Küllös Imola Scheiber Sándor vagy Dobos Ilona munkáira gondolt mint valószínű irodalomra és a lehetséges párhuzam(ok) forrására. Valóban: a változatok Dobos Ilona egyik könyvében találhatóak, ezek egyike a kitűnő magyarózdi változat. Vö.: Dobos 1986: 75–76. Ezen a helyen is megköszönöm Küllös Imola szíves segítségét.

49 Horváth 1971: 52–53. A rövid fejezet címe: *A szembat*. Bár magát a könyvet korábban is használtam, nem gondoltam arra, hogy a problematika és a szöveg e rejtélyes cím alatt található.

– Menj ki, szántsd meg a búzafödét. Vágj nádat s amit lehet, fedőzsúpnak. Szedd le az épületekrő a szalmát s vedd e, széjeszd e a szántófödre. (A búzát, te is tudad, régebb hadaróscsíppelel csípelték.)

Az embe úgy csinált, ahogy az apja manta. Hát ajan búzája lett más esztendőbe, hogy saha külemb. Mentek az emberhez, hogy hunnét vót neki vetőmagja, hunnét ez, az? Akka megmanta, hogy né, az apja tanította meg, azé van neki. Akka meghagyták a vénember életit, s azótátó fagva maradt el a szembat is. De nagyon régvaló üdőkbe lehetett ez.⁵⁰

E szöveghez legközelebb a Strohal által közölt változat áll, abban sem csépelik ki előbb a gabonamagvakat a leszedett zsúptető szalmájából (mint a torontálvásárhelyi magyar és az idézett ukrán variánsban), hanem a szalmát „vetik el” a felszántott földre, s így olvashattuk a Pirot környéki, tehát kelet-szerbiai változatban is.⁵¹ Az eddig ismert harmadik magyar változatban gabonamagvakat tartalmazó polyvát vetettek el a szűkös esztendőben:

„Hatvanéves korában agyon kellett ütni az öregeket. Nem lehetett többet tartani. Törvény volt rá, hogy nem terhelnek. Két testvér albujtatta az édesapját, azt mondta, hogy agyon van ütve. Ott tartották a föld mélyében. Jött egy hatalmas nagy szárazság, elrejtették, ott volt az öreg, élt. Húsz évig rejtegették. Akkor nagy szárazság jött be. Nem volt semmi búzatermés. Van a szalma meg a polyva. Mondták az öregnek, nincsen búza, nincs mit elvetni. Azt mondta az öreg: Vessétek el a polyvát a földre sűrűn, és boronáljátok be. Azok elvetették, és szép búzatermés lett belőle másik évben. Ami volt búza a polyvába, az kikelt. Akkor megkérdezték, az akkori hatóság, hogy ki tanította őket erre. Ők elmondták, hogy az édesapjukat rejtegették. Akkor az akkori kormány megtudta, jött egy törvény, hogy minden öreg élhet, amíg az Isten élteti.”

Ez a szöveg egyébként a három közül a legkésőbbi lejegyzésű: 1981-ben írta le Dobos Ilona egy széki (Erdély) adatközlőtől.⁵²

Végezetül – az izgalmas egybevető vizsgálat után – el lehet azon is gondolkodni, hogy a jelen pillanatban három igen jó magyar változattal reprezentált nemzetközi szövegtípus (*AaTh 981. Az elrejtett öregember bölcsessége megmennti a királyságot*) a mese, a monda vagy pedig a példázat kategóriájába sorolható-e. Magam úgy vélem, hogy valószínűleg az eredetmagyarázó mondák körében kell keresni a helyét. Ezt a feltevést az alábbi okfejtéssel lehet alátámasztani.

50 Horváth 1971: 52. Újra-kiadás: Dobos 1986: 75. Az eredeti közlés és az újra-kiadás egybevetése azzal a megdöbbentő eredménnyel járt, hogy Dobos Ilona nyolc eltéréssel veszi át az eredetit, ezek közül néhány akkora félreolvasás, hogy szinte összezavarja a szöveg jelentését. (Az újra-kiadás tehát csak fenntartásokkal használható.)

51 Strohal 1923: 80; Radovanović 1930: 321.

52 Dobos 1986: 75–76.

Ha sorra olvassuk az ismertetett, s további közlésekben szereplő szövegváltozatokat, az azonosságok és eltérések ellenére minden szövegnek alapjában véve azonos az alapstruktúrája: (1) Ínség idején meg kell ölni az öregeket, mert nincs élelem. A parancs később társadalmi intézménnyé válik: hatvanéves korukban az öregeket agyonütik. (2) Egy fiú nem öli meg apját, hanem elrejt, titokban táplálja, fővesztés terhe alatt. (3) Az országot érő aszály idején az életben hagyott öregember bölcs tanácsa által jut a nép vetőmaghoz (zsúpfedélből, szalmából, polyvából, hangyabolyból, egérlyukból stb.), s ezáltal az új termés megmenti az országot az éhhaláltól. (4) Amikor kitudódik a tanácsadó kiléte, az (általában fiatal és tapasztalatlan) uralkodó elrendeli a társadalmi intézménnyé kövesedett *gerontoktónia* megszüntetését. (5) Azóta tisztelik az öregeket.

Az ebbe a típusba tartozó népi elbeszélő szövegváltozatok tehát alapjában véve az öregek kötelező megölését előíró rendelkezés (társadalmi intézmény) megszűnésének, illetve: megszüntetésének okát (eredetét) mondják el, s egyben a bölcs öregek tiszteletének eredetét indokolják. Más szóval: a mióta tisztelik az öregeket kérdésre adnak választ. [Ugyanez vonatkozik azokra a szövegekre is, amelyekben az elrejtett öregember bölcs tanácsa által csak fia tud válaszolni az uralkodó által feltett (találós) kérdésre; csak ő tudja teljesíteni az uralkodó által kijelölt feladatot; ő látja meg elsőnek a napkeltét stb.]

Úgy vélem tehát, hogy az AaTh 981 típusszámú magyar és idegen népi elbeszélő szövegek eredetmagyarázó mondatként értelmezhetőek, egy (hipotetikus) kegyetlen társadalmi gyakorlat megszűnésének eredetét magyarázzák, s korántsem azt bizonyítják vagy dokumentálják, hogy a szövegtípust ismerő közösségekben valaha is élt az öregek megölésének hagyománya. Tehát egy virtuális folklórvalóság körébe tartoznak.

Végül el lehet gondolkodni azon is, hogy a tárgyalt mondatípus (AaTh 981) „zsúptetős” verziói körében az eddig ismert három magyar variáns hol foglal helyet. Úgy tűnik, nem lehet figyelmen kívül hagyni azt az elképzelést, hogy ez a mondaverzió az orosz gabonatermő vidék⁵³ és környéke összefüggésében értelmezhető. A számos ukrán és fehérorosz változat tehát közvetlenül kötődik e gabonatermő terület népi kultúrájának jellegzetességeihez, az észti és a lett változatok felbukkanása a típusverzió nem is olyan távolra történő diffúziójával képzelhető el. Az egyetlen szerb (Kelet-Szerbia, a bolgár határ közelében) változat szalmát említ, de ezt Paudler ugyancsak a „zsúpos” verziók körébe sorolja. Mivel a délszláv folklór kifejezetten gazdag e mondatípus változataiban, nem meglepő, hogy ez a verzió is felbukkan, bár több változatban a hangyabolyban találnak vetni való gabonamagvakat ínséges esztendőben. A Károlyváros (Karlovac, Horvátország) vidékén (környékén) feljegyzett változat kifejezetten szép és teljes „zsúptetős” horvát népi elbeszélés, amely egy összetett epikum része. A horvát szöve-

53 Moser-Rath 1977: 391.

gek között ez a verzió társtalán, ha azonban tudjuk, hogy Strohal gyűjtésének adatközlői között három Erdeljac családnevű is van,⁵⁴ e név pedig – nyilván nem véletlenül – „erdélyi” jelentésű, akkor nem lehetetlen, hogy a Stativ nevű faluban (itt folyt a gyűjtés) erdélyi eredetű, elhorvátosodott lakosság is élt. E feltevés alapján nem nehéz elképzelni a szövegvándorlás közbülső tartományát az orosz gabonatermő terület felé.

Ez a virtuális közbülső tartomány pedig Erdély, ahonnan a fentiekben ismertetett három magyar változat közül kettő származik: a legkésőbb (1981) feljegyzett szöveg⁵⁵ széki eredetű, ez esik egyébként földrajzilag legközelebb az ukrán változatokhoz, ebben szalmából, illetve polyvából nyerik a vetőmagot; a másik erdélyi változat Alsó-Fehér megyéből, Magyarózdról származik, ez tökéletes „zsúpfedeles” variáns, 1971-ben tették közzé.⁵⁶ Úgy tűnik, az sem véletlen, hogy e két szöveg éppen Erdélyben bukkant fel, mint az sem, hogy a fentiekben bemutatott (ugyancsak magyarózdi) „állatok beszéde” szintre hanyatlott verziófragmentum⁵⁷ is innen ismeretes.

A mondavándorlás feltehető útja azonban az előbbieknél sokkal izgalmasabb hipotézis megfogalmazását teszi lehetővé a torontálvásárhelyi változat, e dolgozat kiinduló szövege, vonatkozásában. Mivel – úgy vélem – az eddig elmondottak alapján nem tartható az a (korábbi) elképzelés(em), hogy a délvidéki epikum délszlávból való kölcsönzés lenne, Torontálvásárhelyre (illetve: Pancsovára) kerülésének útja az alábbiak szerint lenne megkonstruálható.

Ha a Szeged–Egyházaskér–Hódmezővásárhely hipotetikus háromszögben a fentiekben ismertetett típusbokor változatai előkerültek, nem lehetetlen, hogy az itt tárgyalt mondatípus (AaTh 981) „zsúptetős” verziója is élhetett, de ez ismert szöveggel nem bizonyítható. Előkerült viszont Torontálvásárhelyen (pontosabban: Pancsován⁵⁸), melynek magyar lakosságát Hódmezővásárhelyről telepítették a Dél-Bánságba a 18. század végén. Szövegünk gyökerei pedig valószínűleg ide nyúlnak vissza. Mindkét helyszín azonban igen távol esik egyrészt az ukrán változatoktól, másrészt pedig az eddig ismert két erdélyi magyar változattól.

Hogy Szeged környékére és Hódmezővásárhelyre hogy kerülhetett e mondatípus, terjedése során, erre elképzelhető egy lehetséges magyarázat: az a Maros folyó, mely Szegednél ömlik a Tiszába, s amely évszázadokon át a sószállítás hajózó útját jelentette Erdélyből az Alföldre, hosszú útja során az említett Alsó-Fehér vármegyét is érinti, egyben a szellemi kommunikáció útja is volt; a hajósok, s főleg a tulajdonosok, magukkal hozhatták Erdélyből nemcsak a sötömbö-

54 Mara Erdeljac (nő) öt szöveg adatközlője; Jana Erdeljac (nő) négy szövegé; Miko Erdeljac (férfi) három szöveget mondott.

55 Dobos 1986: 75–76.

56 Horváth 1971: 52.

57 Horváth 1971: 59.

58 Degrel 1952.

ket, hanem a népköltés kincseit is: például az öregek megöléséről szóló elbeszéléseket, amilyeneket Alsó-Fehérben és Székben meséltek.⁵⁹

Míndez túl szépen kidolgozott hipotézis lenne? Lehet, hogy igen, lehet, hogy nem. Eddigi ismereteim szerint ezt semmi sem cáfolja. Talán további változatok felbukkanása segíthetne.⁶⁰

Záradékul: valószínű, hogy az öregek megölése kérdéskörének, etnológiai és folklorisztikai szempontból, több figyelmet kellene szentelnie a magyar néprajztudomány egészének. Dobos Ilona írja: „...a néprajzi szakirodalomban a tradíciónak (Horváth idézett művén kívül) nyomát sem találtam.”⁶¹ Ami a magyar nyelvű irodalmat illeti, valószínűleg igaza lehetett. Bár nem lehetetlen, hogy vannak adataink, csak nem találtuk még meg őket. Miként az itt elemzett mondatípus példázhatja, nem teljesen kilátástalan a kutatást tovább folytatni.

IRODALOM

- AARNE, Antti–THOMPSON, Stith
1981 *The Types of the Folktale*. FFC 184. Helsinki
- ASZTALOS Sándor
1953 *Bíró Lajos, a nagy magyar utazó*. Budapest
- BALÁZSI Dénes
1983 Zsúpfedés a Nyikómentén. *Népismereti Dolgozatok 1983*. (Bukarest), 107–127.
- BÁLINT Sándor
1975 *Tombác János meséi*. UMNGY XVII. Budapest
- BEAUVOIR, Simone de
1972 Mit mond az etnológia? In: *Az öregség*. Budapest, 1972. 58–135.
- BENEDEK Katalin
1984 *A magyar novellamesék típusai*. MNK 4. Budapest
- BERZE NAGY János
1957 *Magyar népmesetípusok I–II*. Pécs
- BÍRÓ Lajos
1987 *Hat év Új-Guineában*. Budapest
- BÓNA Júlia
1953 A magyar néprajzi gyűjtő-kutató munka nálunk. *Híd (Újvidék)* 17 (1953) 126–131.

59 A szószállítási útvonalak térképét 1773-ból lásd: Ágh 1999: 111.

60 Pancsova közelébe, a későbbi Székelykevére, Sándoregyházára és Hertelendyfalvára 1883-tól bukovinai székelyeket telepítettek. E dél-bánsági magyar szórvány néphagyományait Penavin Olga és Matijevis Lajos gyűjtötte évtizedeken át a 20. század második felében. A tőlük származó néprajzi és dialektológiai irodalomban nincsenek adatok az öregek megölésének hagyományairól. Hogy Gyűlvészi Katalin kapcsolatban volt-e e bukovinai telepésekkel vagy utódaikkal, nem tudjuk. Ha szövegét tőlük hallotta volna, nyilván emlékezett volna rá. E szórványmagarság kapcsán lásd: Penavin–Matijevis 1978; és Nagy Sívó 1999.

61 Dobos 1986: 78.

BORNEMISZA Péter

1977 *Ördögi kísértetek*. Budapest

BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja

1963 *Narodne pripovijetke*. Zagreb

1968 Narodne pripovijetke i predaje Sinjske krajine. *Narodna umjetnost* (Zagreb) 5-6 (1967–1968) 303–432.

1991 Priča o najboljem prijatelju i najgorem dušmaninu. In: *Pjesme, priče, fantastika*. Zagreb, 1991. 93–107.

1997 *Usmene pripovijetke i predaje*. Zagreb

ČAJKANOVIĆ, Veselin

1924 Magični smej. In: *Studije iz religije i folkloru*. SEZb 31. Beograd, 25–42.

1927 *Srpske narodne pripovetke*. SEZb 41. Beograd

CSÁKY Károly

1987 *Hallották-e már hírét?* Pozsony

DEGREL, Stevan

1952 Narodno predanje kod Madjara u Debeljači o ubijanju starih ljudi. *Rad vojvodjanskih muzeja* (Novi Sad) I (1952) 13.

DORĐEVIĆ, Dragutin M.

1988 *Srpske narodne pripovetke i predanja iz Leskovačke oblasti*. SEZb 104. Beograd

DORĐEVIĆ, Tihomir R.

1923 Ubijanje staraca. In: *Naš narodni život*. Beograd, 1923. 147–152.

DOBOS Ilona

1986 Emlékezések és mondák az öregek kényszerű haláláról. In: *Paraszti szájhagyomány, városi szóbeliség*. Budapest, 1986. 70–78.

DÖMÖTÖR Ákos

1992 *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*. FA 19. Budapest

DROBNJAKOVIĆ, Borivoje

1960 *Etnologija naroda Jugoslavije*. Deo I. Beograd

FILIPOVIĆ, Milenko S.

1952 Prilog proučavanju života narodne priče. *Glasnik EI SAN* (Beograd) 1 (1952) 1–2. 493–496.

GAVAZZI, Milovan

1978 Tradicija ubijanja starih ljudi. In: *Vrela i sudbine narodnih tradicija*. Zagreb, 1978. 220–225.

HEKA László

2000 *A szegedi dalmaták*. Szeged

HORVÁTH István

1971 *Magyarózdí toronyalja*. Írói falurajz. Kolozsvár

JEKELFALUSSY József

1892 *A magyar korona országainak helységnevtára*. Budapest

JOVANOVIĆ, Bojan

1987 Predanje o lapotu. *Polja* (Novi Sad) 33 (1987) No. 340. 242–243.

1995 Predanje o lapotu kao fantazmatski ritual. *Etnokulturološki zbornik* (Svrljig) 1 (1995) 210–211.

1999 *Tajna lapota*. Tanatologike II. Beograd–Novi Sad

JUNG Károly szerk.

1983 *Jugoszláviai magyar folklór*. Értekezések és monográfiák 3. Újvidék

KALAPIS Zoltán

1980 Egy torontáli vásár aranykora. In: *Balladaénekesek, mesemondók, vásárosok*. Népismereti riportok. Újvidék, 1980. 115–179.

KÁLMÁNY Lajos

1914 *Hagyományok II*. Szeged

MEDIĆ, Mojo

1883 Zidanje Vavilona. *Javor* (Novi Sad) 10 (1883) 305–310.

MILOŠEVIĆ, Darko

1999 Anegdote iz Kljakovice (Oputne Rudine) u Crnoj Gori. *Raskovnik* (Beograd) 24 (1999) 95–98. 34–36.

MOSER-RATH, Elfride

1977 Altentötung (AaTh 981). *Enzyklopädie des Märchens*. Band 1. (Berlin–New York), 388–395.

NAGY SÍVÓ Zoltán

1999 *Bukovina, mit vétettem?* Újvidék

PAUDLER, Fritz

1937 *Die Volkserzählungen von der Abschaffung der Altentötung*. FFC 121. Helsinki

PENAVIN Olga–MATIJEVIĆ Lajos

1978 *A jugoszláviai székelylepek nyelvátlasza*. Újvidék

RADOVANOVIĆ, Vojislav

1930 Narodna predanja o ubijanju starih ljudi. *Glasnik skopskog naučnog društva* (Skopje) 7–8. (1930) 309–346.

STROHAL, R(udolf)

1923 *Hrvatskih narodnih pripovijedaka knjiga I*. Svezak II. Ed. 4. Zagreb

TOŠEV, Krum sast.

1954 *Makedonske narodne pripovijetke*. Sarajevo

TROJANOVIĆ, Sima

1926 Lapot i umorstvo dece. *Narodna enciklopedija* S. Stanojevića II. Beograd, 1926.

VELECKAJA, Natalija N.

1996 *Mnogobožacka simbolika slovenskih arhajskih rituala*. Niš

VLAHOVIĆ, Petar

1972 *Običaji, verovanja i praznoverice naroda Jugoslavije*. Beograd

1999 *Srbija. Zemlja, narod, život i običaji*. Beograd

Károly Jung

HOW LONG HAVE THE ELDER BEEN RESPECTED?

The author studies the type of folk narratives (AaTh 981) that deal with the cessation of the killing of the aged, examines its occurrence in Hungarian prose-epics, its international relations, and the circumstances of its formation.

Through the analysis of variants he supports the idea that this type of narrative belongs to the group of origin-explanatory legends. It does not document the cessation of a real tradition, but explains the origin of the termination of a hypothetical social practice and justifies the origin of the respect of the aged.

Several variants of the so-called “thatch-roofed” version of the type of narrative can be found in Hungarian folk-tradition. On the basis of international occurrences the author supposes that the narrative had originated in the Russian crop-lands, and through Transylvanian transmitters it got to the region of Szeged-Hódmezővásárhely, and, by the end of the 18th century, to the Southern Bánság.

Az életút végén

Szilágyborzási öregek társadalom-néprajzi vizsgálata

Tanulmányom egy későbbiekben megjelenő nagyobb munka előzetes változata, annak főbb elméleti kérdéseit és tereptapasztalati elemzéseit tartalmazza. Az emberi életpálya utolsó szakaszába, az öregek csoportjába tartozókat vizsgáltam. Adatgyűjtésem során elsősorban a magnószalagra rögzített strukturált és strukturálatlan interjúkat, a szabad beszélgetéseket (azaz formális interjúkat) és a személyes megfigyeléseket alkalmaztam. Igyekeztem minél többet látni a falu életéből, ami időben a jelenre és a közelmúltra összpontosított.

Az interjúkon és a személyes megfigyelésen kívül 1999 nyarán cenzust készítettem, ami kiterjed a faluban lakó családokból elszármazott utódokra is. Az ennek alapján készített adatbázist, statisztikákat és grafikonokat viszont terjedelmi okok miatt nem csatolhatom a tanulmányhoz.

Az egyházi anyakönyvek mellett felhasználtam az ebben a században végzett országos népszámlálási adatokat is, amelyek az általam végzett, jelenlegi állapotokat felmérő adatokat tágították diakrón vonatkozásban. Ezek tették láthatóvá és értelmezhetővé a falu demográfiai alakulását, valamint a lakosság korosztályonkénti megoszlásának alakulását.

A szakirodalomban való tájékozódásom szükségszerűen interdiszciplináris volt, hiszen a néprajztudomány igencsak elhanyagolja a tanulmány tárgyát képező korosztályt. Mindössze két aspektusát elemezték: egyrészt Hamar Anna és Paládi-Kovács Attila az idősek társadalmi helyzetét vizsgálja, másrészt Verebélyi Kincső egy folklorisztikai vizsgálat elvégzéséhez készít jegyzetet.¹ Érdekes, hogy mindez annak ellenére van így, hogy valamennyi humán- és társadalomtudomány közül a néprajzosoknak volt a legtöbb kapcsolatuk az öregekkel. Terepmunkáik során ugyanis elsősorban az időseket keresték és keresik fel, velük készítenek interjúkat. De ezek a beszélgetőtársak adatközlők maradnak: egy korábbi világ jegyeinek a hordozói, akiknek a tudása értékes, de a generációt érintő egyéb kérdések a kutatások margóján rekednek. A hagyományok szócsövei tehát, s ebbe a szűk szerepkörbe zárva épültek be csupán a néprajztudományba.

1 Hamar 1981; Hamar 1982: 663–668; Paládi-Kovács 1996: 163–163; Verebélyi 2001: 313–321.

A legnagyobb érdeklődést a szociológusok tanúsították a kérdéskör iránt, de főként más problémák felvetése kapcsán esett szó a harmadik generációról, melyek elvezettek az öregeket fókuszukba helyező munkákhoz is. A család témaköréhez kapcsolódva, mint például az idősek helye és helyzete ezen belül, valamint az utódok szerepével az idősgondozásban Cseh-Szombathy László foglalkozott.² Igen nagy eredményeket hoztak Gáthy Vera és Széman Zsuzsa kutatásai is, akik az öregek társadalmi helyzetéről és gondozási problémáiról jelentettek meg írásokat, szerkesztettek köteteket – különösen a magyar állapotokra vonatkozóan, de európai összehasonlítás irányába is tágítva a perspektívát.³ A generációs viszonyok és a nagycsalád szemszögéből pedig Kósa Erzsébet és Somlai Péter közelítettek a legidősebb korosztály problémáinak bemutatásához.⁴

Az idősellátás és -gondozás szintén sokakat szólaltatott meg. Olyan gondja ez a mai társadalomnak, aminek kezelésére még nem rendelkezik elégséges és kielégítő stratégiákkal, viszont az öregek arányának, illetve a várható életkornak a növekedésével egyre erőteljesebb és türelmetlenebb imperatívusként sürget a feladat. Szociológusokat és szociális gondozókat foglalkoztat a megoldáskeresés – elemezve a magyarországi állapotokat, szemügyre véve a más európai országok által alkalmazott alternatívákat, illetve javaslatokat kínálva.⁵

Az időskutatásban jelentőséggel veszi ki a részét egy demográfiai irány is, mely a lakosság demográfiai arányának, s ezen belül az idős generáció nagyméretű növekedésének elemzésével foglalkozik, valamint az ebből adódó nyugtalanító problémáival, az inaktív és aktív népesség arányában bekövetkezett változásokkal.⁶

Szorosan kötődik ehhez a közgazdasági megközelítés, mely a demográfiai összetétel megváltozásából adódóan a nyugdíjazási rendszerek működésére és megreformálásának szükségességére, valamint egyéb népjóléti kérdésekre fordít nagy figyelmet.⁷

2 Cseh-Szombathy 1971: 147–168; Uő: 1976: 387–400; Uő: 1978: 243–245; Uő: 1980: 241–259.

3 Széman (szerk.) 1988; Széman 1989; Széman (szerk.) 1990; Széman 1990a; Széman 1990b; Széman 1994a; Széman 1994b: 32–41.; Széman 1995: 3–10; Gáthy–Széman (szerk.) 1996; Széman 1997; Gáthy–Széman 1998.

4 Kósa 1971: 117–146; Somlai 1991: 129–147.

5 Széman (szerk.) 1988; Esély 1995; Gáthy–Széman 1996; Lévai (szerk.) 1999.

6 Csupán néhányat említve az elmúlt másfél évtized írásaiból Valkovics 1990: 869–899; Rimer 1991: 318–326; Baranyai 1994: 448–460; Klinger 1995: 118–141; Czibulka 1996: 20–37; Czibulka–Lakatos 1996: 143–165; Fóti–Lakatos 1997: 332–348; Csepely–Knorr 1998: 610–624; Hablicsak 1998; Simonovits 1998: 689–708; Augusztinovics 1999a: 120–132; Medgyesi 1999; Medgyesi–Sági–Szívós 1999; Medgyesi–Szívós–Tóth 2000: 177–204; Klinger 2002: 191–223; Gál (szerk.) 2003.

7 Pl. Berényi–Borlói–Réti 1990: 1–9; Szabó 1991: 1159–1172; Augusztinovics 1992: 624–641; Bod 1992a: 123–145; Bod 1992b: 244–261; Augusztinovics 1993: 415–431; Martos 1994: 26–48; Andorka–Kondratas–Tóth 1995: 1–29; Antal–Réti–Toldi 1995: 14–22; Réti 1995: 926–941; Rosner 1995: 40–42; Rosner 1996: 40–45; Gere 1997: 4–6; Martos 1997: 521–530; Simonovits 1998: 689–708; Augusztinovics 1996b: 657–672; Antal 2001: 9–11; Marton 2001: 5–9.

Történészek közül Varga Gyula tanulmánya említhető, melyben a 19. századi Bihar megyei parasztcsaládok öregeinek helyzetét veszi szemügyre.⁸

Végül pedig a gerontológiai és a pszichológiai kutatásokat említem meg, melyek társadalmi érdeklődéssel ugyan alig érintkeznek, de gazdagítják az idős generáció megismerését segítő írások körét.⁹

AZ ÖREGKOR KEZDETE ÉS DIFFERENCIÁLTSÁGA

Az öregkor kezdete

A szociológia ezt a kezdetet olyan választóvonalnak tekinti, ami konkrétan megragadható egy gazdasági-társadalmi jelenség bekövetkeztével, vagyis a nyugdíjba vonulást tekinti a felnőttkor és az öregkor közötti választóvonalnak. Az ilyen jellegű életút-korszakolás az általam vizsgált közösségekben nem használható, ugyanis a falu társadalmában nem rendelkezik relevanciával ez a választóvonal funkcióval felruházott esemény.

A szociológiai írásokon belül létezik az öregkor kezdetének egy árnyaltabb megközelítése is, ugyanis különbséget tesznek a demográfiai öregség és a társadalmi öregség között. Az előbbi esetében a 60. életév betöltését, az utóbbi esetében a nyugdíjba vonulást tekintik korváltónak.¹⁰ Ez a szemlélet ugyan két változóval operál, tehát nagyobb esélyt nyújt a probléma differenciáltabb megragadására, de még mindig nem elég rugalmas ahhoz, hogy különböző közösségek belső szemléletével összeegyeztethető legyen.

Niedermüller Péter szerint az életpálya olyan kultúrspecifikus forgatókönyvnek tekinthető, mely tartalmazza azokat a főbb választóvonalakat, amelyek jelzik az átmeneteket.¹¹ Terepmunkai tapasztalatom valóban azt igazolta, hogy kulturálisan kódolva vannak azok az elvek, amelyek alapján valaki besorolható vagy nem az öreg/idős címkét viselő kategóriába, ugyanis a faluközösség számára objektíven és természetesen léteznek ezek az elvek, amelyek alapján az egyén életútja szakaszokra osztható fel. Az életkorszakok közötti átmenetek jellege különbözik egymástól. A gyermekkor és a felnőttkor közötti átmenet konkrétan megragadható ugyan, de ez a korszakváltás sem írható le egyetlen esemény megvalósulásának függvényében, ugyanis a „választóvonalat” alternatív és részben alternatív események összessége jelenti: biológiai átmenet; egyházi szertar-

⁸ Varga 1997. A magyar kutatásokon kívül hadd említsem itt meg Laslett társadalomtörténeti munkáját, Laslett 2001: 290–307.

⁹ Czigler–Csibra–Ambró 1995: 3–42; Czigler 1999: 35–44; Czigler (szerk.) 2000.

¹⁰ Gáthy–Szémán 1998: 5–6.

¹¹ Niedermüller 1988: 379.

tás (a többség esetében ez a konfirmálás), ami a gyülekezet teljes jogú tagjává avatja az egyént; érettségi oklevél megszerzése; pénzkeresővé, anyagilag függetlenné válás; a munkamegosztásban felnőtt munkának tekintett munkafolyamatok elvégzése; házasságkötés.

A felnőttkorból az öregkorba való átlépést nehezebb megragadni, ugyanis nem kapcsolódnak hozzá ilyen konkrét, korszakváltást jelző események. Ennek a következménye Linton szerint az a tendencia, hogy a társadalmak az egyén első státusbeli változását, azaz a gyermekségből a felnőtté váló átmenetet jobban hangsúlyozzák, míg a másodikat jórészt figyelmen kívül hagyják. Ezt egészítik ki még egyes pszichológiai tényezők, azaz hogy a gyermekek alig várják, hogy felnőtté váljanak, ellenben senki sem szereti az öregedés gondolatát, még ha tiszteletet és nagyobb befolyást is hoz magával.¹²

Az öregkor kezdetéhez kapcsolódó problémák tisztázása során arra helyezem a hangsúlyt, hogy megvizsgáljam, melyek azok az elvek, amelyek alapján öregnek tekintenek valakit az adott közösség tagjai, illetve amelyek alapján öregnek tekinti a közösség valamely tagja önmagát, azaz hogyan konstruálódik a falu életpálya-konceptiójában az öregkor mint életszakasz.

A felnőttkorból az öregkorba való átmenet nem egy kiemelt esemény mentén kirajzolódó, egyik napról a másikra megvalósuló jelenség, ahogy ez az urbánus közösségekben a nyugdíjazás során bekövetkezik, amikor az egyén a termelők kategóriájából hirtelen átlép a nem termelőkébe,¹³ és a társadalmi reprodukción való kívül rekedés a funkcióvesztést, a perifériára szorulást vonja maga után,¹⁴ hanem fokozatosan végbemenő, folyamatszerűen lezajló átlépés. Nem egyetlen esemény, hanem események és elvek együttese mentén történik meg a fokozatos átmenet, ami kötelező (pl. egyes normák betartása), elkerülhetetlenül bekövetkező (pl. menopauza a nők esetében, illetve a fizikai hanyatlással járó tevékenységi kör megváltozása) és alternatív (pl. ha valakinek nem születnek unokái, attól még az öregek generációs csoportjának tagjává válik) tendenciákat foglal magában.

A *fiziológiai határvonal* a termékenység állapotról a terméketlenbe való átlépést jelenti ugyan, ám ez önmagában nem elég ahhoz, hogy határkijelölő legyen. Ennek több oka van. Egyrészt a férfiaknál nincs világos biológiai választóvonal. Másrészt a nők a menopauza után még sokáig megtarthatják teljes fizikai erejüket, ami képessé teszi őket arra, hogy elvégezzék a felnőtt státusszal járó tevékenységeket.¹⁵ Harmadrészt a fiziológiai változás bekövetkeztét az egyén nem teszi nyilvánossá, tehát ez nem egy olyan esemény, amiről a közösségnek

¹² Linton 1997: 272.

¹³ Példának okáért hadd említsem Martin Kohli elméletét, aki a munkaerő-piachoz való kapcsolódás (aktív-inaktív státus) függvényében tagolja az életutat. Kohli 1990 és 1993.

¹⁴ Hamar 1981: 10.

¹⁵ Linton 1997: 272.

egyéne lebontra információi lennének. A fiziológiai átmenet csak elméleti szinten funkcionál határvonalként, az egyes egyének generációs hovatarozását nem ennek alapján ítélik meg. Negyedrészt pedig Szilágyborzáson a fiziológiai változást nem kíséri semmiféle szertartásos elismerés. A nőknek a transzcendenssel való cselekvésviszonya nem változik meg a menopauzát követően, nem teszi őket alkalmassá olyan rituális funkciók betöltésére, amelyekre termékenységű állapotukban nem vállalkozhattak.¹⁶

Mindezek ellenére a fiziológiai változást határvonalként tartják számon, de csak elméletileg, nem pedig egyénekre lebontra, ahogy azt már jeleztem. Inkább az egyén önmegítélésében játszik/játszhat nagyobb szerepet.

A nagyszülői státus¹⁷

Az a tény, hogy az egyén belép a nagyszülői szerepkörbe, új státust jelöl ki számára: szülőből nagyszülővé válik. A gyermek-szülő-nagyszülő státusváltáshoz sztereotipikusan kapcsolódik a naptári életváltozás párhuzama: gyermek-középkorú-öreg. A nagyszülő státus és az öregkor egymáshoz való közeledését a nagyszülői szerepkörrel együtt járó megszólítás, illetve megnevezés (mama, papa) is elősegíti, mely terminusokat idős emberekre is használják, függetlenül attól, hogy van unokája vagy sem (öregmama „öregasszony”).

A lakóhely megváltoztatása

Szilágyborzáson amennyiben valamelyik gyermek a szülői házban marad, és családot alapít, a lakótér két családmagra való alkalmazásának egyik megoldása, hogy a szülők átadják a fiataloknak a *felsőházat*, ők maguk pedig leköltöznek a *kisházba*, amely még az *öregház* megnevezést is viseli. Ez a megnevezés nem az építés idejére, hanem használati funkciójára utal. Jelenleg öt idős házaspár vagy magányos egyén lakik a kisházban, családos gyermekük pedig ugyanazon az udvaron a felsőházban.¹⁸ A szülők lakóhely-változtatására akkor kerül sor, amikor a szülői házban maradó gyermekük megházasodik. Ez, akárcsak az első unokák

¹⁶ Keszeg Vilmos Mezöségen végzett kutatásai azt jelzik, hogy a női életpályának a nemiségen inneni és túli szakaszát ellentétbe állítják az érett, termékeny életszakasszal, és a „megtisztulás az asszonyt a közösség számára létszükségletnek számító funkciók betöltésére teszi alkalmassá”, melyek közül példaként említhető a baba szerepének betöltése, a jóslások specialistáivá válás, a laikus vallásos élet irányítása, a cseberbe nézés. Keszeg 1999: 259–265.

¹⁷ A státus terminust a Linton által meghatározott értelemben használom. Linton 1997: 267–268.

¹⁸ Ez az 1999-es állapotokat jelzi. Több ház udvarán is megtalálható a kisház, de 1999 őszén csak ötben laktak.

megszületése, általában akkor következik be, amikor a szülő még a középosztályhoz tartozik, így a határvonal funkciót csak olyan mértékben töltheti be, mint az előbb jelzett esemény.

Az idősök *ruházkodási szokásai* a középkorúakétól nem az elemek kiválasztásában és összeillesztésében térnek el, hanem a színhasználatban (sötét színek preferálása), egyes elemek (kendő) kötelezővé tételében, illetve a ruhadarabok szegényes, régies jellegében.

A munkatevékenységek körének megváltozása

A néprajzi szakirodalom az öregséget nem az életévek, hanem az effektív munkához való viszony függvényében határozza meg.¹⁹ Szabó László szerint „A paraszti munkarend a kort éppen a végzett munka alapján dönti el. Attól függően, hogy ki milyen munka elvégzésére alkalmas vagy alkalmatlan, tartozik valaki a gyermekek, fiatalok, felnőttek vagy öregek csoportjába”.²⁰ Az, hogy az egyén a munkafolyamatokban milyen tevékenységek elvégzésére vállalkozik, illetve melyek elvégzésére alkalmas, lényeges szerepet játszik annak eldöntésében, hogy melyik korcsoportba sorolja önmagát. Ezen túlmenően a korok szerinti munkamegosztás normáiról nyújt információkat, valamint arról is, hogy ezek közül mely normákat integrálja az egyén.

A munkában való részvétel csak akkor szűnik meg teljes egészében, amikor az egyén magatehetetlenné, ágyban fekvő beteggé válik. Addig, amíg eljut erre a pontra, igyekszik, hogy mindig részt vegyen valamilyen munkafolyamatban, ugyanis minél kevésbé képes az újratermelés folyamatait befolyásolni, annál inkább gyengül társadalmi pozíciója.²¹ A középkorúak csoportjából az öregkorba való átlépést tehát nem a munkatevékenységek megszűnte jelzi, hanem a munkatevékenységek körének a megváltozása. A vizsgált településen a nehéz fizikai munkához való viszonyulást tekintik olyan kritériumnak, ami határvonalat képez középkorúak és idősök között. A nehéz fizikai munka a férfiak esetében a mezőn való munkálatokat jelenti, a nők esetében a mezei munkákon kívül a nagytakarítást, nagymosást és a kert gondozását.

Az időskorúak munkatevékenységi köre megváltozásának egyik legfontosabb eleme a földdel kapcsolatos munkálatokról való lemondás. Ha csak tehetik, azaz ha vannak helyben vagy a közelben letelepedett gyermekeik, átadják nekik a visszakapott földbirtok nagy részét vagy az egészet. Azok az idősök, akiknek a gyerekei nem vállalják a földműves életformát távolságbeli vagy egyéb okok

19 Hamar 1982: 664; Szabó 1997: 24.

20 Szabó 1997: 24.

21 Hamar 1981: 2–3; 10–11; Fél–Hofer 1997: 144.

miatt, kénytelenek folytatni a föld művelését csökkentett intenzitással és igényességgel, illetve, ha anyagi lehetőségeik megengedik, napszámosok segítségével.

Az idős férfiak elsősorban a ház és az állatok körüli munkálatokat végzik. Az idős nők pedig a gyermekekre vigyáznak, bár erre ritkán kerül sor, ugyanis a faluban letelepedett fiatal házaspárok és a kiskorú gyermekek száma nagyon alacsony, az elköltözött gyermekek pedig nagyon ritkán hagyják az unokákat a nagyszülőknél.

Az „erkölcsi szereposztás”²²

Az idősebb generációval szemben egyrészt a közösség támaszt más magatartás-elvárásokat, másrészt ők maguk alakítanak ki olyan magatartásokat, melyeknek fő célja a teljes kiszorulás megakadályozása. A magatartás-elvárások és a magatartás-megvalósítások közötti különbségtétel csupán teoretikusan valósítható meg. A gyakorlatban ugyanis ezek nagyrészt fedik egymást, hiszen a magatartás-elvárásokat a „címzettek” integrálják, és újra meg újra megvalósítják ezeket a szociális érintkezések alkalmával. A közöttük levő különbség kihágások esetén válik észlelhetővé.

A magatartás-elvárásokhoz való minél tökéletesebb igazodás fontos mércéje az idős generációnak, ugyanis társadalmi pozíciójuk sok szempontból instabillá válása miatt sokkal sérülékenyebbek. Megmérettetések alkalmával ők maguk is – önmagukról és a velük azonos korosztálybeliekről –, valamint a közösség tagjai is sokkal szigorúbban ítélik meg, sokkal kevésbé készek arra, hogy felmentő körülményeket találjanak a normáknak való meg nem felelések esetén. Azért törekednek a normák minél tökéletesebb integrálására, mivel ezt olyan lehetőségként élik meg, ami megingott társadalmi pozíciójukat erősítheti.

A gyermekek segítése

A 20. században lezajlott gazdasági és társadalmi változások által eredményezett értékrendi átrendeződésben a szülői aspirációk is megváltoztak. Céljuk a gyermek jobb boldogulása, státusának emelése, ami gyakran túlzott áldozatvállalással és lemondással jár együtt.²³ E mögött a tendencia mögött nem csupán a gyermekek érdekei húzódnak, hanem az idősek biztonságra törekvései is. A biztonságra törekvéseket két elv indokolja. Egyrészt mivel az egyén társadalmilag elfoglalt helyét a társadalom reprodukciós folyamataiba való bekapcsolódás mér-

22 Jávor Katalin által használt terminus. Jávor 1978: 313.

23 Paládi-Kovács 1997: 172; Róbert 1991: 60.

téke határozza meg, az öregedés következtében az egyént egyre inkább veszélyezteti a perifériára szorulás.²⁴ A reprodukciós folyamatba való bekapcsolódás megvalósítható bizonyos mértékben közvetett úton is, mégpedig a gyermekeken keresztül. Az idősek gyermekeiket segítve – anyagilag és munkával egyaránt – növelik azok esélyeit, hogy minél nagyobb mértékben tudjanak részt venni a társadalmi reprodukcióban, ezáltal pedig közvetve ők is részeseivé válnak ennek a folyamatnak. Másrészt az anyagi és munka jellegű segítség társadalmi biztonságá változtathatóságának reménye körvonalazódik a gyermekek nagyméretű, sőt akár áldozatokat igénylő segítése mögött,²⁵ ugyanis ezzel a szociális kötelességek megerősítésére törekednek, biztosítva maguknak egyúttal – a reciprocitás elve alapján – a törődést és az esetleges gondozást.

A gyermekek segítségének mértéke ugyanakkor mérce, amely felől minősíthető a szülői státusnak való megfelelés minősége, azaz megállapítható, ki a „jó”, és ki a „rossz” szülő. A magas elvárásokat támaztó normáknak mindenki igyekszik megfelelni, bár a nyugdíj nyújtotta szűkös lehetőségek következtében ez nagyfokú lemondást igényel. Amennyiben az idős szülőnek nincsenek meg a megfelelő anyagi körülményei ahhoz, hogy pénzzel segítse gyermekét, igyekszik ezt munkával, illetve terménnyel pótolni. A norma alól pedig csak a nagyon szegényeket mentesítik.

A *takarékoskodás* normáját az idősek egyrészt önmagukkal szemben érvényesítik igencsak intenzív módon a nagyon kicsi nyugdíjak, illetve a gyerekek segítségére való törekvés miatt, másrészt gyermekeikkel szemben gyakorolják e norma ellenőrzését. A takarékoskodás célja egyrészt függetlenségük biztosítása, valamint a gyermekek számára a potenciális vagyron növelése, amelyhez majd öröklés formájában jutnak,²⁶ másrészt a minél nagyobb pénzösszeg elkülönítése, amit gyermekeiknek adhatnak.

Az idősekkel szembeni elvárások egyik fontos eleme a gyermekek erkölcsös viselkedése fölötti kontrollszerep gyakorlása, ami az utódcsaládon belüli magatartásra, a munkaerkölcsre és az öltözködésre irányul.

A családot alapított gyerek ugyan függetlennek számít, problémás esetekben (pl. túlzott alkoholfogyasztás, házastárs megcsalása vagy bántalmazása, gyermekkel szembeni nemtörődömség) mégis elvárják a szülőtől, hogy beavatkozzon, és jobb belátásra vagy a helyes magatartásra intse gyermekét. Amennyiben ezt nem teszi meg, a közvélemény számon kéri rajta, és a szülői kötelesség normájának való meg nem felelésként értékeli.

24 Hamar 1981: 10–11.

25 Hamar 1981: 10–11.

26 Vö.: Hamar 1982: 666–667.

A szülők, mivel nagyobb tapasztalatokkal rendelkeznek, tanácsokat adnak a gyermeknevelésre²⁷ az affinális rokonokkal való kapcsolatok alakítására vonatkozólag, mely utóbbi a konfliktushelyzetek elkerülését/megelőzését célozza meg.

A munkaerkölcös fölött gyakorolt ellenőrzés elsősorban a lustaság, illetve a munka jó minőségét és szorgalmas végzését akadályozó tényezők megszüntetésére törekszik.

A fiatalok öltözködési szokásainak alakításába ugyan egyre kevésbé szólhatnak bele, azt azonban mégis sikerül ellenőrzés alatt tartaniuk, hogy gyermekes fiatalasszony ne járjon rövid szoknyában, vagy rövidnadrágban. Ez alól a szabály alól csak a más faluból érkezett fiatalasszonyokat mentesítik, bár időnként őket is szembesítik a helyi elvárásokkal.

Az önállóságra való törekvés olyan norma, amely megvalósításának két formáját várják el az idősektől. Egyrészt törekednek arra, hogy anyagilag és önállósítással megőrizzék függetlenségüket, másrészt igyekeznek minél nagyobb mértékben integrálni gyermekeik önállósági törekvéseit. Ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy gyermekeik mind jobban függetlenednek tőlük, tehát közvetve azt üzeni számukra, hogy nagyobb mértékben kell függetlenedniük gyermekeiktől, mint ahogy azt szeretnék, ugyanis ez már a szociális kötelékek meglazulását is magában foglalja.

Az önellátási és anyagi önállóságra való fokozott igyekezet mögött társadalmi és családi pozíciójuk visszaesése csökkentésének eredménye, illetve a kiszolgáltatottságtól való félelem rejlik. A gyermekekhez fűződő szociális kötelékek meglazulását elég nehezen fogadják el ugyan, de nem illik panaszkodni, mert a jelenlegi nehéz gazdasági körülmények indokolják gyermekeik elfoglaltságát, lekötöttségét. A „jó” szülő pedig, mivel éppen „jó” szülői minősítéséből kifolyólag fontosnak tartja gyermekének anyagi és társadalmi emelkedését, el kell hogy fogadja, hogy ezeknek az értékeknek a megszerzése az elsődleges. Ebben a szituációban pedig a számára felkínált lehetőségek közül a bölcs beletörődés magatartásának választása a legpozitívabb érték: *Tudomásul kell vegyem: mindegyiknek megvan a maga privát élete, mindegyik avval törődik. A kenyérkeresés az a fontos. Én meg maradok* (U. Zs. sz. 1937). A faluban letelepedő gyermekek esetében is leginkább a neolokális lakóhelyválasztást részesítik előnyben, amit a konfliktushelyzetek megelőzésére való törekvés indokol: *Jobban van az, fiatal lakjon külön, az öreg lakjon külön. Ne lássa az öreg, mi csinál a fiatal, se a fiatal ne lássa, mi csinál az öreg* (M. A. sz. 1942).

27 A későbbiekben majd arra is kitérek, hogy gyermekeik hogyan viszonyulnak ezekhez a tanácsokhoz, mennyiben tartják vagy nem tartják be őket.

Konfliktusoldó magatartás

Generációk tagjai közt kipattanó konfliktus esetén a közvélemény az időstől várja el azt, hogy megfontoltan, „bölcsen” viselkedjen, azaz hogy ő legyen az „okosabb”. Egyrészt a konfliktusok kirobbanását úgy ítélik meg, hogy az idősebbtől több tapasztalatot és helyesebb magatartást várnak el, másrészt a konfliktus megoldásának folyamatában az idősebbtől várják el a békülékenyebb hozzáállást, a békülés kezdeményezését.

Az öregkor differenciáltsága

Az öregek generációs csoportja az öregedés előrehaladottságának mértékétől függően differenciált. Arra vonatkozólag, hogy hány csoport különíthető el, a szakirodalomban nincsen egységes vélemény.

Somlai Péter²⁸ és Varga Gyula²⁹ az öregséget három fokozatra tagolta, de osztályozásukat vitathatónak tartom. Hitelesebbnek gondolom Richard J. Gelles³⁰ és Andorka Rudolf osztályozását, akik két csoportot különítenek el: a „fiatal öregeket” („young old”) és az „idős öregeket” („old old”). Andorka szerint „szociológiai értelemben meg kellene különböztetni a »fiatal öregeket«, akik ugyan többnyire már nyugdíjban vannak, de aktivitásuk még alig csökkent, és az »idős öregeket«, akiknek aktivitása erősen lecsökkent. [...] a 60 év fölöttieket tekintem öregeknek, és megkülönböztetem a 70 éven fölülieket, akiket a magyar viszonyok között (ahol más fejlett országokkal összehasonlítva rosszabb az idős emberek egészségi állapota) az »idős öregek« kategóriájába sorolok.”³¹

Szilágyborzácson az öregek csoportjának differenciálása nagyon közel áll Andorka által elkülönített kategóriákhoz. Az idősek anyagi helyzetét, fizikai erejét és szellemi frissességét véve alapul, megkülönböztetik az öregeket és a nagyon öregeket.

Az öregkorba való belépés (*Hatvan évig ember az ember, azután már nem ember. Hát hatvan évig. Van aki előbb, aki beteges, aki gyengébb, de hatvan évig* – F. I. sz. 1936) után még jó ideig megőrzik gazdasági-társadalmi aktivitásukat. Munkatevékenységi körük még nem változott meg olyan nagymértékben, hogy gazdasági potenciájukat jelentősen csökkentette volna. Nem szorulnak sem anyagi, sem munkabeli segítségre, sőt inkább ők segítik gyermekeiket.

28 Somlai 1991: 130.

29 Varga 1997: 3–9.

30 Gelles 1995: 370.

31 Andorka 1997: 303.

A nagyon öregek aktivitása erősen csökken, munkatevékenységi körük leszűkül a könnyű, háztáji munkák végzésére. Gyakran szorulnak segítségre, esetleg gondozásra. Anyagi helyzetük szegényes, ezért gyakorivá válik, hogy elfogadják gyermekeik anyagi támogatását. Leszűkül térhasználatuk és interakciójuk köre. Egyre inkább foglalkoztatja őket a halál gondolata, megkezdik a halálra való készülődést.

A CSALÁDSZERKEZET VÁLTOZÁSAI

A politikai-gazdasági-társadalmi változások

A szocialista államépítés egyik központi jelentőségű törekvése a munka és a gazdasági erőforrások ellenőrzésének átvételére irányult. Ez elengedhetetlen feltétele volt a politikai és gazdasági centralizáció megvalósításának. Egyúttal folytonosságot biztosított a hatalmi réteg társadalmi pozíciójának megerősítésére és újratermelésére. A kontrollszerep erőszakolt átvételét segítette elő a korábbi szociális csoportok és intézmények – mint például a rokonság, család, közösség, oktatás – természetébe való beavatkozás. Míg korábban a családok közössége volt az az egység, amely a gazdaság alapját képezte, a szocialista állampolitika arra törekedett, hogy korlátozza a családok szerepét a gazdasági reprodukcióban, megváltoztatva a földtulajdonhoz és a munkához való viszonyukat. Eltávolították a parasztságot korábbi életmódjától, és az állami gazdaságba nem a családi üzemeket, hanem az egyéneket kívánták integrálni.³² Az 1945-ben kezdődő és 1962-ben befejeződő földreform kivette a családok kezéből azt az erőforrást, ami korábbi életvitelüket meghatározta, hiszen olyan jelentőséggel bírt, aminek nemcsak gazdasági aspektusai és követelményei voltak, hanem befolyásolta a család struktúráját, a családon belüli munkamegosztást és szerepeket. Ezen túlmenően státuskijelölő is volt, ami befelé is, azaz a családba, és kifelé is, azaz a falu irányában is meghatározta az egyén státusát, ezzel egyben alakítva a falu társadalmi szerkezetét. A földek tulajdonjogának megváltoztatása, vagyis az állami tulajdonba való integrálása épp ezeken a pontokon bizonytalanította el és változtatta meg a szocializmus előtti életformát. Az állampolitika ilyen erőteljes beavatkozása hirtelen és váratlanul érintette a parasztokat, akik nem lévén felkészülve erre, nem is tudtak kellőképpen válaszolni a változásokra. Nem voltak előkészített és bevált alternatíváik az új helyzetek kezelésére, ami megnehezítette az alkalmazkodást, az új rendszerben való elhelyezkedést. Ez a bizonytalan ál-

32 Vö.: Kideckel 1993: 21, 80–82, 96–97, 103–104.

lapot és a hagyományos struktúra hirtelen és erőteljes megbolygatása jelentős társadalmi változásokhoz vezetett.

A politikai-gazdasági-társadalmi átalakulásnak csak egyik eleme a földek kollektivizálása. Emellett említést kell tenni az iparosításról és az urbanizációról. Az első világháború után a román állam feladatul tűzte ki maga elé, hogy erős nemzeti ipart létesítsen, ami lehetővé teszi, hogy megszüntesse a világgazdaságtól való függőségét. Ez a kezdeti törekvés kevés eredményhez vezetett.³³ A második világháború után az iparosítást folytatni kívánták szervezettebb formában, szigorúbb intézkedéssel és nagyobb intenzitással. A statisztikai adatok azt mutatják, hogy a munkaerőpiacot sikerült nagymértékben megváltoztatniuk, ugyanis míg 1950-ben a munkaképes lakosságnak 19 százaléka dolgozott különböző ipari ágazatokban, 1975-re ez a szám 49-re emelkedett.³⁴ 1977 és 1992 között pedig 600 000-rel nő az iparban dolgozók száma, ami 118,9%-os növekedést jelent. 1992-ben a lakosságnak már csak 22,3%-a dolgozik a mezőgazdaságban.³⁵ Az erőltetett és nagyon gyorsan megvalósított iparosításért a mezőgazdaságban maradó nagy árat fizettek. Katherine Verdery szavaival élve: a mezőgazdaság áldozata volt ennek a programnak.³⁶ Az államnak ugyanis nem volt meg a szükséges anyagi ereje a kívánt tervek megvalósításához. Ezért a mezőgazdaságtól megvonta az állami beruházásokat, hogy ezeket az iparosítás érdekében tudja hasznosítani. Ezzel lecsökkentette a mezőgazdaság működéséhez szükséges tőkealapot, magára hagyva azt, mint egy mellékes gazdasági ágazatot.³⁷ A mezőgazdaság elhanyagolása nemcsak az anyagi befektetések hiányában valósult meg, hanem azért is, hogy az ebben az ágazatban végzett munkálatokat végképp nem ösztönözte. Nem teremtett motivációs alapot az agrármunkák anyagi hasznosága sem, ugyanis az állam olyan méltánytalanul alacsony áron vásárolta fel a mezőgazdasági javakat, hogy az csak nagyon csekély bevételt eredményezett. A parasztságnak ugyanis biztosítania kellett az iparban foglalkoztatottak élelmi-szer-szükségeit. Ugyancsak erre a célra használták fel a kvótaként beszolgáltatott termékeket, ami olyannyira megnehezítette a parasztság életét, hogy sok esetben a fogyasztás visszaesését, az életszínvonal csökkenését vonta maga után.³⁸ A parasztság terhe pedig nem csökkent, ugyanis folyamatosan nőtt az iparban foglalkoztatottak, a városok és városi lakosok száma. A lakosságnak 76,6%-a élt falun 1948-ban, de 1956-ra ez az arányszám 4,97%-kal, 1966-ra 2,93%-kal, 1977-re 2,31%-kal csökkent. 1992-ben pedig már csak 45,7% élt falun, 54,3%

33 Verdery 1983: 329.

34 Verdery 1983: 39–41.

35 Mureşan 1994: 52–54.

36 Verdery 1983: 42.

37 Verdery 1983: 329.

38 Vö.: Verdery 1983: 42–44.

városon.³⁹ A városi lakosság számának növekedését egyrészt a faluról városra való költözés okozta, másrészt pedig a községek városi rangra való emelése.⁴⁰

Az állampolitika településfejlesztési törekvései is elsősorban a városok érdekeit szolgálták. Mindez tetten érhető az iskolakörzetesítésben, a városok jobb egészségügyi felszerelésében, jobb élelmiszer-ellátottságában, a különböző szolgáltatások területi egyenlőtlenséget mutató elosztásában, az adminisztratív szférával való érintkezés lehetőségeinek vidéki és városi eltérésében, a munkahely-lehetőségek különbözőségében stb. Az államhatalom településfejlesztési politikája így fokozatosan a községek szerepvesztését eredményezte, ami az egyébként életképes községeket is elsorvasztotta.⁴¹

A felsorolt tényezők azt a célt szolgálták, hogy a parasztságot eltávolítsák hagyományos életformájától, és mindinkább vonzóvá tegyék számukra a városokat és az ipari foglalkozásokat, integrálni tudják őket az államfejlesztési programokba.⁴² Az ilyenformán alakuló politikai és gazdasági változások nagyfokú társadalmi és földrajzi mobilitást váltottak ki, ugyanis az új társadalmi szerkezetben a hirtelen bekövetkezett változások következtében olyan hézagok keletkeztek, amelyek betöltéséhez nagyméretű munkaerő-aktivizálásra volt szükség.⁴³ A foglalkozásstruktúra átalakulása szükségessé tette azt, hogy az új foglalkozások betöltéséhez más területekről vonják el a munkaerőt, majd pedig fokozatosan biztosítani kellett a terjeszkedéshez és az utánpótláshoz szükséges munkaerő-folytonosságot. Az agrárnépesség kimozdítását eszközként használta fel a hatalom a településfejlesztési ideál megvalósításához, ugyanis a parasztság létszámának radikális csökkenését nem a mezőgazdaság modernizációja és racionalizációja indokolta, hanem a kényszerű politikai beavatkozás. Örkény Antal szerint: „a kelet-európai trendek mögött a nyugat-európai típusú gazdasági racionalizáció helyett politikai hatalomépítés, folyamatosság helyett megszakítottság és fragmentáltság, belső késztetés és racionális cselekvés helyett pedig közvetlen, majd közvetett külső erőszak és kényszer húzódott”.⁴⁴ A korábbi életmód vagy földrajzi élettér elhagyását sok esetben kényszerítő elemek váltották ki, s ilyenkor a mobilitás a menekülés formáját öltötte. A politikai nyomás⁴⁵ mellett a megélhetési nehézségek is kényszerítő tényezőként befolyásolták a mobilitást. Ez utóbbi

39 Mureşan 1994: 51.

40 1956 és 1966 között 65 települést nyilvánítottak várossá, 1966 és 1977 között egyet sem, 1977 és 1992 között 24 település lett várossá, illetve 77 vidéki települést kebelezték be a már meglévő városok. Mureşan 1994: 51.

41 Magyarország településfejlesztési politikája is hasonló tendenciákat mutat. Lásd részletesebben Harcsa 1996: 543.

42 Vö.: Kideckel 1993: 82.

43 Vö.: Verdery 1983: 335.

44 Örkény 1991: 17.

45 Pl. a kulákklistára felkerültekkel szemben tanúsított magatartás és bánásmód.

szintén a hatalom beavatkozásának a következménye, ugyanis a mezőgazdaság mellőzésével, a falvak elhanyagolásával és szerepcsökkenésével mind nehezebbé tették a paraszti életformát. Ezzel ellentétben pedig a városi és az új foglalkozások nyújtotta életmód egyre vonzóbb formában tűnt fel. Az agrárnépesség csoportjából való kilépéshez pozitív tartalmak és ígéretek kapcsolódtak, amelyek – jobb híján – arra ösztönözték a mezőgazdaságban dolgozókat, hogy lépjenek be a munkások csoportjába (*intragenerációs társadalmi mobilitás*), illetve arra biztatták a pályakezdő vagy pályaválasztás előtt álló fiatalokat, hogy ne a mezőgazdaság felé orientálódjanak, hanem a szakmunkás és szellemi pályák felé (*intergenerációs társadalmi mobilitás*).⁴⁶ A társadalmi mobilitás földrajzi mozgásokat is vont maga után, ugyanis az új munkakörök betöltéséhez szükségessé vált az ingázás vagy a lakóhely-változtatás. 1948 után intenzív földrajzi mobilitás észlelhető, ami sok esetben falvak elnéptelenedését és előregedését eredményezi.

Szilágyborzácson az elvándorlás olyan intenzitással jelentkezett, hogy megváltoztatta a falu demográfiai jellegét. A népszámlálási statisztikák,⁴⁷ illetve az általam végzett 1999-es census szerint a falu lakosainak száma a 20. században a következőképpen alakult:

Év	Lakosok száma	Különbség az előbbi adathoz képest	
1900	478		
1910	531	53	9,98%
1930	499	-32	-6,41%
1941	630	131	20,79%
1956	648	18	2,77%
1966	574	-74	-12,89%
1977	460	-114	-24,78%
1992	352	-108	-30,6%
1999	295	-57	-19,32%

Az egyes korosztályokhoz tartozók száma és aránya a következőképpen változott:⁴⁸

46 Ezen jelenségekhez hasonló társadalmi mozgásokat mutat be magyarországi példák alapján Harcsa 1996: 531–545.

47 Magyar Statisztikai Közlemények 1900, 1910, 1941; Recensământul General al Populației Românei 1930, 1956, 1966, 1977, 1992.

48 Nincsenek korosztályokra lebontott adatok a következő évekből: 1930, 1956, 1977, 1992.

1900		
Életkor	Számuk	Arányuk
0-6	73	15,27%
7-11	66	13,80%
12-19	80	16,73%
20-39	120	25,10%
40-59	102	21,33%
60 és fölötte	37	12,55%
Összesen	478	

1910		
Életkor	Számuk	Arányuk
0-6	102	19,20%
7-11	62	11,67%
12-19	77	14,50%
20-39	149	28,06%
40-59	96	18,07%
60 és fölötte	45	8,47%
Összesen	531	

1941		
Életkor	Számuk	Arányuk
0-14	238	37,8%
15-39	240	38,1%
40-59	104	16,5%
60 és fölötte	48	7,6%
Összesen	630	

1966		
Életkor	Számuk	Arányuk
0-9	114	19,86%
10-19	99	17,24%
20-39	161	28,04%
40-59	123	21,42%
60 és fölötte	77	13,41%
Összesen	574	

1999		
Életkor	Számuk	Arányuk
0-7	21	7,11%
8-16	21	7,11%
17-25	34	11,52%
26-40	54	18,30%
41-60	60	20,33%
61 és fölötte	105	35,59%
Összesen	295	

A statisztikai adatok arra engednek következtetni, hogy Borzást 1940-től nagymértékben érintette az elvándorlás. 1941 és 1956 között csak kevéssel nőtt a lakosság száma, ami részben a világháborús veszteséggel, részben az elvándorlással magyarázható, 1956-tól kezdve pedig folyamatosság észlelhető az intenzív földrajzi mobilitásban.

1992 után sem csökkent az elvándorlás mértéke. A számok ugyan enyhébb intenzitású csökkenést jeleznek, de ez csupán azt jelenti, hogy a falu munkaerőtartaléka kiapadt, és a mobil réteg száma jelentősen visszaesett. Maradásra motiváló erők továbbra sem jelentkeznek, hiszen a falu gazdasági és különböző szolgáltatásokkal való ellátottsági helyzete nem javult. A mezőgazdaság és az állattartás nem teremt elégséges megélhetési feltételeket, ezért arra törekednek, hogy a földművelés mellett valamilyen más úton is pénzhez jussanak. A falu határán belül viszont nagyon kevés lehetőség van pénzkeresésre, ugyanis mindössze öt

munkahely van: egy egyházi (papi), két állami (egy óvónői, egy csarnokbeli), és két, magáncég által fizetett (elárusító és kocsmáros) állás. Ezenkívül még van egy kovács, aki a faluban végzett munkából tartja el magát. Az időszakos kereseti lehetőségek (napszámosi munka, bizonyos javak eladása) nem jelentenek olyan gazdasági alapot a családok számára, ami állandó megélhetést biztosítana. Ezek a körülmények arra ösztönzik a munkaképes lakosságot, hogy a falu határán kívül keressenek megélhetést. Az ingázás elvileg lehetővé teszi, hogy a borzasiak más településre járjanak dolgozni, de a 90-es évekbeli gazdasági hanyatlás még inkább az elköltözést jelöli ki kedvezőbb alternatívának, két okból is. Egyrészt az ingázási körülmények rosszabbak, ugyanis nincsenek állandó buszjáratok, másrészt azokon a településeken, amelyek a napi ingázással megközelíthetőek lennének, a munkalehetőségek nagymértékben csökkentek a munkaerő-leépítések és a különböző vállalatok bezárása következtében. Ezért, aki teheti, elköltözik olyan településre, ahol munkahelyet talál magának, vagy ahonnan ingázással egy olyan körzet válik számára elérhetővé, ahol megfelelő állást talál. Így a lakóhelyválasztás szempontjából már Nagyfalu is prioritást élvez Borzással és Bagossal szemben, a többség azonban még ennél is messzebbre megy.

A fiatalok közül sokan vállalnak ideiglenes munkát külföldön, elsősorban Magyarországon. Többségük nyáron megy el szezonmunkára, és havonta egyszer hazajön néhány napra, hogy ne lépje túl a harmincnapos külföldön tartózkodást. Az RMDSZ-en keresztül viszont lehetőségük van arra is, hogy vízumot, majd pedig tartózkodási engedélyt kapjanak. Ha ezt megszerzik, akkor nem jönnek haza tavasztól ősziig, csak a tél beállta előtt, amikor már nincs munkájuk. Mások ismerősökön vagy rokonokon keresztül jutnak munkalehetőséghez. A szülők ugyan fájlalják, hogy messze kerülnek el gyermekeik, de maguk is egyetértenek velük, mert az itthoni munkanélküliséggel ellentétben ez pénzszerzési lehetőséget jelent. A határon kívül megtapasztalt magasabb életszínvonal pedig a továbbiakban ösztönzőleg hat elvándorlási szándékaikra.

Az 1999-ben készített census alapján megvizsgáltam, hogy a faluban élők gyermekeit milyen elvándorlási tendencia jellemzi. 183-an hagyták el a falut, akik a 18 és 60 év közötti generációba tartoznak. Ha ennek megfeleltetjük a Borzáson élő 17–60 év közöttieket, akkor azt láthatjuk, hogy ez a szám 144 lakost jelöl, bár ebből csupán 115-ről mondható el, hogy maradt, mert 29-en beköltöztek. Mivel a census csak azokat az elvándoroltakat mérte fel, akiknek a szülei még élnek, illetve Borzáson élnek, az említett adat az elköltözötteknek csak egy részét jelzi. Az 1999-ben feljegyzettek mobilitási szándékáról pedig az mondható el, hogy három személynek megvolt a letelepedési engedélye Magyarországra, kettő már leadta a letelepedési intencióját jelző kérést, két fiatal család pedig rövid időn belül elköltözik Bagosra, illetve Szilágysomlyóra. A 17–25 év közötti, még nem házas fiatalok szinte mind Magyarországon vállalnak időszakos

munkát. Letelepedésük érdekében még nem tettek konkrét lépéseket, de kint maradási vágyukat valamennyien megfogalmazták.

A szülők és nagyszülők ugyan megértően viszonyulnak az elvándorlási törekvésekhez, indokoltnak vélik a mobilitást előnyben részesítő döntéseket, és ők maguk is arra biztatják a fiatalokat, hogy szakmát tanuljanak vagy szellemi pályára lépjenek, mégis elkeseredve szemlélik a falu elnéptelenedését és előregezését.

Üres lesz. Úgy egondolom, olyan szíp kis falu. Nem domb, mind Bagos, hogy fenn a hoppon lakjanak. Körbefolyja a víz ezt a kis falut. Lenn a Halmas pataka, itt a Gyümöcsínyes pataka, lejjebb a Berettyó. Körös-körbe, akármerre mejünk, mindennütt víz mellett a föld, mindenfelé. Ez egy nagyon nagy könnyebbség. Hogy a fiatalok mind ehúzódnak mégis! Ha csak az az idő nem jön meg, hogy visszavágyjanak a falura, másképpen üresen maradnak a házak. [...] Aztá mégse értékelik, hogy egy legalább ittmaradjon az ősi fészekbe. Pedig milyen szípen írta a kötő:

E ne hadd az ősi házat,

E ne hadd az ősi telket,

Amelyen késő őszi gólyamadár kelepelget.

Itt mindig itt vót a gólya a csűrön. Aztá ecce jött egy zivatar, lehajtotta a fészket.

Itt vót, tovább mint tizenöt esztendő. (V. P. sz. 1922)

A kilépési mobilitás elemzése után szót kell ejtenünk a belépési mobilitásról is, bár azokkal kisebb mértékben jelentkezett, s éppen ezért jelentősége is sokkal kisebb.

– Lokális exogám házasságkötéssel 41-en költöztek Borzásra.

Életkor	Nő	Férfi	Összesen
30 év alatti	6	–	6
31–40	3	–	3
41–59	5	1	6
60 éves és idősebb	21	5	26

– Három házaspár esetében egyik házastárs sem borzási születésű, de itt telepedtek le röviddel összekerülésük után: két idős és egy fiatal házaspár.

– Két fiatal pár ideiglenesen telepedett le Borzáson lakáshiány miatt, de rövid időn belül szándékukban áll elhagyni a falut.

– Nyugdíjba vonulás után öt házaspár költözött vissza Borzásra, ebből kettő idős szülő gondozása végett. Rajtuk kívül még készülnek más, jelenleg városban lakó házaspárok visszaköltözni nyugdíjazásuk után.

– Válás vagy özvegyen maradás után hatan költöztek vissza.

– Végezetül pedig hadd említsem a papnőt, aki nem borzási születésű, de néhány évig ideiglenesen itt lakik végleges itt maradási szándék nélkül.

A családszerkezet módosulása

A földek kollektivizálásával a családok elveszítették a gazdasági alapot, s ez két szempontból is érzékenyen érintette őket. Egyrészt a földtulajdon a termelői és fogyasztói egységet alkotó család számára keretet biztosított a megélhetéshez, elvesztése pedig olyan új gazdasági modellekhez és lehetőségekhez való alkalmazkodásra, illetve új életmód kialakítására kényszerítette őket, amelyek addig ismeretlenek voltak számukra. A hirtelen változás pedig nem tette lehetővé, hogy kialakuljanak az új helyzet „kezelési technikái”, amelyek nem drasztikus, hanem folyamatos átmenetet biztosíthattak volna. Másrészt, mivel a föld nemcsak gazdasági keretet jelentett a családok számára, hanem döntő szerepe volt a családon belüli és kívüli szerepkörök és státusok kijelölésében, ami normákat és kötelezettségeket írt elő az egyének számára, s így jelentős mértékben befolyásolta a tekintélyelv működését, a változások ezeken a területeken ingatták meg és bizonytalanították el a családokat. A földtulajdon államosítása tehát egy olyan felülről jövő beavatkozást jelentett, ami a család intézményének hagyományos modelljét érintette: erőszakkal elvette a család összetartozását és összetartását biztosító keretet, megbontotta a család szerkezetét.

Az individualizálódást segítették elő az államépítés egyéb törekvései is. A *foglalkozásstruktúra megváltoztatásával* arra készítették az agrárnépességet, hogy lépjenek ki a mezőgazdasági munkát végzők csoportjából, és orientálódjanak a szakmunkási és értelmiségi pályák felé. A családi gazdaságok legitimitását tovább gyengítette az az állampolitikai törekvés is, ami a családi üzemek szerepcsökkenését azáltal is fokozta, hogy a makrogazdaságba nem családokat, hanem egyéneket integrált, és ennek megfelelően a munka értékelése is egyénekre szabottan történt, hiszen a fizetéseket nem a családi üzemeknek, hanem az egyéneknek osztották ki.⁴⁹

A kollektivizálás és a foglalkozásstruktúra megváltozása a család funkcióit illetően is módosulásokat okozott, ugyanis a család már egyre kevésbé tölthette be termelői szerepét. A gazdaság átalakulása következtében a termelés nagyrészt a család keretein kívül, nagyvállalatok, termelő- és szolgáltatóegységek keretében zajlott. A családok termelő funkciója jelentősen csökkent ugyan, de nem szűnt meg teljesen, mert a falun maradt, illetve a kertés házban élő városi lakosság továbbra is folytatott bizonyos mértékben termelői tevékenységet. A városi tömbházakba beköltözött családok viszont már csak fogyasztói egységet alkotnak. Ennek a funkcióbeli módosulásnak azért van jelentősége, mert életmódbeli változást eredményez.

49 Vö.: Kideckel 1983: 96–97; Cerroni 1977: 60.

Az eddigieket összegezve elmondható az, hogy a családok új gazdasági-termelési-életviteli lehetőségekhez alkalmazkodva a hagyományos modellektől eltérő, új – vagy részben új – életformát valósítottak meg.

Mielőtt rátérnék Szilágyborzás családtípusainak elemzésére, szükségesnek találok egy rövid terminológiatisztázó kitérő beiktatását, mivel a szakirodalomban nincsen egységes tipológia.

A *nagycsalád* fogalmat arra a családtípusra használom, amit Fél Edit⁵⁰ és Morvay Judit⁵¹ mutattak be nagy alapossággal és részletességgel. A *bővített kiscsaládot* olyan családtípusnak tekintem, ami a kiscsaládon kívül bizonyos idegeket vagy rokonokat is befogad, ezekkel közös háztartásban él. Ez, bár sok esetben épp az idős szülőkkal való együttélést jelenti, nem tekinthető nagycsaládnak, mert a szerepek és státusok megoszlását és szerveződését tekintve eltéréseket mutat.⁵² A nagycsalád és a kiscsalád közötti *átmeneti típusba* azokat a családformákat sorolom, amelyek egy házban vagy egy udvaron élnek, külön háztartást vezetnek, de bizonyos gazdasági és társadalmi feladatokat közösen végeznek el. A *kiscsalád* terminust a nukleáris család szinonimájaként használom, amely egy férfi és egy nő, illetve a társadalmilag elismert utódok együttélése.⁵³ Ezen belül beszélek majd teljes és csonka kiscsaládokról. Ez utóbbiakba azokat sorolom, amelyekből hiányzik az anya vagy az apa, azaz özvegyen maradt szülő együtt él házasság előtt álló vagy elvált, özvegy, esetleg meg nem házasodott gyermekével/gyermekeivel. Külön kategóriába sorolom a *magányosokat*, akik már nem tartoznak a származási családhoz, de még/már nem tartoznak egy orientációs családhoz sem. Ezek az özvegyek, elváltak, meg nem házasodottak.

Szilágyborzáson a kollektivizálás előtti időszakban a bővített kiscsalád volt elsősorban a jellemző. Az átmeneti típus és a kiscsalád ennél ritkább volt, nagycsaládi forma pedig egyáltalán nem volt. A magukra maradtakat igyekeztek integrálni valamelyik típusba, ezért nagyon ritkán fordult elő, hogy valakinek magányosként kellett élnie.

A bővített kiscsalád a legtöbb esetben a szülőkkal való együttélést jelentette, ugyanis általános volt, hogy az utoljára nősülő fiúgyermek, aki az esetek többségében a legkisebbik volt, a szülői házban maradt, hogy majd gondját viselje a

50 Fél 1941: 99–109.

51 Morvay 1981.

52 A bővített kiscsalád terminust Szabó László használja arra a típusra, amikor a többgenerációs kiscsalád bizonyos idegeket (pl. szolgálkat) vagy rokonokat is befogad. Azért nem veszem át teljes mértékben ezt a meghatározást, mert a kiscsalád alatt más családformát ért, mint amit én használni fogok. A kiscsalád és a nagycsalád közötti különbséget az oldalági leszármazottakkal való együttélésben/különélésben látja, nem pedig a kettő vagy ennél több generáció jelenlétében (Szabó 1996: 40–42). Én viszont a kiscsaládot kizárólag csak az egy, illetve két (szülők és gyerekeik) nemzedékes családokra értem. A bővített kiscsaládot pedig ehhez képest értékelem bővítettnek.

53 Faragó 1983: 226.

megöregedő szülőknek. Leánygyermek akkor maradt a háznál, ha nem volt fiú, de ez elég ritkán fordult elő.

Ez a családtípus a nagycsaládi formától több ponton tér el. A családon belüli szereposztást illetően két különbség említhető. Egyrészt az idős szülő az irányító szerepet csak addig tölthette be, amíg fizikai és szellemi ereje nem kezdett el hanyatlani, ugyanis azon túl már gondozásra szoruló öreg szülőnek számított, a családfői szerepet pedig átvette a fia, esetleg a veje. Másrészt a szülő irányítói szerepe nem terjedt ki mindenre, a fiatal házaspár ugyanis – ha nem is teljes mértékben, de bizonyos fokig – önálló egységnek számított, és döntési joga volt.

Az átmeneti típusnak két változata volt: egyrészt szülők és házas gyermekük, ennek házastársa és utódaik együttélését, másrészt családos testvérek együttélését jelentette. Egy házban, vagy ha volt módjuk építeni *kisházat*, akkor külön házban, de egy udvaron éltek. A bővített kiscsaládtól eltérően külön háztartást vezettek, külön gazdálkodtak, tehát a családmagok teljes jogú önálló egységeket alkottak. Azonban szorosabb gazdasági és társadalmi kötelékek fűzték őket össze, mint a külön udvaron élő kiscsaládokat. Ez megnyilvánult a gyakori segítségnyújtásokban, a munka- és a cserekapcsolatok intenzív és állandó jelenlétében.

A hatalomváltást követően a fentebb bemutatott politikai-gazdasági-társadalmi változások következtében a családmagok önállósága egyre hangsúlyozottabbá és elfogadottabbá vált. A kiscsalád forma vált általánossá egyrészt azért, mert a nagyfokú mobilitás következtében a szülők magukra maradtak, hiszen pályakezdő gyermekeik városban vagy ipari centrumok közelében levő más községekben telepedtek le és alapítottak családot, illetve a már családos, de még mobil fiatalabb réteg családostul hagyta el a falut, másrészt pedig azért, mert egyre inkább ez lett az ideális családmódel, aminek megvalósítására nemcsak maguk a fiatalok törekedtek, hanem a szülők is segítették ebben őket.

A bővített kiscsalád forma egyre kevésbé kedvelt lett. Inkább csak átmeneti jelleggel, anyagi vagy önellátásbeli gondok felmerülésekor ideiglenesen alkalmazták.⁵⁴ Ugyanez mondható el az átmeneti típusról is, amit valamivel jobban preferáltak, mivel függetlenséget biztosított.

Az intenzív földrajzi mobilitás és kiscsalád módel általánossá válása következtében megnőtt a magányosan élők száma. Az özvegyen maradtak, amíg fizikai erejük engedte, a különélést választották, vagy éppen választási lehetőségek híján maradtak magukra. A meg nem házasodottak vagy elváltak, ha anyagi lehetőségeik engedték, szintén önállóságra törekedtek.

A szocialista államépítési programok következményeként kialakult és felerősödött családszerkezetet érintő tendenciák napjainkig továbbélnek, és a jelenlegi gazdasági helyzet, valamint a médiákban és a városokban domináló életmódmin-ták tovább táplálják ezeket. Az önállóság megvalósítása és megtartása, illetve a

54 Lásd még H. Sas 1976: 79–82.

kiscsalád forma számítanak modellértékűnek. Ennek a normának igyekeznek megfelelni mind az idősebbek, mind pedig a neolokális lakóhelyválasztást kedvelő fiatalok.

Az önállóságra való törekvést mutatja a kiscsaládok dominanciája, illetve a magányosok nagy száma, akik részben önszántukból, részben pedig alternatívák híján élnek egyedül. Az együttélési formák közül inkább az átmeneti típust választják, ugyanis ezt tartják a konfliktusmentesebb, önállóbb életformát biztosító családtípusnak. Bővített kiscsalád mindössze három van. Az egyikben az özvegy nagymama lakik nős unokájával, de a fiatalok, amint elkészül a Szilágysomlyón épülő házuk, elköltöznek. A másikban a szülők három még nem házas gyermekkel, illetve a nős fiukkal és menyükkel laknak együtt, ám ez az együttélés sem bizonyul tartósnak, ugyanis a fiatal házaspár készül kitelepedni Magyarországra. A harmadik esetben az apa – megözvegyülése – után lánya családjával hazaköltözött Borzásra.

A 117 család a következőképpen szerveződik az említett családtípusokba:

Kiscsalád		Magányos				Átmeneti típus	Bővített kiscsalád
Teljes	Csonka	Összesen	Nő	Férfi	Összesen		
65	12	77	25	5	30	7	3
		65,81%			25,64%	5,98%	2,56%

A 77 kiscsalád szerkezetének árnyaltabb láttatása érdekében tovább tagoltam az ebbe a csoportba tartozó családokat a következőképpen:

Teljes kiscsalád	Csak házaspár	34
	Gyerekes család	31
Csonka kiscsalád	Szülő és házasság előtt álló gyermeke(i)	7
	Szülő és házasság után lévő vagy már nem házasodó gyermeke(i)	5

A családvizsgálat összegzéseképpen elmondhatjuk, hogy együttélés formái és a családalapítás ideálmodellje jelentősen megváltozott az utóbbi évtizedekben. Ezt jelzi a kiscsalád dominanciája, valamint ennek belső tagolódása, azaz gyermekeket/gyermekeiket kiházasított, egyedül maradt házaspárok nagy aránya, a magányosok magas száma, valamint az együttélés formáit választók számának jelentős visszaesése. Ezek a változások érzékenyen érintették az idősek helyzetét.

AZ ÖREGEK HELYZETÉT MEGHATÁROZÓ ERŐFORRÁSOK

Az öregek helyzetét irányító mögöttes struktúra működését három erőforrás szabályozza: a gazdasági, a szociális és a szellemi tőke. Ezek befolyásolják megítélésüket, megbecsülésük mértékét. Ennek a komplex rendszernek az áttekinthetőbb megragadhatósága és leírása érdekében külön fogom választani a három említett erőforrást, annak ellenére, hogy tudatában vagyok annak, hogy ezek a gyakorlati működésük során együtt aktivizálódnak, részben egymást erősítve és irányítva, részben pedig azáltal, hogy minduntalan átalakulási folyamatokon esnek át.

A gazdasági tőke

Gazdasági tőkének egyrészt Pierre Bourdieu-höz hasonlóan azt tekintem, ami „közvetlenül pénzzé konvertálható, és különösen a tulajdonjogi formában történő intézményesedésre hajlamos”,⁵⁵ másrészt pedig azokat az erőforrásokat, amelyek potenciálisan pénzbeli értékkel rendelkeznek. Az előbbin elsősorban az ingatlanok (föld, ház), az ingóságok (lakberendezés, gazdasági eszközök stb.) és a felhalmozott pénzüsszegek értendőek, a másodikon pedig azok a munkatevékenységek, amelyeknek pénzben mérhető értékük van ugyan, de lényegük az, hogy kifizetésükre nem kerül sor, ugyanis ezek szívesség jellegű munkafolyamatok.

Az előbbi fejezetben említettem, hogy a földtulajdon és a mezőgazdasági munka fölötti ellenőrzés elvesztése milyen következményeket idézett elő a falu társadalmában és a családok struktúrájában. A családon belüli szereposztás tekintetében elsősorban az időseket érintették fájdalmasan a bemutatott változások, ugyanis az államosított gazdasági javak olyan erőforrások voltak, amelyeket elsősorban ők tartottak a kezükben. Mivel ők rendelkeztek ezek fölött, olyan gazdasági potenciát jelentett a számukra, ami a családban és a falu társadalmában elfoglalt helyüket pozitív vagy negatív irányba mozdíthatta. Az ilyenformán rendelkezésükre álló gazdasági tőke ügyes használatával egyúttal megőrizték vagy elősegítették előrejutásukat a társadalmi ranglétrán. A családon belül pedig olyan alapot jelentett, ami az alá- és fölérendeltségi irányvonalakat jelölte ki. A gazdasági önállósággal nem rendelkező fiatalok mindaddig függőségi viszonyban álltak szüleikkel szemben, amíg azok rendelkezésükre nem bocsátottak annyi földtulajdont, amennyire a megélhetésükhöz szükségük volt. A gazdasági fölényt az biztosította az idősek számára, hogy a vagyon elosztásának ideje és módja fölött elsősorban ők rendelkeztek.⁵⁶ Így pedig addig tarthatták függőségi viszonyban gyermekeiket, ameddig érdekeik megkívánták ezt.

⁵⁵ Bourdieu 1997: 158.

⁵⁶ Vö.: International Encyclopedia of the Social Sciences 1968: 186.

A kollektivizálás eredményeképpen nemcsak nagyméretű anyagi veszteségek érték őket, hanem kivették az idősök kezéből azt a gazdasági tőkét, ami a családi és faluszintű hierarchiában kijelölte helyüket, és intézményesített formában bizonyos fokú stabilitást biztosított. A földtulajdonok köztulajdonba való olvasztása nagyméretű homogenizációt eredményezett: a falu struktúrájában azáltal, hogy megszüntette a földek nagysága szerinti rétegződést; a családban pedig azáltal, hogy megszüntette a fiatalok szülőkkel szembeni gazdasági függőségét, egyrészt a földeknek az állami közvagyonba való integrálása során, másrészt a munkaerőpiacon felkínált új lehetőségek által, amelyek önálló kereseti és megélhetési forrásokat tettek elérhetővé.⁵⁷

A változások egyrészt társadalmi és földrajzi mobilitást váltottak ki, amelyek távolságbeli és életmódbeli módosulásokat idéztek elő, másrészt pedig a falun kívüli új életlehetőségekről érkező visszajelzések hatással voltak az itthon maradtak mentalitására.

A földrajzi mobilitás eredményezte változások következtében az idősök és gyermekeik viszonyának a következő típusait kell elkülöníteni:

- szülők és Borzás közelében élő gyermekeik,
- szülők és messzire költözött gyermekeik.

A társadalmi mobilitás szempontjából az utódok két típusának elkülönítése releváns:

- mezőgazdaságban dolgozó gyermekek,
- nem mezőgazdaságban dolgozó gyermekek.

A szülők hagyományos státusa leginkább azokban az esetekben sérült meg, amikor messzire költöztek el gyermekeik. A földrajzi távolságból adódó státuscsökkenést tovább fokozta, ha gyermekeik más társadalmi osztályba integrálódtak. Mivel pedig az elvándorlás és az agrárcsoportból való kilépés szinte mindig egyszerre következett be, az idősök helyzetét duplán érte csapás. A két generáció eltérő – egymással kevés közös vonást mutató – életmodellek szerint valósította meg életét. Ez azt is jelentette, hogy különböző értékorientációkkal rendelkeztek, megváltozott gazdasági aspirációjuk tárgya. Az a gazdasági erő, ami még megmaradt a szülők kezében (ház, illetve egyes ingatlanok), nem jelentkezett egyértelmű tőkeértékként, ugyanis az utódok számára mindezek igen kevés gazdasági értékkel bírtak, és semmiképpen sem jelentettek olyan objektumokat, amelyek megszerzéséért különösebb erőfeszítéseket hajlandók lennének megtenni. A szülők rendelkezésére álló gazdasági tőke ezekben az esetekben nem tölti be tőkefunkcióit.

Az elvándorolt, de aránylag közel lakó gyermekek esetében a gyakori – vagy csak gyakoribb – találkozások lehetővé tették és teszik az idősök számára, hogy bizonyos mértékben reprodukálják státusukat, aminek sikerességét befolyásol-

57 Lásd még Paládi-Kovács 1997: 170.

hatja gazdasági tőkéjük. A státuscsökkenés itt is jelentős, de nem annyira erőteljes, mint az előbbi típus esetében.

Az idősek gazdasági tőkéjüket leginkább otthon maradt gyermekeikkel való kapcsolatukban tudták és tudják aktivizálni, ugyanis gazdasági aspirációik tárgyai gyakran egyezéseket mutatnak. A teljes státusmegőrzés azonban itt sem valósulhatott meg, ugyanis a megváltozott életmód és a falu határán kívülről beszármazó életmodellek hatást gyakoroltak az ifjabb generáció értékrendjére, életfelfogására, amelyek kismértékben ugyan, de kezdtek eltávolodni az öregek által képviselt értékmodellektől.

Az 1989-es változások után, a földosztás következtében, 1991-ben visszakerült ugyan az idősek kezébe a kollektivizálás előtti gazdasági tőke nagy része, ez mégsem rehabilitálta helyzetüket. Nem rehabilitálhatta, mivel az elmúlt évtizedekben nem a földtulajdonok államosítása volt az egyetlen változás, ami mélyrehatóan beavatkozott addigi életükbe. A tulajdonjogot érintő állampolitika csak egy aspektusa volt a lezajlott változásoknak. A foglalkozási struktúra átszerveződése, az eluralkodó életmodellek nem rendeződnek, nem rendeződhetnek vissza. Sőt, a '89-es hatalomváltást követő gazdasági és társadalmi tendenciák sem segítik elő a földtulajdon és a földművelő életforma értékének visszanyerését. Egyrészt azért, mert a falvak ellátottsága (egészségügyi, tanügyi, közigazgatási, gazdasági és egyéb szolgáltatások) továbbra is messze elmarad a városokhoz képest, ami jelentős mértékben befolyásolja a fiatalokat lakóhelyük megválasztásában, másrészt azért, mert gazdaságilag nem teremt megfelelő vagy legalább elégséges feltételeket a mezőgazdasági termeléshez. A városra beköltözés mellett megmutatkozik ugyan a falura visszaköltözés tendenciája is, mivel a jelenlegi gazdasági körülmények között a városi lakosság nehezen tud megélni anélkül, hogy megtermelje a család számára az alapvető élelmiszereket, ám ez a visszaköltözés Borzást csak kevéssé érinti. A fiatalok, akik nem szeretnék teljes munkaidővel a mezőgazdaságban maradni, vagy akiknek iskolás gyermekeik vannak, nem kívánnak visszaköltözni egy olyan faluba, ahonnan a rossz közlekedési feltételek miatt a falu határán kívüli munkahelyek és iskolák megközelítése komoly nehézségeket jelent. Még a Borzáson élők egy része is elköltözni igyekszik az említett okok miatt. Inkább csak az fordul elő, hogy a nyugdíjba vonult házaspárok költöznek haza a szülői házba, részben a már nagyon öreg szülő gondozása végett, részben pedig a gazdasági nehézségek miatt.

Az idősek rendelkezésére álló gazdasági tőke értéke tehát nem rehabilitálódott, vagy csak részben rehabilitálódott. Az ingatlanok és az ingóságok, amelyek az idősek tulajdonát képezik, csak nagyon korlátozott mértékben telítődnek érték tartalommal. A föld még egy család számára is alig biztosít megélhetést, sőt, ha a ráfordított munkát és az anyagi befektetéseket és a jövedelmet mérlegelnék, akkor veszteségekkel szembesülnének. A földművelés célja így elsősorban a család

fenntartásához szükséges javak előállítása, tehát nem a gazdasági tőke gyarapítása, hanem csupán fenntartása. A háznak, lévén hogy Borzás a letelepedés szempontjából nem tartozik az előnyös falvak közé, csekély a pénzbeli értéke.

A rehabilitációs folyamat működése és mértéke különbözőképpen valósult meg a szülők és gyermekeik társadalmi és földrajzi távolságának függvényében, ugyanis az idősök gazdasági tőkéje csak annyiban válhat tekintélyalappá, amennyiben a munkamegosztás és a tulajdonviszonyok, illetve ez utóbbiak értéktelítettsége megerősíti és újratermeli ezt.⁵⁸

A messzire elkerült és más társadalmi rétegbe integrálódott utódok szüleiktől eltérő életmódjuk és értékorientációjuk következtében nem tekintik ugyanolyan értéknek szüleik gazdasági erőforrásait. Így ez nem jelent számukra olyan vagyoni köteléket, ami erősítheti vagy pótolhatja a szociális összetartozást. Munkakapcsolatot is csak nagyon redukált formában⁵⁹ vagy egyáltalán nem tartanak fenn, tehát ez sem befolyásolja a földművelő szülőhöz való közeledést. A házat és egyéb ingóságokat pedig végképp értéktelen tárgyaknak ítélik meg, amelyekkel sem ilyen formában, sem pedig pénzbeli értékükkel nem gyarapíthatják jelentősen saját gazdasági potenciáljukat.

A közeli helységekből letelepedett gyermekek esetében két alternatíva körvonalazódik. Azok, akiknek olyan munkahelyük van, hogy a kapott fizetés elegendő a megélhetésükhöz, vagy akik nem akarnak földműveléssel foglalkozni, elutasítják szüleik életmódját. A gazdasági tőke itt ugyanolyan funkcióvesztés áldozata lesz, mint az előbbi esetben. Más a helyzet akkor, ha a városba költözött gyermekek nem tudnak megélni a számukra elérhető anyagi forrásokból, vagy pedig úgy döntenek, hogy a családi vagyon fenntartása érdekében vállalják a mezőgazdasági tevékenységet. Ezt egyúttal jövedelemkiegészítőként is hasznosíthatónak tartják.

Ezek a tendenciák egyúttal azt is jelzik, hogy az öregek örökgyógyói szerepe sok esetben elveszítette azt a szerepét, ami mozgatója, nyomatékösítője lehetne a gazdasági tőke aktivizálhatóságának.

A faluban maradt gyermekek esetében másként alakul a szülők gazdasági tőkéjéhez való viszonyulás, ennek az erőforrásnak az aktivizálási lehetősége. A föld a falu határán belül olyan objektumként létezik, ami által a családok társadalmi státusa mérhetővé válik. Az erkölcsi magatartás megítélésén kívül ez alapján dönthető el, hogy melyek a *jó*, és melyek a *gyengébb* családok. A föld halmozását pedig pozitívan minősítik, ami lehetőséget teremt a szegény, de szorgalmas, *munkás* családoknak a *felcseperedéshez*. A családok ilyen jellegű rangsorolásának gyakorlati haszna elsősorban a párválasztásban van, de ezeken kívül előnyöket jelent gondnok- és presbiterválasztáskor is.

58 Kósa 1971: 119; lásd még Hamar 1981: 112.

59 Legfeljebb szüretre vagy disznótorra jönnek haza.

E mellett a tendencia mellett – amivel elsősorban az idősebbek azonosulnak – paradox módon ennek ellenkezője is jelentkezik, ami egyrészt a föld értéktelenedésének tudatában, másrészt az agrártevékenységek másodállássá csökkentésére való törekvésekben fejeződik ki.

A föld értékvesztettségére a külső és a belső nézőpont is felhívja a figyelmet. Szembesülnek ugyanis azzal, hogy elvándorolt gyermekeik értékhierarchiáján alacsony helyre került a visszakapott családi vagyon, valamint azzal, hogy a gyermekeik hozzájuk való viszonyulását nem befolyásolja pozitív módon a megnövekedett gazdasági tőke. Másrészt a közel tízéves tapasztalat azt jelzi számukra, hogy a föld nem jövedelmez, sőt még a befektetések sem térülnek meg. Ennek tudatában a fiatalok igyekeznek főállásban valamilyen gyárban, magáncégnél vagy a közeli bányában, olajfinomítóban elhelyezkedni. A földművelést pedig legszívesebben csak jövedelemkiegészítő tevékenységként szeretnék folytatni. Ezért nem törekednek arra, hogy gyarapítsák földtulajdonukat.

Szót kell ejtenünk még a gyermektelen öregekről, akiknek társadalmi értéke legnagyobb részben attól a gazdasági tőkétől függ, amit a szociális kötelek kialakításához és fenntartásához fel tudnak használni.⁶⁰ Kismértékben érzelmi kapcsolatok, rokonsági, szomszédsági kötelezettségek is szabályozzák a hozzájuk való viszonyulást, de ez csak részben jelent védettséget, ugyanis eltartásra és gondozásra csak akkor számíthatnak, ha ennek ellenében földet vagy házat tudnak felajánlani.

Láthatjuk tehát, hogy az a gazdasági tőke, ami a kollektivizálás előtt garantálta az idősek státuszának megőrzését vagy csupán enyhe visszaesését, a jelen társadalmi és gazdasági körülmények között nem képes betölteni ugyanezt a funkciót. Az időseknek olyan új technikákat kell kidolgozniuk, amelyekkel növelhetik gazdasági potenciáljukat, lelassítva vagy megakadályozva ezzel a teljes marginalizálódást.

Elsősorban az *önállóság* megtartására helyezik a hangsúlyt, ugyanis amíg ezt meg tudják tartani, nem kell félniük attól, hogy kiszolgáltatott helyzetbe kerülnek. Ennek megvalósítását háromféleképpen tartják kivitelezhetőnek.

Egyrészt a különélés, tehát külön házban vagy legalább külön háztartásban való élés teremti meg a függetlenség lehetőségeit.⁶¹ E mögött a törekvés mögött – amint a dolgozat elején már említettem – kettős motiváció húzódik meg: a gyermekek önállósági tendenciájának integrálása, illetve biztonságérzetük megvalósítása és erősítése.

Másrészt az önellátási önállóság megőrzésében nyilvánul meg, hiszen úgy vélik, hogy mindaddig, amíg ezt meg tudják őrizni, addig elesettségük és minden szintű, tehát fizikai, szellemi és gazdasági hanyatlásuk leplezhető, s ezáltal azt a

60 Lásd még Hamar 1981: 28.

61 Lásd még Cseh-Szombathy 1971: 163–165; Somlai 1991: 135.

látszatot tudják kelteni, hogy még mindig független, még nem sérült erőforrásokkal rendelkező teljes értékű egyének.

Harmadrészt igyekeznek megőrizni annak látszatát, hogy anyagi forrásaik megteremtik a megélhetésükhöz szükséges kereteket. Nem szorulnak másoknak a segítségére, sőt még ők rendelkeznek fölösleggel, amit gyermekeik rendelkezésére tudnak bocsátani. Ennek a képnek a megkonstruálása és folyamatos fenntartása nagyfokú takarékoságot és komoly áldozatot igényel, hiszen ezeknek az időseknek nagyon csekély gazdasági források állnak a rendelkezésükre.

Kölcsönkéréshez még ritka esetekben sem folyamodnak, ugyanis ez egyértelműen leplezné azt, hogy anyagi stabilitásuk csak konstruált kép. Mindössze két özvegyasszony él ezzel a lehetőséggel, de ők sem gyermekeikhez fordulnak – hiszen előttük semmiképpen sem szándékozzák leleplezni magukat –, hanem inkább szomszédtól kérnek.

A nehézségek ellenére mégis sikerül nemcsak megélniük a szűkös anyagi keretek között, de eleget tudnak tenni két fontos törekvésnek is.

Egyrészt – különösképpen az özvegyek – félreteszik a majdani temetésükhöz szükséges költségeket, vagy előre elkészítik a sírkövet, megvásárolják a szemfedelet, a padmalyozáshoz szükséges faanyagot. Ennek hátterében kettős tendencia körvonalazódik: ez is része az önállósági imázs megkonstruálásának, illetve titkos bizalmatlanságról árulkodik gyermekeikkel szemben,⁶² amit alátámaszt egy elretentő példa is, amit számon tartanak és gyakran fel is emlegetnek.⁶³

Másrészt gazdasági alapjukból gyermekeik számára „fölsöletet” különítenek el, aminek kettős funkciója van: erősíti gazdasági tőkéjük értéktelítettségét, amivel mintegy biztosítani próbálják tőkeértékének reprodukcióját, egyúttal az anyagi juttatás szociális tőkévé való átalakításának lehetőségét biztosítják be ilyenformán.⁶⁴

Mivel biztonságérzetük megteremtéséhez nem elég megnyugtató, ha gazdasági tőkeként csak a földtulajdont, a házat és az ehhez tartozó ingóságokat tudják alkalmazni, egyre inkább felerősödik az a tendencia, miszerint a *halmozás tárgya a pénz*.⁶⁵ Ez olyan erőforrást jelent, ami a falu határán kívül élők számára is értékkel rendelkezik, ugyanis gazdasági, sőt társadalmi aspirációik megvalósításához eszközként használják fel. A szülők számára pedig éppen ezért olyan tőkét jelent, amellyel befolyásolhatják a szociális kötelékek minőségét.⁶⁶ Pénzt gyűjtenek tehát, amit vagy a bankban halmoznak fel, és különleges alkalmakkor (pl.

62 Lásd még Keszeg 1982: 255.

63 Körülbelül tizenöt éve történt, hogy az elvándorolt gyerekek meghaltak a szülei, s ő annak ellenére, hogy rendezett anyagi háttérrel rendelkezik, nem készíttetett szüleinek sírkövet, akik így a mai napig is jelöletlen sírban fekszenek.

64 Erről később részletesebben szólunk.

65 Vö.: Hamar 1981: 38.

66 Erről is később esik majd szó.

gyermekeik ház- vagy autóvásárlásakor, unokáik házasságkötésekor stb.) bocsátanak utódaik rendelkezésére, vagy pedig kisebb összegekben, folyamatosan juttatnak gyerekeiknek, unokáiknak.

Pérez gyűjtését viszont nem tudja megengedni magának minden szülő, ami közvetlenül érezhető leszármazottaikkal való kapcsolattartásuk milyenségén.⁶⁷ Ez pedig elsősorban az özvegyasszonyokat érinti.

A háztáji termékek juttatásával ugyanazt a kettős célt kívánják szolgálni, mint a pénz halmozásának esetében. Annyi a különbség, hogy ennek a tendenciának a címzettjei elsősorban a faluból elvándorolt gyermekek, míg az előző esetben a pénz egyaránt értékes juttatás a falun kívül és a faluban élő utódok számára.

Új lehetőséget jelentett a szülők számára ennek a szűkösségnek a felhasználása gazdasági tőkéjük értékeléséhez. Kialakult ugyanis egy olyan juttatási modell a szülők és gyermekeik között, ami eddig nem létezett. A Borzáson vagy más falvakban letelepedő gyermekeik elő tudták állítani ezeket a javakat maguk számára, tehát nem volt szükségük arra, hogy más forrásból szerezzék be. A tömbházlakásokba beköltözött családok számára viszont nagy segítséget jelentett, ha a szülők biztosították számukra a különböző háztáji termékeket (zöldség, gyümölcs, hús stb.).⁶⁸ Ez a fajta juttatás ugyanakkor kölcsönös cserét feltételez, mivel ennek fejében a városiak folyamatosan beszerezték szüleiknek azokat a cikkeket, amelyekhez Borzáson vagy a szomszédos falvakban nem tudtak és nem tudnak hozzájutni.

A munkajellegű segítség olyan potenciális gazdasági tőke, ami ugyan nem konvertálható közvetlenül pénzzé, mivel nem ez a célja, de rendelkezik pénzbeli értékkel, és értékessége éppen abban rejlik, hogy nem kell kifizetni. Ennek az erőforrásnak az alkalmazása elsősorban a falu határán belül érvényesíthető, csökkentett mértékben a közelbe költözött gyermekekkel, és redukált formában a messzire elköltözöttekkel.

A férfiak a ház és a melléképületek építésénél segédkeznek, valamint a mezőgazdasági munkákban vesznek részt, a nők pedig a háztartási és gyermekgondozási feladatokban. Ez részben lehetőséget teremt számukra, hogy értékesítsék munkabírásukat, munkakészségüket és a földművelésre vonatkozó szaktudásukat, ami által közvetve reprodukálják családban elfoglalt státusukat, másrészt pedig a reciprocitás elve alapján biztosítják önmaguk számára, hogy gyermekeik kötelességüknek érezzék majd, hogy fizikai erejük gyengülésével viszonyozzák mindezeket.⁶⁹ Ezt a viszont-segítségét kikényszerítő technikát nemcsak családon belül alkalmazzák, hanem a szomszédosági törődés bebiztosítására is.

67 M. V. E. például öt éve nem találkozott Bukarestbe költözött lányával. Mindössze egyszer beszéltek telefonon ez idő alatt.

68 Vö.: Keszeg 1982: 257.

69 Vö.: International Encyclopedia of the Social Sciences 1968: 189.

Végezetül meg kell említenünk, hogy a szülők és gyermekeik közötti kapcsolat kétirányú.⁷⁰ A szülők juttatásai az esetek többségében nem maradnak viszonzás nélkül. A kölcsönösség megvalósulása viszont nem feltétlenül és nem csupán azonnali, hanem hosszú távú folyamat. A szülők gazdasági befektetése kétszerezsen térül meg. Egyrészt közvetlenül a beruházás után az elismertséget eredményezi, illetve elősegíti a szülők státusának reprodukcióját, másrészt pedig későbbi következményekkel jár, hiszen a juttatások kötelezettségekké és lelkiismereti készítettségekké transzformálódnak, aminek eredményeképpen amikor a szülő – akár anyagi, akár munkajellegű – segítségre szorul, számíthat gyermekeire.

A szociális tőke

Szociális tőkének Bourdieu definíciójához kapcsolódva a következőt tekintem: „azon aktuális és potenciális erőforrások összessége, amelyek a kölcsönös ismertségek vagy elismerés többé-kevésbé intézményesült viszonyai tartós hálózatának birtoklásához kapcsolódnak, vagy másként kifejezve, olyan erőforrásokról van szó, amelyek az egy csoporthoz való tartozáson alapulnak”.⁷¹ Kiepitéséhez és fenntartásához folyamatos és hosszú távú befektetésre van szükség, ugyanis csak így nyerhet „kvázi-valóságos létezés”, és csak így válik szükség esetén aktualizálható erőforrássá. Nagysága és hatékonysági foka „azon kapcsolatok hálójának kiteljesedésétől függ, amelyeket ténylegesen mozgósítani tud, másrészt azon (gazdasági, kulturális vagy szimbolikus) tőke nagyságától, amelyeket azok birtokolnak, akikkel kapcsolatban áll”.⁷²

Ahhoz, hogy a szociális háló – mely rokonsági, műrokonsági, szomszédsági és baráti kapcsolatokat foglal magában – tőkeként legyen felhasználható, feltétlenül szükséges a kapcsolatok folyamatos ápolása és reprodukálása. Amennyiben nem tartják életben következetesen és hosszú távon társadalmi viszonyrendszerüket, elveszíti erőforrásjellegét, és csupán laza kötelékekből álló halmazt jelent, nem tudván betölteni tőkefunkcióját. Erőssége s így működésének hatékonysága annak függvénye, hogy milyen mértékűek az anyagi, érzelmi és időbeli beruházásaik. Minél nagyobbak a befektetéseik, annál jobban aktivizálható a szociális tőke. Ez pedig fontos szerepet játszik az egyén értékeinek mérlegelésében, ami viszont családbeli és társadalmi státusának kijelölését befolyásolja.

Az idősek számára tehát komoly lehetőséget jelent szociális tőkénk megerősítése. Ezzel ugyanis biztosítani tudják önmaguk számára az elismertséget, a

70 Lásd még Cseh-Szombathy 1971: 159–161.

71 Bourdieu 1997: 167.

72 Bourdieu 1997: 168.

megbecsülést, illetve csökkenthetik vagy késleltethetik a kiszolgáltatottság állapotának bekövetkeztét.

A szociális tőke működésének két aspektusát kell megvizsgálnunk: egyrészt a szülő-gyermek kapcsolatban, másrészt a szomszédsági viszonyban való realizálódását. A többi ehhez képest vagy a passzív szociális hálóba olvad be, vagy pedig részévé válik az utóbbinak.

A szülők a mobilitási és a különköltözési tendenciák következtében nem alkotnak gyermekeik családjával sem területi, sem gazdasági egységet. A dolgozat erre vonatkozó fejezetében bemutatott változások eredményeképpen kognitív, affektív, normatív és életmódbeli különbségek jelentkeztek és jelentkeznek az egyes nemzedékek perspektíváiban.⁷³ Az így keletkezett távolságok áthidalására pedig már nem alkalmazhatóak a régi módszerek. Ugyanakkor a faluból kilépő utódok státusa és a társadalmi hierarchián való emelkedése egyre kevésbé függ a szülők státusától. A családban tehát a generációk közötti kapcsolatok szétesésének megakadályozására, illetve az eddigi, más jellegű kötelek pótlására új technikákat kell kidolgozniuk. Ennek az új feladatnak a betöltésére a szociális háló kiterjesztését és átstrukturálását találták a legalkalmasabbnak.

A szülő-gyermek kapcsolat szinte minden esetben aszimmetrikus. Az idősök sokkal jobban ragaszkodnak ennek a kapcsolatnak az intenzív fenntartásához, mint utódaik, s éppen ezért érzelmileg is jobban függnek tőlük.⁷⁴ Ha kontaktusuk megromlik vagy meglazul, elveszítik biztonságérzetüket, ugyanis ezzel megnő az esélye annak, hogy fizikai legyengülésük esetén kiszolgáltatottá válnak. A viszony aszimmetrikussága abban is megnyilvánul, hogy az ápolásához és építéséhez szükséges találkozási alkalmak gyakoriságát a gyermekek szabályozzák. A szülők ezt közvetlen módon nem vagy alig tudják befolyásolni. Ezért olyan módszereket igyekeznek alkalmazni, amelyek segítségével közvetett formában ők is irányítóivá lehetnek – ha csak részben is – a kapcsolattartás intenzitásának. Kétféle lehetőséggel élnek: egyrészt a szülő-gyermek viszony érzelmi aspektusait hangsúlyozzák és erősítik fel, másrészt a rendelkezésükre álló gazdasági tőkét transzformálják szociális tőkévé.

A szomszédság minden egyes közösségi tag számára fontos komponensként jelentkezik a szociális háló szempontjából, ugyanis anyagi, társadalmi és affektív biztonságérzetet teremt. Az idősök esetében épp a biztonságérzetük instabilitása következtében értékelődik fel. Minél inkább elveszítik különböző – anyagi, fizikai, szellemi – képességeiket és készségeiket, annál inkább nő ennek jelentősége. Lévéen, hogy a szomszédsági viszony kötelezettségi normákat ír elő, az idősök hanyatlása és elesettsége fokozatosan aktivizálja ezeket, de csupán *jó* kap-

73 Somlai 1991: 136.

74 Vö.: International Encyclopedia of the Social Sciences 1968: 189.

csolat esetén. A segítség és – anyagi, sőt lelki – támasznyújtás alkalmazásának intenzitása az idős szociális hálójának jellegétől függ.

Amennyiben vannak gyermekei, és ezek megfelelően ellátják anyjuk vagy apjuk gondozását, a szomszédok kötelessége csupán arra szorítkozik, hogy az utódok ott nem létekor időnként *rányissák a kaput*, és pillanatnyi segítséget nyújtsanak (pl. favágás, idős egészségi állapotának ellenőrzése). Ezek látszólag önkéntes formában zajlanak le, de mélystruktúrájukat a reciprocitás elve szabályozza.⁷⁵ A szomszédok figyelmességét és segítségét az idősek igyekeznek *meghálálni* saját képességeik szerint. Van aki varrást vállal, vagy gyermekre vigyáz, vagy főzési és egyéb háztartási tanácsokat ad a fiatalabb(ak)nak, esetleg injekciózást végez. Ezek olyan speciális tudást vagy időtöbbletet igényelnek, amelyekkel nem vagy csak nehézségek, áldozatok árán rendelkeznek a szomszédok, s ezért extraprofitot jelentenek az öregek számára. Ám a csereviszony kényszere csak olyan esetekben lép életbe, amikor az öreg rendelkezik a viszonzatszolgáltatás feltételeivel, azaz rendelkezik valamilyen anyagi, fizikai, szociális vagy szellemi *tehetséggel*. Ugyanakkor a viszonzásnak van egy időben hosszú távú formája is, hiszen ezek a kapcsolatok nem rövid életűek, illetve – bizonyos megszorításokkal – öröklődőek. Nem felejtik el ugyanis azt, hogy az egykor még erőteljes és bőségesebb anyagi forrásokkal rendelkező egyének milyen szívességeket tettek nekik, illetve mennyiben maradtak akkor *adósai* a most már megöregedett, tehetetlen öregnek. Az akkori szolgálatok tehát a mostani törődésnek az ellenértékeként funkcionálnak. A múltbeli csereviszony jellege akár öröklődhet is, amennyiben a jelenbeliek érintkezése konfliktusmentes. Ez alatt azt értem, hogy a meghalt szülők *adósságai* törlesztésének kötelessége átruházódik utódaikra, azaz ha a gondozásra szoruló idős személy egykor olyan mértékben segítette ki a szomszédbeli fiatalok szüleit, hogy azoknak nem sikerült ezt kellőképpen viszonzniuk, akkor a mostani szomszédsági csereviszony aszimmetrikussága – vagyis az idős nem vagy kevéssé viszonozza a neki tett szolgáltatásokat – a fent említettek által egyensúlyozódik ki.

A szomszédság jellege megváltozik, ha gyermektelen vagy gyermekei által mellőzött egyénről van szó. Gyerekek hiányában az idős jobban ki van szolgáltatva az elhanyagoltság veszélyének. Az ettől való félelem a hanyatlás be nem álltának látszatát keltő magatartást váltja ki belőlük. Egyrészt ez a félelemérzet, másrészt az egyedüllétből adódó kényszerönállóság arra készteti őket, hogy minél tovább éltessek a teljes munkabírásukat bizonygató imázst.

Más normák érvényesülnek azokban az esetekben, amikor a rokonsági és a lokális viszony fedi egymást. Ilyenkor az odafigyelésnek és segítségnyújtásnak állandóbbnak és intenzívebbnek kell lennie. Amennyiben nem fiatalabb testvéréről van szó, ez még nem jelent teljes biztonságot. A fokozottabb törődés ugyan

75 Vö.: Mauss 1997: 369–373.

elvárható, de a teljes gondozás csak akkor, ha gazdasági tőkét ellenszolgáltatásként kínálja fel.

Gyermekeik által mellőzött öregeket jelenleg nem tart számon a közösség. Mivel ez olyan mértékű normaszegést jelent, hogy maguk a szülők is szegyenkeznének miatta, inkább arra törekednek, hogy kimentsék gyermekeiket a közvélemény ítélete alól. Ilyenkor a szomszédok a részleges törődés kötelezettségeit vállalják magukra, akárcsak azok esetében, akikre odafigyelnek utódaik. Ha az idős jelentős ellenszolgáltatásokkal intenzíven táplálja a csereviszonyt, akkor serkenteni és növelni tudja a gondoskodást.

A szomszédsági kapcsolatok vertikális aspektusain kívül meg kell említenünk a horizontálisakat is. A generációs szolidaritás ugyanis releváns tényezője az emberi kapcsolatok alakításának. Ezt fokozza még a családi állapot megegyezése is, hiszen az özvegyek kapcsolattartása az átlagosnál jóval intenzívebb. Kölcsönös támaszt jelentenek egymás számára, ami részben a magány feloldására irányul, részben pedig a munkajellegű segítségre.

A gazdasági és a szociális tőke közötti konvertálhatósági viszony

A gazdasági tőke egyben potenciális szociális tőke is, hiszen bármikor átalakítható emberi kapcsolatokra.⁷⁶ Minél nagyobb az egyén gazdasági tőkéje, annál nagyobb a biztonságérzete, ugyanis egyre kevésbé van kiszolgáltatva annak, hogy magára hagyják vagy méltánytalanul bánnak (majd) vele.

Az egyének társadalmi és ezen belül családi státusát a reprodukciós folyamatokban való részvételük jelöli ki.⁷⁷ Minél idősebbek, annál kevésbé tudnak közvetlenül bekapcsolódni az újratermelésbe. A perifériára való szorulás megakadályozása viszont megvalósítható azáltal, hogy közvetett formában, utódaikon keresztül épülnek be ebbe a folyamatba. Igyekezetük arra összpontosul, hogy minél inkább segítsék gyermekeiket a reprodukcióban való minél hatékonyabb részvételben. Anyagi és munkabeli hozzájárulásukért a reciprocitás elve alapján nemcsak hasonló jellegű viszontszolgáltatásokat várnak,⁷⁸ hanem a szociális kötelek megerősödését, ami széleskörű következményekkel jár.

Azt tapasztalhatjuk tehát, hogy az idősek gyermekeik és unokáik számára dolgoznak és takarékoskodnak.⁷⁹ Fontosnak és szükségszerűnek tartják, hogy állandó jelleggel adni tudjanak valamit nekik.

76 Lásd még Hamar 1981: 37–40, 57.

77 Hamar 1981: 2–3.

78 Lásd a gazdasági tőkéről szóló részben.

79 Paládi-Kovács 1997: 172.

Ugyanakkor azt is tapasztalhatjuk, hogy megváltozott a szülői aspirációk tárgya. Igyekeznek integrálni gyermekeik vágyait, és ehhez igazítani ajándékaikat. Szembesülnek ugyanis azzal, hogy az egyes objektumok értékminősítése generációnként eltérő lehet. Az, ami nekik értékes és hasznos, lehet hogy gyermekeik vagy unokáik számára hasznavethetetlen. Olyan dolgokat vásárolnak vagy olyan dolgok megvásárlásában segítik utódaikat, amelyeket ők nem birtokolnak: pl. automata mosógép, személygépkocsi, fürdőszobai felszerelés.

A gazdasági tőke szociálissá alakítása a gyermektelen öregeknél különös jelentőséggel rendelkezik, hiszen csak ilyenformán biztosíthatják önmaguk számára az intenzív és állandó törődést, sőt a törődést akár gondozássá is transzformálhatják házuk vagy földbirtokuk fejében.

A gazdasági és szociális tőke viszonya lehet fordított is. Jól működő szociális kapcsolatoknak ugyanis lehet anyagi haszna is.⁸⁰ A románul gyengén beszélő, a faluból nehezen kimozduló és az adminisztrációban alig jártas idősök gyermekeiken keresztül érintkeznek a hivatalos szférával. Így juthatnak hozzá olyan előnyökhöz (szociális segítség, egészségügyi ellátás), amelyeket önmaguk erejéből nem tudtak volna megszerezni.

A szellemi tőke

Szellemi tőkét jelent mindazon ismereteknek az összessége, amelyeket egy egyén birtokol, amelyeket felhasznál különböző célok elérésében. Minél nagyobb ez a tőke, illetve minél intenzívebben tudja aktualizálni hordozója, annál jobban befolyásolhatja általa társadalmi megbecsültségét. Továbbá: minél inkább olyan információkat tartalmaz ez a tudás, amelyek a közösség vagy a család érdekében felhasználhatók, annál pozitívabb az egyén értékeltsége. Amennyiben valamilyen speciális tudással rendelkezik (pl. egészségügyi ismeretek, erkölcsi normák átlagon fölüli ismerete, termeléssel kapcsolatos információk, valamilyen munkafolyamatban való különleges jártasság/ügyesség, mint mondjuk a varrás), ez extraprofitként jelentkezhet társadalmi megítélésében. Szellemi felkészültségének mennyisége és minősége tehát jelentős szerepet játszik az egyén státuszának megjelölésében.

A szocialista állampolitika által megkezdett és azóta folyamatosan zajló és ható változások ezen a ponton különösen érzékenyen érintették az időseket. Drasztikusan leszűkítették azt a kört, amiben a hagyományos paraszti életformát és tudást képviselő egyének hasznosítani tudták ismereteiket.

Először is mezőgazdasági szakismereteik értéktelenedtek el, mert a kollektív nagyüzemekben nem az ő tapasztalataikat és tudásukat használták fel a munkála-

80 Lásd még Kligman 1998: 47.

tok megszervezésében és irányításában, hanem agrármérnökökre vagy mezőgazdasági szakiskolát végzettekre bízta ezeket a feladatokat.⁸¹ A családon belül sem tudták értékesíteni földműveléssel kapcsolatos ismereteiket, mert egyrészt nem volt föld, ami erre megteremthette volna a lehetőséget, másrészt nem mutatkozott erre érdeklődés a fiatalok körében, hiszen nem motiválta őket erre semmi.

A közoktatásban hozott módosítások tovább artikulálják a változásokat. Egyrészt a tíz, majd tizenkét osztály kötelezővé tételével olyan mértékben kinyújtják azt az időszakot, amely alatt a gyerek iskolai elfoglaltságai miatt nem kerül állandó és intenzív kapcsolatba a földműveléssel, hogy miután érettségizik, már annyira eltávolodik ettől az életformától, és inkább más alternatívákat keres a megélhetésre, amit fokozottan motivál az új gazdasági helyzet város- és iparcentrikus szemlélete. Másrészt az iskola differenciálta a nevelést, és átvette a család szocializációs funkciójának jelentős részét.

Az iskola és az új információknak az idősök körébe való lassú és erősen szelektált elsajátítása két olyan tényező, ami a horizontális kapcsolatok és ismeretátadás jelentőségét növeli. A korosztályi tapasztalatcserén keresztül olyan tudásanyag válik elérhetővé az ifjú nemzedék számára, amelyek közvetítésére a család nem alkalmas.⁸²

Azt láthatjuk tehát, hogy jelentősen csökkent a család szerepe a szocializációban. Míg korábban a gyerek minden olyan ismeretet, amire a későbbiekben szüksége volt, a család keretei között sajátított el lassú és fokozatos belenevelődéssel,⁸³ most a nevelés jelentős része családon kívüli intézmények feladatkörébe került. Mindezek következménye lesz az is, hogy az információterjesztésben egyre gyakrabban a fiatalok jutnak kibocsátó szerephez, sőt akár mintaadókként is felléphetnek.⁸⁴

Az eddig elmondottak nemcsak a munkaismeretekre vonatkoznak, hanem sokkal szélesebb körben éreztetik hatásukat. Az új életvitel-igényekhez alkalmazkodó, szüleiktől eltérő életmodellt megvalósító generáció nem tudja felhasználni a mindennapi életre vonatkozó mintákat sem, amelyeket otthonról „hozott”.⁸⁵ Két, eltérő értékeket, normákat és elvárásokat képviselő generáció találja szemben magát.⁸⁶ Ez a távolság pedig nagymértékben korlátozza – de teljesen nem szünteti meg – a szülők példamutató és tanácsadói lehetőségeit. Tudásuk és

81 Vö.: Paládi-Kovács 1997: 170.

82 Vö.: Schaefer 1986: 100; Somlai 1997: 33, 156–158.

83 Szabó 1996: 37; Takács 1951: 396–397; Kresz 1949: 13–22; Tárkány Szücs 1981: 161–165; H. Sas 1976: 28; Somlai 1997: 22.

84 Keszeg 1982: 256; Gábor 1995: 45.

85 Ez nagyon tág értelemben értendő, hiszen vonatkozik lakásberendezésre, térhasználatra, tisztálkodási szokásokra, főzési és étkezési szokásokra, gyereknevelésre, szabadidő kitöltésére és még nagyon sok mindenre, amit talán felsorolni sem tudnék.

86 Kósa 1971: 131.

élettapasztalataik olyan erőteljes értékvesztést szenvedtek, amelyek pótlására és korrekciójára nincsen esélyük.

Az öregek szellemi tőkéjének értékeltsége és működési lehetőségei bemutatásának utolsó aspektusaként arra térek ki, hogy milyen szerepet juttatnak a nagyszülőknek unokáik nevelésében.

A faluban, illetve a szomszéd falvakban élő utódcsaládok viszonylag gyakran – akár hetente – igénybe veszik a nagyszülők segítségét. Ám szerepük nem a nevelés, hanem csupán a gyermekekre vigyázás. Ez a különbségtétel a nagyszülő-unoka viszony jelentős átstrukturálódására hívja fel a figyelmet. A szülők, akik már maguk is megtapasztalták azt a távolságot, ami az ő és a szüleik által képviselt tudás meg életmód között kialakult, úgy vélik, hogy ez a távolság még nagyobb szülők és unokák között. Az öregek nevelői szerepét részben ezért szorítják vissza, részben pedig azért, mert tudatosan olyan életmodellre készítik fel gyermekeiket, amelyek megvalósításában használhatatlan, sőt akár hátrányos is lehet a nagyszülői példa követése.

Távol élő utódok esetében az unokákat csak vakációban – főleg nyáron – hozzák Borzásra, és akkor sem hagyják őket itt hosszabb ideig. Sőt minél inkább nő és önállósul a gyermek, annál rövidebb időt tölt nagyszüleiével.

A nagyszülők szerepe kritikus helyzetekben értékelődik fel,⁸⁷ azaz válás, újraraházasodás és határon való átszökés esetén. Ezek olyan helyzetek, amikor a szülők rövidebb vagy hosszabb ideig nem tarthatják maguknál gyermeküket, esetleg gyermekeiket.

Összefoglalásképpen azt mondhatjuk el, hogy az öregek szellemi tőkéje jelentős mértékben veszített funkciójából. Redukálódott tanácsadói, tapasztalat- és tudásátörökítói szerepük, kiszorultak unokáik szocializációjából is. Szellemi „tulajdonuk” szinte már csak lappangó tőkeként van jelen, ami nagyon kevésbé aktualizálható társadalmi státusuk befolyásolása érdekében.

Az idősek irányító és kontrollszerepe

A gazdasági, szociális és szellemi tőke vizsgálatok azt láthattuk, hogy a tekintélyvel mozgó háttérstruktúra hogyan módosult, ami természetesen hatással volt az idősek irányító szerepére. Nem szüntették meg ennek működését, de nagymértékben befolyásolták aktualizálhatóságának mértékét. Egyre ritkultak a tevékenységeknek és az életternek azon területei, amelyek alakulásába beleszólhattak és amelyeket ellenőrzés alatt tarthattak.

Mindenekelőtt azt kell hangsúlyoznunk, hogy a szülő irányítói szerepének határai, akár faluban, akár falun kívül letelepedett gyermekről van szó, jelentő-

87 Vö.: Gelles 1995: 373.

sen leszűkültek a már sokszor említett makroszintű változások következtében. Ám ez a jelenség eltérő hatékonysággal jelentkezett annak függvényében, hogy a gyermekeiktől milyen földrajzi távolságra laknak. Minél közelebb élnek egymáshoz, és minél sűrűbbek a találkozási alkalmak, annál nagyobb lehetősége van a szülőnek arra, hogy befolyásolja családban elfoglalt helyét, és ezáltal megakadályozza tekintélyének drasztikus csökkenését. A messzire elkerült gyermekek már „kicsúsztak” kezeik közül, és velük szemben igen kevésbé tudnak fellépni irányítói szerepkörben.

A generációk között keletkezett távolság miatt változott a társadalmi érdekek megítélése, ami a normákhoz való viszonyulást tette differenciálttá. Ez éllette tovább a hagyományos normákat és modelleket, vagy motivált újak kialakítására. Ennek a tendenciának pedig döntő szerepe van az idősök irányító szerepére nézve, hiszen minél közelebb áll a generációk érdekorientációja, és az ezáltal meghatározott értékhierarchiájuk, annál szorosabb viszonyban vannak a szülők és gyermekek életvitelét alakító minták, így nagyobb esélye van a szülőnek arra, hogy példamutatóként léphessen fel. Az érdekek értékeltsége közötti távolság nagysága tehát azt szabályozza, hogy milyen mértékben redukálódik a szülők irányítói szerepe.

A család igen korán elveszíti monopolhelyzetét a gyerekek szocializációjának irányításában. Az előbbieken már láttuk azt, hogy az iskola hogyan avatkozik be ebbe a folyamatba, és hogyan osztja meg ezt a feladatot. A nyolc osztály elvégzéséig még Borzásról ingáztak és ingáznak naponta a gyerekek. Ezt követően – főleg a '89-es hatalomváltást megelőzően – szakiskolákba írták őket, aminek a távolság miatt a közvetlen velejárója az volt, hogy bentlakásba kellett költözniük, és csak hétvégére jöttek haza. Ezek a gyermekek ott töltötték idejük nagyobb részét barátok és pedagógusok befolyása alatt. Érettségi után pedig nem Borzáson telepedtek le, mert vagy kihelyezték őket valahová, vagy ők maguk szereztek állást valahol szakmájuknak megfelelően. Gyermekek tízennégy éves kora után a szülők tehát egyre kevésbé befolyásolhatták utódaik életének alakulását. Irányítói funkciójuk csökkenése pedig fokozatosan folytatódott tovább. 1989 után a tendencia ugyan nem, de a gyermekek sorsának alakulása egy kicsit megváltozott. Egyrészt már alig van fiatal, aki iskolába járhatson. Szakmunkásképzőkbe nem járnak, több ok miatt sem: a környékbeli szakiskolák vagy megszűntek, vagy átalakultak; az ingázási költségek annyira megemelkedtek, hogy a szülő már nem tudja vállalni ennek fizetését, főleg több gyermek esetén; már értelmét sem látják annak, hogy szakképesítést szerezzenek, a nagyméretű munkanélküliség miatt oklevéllel sincs nagyobb esélyük arra, hogy állást találjanak maguknak. Ugyanakkor a faluban maradás alternatívája sem tartozik a kedvelt életpályatervek közé. A fiatalok tehát amint önálló személyigazolvánnyal és útlevelel rendelkeznek, arra összpontosítanak, hogy amint valamilyen munkalehetőség adódik városon

vagy Magyarországon, esetleg távolabb, azonnal elmennek. A szülői irányítói szerep pedig ezekben az esetekben is a fentiekhez hasonlóan alakul.

Az általános tendenciák felvázolása után azt mutatom be, hogy melyek azok a „területek”, amelyeket még ellenőrzésük alatt tartanak az idősek, illetve hogy milyen mértékben valósul ez meg.

A *munkaerkölcs* fölötti kontrollszerepet a kollektivizálás következtében vesztették el jelentős mértékben. Ezt követően már csak a háztartási és a kertben végzett munkákat tarthatták ellenőrzésük alatt megszorításokkal, amelyek az elvándorolási és önállósodási tendenciák következtében jelentkeztek.

A munka megszervezésén és elvégzésén kívül a munkakedvet és szorgalmat igyekeznek ellenőrzés alatt tartani. A munkakerülést vagy a szaporátlan, lassú munkavégzést szégyenletes normaszegésnek tekintik, s ezért ha az utódcsaládban ezt észlelik, azonnal szóvá teszik.

A *házasság* olyan esemény, ami nemcsak a házasulandókat érinti, hanem az egész családot, hiszen a bekerülő új tag tulajdonságaival, magatartásával és származásával veszélyeztetheti a közösség társadalmi helyzetét. Ez akkor jelentkezik nagyobb relevanciával, ha a választott is falun belüli, vagy a szomszéd falvak valamelyikének lakosa. Ha a párválasztás a falu és a család keretein kívül történik meg, akkor a szülő egyáltalán nem tud beleszólni a döntésbe. Nagyon sok esetben a szülő a házasság megkötése előtt csak egyszer találkozhatott a kiválasztottal, amikor már a döntés megszületése után hazahozta a fiú/lány bemutatni jövődöbelijét. A szülői akarat meg nem fogadását ma már egyre ritkábban követi szankció, viszont néhány évtizeddel ezelőtt még komoly következményekkel járt (kapcsolat megszakítása, staférun g megvonása, öröklésből való kitagadás stb.).

A *szexuális erkölcs* ellenőrzése, a házasulandó lányok szüzességének megőrzése igen fontos feladata a szülőknek, de mivel ez a középgeneráció feladatkörébe tartozik elsősorban, itt csak említést teszek róla. A családon kívüliek, vagyis a közvélemény – amelynek tagjai az öregek is – kevésbé jogosult arra, hogy befolyásolja a normának való megfelelést. Szégyenletes dolognak tartják ugyan a szexuális erkölcs normáinak megszegését, de ítélkezni nem nagyon mernek, egyrészt azért, mert már az idősek közül is sokuknak nem feddhetetlen a múltja, hiszen – a református keresztes anyakönyv tanúsága szerint – elég gyakoriak voltak a törvénytelen gyerekek, másrészt azért, mert kiszámíthatatlan, hogy utódaik szexuális tisztasága hogyan alakul: *Hallgass, mert te is beléeshetsz.*

A házasság utáni szexuális viselkedésre vonatkozólag a szülőnek akkor kell aktualizálnia kontrollszerepét, ha gyermeke megcsalja házastársát. Igaz, nem szokott eredménnyel járni az ilyen beavatkozás, de amennyiben a szülő ezt nem teszi meg, akár őt is hibáztathatják a normaszegésért. Az ellenőrzői szerep tehát itt elsősorban formális, és nem a probléma megoldására, hanem a szülő önigazolására irányul.

A *kapcsolattartásnak* két aspektusát kell megvizsgáljunk: egyrészt a szülő-gyermek kapcsolat, másrészt az utódok családon kívüli kapcsolatainak ellenőrzési lehetőségeit.

A szülők és gyermekeik kapcsolattartásának intenzitása a földrajzi távolság függvényében alakul. Falun belül a szülő is ugyanannyira befolyásolhatja a találkozások gyakoriságát, mint az utódcsalád tagjai. A szomszéd falvakban élők esetében a szülő életkorától és egészségi állapotától függ, hogy mennyire vesz részt a találkozási alkalmak sűrűségének befolyásolásában. Térhasználatuk fokozatos szűkülésével a látogatások egyre inkább egyirányúvá válnak. A messzebbre költözött gyermekekhez pedig csak évente vagy ennél is ritkábban mennek el. A látogatások kétirányúságának a megszűnésével párhuzamosan a szülő-gyermek viszony aszimmetrikus jelleget ölt. Mivel a gyermeknek kell időt szakítania az utazásra, és ő vállalja az ezzel járó költségeket is, neki van döntési joga arra vonatkozólag, hogy mikor és hányszor jön Borzásra.

A *gyermeknevelés* és a *gyerekvállalás* szintén olyan kérdések, amelyeknek befolyásolására csak akkor van esélye a szülőnek, azaz nagyszülőnek, ha fizikailag közel van gyerekéhez, és ha lehetőség van a mindennapos vagy szinte mindennapos érintkezésre.

Mivel a gyermeknevelési célok megváltoztak, a nagyszülők szerepe jelentősen visszaesett.⁸⁸ Már a gyermek megszületésekor sem anyjukhoz vagy anyósukhoz fordulnak tanácsokért, hanem a védőnőhöz vagy a szomszédbeli fiatalasszonyokhoz. Szüleik ilyen jellegű ismereteit elavultaknak és tarthatatlanoknak tekintik.

Gyerekvállalás tekintetében arra igyekeznek rábeszélni a fiatalokat, hogy érhék be egy gyerekkel, hiszen a jelenlegi gazdasági helyzet egyrészt nem teremt anyagi feltételeket több utód felnevelésére, másrészt szűkített jövőperspektívát kínál, ami arra engedi következtetni őket, hogy a mai gyermekeknek komoly gondjaik lesznek a munkaerőpiacon való elhelyezkedésben.

A *családon belüli magatartás*, az *öltözködés* és a *pénzköltés* ellenőrzésére az öregkor mint életpályaszakasz konstruálásának bemutatásakor már kitértem, most tehát csak emlékeztetek ezekre.

A fentiek alapján elmondható, hogy mivel a szülőknek nincsenek eszközeik az általuk helyesnek vélt normák betartásának kényszerítésére, és mivel társadalmi pozíciójuk visszaesése következtében nem működtethetnek normaszegés elkerülésére sarkalló szankciókat, kontrollszerepüket csak beszűkült határok között érvényesíthetik.

⁸⁸ Lásd a szellemi tőkét bemutató részben.

AZ IDŐSEK GONDOZÁSA

A családszerkezet megváltozása azt eredményezte, hogy új módszereket kellett kidolgozni ennek a feladatnak az ellátására. Míg a bővített kiscsalád forma volt az általános, illetve amíg minden családból legalább egy gyermek a faluban telepedett le, az öregek gondozása nem jelentett problémát, és maguk az öregek sem féltek attól, hogy magukra maradnak ellátási problémáikkal. Biztonságérzetet teremtett számukra az is, hogy szankció védte a gondozást szabályozó normákat, amit egyrészt ők érvényesíthettek az erőforrások megvonásával, amelyeknek tökéértéke erőteljesebb volt, másrészt pedig a közvélemény kényszeríthette őket gyermeki kötelességükre.

Az önállósodási tendenciák és a mobilitás következtében egyre több öreg maradt és marad magára. Sőt nagyon sokan vannak, akiknek sem a faluban, sem a szomszédos falvakban nincsenek gyermekeik. A hagyományos gondozási modellek tehát nem alkalmazhatóak. Mivel területi okok miatt nem térhetek ki részletesen a kialakított módszerek bemutatására, itt most csak röviden, felsorolásszerűen ismertetem ezeket.

A gyermekes öregek gondozását a család oldja meg. Faluban letelepedett gyermek esetén a bővített kiscsalád formát vagy az átmeneti családtípust valósítják meg ideiglenesen, vagy a külső gondozást. Elköltözött gyermekek a hazaköltözést, az időnkénti hazaköltözést, a szülő elköltözését vagy idősgondozó fogadását választják. Az öregotthonba való költözés/költöztetés lehetőségével csak végső esetben élnek.

A gyermektelen öregek elgondozását vagy a fiatalabb testvér, vagy a szomszéd, vagy egy falubeli vállalja a vagyon öröklésének fejében.

IRODALOM

ANDORKA Rudolf

1997 *Bevezetés a szociológiába*. Budapest

ANDORKA Rudolf–KONDRATAS, Anna–TÓTH István György

1995 A jóléti rendszer jellemzői és reformjának lehetőségei. *Közgazdasági Szemle* 42. évf. jan. 1–29.

ANTAL László

2001 A nyugdíjrendszer és a nyugdíjpénztárak. *Munkaiügyi Szemle* 45. évf. 5. 9–11.

ANTAL Kálmánné–RÉTI János–TOLDI Miklós

1995 A nyugdíjak értékvesztése. *Munkaiügyi Szemle* 39. évf. dec. 14–22.

ARIÈS, Philippe

1987 *Gyermek, család, halál*. Budapest

AUGUSZTINOVICS Mária

1992 A nyugdíjrendszer válsága. *Közgazdasági Szemle* 39. évf. júl.–aug. 624–641.

- 1993 Egy értelmes nyugdíjrendszer. *Közgazdasági Szemle* 40. évf. máj. 415–431.
- 1999a A nyugdíj probléma demográfiai és gazdasági alapja. *Demográfia* 42. évf. 1–2. 120–132.
- 1999b Nyugdíjrendszerek és reformok az átmeneti gazdaságokban. *Közgazdasági Szemle* 46. évf. 657–672.
- BALASSA Iván–ORTUTAY Gyula
1979 *Magyar néprajz*. Budapest
- BARANYAI István
1994 Az időskorúak számának és a nyugdíjtarányok alakulása. *Munkaügyi Szemle* 34. évf. 9. 1–9.
- BEAUVOIR, Simone de
1972 *Az öregség*. Budapest
- BERÉNYI Sándorné–BORLÓI Rudolf–RÉTI János
1990 A nyugdíjak értékvesztése és a nyugdíjtarányok alakulása. *Munkaügyi Szemle* 34. évf. 9. 1–9.
- BOD Péter
1992a Mennyibe kerül egy társadalombiztosítási nyugdíjrendszer működtetése? I. Biztosítás-technikai alapfogalmak. *Közgazdasági Szemle* 39. évf. febr. 123–145.
- 1992b Mennyibe kerül egy társadalombiztosítási nyugdíjrendszer működtetése? II. A finanszírozási típusokról. *Közgazdasági Szemle* 39. évf. márc. 244–261.
- BOURDIEU, Pierre
1997 Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelus Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, 156–177.
- CERRONI, Umberto
1977 *Férfi és nő a polgári társadalomban*. Budapest
- CSEH-SZOMBATHY László
1971 A család szerepe az öregek ellátásában és életében. In: Lócsei Pál (szerk.): *Család és házasság a mai magyar társadalomban*. Budapest, 147–168.
- 1976 A nyugdíjasok időfelhasználása. In: Falussy Béla (szerk.): *A szabadidő szociológiája. Tanulmányok*. Gondolat, Budapest, 387–400.
- 1978a A nyugdíjasok helyzete és problémái. In: Cseh-Szombathy László (szerk.): *A változó család*. Budapest, 243–245.
- 1978b A mai magyar család legfőbb jellegzetességei. In: Cseh-Szombathy László (szerk.): *A változó család*. Budapest, 11–65.
- 1980 Az öregek életmódja. In: Szántó Miklós (szerk.): *Tanulmányok az életmódról*. Gondolat, Budapest, 241–259.
- CSEPELY-KNORR András
1998 Egy nyugdíjas házaspár jövedelme és kiadásai: 1990–1997. *Statisztikai Szemle* 76. évf. 7–8. 610–624.
- CZIBULKA Zoltán
1996 Az időskorúak életmódja, életkörülményei a statisztikai adatok tükrében. *Demográfia* 39. évf. 1. 20–37.
- CZIBULKA Zoltán–LAKATOS Miklós
1996 Az időskorúak életkörülményei és egészségi állapota. *Statisztikai Szemle* 74. évf. 2. sz. 143–165.
- CZIGLER István
1999 Megismerési folyamatok időskorban. *Magyar Pszichológiai Szemle* 54. évf. 1. 35–44.

- CZIGLER István (szerk.)
2000 *Túl a fiatalságon. Megismerési folyamatok időskorban.* Akadémiai Kiadó, Budapest
- CZIGLER István–CSIBRA Gergely–AMBRÓ Ágnes
1995 Időskori kognitív változások – az eseményhez kötött agyi elektromos potenciálok tükrében. *Pszichológia* 15. évf. 1. 3–42.
- FARAGÓ Tamás
1983 Háztartás, család, rokonság. Jegyzetek a legújabb család- és rokonságtudományi eredmények kapcsán. *Ethnographia* XCIV. 216–254.
- FEHÉR Ágnes
1982 A szomszédság intézménye Tépe községben. In: Balassa Iván–Ujváry Zoltán (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére.* Debrecen, 669–675.
- FÉL Edit
1941 *Kocs 1936-ban. Néprajzi monográfia.* (Tanya, falu, mezőváros. 1.) Budapest
- FÓTI János–LAKATOS Miklós
1997 Munkaerőpiacon a nyugdíjkorhatár körül. *Statistikai Szemle* 75. évf. 4–5. 332–348.
1997 *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban.* Budapest
- GÁBOR Kálmán
1995 Az ifjúsági kultúra és ifjúsági csoportok szerveződése a nyolcvanas évektől. In: Striker Sándor (szerk.): *A kultúra szerepe a változó világban.* Győr, 45–47.
- GÁL Róbert Péter (szerk.)
2003 *Apák és fiúk és unokák. Jövedelemáramlás együtt élő korosztályok között.* Osiris. Budapest
- GÁTHY Vera–SZÉMAN Zsuzsa
1998 Az idősgondozás néhány kérdése egy japán–magyar összehasonlító kutatás tükrében. *Társadalomkutatás* 1–2., 5–26.
- GÁTHY Vera–SZÉMAN Zsuzsa (szerk.)
1996 *Öregedés Közép-Európában. Szociális-technikai innováció.* Disputa-Könyvek 5. MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja. Budapest
- GELLES, Richard J.
1995 *Contemporary Families. A Sociological View.* Thousand Oaks–London–New Delhi.
- GERE Ilona
1997 Mit kell tudni a nyugdíjreformról? (Beszélgetés Jeney Saroltával.) *Munkaügyi Szemle* 41. évf. 11. 4–6.
- HABLICSEK László
1998 Öregedés és népességcsökkenés. Demográfiai forgatókönyvek, 1997–2050.
- HAMAR Anna
1981 *Az öregek helyzetének változása a falu társadalmában.* Egyetemi doktori disszertáció. Kézirat.
1982 Az öregek néprajzi kutatásának szempontjai. In: Balassa Iván–Ujváry Zoltán (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére.* Debrecen, 663–668.
- HARCSA István
1996 A paraszti népesség társadalmi mobilitása. In: Orosz István–Fűr Lajos–Romány Pál (szerk.): *Magyarország agrártörténete. Agrártörténeti tanulmányok.* Budapest, 531–548.
- INTERNATIONAL ENCYCLOPEDIA OF THE SOCIAL SCIENCES
1968 Volume 1. The Macmillan Company and The Free Press. Manufactured in the United States of America.

JÁVOR Katalin

- 1978 Kontinuitás és változás a társadalmi és tudati viszonyokban. In: Bodrogi Tibor (szerk.): *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához*. Budapest, 295–373.

KESZEG Vilmos

- 1982 A nagycsalád bomlása Detrehentelepen. *Korunk Évkönyv* 253–257.
 1998 Írott szövegek egy személy életében. *Ethnographia*, CIX. 589–628.
 1999 Nők a nemiségen innen és túl. In: Küllös Imola (szerk.) *Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és folklórban*. Budapest, 259–265.

KIDECKEL, David A.

- 1993 *The Solitude of Collectivism: Romanian villagers to the Revolution and Beyond*. Cornell University Press, Ithaca–London.

KLIGMAN, Gail

- 1998 *Nunta mortului. Ritual, poetica si cultura populara in Transilvania*. Iasi

KLINGER András

- 1995 Az időskorúak családi helyzetének változása nemzetközi összehasonlításban. *Demográfia* 38. évf. 2–3. 118–141.
 2002 A munkapiac válaszai a népesség öregedésére és más társadalmi-gazdasági változásokra. *Demográfia* 45. évf. 2–3. 191–223.

KOHLI, Martin

- 1990 Társadalmi idő és egyéni idő. Az életút a modern társadalom szerkezetváltozásában. In: Gellériné Lázár Márta (szerk.): *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 175–212.
 1993 A foglalkoztatási életút intézményesülése és individualizálódása. *Replika* 9–10., 161–177.

KÓSA Erzsébet

- 1971 Adalékok a mai magyar család generációs viszonyainak alakulásához. In: Lőcsei Pál (szerk.): *Család és házasság a mai magyar társadalomban*. Budapest, 117–146.

KRESZ Mária

- 1949 A hagyományokba való belenevelődés egy parasztfaluban. *Néprajzi Tanulmányok*. Budapest, 53–92.

KULCSÁR Kálmán

- 1969 *Az ember és társadalmi környezete*. Budapest

LINTON, Ralph

- 1997 Státus és szerep. In: Bohannon, Paul–Glazer, Mark (szerk.): *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest, 267–283.

MAGYAR NÉPRAJZI LEXIKON (MNL)

- 1982 5. kötet. Budapest

MAGYAR STATISZTIKAI KÖZLEMÉNYEK

- 1900, 1910, 1941

MARTON Tamás

- 2001 A nyugdíjrendszer változásának szakmai szempontjai. (Beszélgetés dr. Gerencsér Lászlóval, a Nyugdíjbiztosító Főigazgatóság helyettes vezetőjével) *Munkügyi Szemle* 41. évf. 5. 5–9.

MARTOS Béla

- 1994 A nyugdíjak egyenlőtlensége és dekompozíciója. *Közgazdasági Szemle* 41. évf. jan. 26–48.
 1997 Nyugdíjformák öt európai országban. *Közgazdasági Szemle* 44. évf. jún. 521–530.

MAUSS, Marcel

- 1997 Ajándékozás és viszonzásuk. In: Bohannon, Paul–Glazer, Mark (szerk.): *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest, 368–375.

MEDGYESI Márton

- 1999 *Harmadik kor: az idősök jövedelmi helyzete és lakáskörülményei*. TÁRKI. Budapest

MEDGYESI Márton–SÁGI Matild–SZÍVÓS Péter

- 1999 *A harmadik kor: az idősök jövedelmi helyzete és lakáskörülményei* (TÁRKI Társadalompolitikai tanulmányok, 13.)

MEDGYESI Márton–SZÍVÓS Péter–TÓTH István György

- 2000 Szegénység és egyenlőtlenségek: generációs eltolódások. In: Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2000*. TÁRKI. Budapest, 177–204.

MORVAY Judit

- 1981 *Asszonyok a nagycsaládban*. Budapest

MUREȘAN Cornelia

- 1994 Changements de Structures Démographiques en Roumanie. *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Sociologia–Politologia* 1–2., 43–57.

NIEDERMÜLLER Péter

- 1988 Élettörténet és életrajzi elbeszélés. *Ethnographia* XCIX. 376–389.

ÖRKÉNY Antal

- 1991 Félúton. Megjegyzések a társadalmi mobilitás magyarországi kutatásának két évtizedéről. *Replika. Szociológiai viták és kritikák* 3.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 1996 The Work of The Old Generation in Hungarian Villages Today. In: Uő: *Ethnographic Traditions, Classes and Communities in Hungary*. Budapest, 153–163.

- 1997 Az idős generáció munkája a mai magyar falvakban. In: Csoma Zsigmond–Gráfik Imre (szerk.): *Kapcsolatok és konfliktusok Közép-Európa vidéki életében*. Szombathely, 169–173.

RECENSĂMÂNTUL GENERAL AL POPULAȚIEI ROMÂNIEI

- 1930, 1956, 1966, 1977, 1992

RÉTI János

- 1995 A nyugdíjreform néhány kiemelt kérdése. *Közgazdasági Szemle* 42. évf. okt. 926–941.

RIMER Mária

- 1991 Státusz és szülői támogatás: öröklődő egyenlőtlenségek. In: Utasi Ágnes (szerk.): *Társas kapcsolatok*. Győr, 59–84.

RÓBERT Péter

- 1991 Státusz és szülői támogatás: öröklődő egyenlőtlenségek. In: Utasi Ágnes (szerk.): *Társas kapcsolatok*. Győr, 59–84.

ROSNER Vilmos

- 1995 A nyugdíjellátás kiszámításának új szabályai. *Munkügyi Szemle* 39. 3. 40–42.
1996 Az öregségi nyugdíjkorhatár emeléséről és az ehhez kapcsolódó törvénymódosításokról. *Munkügyi Szemle* 40. évf. 11. 40–45.

H. SAS Judit

- 1976 *Életmód és család. Az emberi viszonyok alakulása a családban*. Budapest

SCHAEFER, Richard T.

- 1986 *Sociology*. McGraw – Hill Book Company.

SIMONOVITS András

- 1998 Az új magyar nyugdíjrendszer problémái. *Közgazdasági Szemle* 45. évf. júl.–aug. 689–708.

SOMLAI Péter

- 1991 Nagyszülők és unokák Budapesten. In: Utasi Ágnes (szerk.): *Társas kapcsolatok*. Győr, 123–147.
- 1997 *Szocializáció. A kulturális átörökítés és a társadalmi beilleszkedés folyamata*. Budapest

SZABÓ László

- 1996 *Társadalom, etnikum, identitás*. (Folklor és etnográfia 91.) Debrecen
- 1997 *A munka néprajza*. Debrecen

SZABÓ Miklós–BOÉR Júlia

- 1999 *Szilágybagos Község és egyház 750 éves történelme*. Zilah

SZABÓ Sándorné

- 1991 A nyugdíjrendszer elvi és gyakorlati kérdései. *Közgazdasági Szemle* 38. évf. dec. 1159–1172.

SZÉMAN Zsuzsa

- 1989 *Pensioners on the Labour Market. A Failure is Welfare*. MTA Szociológiai Kutató Intézet. Budapest
- 1990a *Old and Hungary*. MTA Szociológiai Kutató Intézet. Budapest
- 1990b Éheznek az idősek? Az idősek elszegényedése (1987–1989). *Esély* 6., 47–55.
- 1994a Az időskorúak gondozásának problémái – innovatív megoldások. *Demográfia* 37. évf. 3–4.
- 1994b Az ipari vállalatok munkaerő-politikája és az idősek. *Esély* 2., 32–41.
- 1995 A banki szektor munkaerő-politikája és az idősek. *Esély* 3–10.
- 1997 Szükségletek, innovációk és normák az egri idősgondozásban. *Esély* 4., 87–105.

SZÉMAN Zsuzsa (szerk.)

- 1988 *Nyugdíjkor(határ?)* Kossuth Könyvkiadó – Magyar Nők Országos Tanácsa. Budapest

TAKÁCS Lajos

- 1951 Munkábannevelés, tapasztalatátadás a városi képzéselőknél. *Ethnographia* LXII. 396–402.

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

- 1981 *A magyar jogi népszokások*. Budapest

VALKOVICS Emil

- 1990 A népesség öregedésének tendenciái. *Statisztikai Szemle* 68. 11., 869–899.

VARGA Gyula

- 1997 *Öregek a családban. (Példák Bihar megyei parasztszaladók életéből a 19. századból.)* Kézirat.

VERDERY, Katherine

- 1983 *Transylvanian Villagers. Three Centuries of Political, Economical, and Ethnical Change*. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London

VEREBÉLYI Kincső

- 2001 „Ifjú szokás – öreg gyakorlás”. Jegyzetek az időskor néprajzi-folklorisztikai vizsgálatához. *Néprajzi Látóhatár* 10. évf. 1–4. 313–321.

VERES László

- 1984 *Erkölcsei normatívák és tevékenységi típusok*. (Folklor és etnográfia 15.) Debrecen

VINCZE Márta

- 1995 A családi gazdaság helye és szerepe a romániai agrárátalakulásban. *Regio* 1–2., 137–144.

Tünde Turai

**ENDING THE WALK OF LIFE
A SOCIO-ETHNOGRAPHIC STUDY
OF THE OLD OF SZILÁGYBORZÁS**

The study endeavours to present a socio-ethnographic analysis of those belonging to the group of the old in the village of the Szilágyság, chiefly focusing on the recent past and on the present.

Becoming aged is a gradual, continuous transition, partly determined by physiological alterations, partly by becoming a grandparent, moving to another home and the changes in the working activity, and more increased norm-observance and certain behaviour-patterns characterise it.

The political, economic and social changes of the socialist era (collectivisation, urbanization, migration) fundamentally reshaped the social situation of the aged. Village society has been affected by individualization, the producing unity of the family has weakened, and the rate of old people living alone has risen significantly.

The relevance of the economic resources of the old people was effaced, the spiritual capital of the generation that was based on earlier conditions has completely lost its value. And while social resources, especially neighbourly relations, might subdue it, the directing and controlling role of the old was played down as a whole.

Vízimalmok és egyéb víz hajtotta szerkezetek a mai Erdélyben

Az erdélyi népi technikatörténeti és néprajzi szakirodalom mindmáig méltánytalanul kevés teret szentelt a hagyományos malmok kutatásának. Cs. Sebestyén Károly az első olyan kutató, aki erdélyi terepmunkái során nagyobb figyelmet fordított a vízimalmok tanulmányozására. Sajnos az adattárakban fellelhető jegyzetek és utalások alapján bővebb termést ígérő ismeretanyag csupán egyetlen cikkben, „A krassovánok kanálos malma”¹ című tanulmányban vált elérhetővé. Dékányi Kálmán 1915-ben az *Ethnographia* hasábjain az erdélyi patakmalom rézszeinek neveit taglalja.² Hosszú szünet után Pongrácz Pál „Régi malomépítéset”³ című összefoglaló munkájában több erdélyi és bánáti malmot is bemutat. A molinológiai kutatások az 1963-ban Nagyszebenben megalakult Népi Technika Múzeuma Cornel Irimie vezette kutatógárdájának munkája nyomán vettek lendületet. Az eredményeket az új múzeum kétnyelvű (román és német), Cibinium néven kiadott évkönyveiben tették közzé. Legjelentősebb és mindmáig fontos, dokumentum-értékű munkájuk „Ancheta statistică cu rețeaua de instalații tehnice populare acționate de apă pe teritoriul României”. (Románia vízzel hajtott szerkezeteinek országos statisztikai felvétele) 1968-ban Cornel Irimie tollából látott napvilágot. A dolgozat alapját a román országos Vízügyi Bizottság által 1957-ben végrehajtott, minden vízenergiát hasznosító berendezésre kiterjedő felmérése képezte.⁴ Tudomásunk van róla, hogy az 1970-es években a bukaresti falumúzeum munkatársai is végeztek Erdélyben malomfelméréseket, sajnos eredményeiket nem tették közzé. A továbbiakban több kisebb tájegységet érintő molinológiai tanulmány jelent meg, így Tarisznyás Márton a Gyergyói-medencéről,⁵ Molnár István több ízben is Csernátonról,⁶ Kardalus László a Kishomoród mentéről, Moldovan Nico-

1 Cs. Sebestyén 1908: 50–59.

2 Dékányi 1915: 57.

3 Pongrácz 1967.

4 Ezt a munkát tekintem magam is jelen dolgozatomban viszonyítási alapnak, az általam felvett kutatási pontok tekintetében. A települések neve mellett zárójelben az általa közölt vízi szerkezetek száma.

5 Tarisznyás 1982.

6 Molnár 1972: 4–5; 1980: 217–231.

lae Háromszékről,⁷ Zakariás Attila a Gyimesekről,⁸ Constantin Catrina, Al. Busila a Fogaras földjéről,⁹ Dinuta Gheorghe, Mircea Taban,¹⁰ Balázs György és Vajkai Zsófia¹¹ a bánáti határörvidékről, jelen sorok írója Csernátonról és Torockóról¹² közölt kisebb-nagyobb tanulmányokat.

Az a gazdagság, amely tárgyi néprajzi értékeinkben még erdélyi viszonylatban tetten érhető, mára már nagyon relatív. Gazdagságról beszélhetünk a mai, polgárosult, nyugati társadalomhoz hasonlítva, de lehangoló képet mutat, ha csak néhány évvel korábbi önmagához viszonyítjuk. A megjelenő szakirodalom és saját gyűjtőútjaim tapasztalatai alapján azt kell szomorúan megállapítanom, hogy míg a nagy, központi értékmegőrzési és felmérési programok legtöbb esetben a kuriális és szakrális színterek számbavételénél nem léptek túl, addig népi gazdálkodás-, ipar- és mesterségtörténeti építményeink a pár évvel korábbi, működő állapotukból szinte teljesen az enyészeté váltak.

E területnek a jelen adottságok melletti elhanyagolása egyetemes, magyar és erdélyi néprajztudományunk számára egyaránt vissza nem fordítható mulasztást jelent. Ezért a népi gazdaság és társadalom egyik alapvető funkcionális elemének, a hagyományos malmoknak Erdélyben máig működésben vizsgálható, molinogeneológiai bemutatásával kívánom szemléltetni, hogy minden vészharang és lemondás ellenére is ma még bőven van feladata a tárgyi néprajz művelőjének. Egyben van még jogosultsága a megújulásra nyitott, hagyományos néprajzkutatásnak a huszonegyedik század küszöbén is.

A hagyományos malmok iránti érdeklődésem közel másfél évtizede tudatosult bennem. Erdélyi kutatópontjaim megválasztásánál nagy segítségemre szolgált Cornel Irimie 1967-ben megjelent munkája,¹³ ugyanis e mű a kutatásaim megkezdése előtti szűk emberöltőt mutatja be statisztikai relatív pontossággal. Miután – szemünk előtt gyors és sokszor hirtelen változáson átmenve – napjainkig eredeti rendeltetésünknek megfelelően maradtak fenn hagyományos malmok és vízi szerkezetek, eldöntendő, hogy elszigetelt, lokális vagy általános jelenséggel állunk szemben. E kérdés megválaszolása érdekében felállítottam egy molinogeneológiai sort; ez alapján több, mint ötven gyűjtőpontot jelölhettem ki. Megfigyeléseimet a történeti Erdély tájegységein túlmenően komparatív jelleggel terjesztettem ki a Csángóföld, Máramaros, Szatmár környékére, valamint a történeti határörvidék területére is. Etnikai szempontból magyar, román, szerb, szlovák, sváb, valamint horvát népcsoportok egyaránt megtalálhatók a tanulmányozott tájakon.

7 Moldovan 1999: 20–224.

8 Zakariás 1991: 78–86.

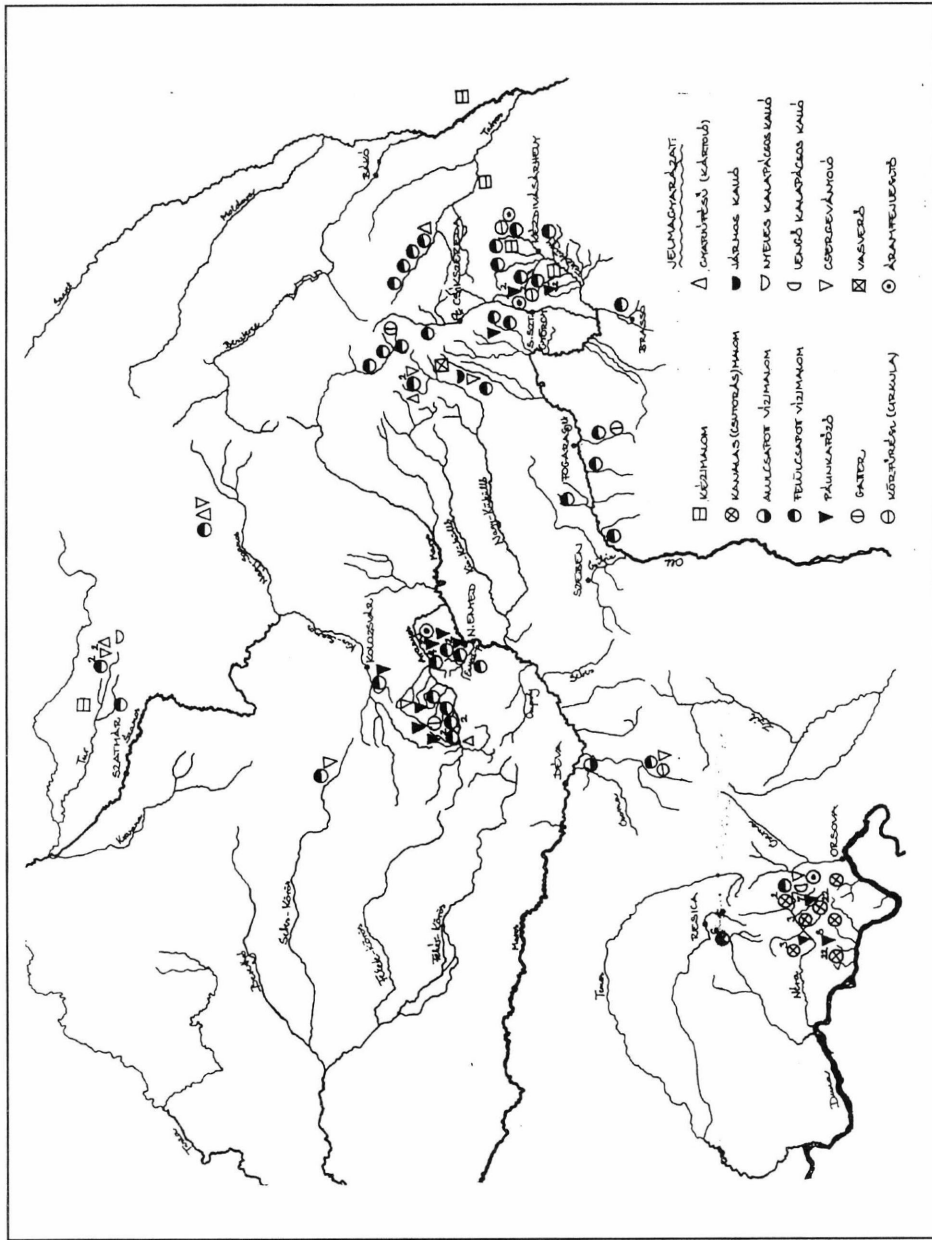
9 Catrina–Busila–Dan 1970; Catrina–Busila 1971: 405–426.

10 Taban 1990: 529–575.

11 Balázs–Vajkai 1999: 253–281.

12 Ozsváth 1996, 1999a: 285–315; 1999b: 225–265.

13 Irimie 1967: 413–488.

1. térkép. A szerző által 1995–2000 között felkeresett és dokumentált, működőképes, hagyományos malmok (O.G.D. tervei alapján rajzolta Ozsváthné Csézezi Mónika)

A hagyományos gabonaörlő szerkezeteken túl kiemelt figyelmet fordítottam a vízerőnek máig kimutatható, egyéb hasznosítási területeire is. Alkalmam nyílt cserge- és posztványolók, gyapjúfésülők, deszkametszők, áramfejlesztők, körfűrészek, víz hajtotta pálinkafőzők, vasverők, továbbá komplex feladatokat ellátó, víz hajtotta egységek tanulmányozására egyaránt. Ezen túlmenően – témánk összefoglaló voltánál fogva – nem hagyhattuk figyelmen kívül azon berendezéseket sem, melyek emberi erő hasznosításával működtek. (1. térkép) A vizsgált terület társadalmi-etnikai térképéből nyilvánvalóvá vált, hogy munkánk nem korlátozódhatott egyetlen népcsoport malomkultúrájára, hanem természetes módon tért ki az együtt élő nemzetiségek kulturális környezetére és szerepére is. Megjegyzendő, hogy az általam ez idáig elért kutatópontok részben tendenciózusan kiválasztottak, és folyamatosan bővíthetők, hisz nem teljességre, hanem egy reprezentatív keresztmetszet bemutatására hivatottak.

HAGYOMÁNYOS MALMOK ERDÉLYBEN AZ EZREDFORDULÓN

Jelen dolgozatom célja nem elsősorban a monografikus malomnéprajzi leírás, hanem helyzetjelentés a tárgyi néprajz mindmáig kutatható témaköréről. Éppen ezért csak összefoglaló módon kívánom tárgyalni e témát, és e helyen csupán az általam működőképesnek talált vagy a közelmúltig működött szerkezetekre térek ki.¹⁴ Természetesen ennek többszöröse az a ma még eredeti vagy alig átalakított formájában tanulmányozható emlék, amely akár a kutatások, akár az esetleges helyreállítás szempontjából is számba vehető.

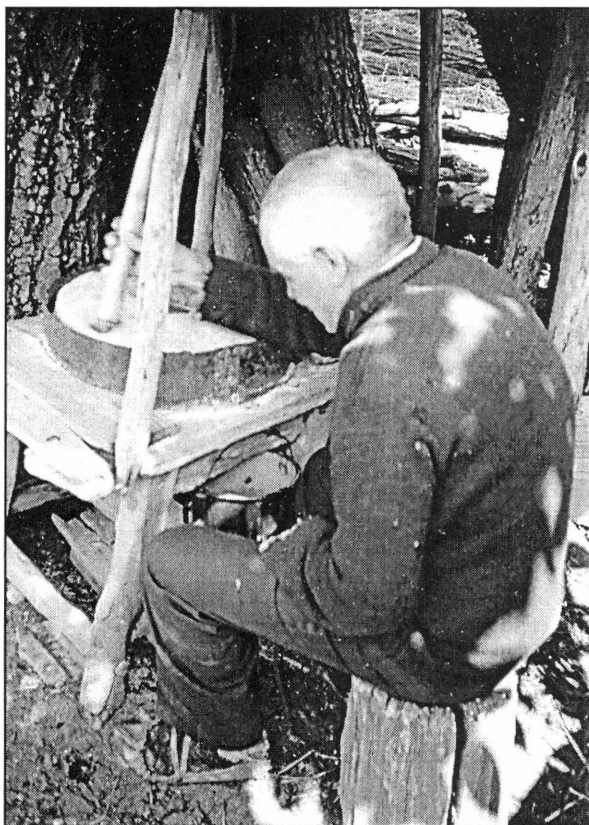
A kézi malmok

A táplálkozástörténetben a tűz felfedezése után a gabonaszemek zúzásának lehetősége jelentette a legnagyobb találmányt. Nem csoda, hogy ennek eszközét a különböző népek folklórhagyományjaiban legendák és népköltészeti emlékek sorra lengi körül. Alig van olyan nép, amelynek korai folklórkincsében ne fordulna elő az „életet” adó malom (l. pl. Kalevala). Természetes módon súlyának megfelelően jelenik meg a „Könyvek Könyvében”, pontosabban Mózes tanaiban is: „*Zálogba senki ne vegyen kézi malmot vagy malomkövet, mert életet venne zálogba.*”¹⁵ A kézi malom mai értelemben két, egymásra illeszkedő, kör alaprajzú kőtömb. Az alsó kő rendszerint rögzített, míg a felső, forgó kő egy központi tengely körül forgatható. Attól függően, hogy az örlő kő forgó mozgását hogyan biztosították, több altípust különíthetünk el.¹⁶

14 A téma részletes kifejtése egy későbbi, összefoglaló munka feladatának tekinthető.

15 MTörv 24.6. Vö. Lambrecht 1915: 15; Ozsváth 1996: 3; Selmeczi 1999: 9.

16 Bővebben Selmeczi 1999: 58–96.

1. kép. Nyisztor Dávid és keretes kézi darálója. Lábnyik (BC), 1999.

Funkcionálisan napjainkig csak kevés esetben látják el eredeti feladatukat, többnyire másodlagos szerepkörrel fordulnak elő. Kutatásaim során több szerkezeti megoldással találkoztam. Hasznosítási tényezőik szintén különbözőek:

- Emberi táplálkozás céljából kukorica darálására használják máig a Köszegremetén (Remetea) található, tőkés kézi malmot, amelynek hajtórúdja a melléképület gerendájához csatlakozik. Továbbá a moldvai Lábnyikban (Vladnic) azon a napjainkig használatban levő, lábakra állított, keretes kézi malmon, amelyet 1931-ben készített Nyisztor Dávid, szintén a család kukoricadara-ellátását biztosítják (1. kép). Mindkét kézi malom esetében a kövek távolságát az alsó tengely feltámasztó hídjának ékkel való beállítással szabályozzák;
- Állatok számára darál az az esztelneki (Estelnic) gazda, aki egy építkezés ásási munkálatai közben talált egy peremes, alsó malomkövet, és ehhez faragtatott utólag felső követ. Az így kialakított, lábakra állított, peremes

kézi malom meghajtását egy, a melléképületben e célra rögzített tartóhoz támaszkodó, hosszú hajtókarral oldották meg;

- A fazekassághoz szükséges máz őrlésére használták ottjártamkor azt a peremhajtású kézi malmot, amelyet a híres gorzafalvi (Oituz) fazekasság egyik utolsó képviselőjénél, Gábor Raimundnál láttam. Sajnos azóta a mester elhalt, eszközei a csernátони múzeumban láthatók.

Természetesen több olyan kézi malommal találkoztam, amelyek mára már a használatból kiszorultak, vagy éppen múzeumban őrzik. Itt említendő meg a Csernátони (Cernat) Múzeumban található, tucatnyi peremes alsó kövű, kézi daráló, a Kézdivásárhelyi (Târgu-Secuiesc) Múzeumban őrzött mázőrlő vagy a Székely Nemzeti Múzeumban kiállított, áttételes, bütyköstengely hajtású, garatos daráló.¹⁷ A kézi malmok erdélyi előfordulását átfogóan taglalja Selmeczi Kovács Attila.¹⁸

Vízimalmok

Áttétel nélküli, egytengelyes malmok

Ezen malomtípus ismérve, hogy a víz energiáját felvevő vízkerék és a szerkezet munkavégző egysége (darálóknál a forgókő) között közvetlen erőátvitel valósul meg anélkül, hogy valamely más egységet közbeiktatnának.

Kanalas malmok

A víz erejét hasznosító malmok legegyszerűbb és egyben legkorábbi típusát az erőáttétel nélküli malmokban kell keresnünk. Ezen őrlőszerkezetek lényege, hogy a víz erejét felvevő vízkerék, valamint a munkát végző őrlőkő közé nem iktatnak energiaátalakító vagy a forgássíkot megváltoztató elemeket. Alapesetben a vízkerék és a malom forgó köve egy tengelyen található. Vidékünkön ezen malmokat *kanalas* vagy a román nyelvből átvett, *csutorás* jelzővel illetik.

A Kárpát-medencében máig eredeti feladatukat ellátva működik többtucatnyi ilyen daráló. Legtovábbi előfordulásuk épp a szakirodalomban elsőként feldolgozott bánáti határörvidéken található.¹⁹

Szerkezetét tekintve e darálók nagysága és egyben hatékonysága abban rejlik, hogy a vízkerék és az őrlőkő egyazon tengelyen található. Gyakorlatilag e malmokat úgy építették meg, hogy egy függőleges tengelyre egy kör alakú vízkerék sugaraiként kanál formájú lapátokat rögzítettek, amelybe a víz nagy nyomással,

17 Moldovan 1999: 215; Selmeczi Kovács 1999: 90. 60. ábra.

18 Selmeczi Kovács 1999.

19 Lásd Cs. Sebestyén 1908: 50–59.

mintegy 45 fokos szög alatt érkező víz adja át mozgási energiáját (2. kép). Az alkalmazott megoldás előnye, hogy viszonylag kis vízhozamú, de nagy esésű patakok mentén is alkalmazható. Az átadott mozgási energia – az áttételek kimaradása miatt – jó hatásfokkal hasznosítható. A kis vízhozamú patakok nyomatként megerősítendő a *lajt* (a malomcsatorna vízkerék felőli részét) egy odvas fatörzsből képezték ki, amelynek kerék felőli végét különböző belső átmérőjű, faredukciók (csutorák) segítségével szabályozni lehet. Ennek eredményeként egy adott időpontban a vízkerék ugyanazon pontjára ható nyomatként viszonylag állandó szinten tartható, ezáltal biztosítva a tengely egyenletes forgó mozgását.

2. kép. Kanalas vízkerék csutorával, tengellyel és a magasságállító szárával. Sichevia (CS), 2000.

A malomházat lábakra építették. E feladatra gyakran alkalmas sziklatömböt néztek ki, és alatta vezették el a malomárkot, amely az itt található vízkeréknek adta át energiáját. Az örlőkövek közötti távolság szabályozását egy, a közös, függőleges tengely feltámasztására szolgáló, elágazó fatönk segítségével valósították meg. Az ágas fa köldökébe támaszkodik a forgó tengely, csapágyként egy folyami kő szolgál. Ennek nyíl irányú elmozdítását egy, a fatönk törzséről a fellette található malomházba vezető szár segítségével lehet elvégezni egy ék közbeiktatásával.

A bánáti határőrvidék területén napjainkig nagy számban működnek e malmok.²⁰ A magyar szakirodalomban elsőként Cs. Sebestyén Károly írta le e darálószerkezetet.²¹ Talán ez is megerősített abban, hogy egyik kutatópontunknak épp a horvátok (krassovánok) lakta Krassóvárt (Carasova) (11) válasszuk, ahol a Kárás-patak máig 6, az első felméréssel analóg kanalas malmot működtet, melynek malomházát boronából rótták össze.²² A kanalas malom elnevezését onnan kapta, hogy függőleges vízkerékének kupái hossz tengelye mentén 45 fokban elfordított kanálra emlékeztetnek. Sebestyén felmérésekor e „kanalak” még kizárólag fából készültek, míg mai utódaikon ezt már egyre gyakrabban vaslemezekből pótolták.

Igazi molinológiai kuriózumot az Almás-völgye kínál a kutató számára, itt található az 1848-as magyar parlament képviselőjeként tevékenykedő Eftimie Murgu szülőfaluja, Ógerlistye (Rudaria), amely mára már felvette nagy szülőttje nevét. Az Orsovai-hegység keleti lejtőjén lefutó Rudaria patakja máig alig 1500 m-es szakaszon 22 működő kanalas malmot hajt meg. Ezen állapotában környékünk leggazdagabb, élő malomrezervációjának is tekinthető.²³ Sajátossága e településnek, hogy itt nem csupán történeti időkből ránk maradt malmokkal találkozhatunk, hanem – a hagyományos szerkezeti és formai elemeket megtartva – a közelmúltban újonnan készített társaik is működnek (3. kép).²⁴ A haladás – mint korábban említettem –, itt is több esetben az eredeti, természetes anyagok kicserélődésében jelenik meg; így már csak két olyan daráló létezik, amelynek vízkezeke és a vizet a kerékre rávezető laja is fából készült.²⁵

20 E tájegységre figyelmemet a Nagyszebeni Astra Múzeum egykori munkatársa, Tudor Stoia hívta fel. A helyszíni kalauzólást Leu Valeriu, a Resicai Múzeum osztályvezetője vállalta magára, amikor 1997-ben, egy nemzetközi molinológiai konferencia erdélyi tanulmányútjának előkészítésekor Balázs Györggyel és a Mezőgazdasági Múzeum két másik munkatársával ellátogattunk a határőrvidékre. Itt ragadom meg az alkalmat, hogy megköszönjem Leu Valeriu önzetlen segítségét határőrvidéki kutatópontjaim kiválasztásában.

21 Cs. Sebestyén 1908: 50–59.

22 Balázs György és Vajkai Zsófia újra közli Cs. Sebestyén Károly 1911. évi felmérését, és közös gyűjtőutunk eredményéről is beszámol. (Balázs–Vajkai 1999: 254–255.)

23 Deleanu, V. 1999: 205.

24 Az 1950-es években, de még 1990 után is építettek új malmokat. Vö. Balázs–Vajkai 1999: 269.

25 Deleanu, V. 1999: 205.

3. kép. Oszlópokon álló, felújított kanalsmalom. Ógerlistye (Eftimie Murgu CS), 2000.

4. kép. Baniai asszony a szabadtűzhelyel, lócéval és istállósarokkal ellátott, a Rudaria vízen levő kanalsmalomban (CS), 2000.

Ugyancsak a Rudaria vizén a település alatt a külterületen található másik három malom, ezeket a szomszéd Bania (Bánya) lakói használják, mivel náluk nincs működtetésükre alkalmas vízfolyás. Ezen malmok méretüket és belső kialakításukat tekintve abban különböznek a falu fölötti malmoktól, hogy tágasabbak, hosszabb emberi tartózkodásra nyújtanak lehetőséget. E malmokba minden esetben szabad tűzhely és egy priccs is került, hogy megvárhassák az örlemény lejárástát a gabonájukat távolról tehénszekérrel idehozók. Az állatok számára szintén kialakítottak egy korláttal elválasztott sarkot, amelyben elmaradhatatlan kellék a jászol (4. kép).

Ógerlisyén a malmok tulajdonlasi és működtetési, belső szabályozása a társadalomnéprajz kutatói számára nyújthat csemegét. Tulajdonviszonyokat tekintve itt csak a legkritikább esetben nevesíthetünk birtoklójáról vagy molnárjáról egy-egy szerkezetet, hisz mindig malomközösségek működtetik pontosan meghatározott és általuk nyilvánított malomjogokkal. E malomjogokat a felaprózódás következtében órákra bontják le. A malom a legkritikább esetben épülnek fenntartóik közvetlen közelébe, így nem található molnárak sem szomszédságukban. Ez utóbbira nem is volt és máig sincs szükség, mivel a jól meghatározott beosztás szerint maguk a tulajdonosok örölnék. A malomépület maga sem ad lehetőséget egy időben több személy tartózkodására, hisz teljes területük a kőpaddal együtt 8–12 m² között mozog. A falon egy tábla szolgál az éppen soros tulajdonostárs nevének feltüntetésére. Az örlető maga viszi el gabonáját, és járátja le, miközben a sarokban található szabad tűzhely mellett melegszik. A nők legtöbb esetben fonni- vagy kötnivalót visznek magukkal, így hasznosítják az időt, míg lepörög gabonájuk. Természetes módon itt nem gyűjtenek külön vámot, hanem a közös fenntartási költségekben a malomjogok arányában vettek és vesznek részt.²⁶

Nérahalmoson (Prigor) (12) a vízerő hasznosításának több formáját is megfigyelhettük. A település határában máig működik két kanalas vízimalom, amelyekben a szabad tűzhely az egyik sarkot foglalja el (a tűzveszély elkerülése érdekében a boronafalú épület ezen sarkát téglával bélelték.)

A patak mentén haladva találkozhatunk egy mini-vízerőművel is egy kb. 50 cm átmérőjű vízkerék révén egy traktor áramfejlesztőjét meghajtva biztosítja a tőle 20 m-re levő lakás áramellátását; az így működtetett gépkocsiúzó lekaptcsolása a víz útjának elrekesztésével történik.

A továbbiakban e kis patak lát el energiával egy posztókallót és egy csergeványolót is. Ezen vízi szerkezet részletesebb bemutatását később adom meg. A

26 E település nem csupán e technika- és malomtörténeti kincsével vívhatja ki tudományágunk odafigyelését, hanem érdeklődésre számíthat a néprajz és társadalomtudományai több rétegének (a folklórtól a társadalomnéprajzig) művelői részéről is. Érdemes rá figyelnie a viselet-, a gazdálkodáskutatónak, az állattartás, a gyapjúfeldolgozás után érdeklődő szaktársunknak, vagy sajátos, minden oldalról körbeépített, külterületi szállásaik révén a népi település és építészet feltekerőjeinek egyaránt.

Nérahalmoson található posztóványoló egy függő lengőkalapácsos kalló, és mint ilyen – ritka előfordulásánál fogva – szakmai reliktumnak tekinthető.²⁷ Egy függőleges, felülcsapott vízkerék biztosítja az energiafelvételt.²⁸ Általában a kallómalmok közelében ott található egy másik, a gyapjűszövetek tömörítésére készült szerkezet, a csergeványoló is. (Leírását lásd később.) Természetesen itt is megvolt, és ott jártunkkor cserge forgott benne.²⁹ A Néra mentén továbbhaladva egy újonnan épülő malom és komplex, vízhajtotta műhely képében a vízerő hasznosításának tág lehetőségeire nyújt példát egy vízenenergetikai együttes. Ezen vízienergia-komplexum darálót, esztergát, köszörűt, körfűrész és egyéb lakatos szerszámokat működtet. Vízkerekét kis átmérővel és széles lapátokkal fémből alakították ki, úgynevezett középen csapós típus.

A Néra folyó völgyében, annak szurdokában Új-Sopot (Șopotu Nou) település határában találtam a legapróbb *csuturás* malmot, melynek alapterülete nem érte el a 3 m²-t, 40 cm-es átmérőjű örlőkövét egy mindössze 5 cm átmérőjű, jól irányított vízszög segítségével hozzák forgásba. Ezt a kis darálót 1999-ben újította fel tulajdonosa, Craciun Nicolae és cserélte fel vízkerekének falapátjait vaslemezről készületekkel.

Ezen kis vízi szerkezet közelében a Néra mellékvizei mentén további másik két malom is található.

A vidék egyetlen, kőből rakott, de már használaton kívül álló csutorás malmát a vízválasztóra települt, csehek által lakott Almásróna (Revansa) határában találtam.

A Kazán-szorosokon magát átpréselő, Orsova felé haladó és a vaskapui duzzasztómű által áramfejlesztésre fogott Duna erőmű energiafelvevő szerkezetét az Oltneri (CU) malom vízi turbinája alapján fejlesztették ki, bal oldali, apró mellékvizei szintén számos, millenárius múltra visszatekintő, technikatörténeti rekvizitumnak számító malmocskát működtetnek. A legtöbb ilyen szerkezettel – összesen 22 – a hat kis településmaggal rendelkező szórványközség, Szikesfalu (Sichevița) büszkélkedhet. Az itt található malmokat – a közvetlen a településen belüliek kivételével –, a Baniánál említett feladatok ellátására is alkalmassá tétettek.

Építészeti szempontból egy- vagy kétsejtű, boronafalú, szabadkérményes épületek, amelyek a terep adottságainál fogva első falukkal közvetlenül a talajszintre támaszkodnak. Hátsó részük többnyire két oldalról kővel alá van falazva. Az egysejtű formában a téglalap hosszanti oldala mentén középen található a bejárat, vele szemben a szikrafogóval ellátott szabadtüzhely, egyik oldalon az örlőszék és a

27 Pongrácz Pál így ír egy, a bukaresti falumúzeumba telepített, hasonló szerkezetről: „Gondosan megőrzött és konzervált berendezése tudomásunk szerint egyedülálló Közép-Európában”. Felmérési rajzát is közli. (Pongrácz 1967: 136.)

28 Sajnos 1998-ban már a kalló ezen része súlyosan megrongálódott.

29 Egy másik példányát ugyancsak e községből telepítették be a Nagyszebeni Astra Múzeum szabadtéri gyűjteményébe. (Bucur 1986a: 265–266.)

priccs, a másik oldalon pedig a tehének számára a jászollal ellátott istálló. Erre azért volt szükség, mivel a szórványtelepülésen sokszor nagy távolságról, egyszerre több gabonával járnak az éppen sorosok őrleni, ilyenkor gyakran az éjszakát is a malomban töltik, hideg, esős időben így állataikat is fedél alá vihetik.

A kétsejtű épületek berendezése hasonló az előbbihez, annyi különbséggel, hogy az istállót, melynek bejárata a malomajtóval szembeni oldalon található, boronafallal leválasztották a malomháizról.

A község csehek lakta falurészén, Szörénybúzáson (Girnic), szemben a település többi részével, minden esetben az őrlőszéket egy 50–60 cm-rel magasabb szintre helyezik, és nem közvetlenül a padlószintre. A girnici csehek közül néhányan máig értenek a malomkőfaragáshoz is, a közeli bányákból 60–80 cm átmérőjű malomkövekkel látják el a szomszédos településeket is. A környéken malomkövet készítenek a csehek lakta Crusova és Dunaszentilona (Sf. Elena), valamint a szerbek által benépesített Svinița falvakban is.

A vidék legarchaikusabb kanalas malmát Alsólupka (Liubcova) (7) messze a hegyek közé felnyúló határán, az Oravita vize mentén találtam. A 300×420 cm alapterületű, boronafalú épületet füstnyílással ellátott, zsendelyborítású sátozott fedte. Az egy fatörzsből kivájt, vályú formájú malomcsatorna egy szintén egyetlen, odvas fatörzsből készült lajtba vezette a vizet, amelynek vízkerék felőli részén fatönkből készült *găleatâmak* (vödör) nevezett szűkítő és az ebbe járó – a vízhozam szerint cserélhető belső átmérőjű – szintén fából készült csutora lövellte a vizet a falapátra. Ez utóbbit minden esetben a gazda viszi kizárólag saját használatra, azután magával viszi.

Vízkeréke egy fatengelybe aggyal rögzített, 14 fából faragott kanálból áll. A tengely egy ágas fa köldökében található folyami kvarcköre támaszkodik, melynek hosszanti szárát egy karnyi vastagságú gömbfával függesztették fel, melynek belső végén ékkel lehet szabályozni a kőtávolságot. A legtöbb, e vidéken található kanalas malom szomszédságába pálinkafőzőt is építettek.

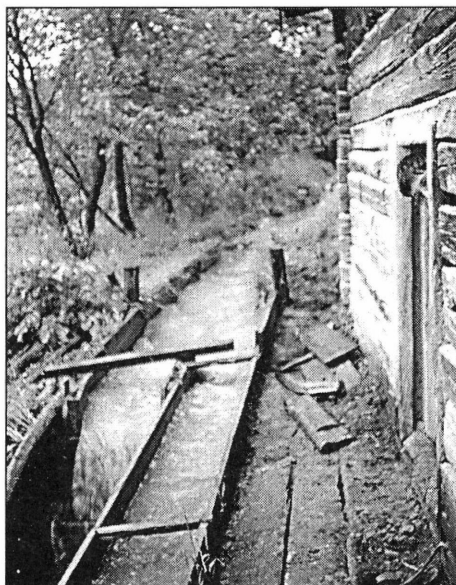
Áttételes vízimalmok

Az áttételes vízimalmok lényege, hogy a víz mozgási energiáját felvevő vízkerék tengelye és a szerkezet munkavégző része, daráló esetén az őrlőkő tengelye közé erőátviteli áttételt iktatnak, legtöbb esetben ez együtt jár a forgássík megváltoztatásával is (egymásra merőleges tengelyek).³⁰

30 Kanalas malom esetén is kuriózumként előfordulhat fogaskerék-áttétel, az őrlőkő forgássebességének növelésére, de ez nem általános. A Nagyszebeni Astra Múzeum szabadtéri gyűjteményében található egy, a Hunyad megyei Malomvízről betelepített, két, kanalas vízkerékkel és párhuzamos erőátviteli céljából fogaskerék-áttétellel meghajtott malom. (Bucur 1986b: 112.)

5. kép. Archaikus kanalas malom, odvas fatörzsből készült lajjal. Liubcova (CS), 2000.

6. kép. Boronafalú, felülcsapott vízimalom csatornája és vízfeje a lajjal. Felsőcsernáton (CV), 1996.

Merőleges tengelykapcsolat

Ezen áttételnél minden esetben megváltozik a forgássík. Az energiafelvevő és munkavégző tengely egymásra merőleges.

Alulcsapott vízkerékkel működő malmok

Ezen eszköztípus a függőleges vízkerékkel működő, energiaátvevő szerkezetek sorába tartozik. A nagy átmérőjű és viszonylag széles vízkerék a bő hozamú folyó vagy malomárok medrébe van süllyesztve, és a folyóvíz haladási, mozgási energiáját alakítja át a malom működtetését biztosító forgási energiává. A vízkerék tengelyének átadott energia egyenes arányban áll a folyó mozgási energiájával és az átvevő felület nagyságával. Ahhoz, hogy a végső, nyert energiát növelni lehessen – a patak vízhozama állandó lévén –, az útjában álló felületet célszerű megnövelni. Ez vezetett el a nagy átmérőjű és széles vízkerékek használatához. Ilyen vízkeréktípust alkalmaznak a hajómalmoknál, továbbá a partszéli, tombácshos cölöpös malmoknál is.

Kutatásaim során Csernakeresztúron (Cristur) találok egy, a Cserna vize által meghajtott, két alulcsapós vízkerékkel felszerelt malommal. Tulajdonosa elmondása szerint a malomhoz tartozott még gyapjűfésülő és ványoló is, de ezeket

mára már le kellett szerelni, és jelenleg egy új épületbe telepítve dízelmotorral hajtják meg. Utolsó ott jártamkor a két bokor kőjárat működött. E malomtípus előfordulása a levéltári és mai emlékezettel elérhető források között gyakori. A történeti adatok szerint korábban jelentek meg, mint a felülcsapott vízkerékkel hajtott társaik. Több példányukat falumúzeumokba és skanzenekbe telepítették át.

Felülcsapott vízkerékkel működő malmok

A gyors folyású és viszonylag nagy esésű patakok mentén nagy számmal építettek úgynevezett felülcsapott vízkerékkel működtetett malmokat. Történeti megjelenését tekintve újabb keletű az alulcsapott vízkerékénél. Ezzel szemben előnye, hogy kisebb vízbőségű, de nagy esésű patakoknál is alkalmazható. Energiahasznosítása számottevően jobb, hisz a víz mozgási energiáján túlmenően hasznosítja a szintkülönbségből adódó helyzeti energiáját is.³¹ Használták és használják e keréktípust többek között darálóknál, gattereknél, ványolóknál, olajütőknél stb. Recens vízimalmaink döntő többsége e típusba sorolható.

A máig működő, e csoportba tartozó vízimalmok leggazdagabb előfordulási területének számít a Feketeügy gyűjtőterületét képező Háromszéki-medence Csernátonban (Cernat) 3³² (11)³³ (1. rajz, 6. kép), Torján (Turia) 2 (10), Szárazpatakon (Valea Seaca) 1, Lemhányben (Lemnia) 1 (8), Gelencén 1 (Ghelinta) (5) által tanulmányozott, felülcsapott vízimalommal. Mindezek mellett további érdeklődésre tarthatnak számot a vízzel működtetett gyapjűfésű és a kis energetikai központ Felsőlemhányból (Lemhnia de Sus), a körfűrészt és generátort meghajtó vízkerék Csernátonból, továbbá a számtalan ránk maradt egyéb, napjaink szükségleteihez idomított mesterségtörténeti reliktum is.

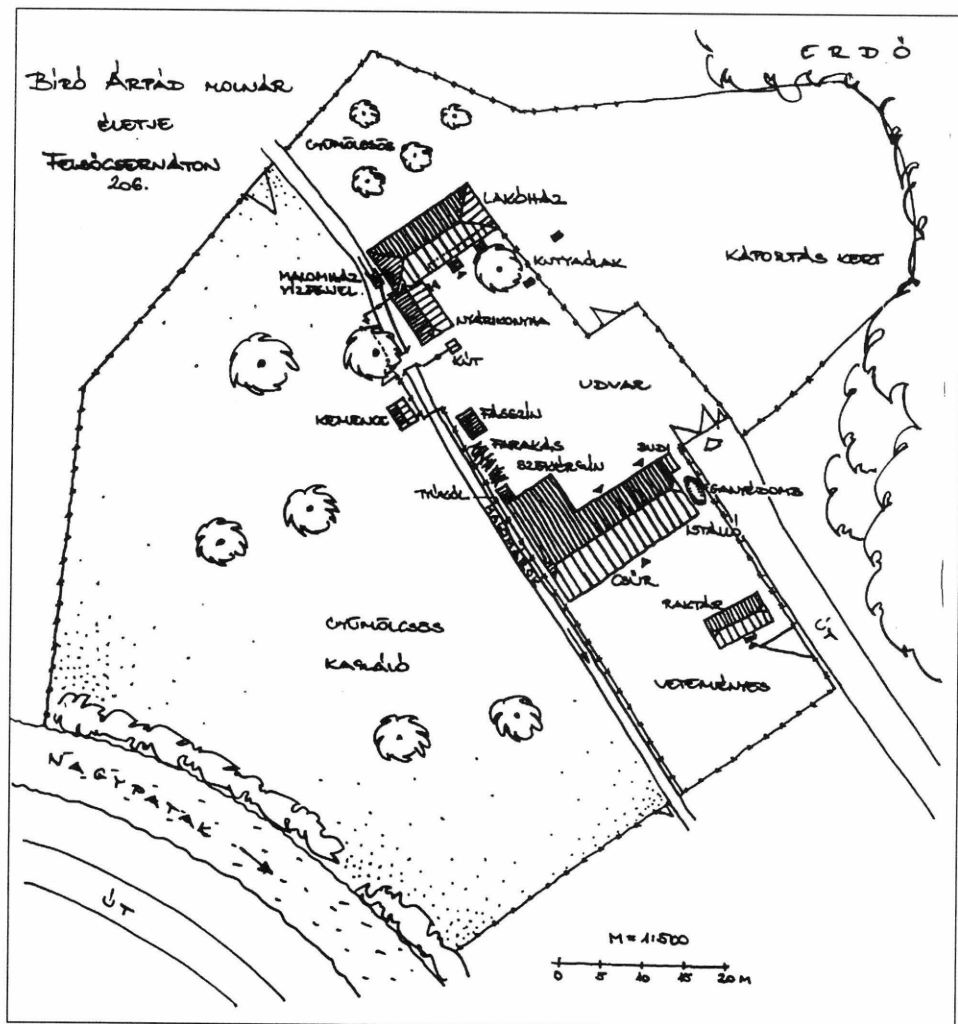
Hasonló gazdagsággal büszkélkedhet a Torockói-medence. A Havas pataka – amely Torockó (Rimetea) városánál felveszi e település nevét –, egykor számos vashámort, kemencét és vasverőt is működtetett; ma 4 (4) vízimalmot és két pálinkafőzőt hajt meg. Itt található a magyar nyelvterületnek ez idáig legkorábbiáról bemutatott, pontosan datálható, kis patakmalma, amely eredeti állapotában és funkciójában maradt ránk. A torockói gyász jeleként pirosra festett ablakkeretes molnárház, valamint a malomkőpad homlokgerendájának (2–3. rajz) vallomása szerint 1752-ben épült, és Toroczka Klára birtokában állott.³⁴ Szakmai szűklátókörűséggel lennék vádolható, ha nem hívnám e helyt is fel a figyelmet az asztalos- és bognármesterség e portán való együttes tanulmányozásának lehetőségére.

31 Vö. Pongrácz 1967: 75.

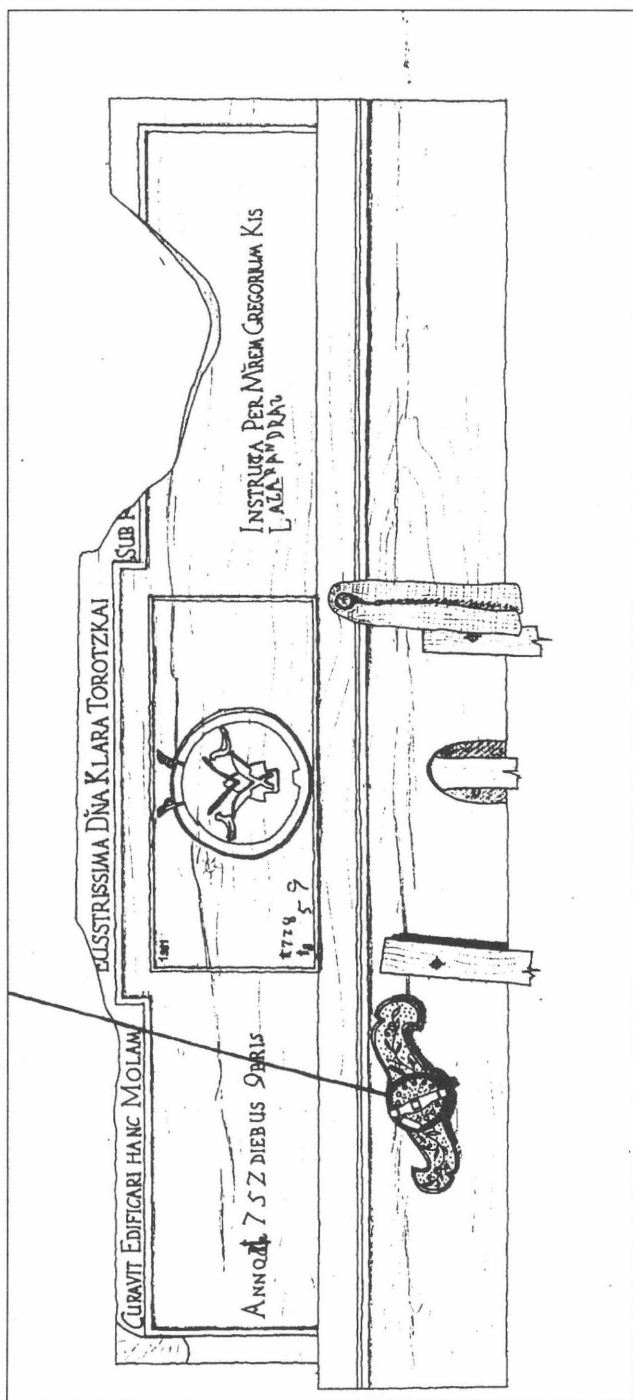
32 Bővebben Ozsváth 1999a: 285–315.

33 A zárójelben a Cornel Irimie által közzétett, 1957. évi adatbázisban talált malmok számát adom, ahol erre van adat.

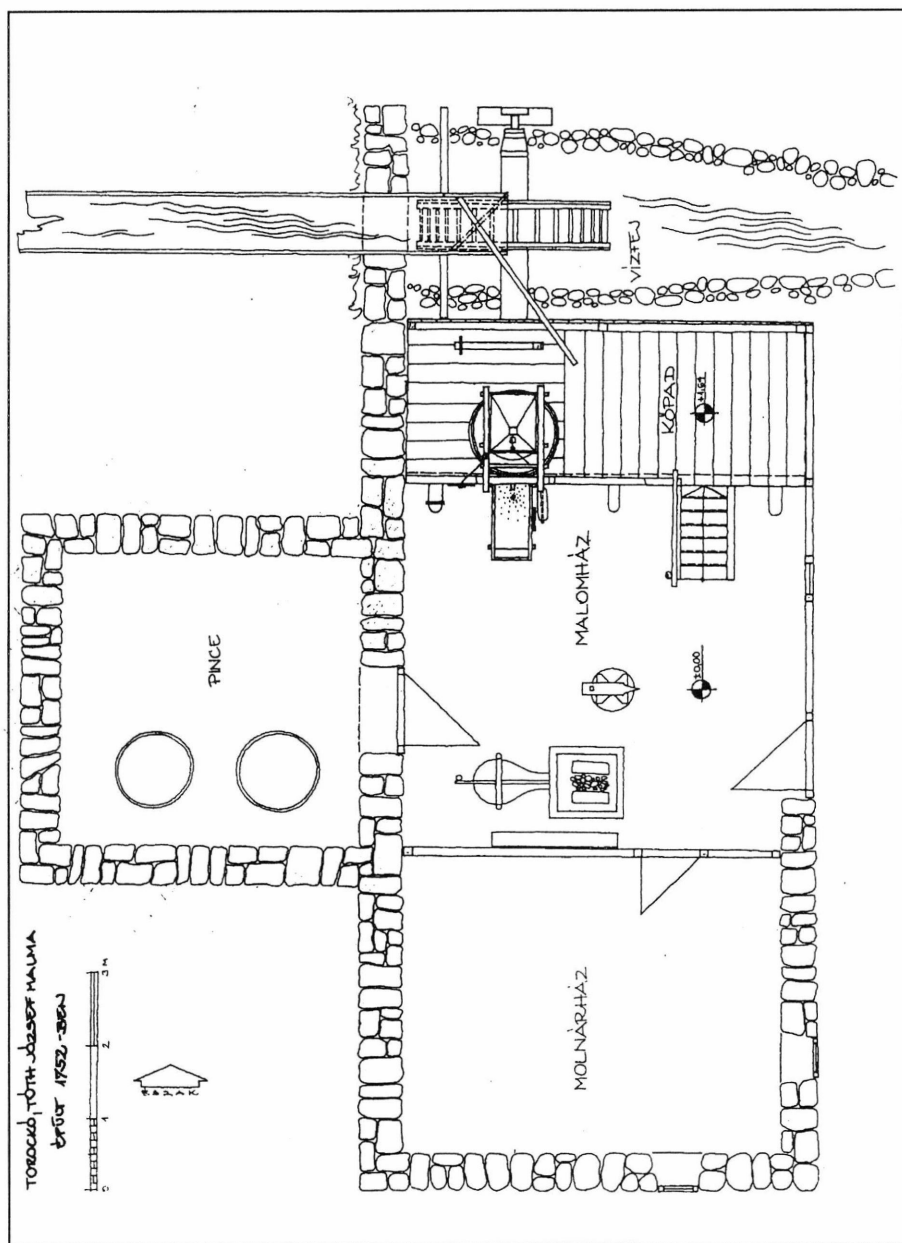
34 Bővebben Ozsváth 1999b: 295–301.

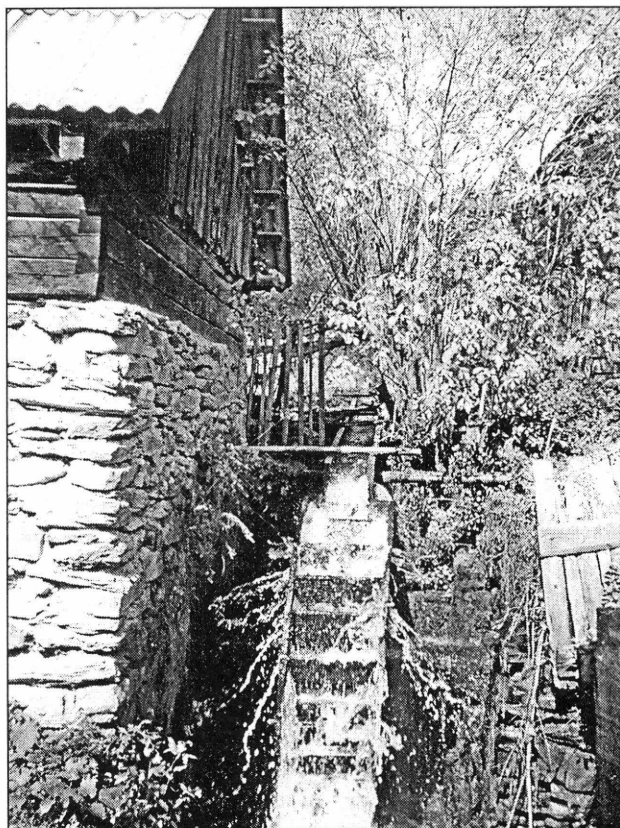
1. rajz. Birtó Árpád molnár „életje” Felsőcsernáton
(O.G.D. tervai alapján rajzolta Ozsváthné Csegezi Mónika)

2. rajz. Tóth József malma, kőpadgaranda az 1752-es évszámmal és a Torotzkai család címerével, Torockó
(O.G.D. tervei alapján rajzolta Ozsváthné Csegezi Mónika)

3. rajz. Tóth József malma, alaprajz. Torockó (O.G.D. tervei alapján rajzolta Oszváthné Csegezi Mónika)

7. kép. Folyami kőből épült, felülcsapós malom vízkereke. Podsuga (AB), 1997.

A torockói völgy folytatásában a Torockószentgyörgy határának szomszédos pontjáról kiinduló Szilas-patak, később az Enyed patakába torkollik – áthaladva a Kőközi-szoroson Nagyenyednél Enyed pataka néven ömölve a Marosba – jó pár felülcsapott vízimalmot és pálinkafőzőt is hajt. Torockógyertyánoson (Valișoara) egy, a 19. század közepéről való, felülcsapott vízimalmot és egy mellé telepített pálinkafőzőt sikerült felmérnem. (4) Nyírmezőn (Poiana Aiudului) egy, az 1960-as években felülcsapott vízkerékről helyi mester tervei alapján szíjjátételes, vízszintes vízkerék-meghajtásúvá alakított daráló, valamint egy, az 1970-es években idetelepített pálinkafőző és egy felülcsapott vízimalom működik napjainkig. Úrházán (Livezile) egy felülcsapott vízimalom, egy, az 1970-es években áttételes, vízszintes vízkerekűvé alakított daráló, valamint egy vízerővel működtetett pálinkafőző hasznosítja napjainkig e patak energiáját. Muzsna házán (Măgina) egy hajdan három felülcsapott vízkerékkel felszerelt vízimalmot mára egykerekűvé alakítva használnak.

Az Aranyos völgyében fölfelé haladva a jobboldali mellékvizek mentén szintén számos, napjainkig működő vízi szerkezetet nyílt alkalom tanulmányozni 1997–2000 között. Így Podságán (Posaga) (7. kép) egy felülcsapott (6 malom, 2 kalló), Valea Lupsii településen egy, a 19. század második feléből való, szintén felülcsapott daráló máig nagyon jó állapotban működik. Nagylupsán (Lupşa) egy kétpár-köves daráló, gyapjú- és csergefésülő (az 1990-es években elektromos meghajtására szerelve át), továbbá egy felülcsapott vízkerékkel meghajtott malom és egy hozzá csatlakozó pálinkafőző szolgál (4 malom, 2 ványoló, 1 kalló, 1 fűrés). Valea Bistra településen található egy 1848-ból datált, felülcsapott vízkerékkel meghajtott vízimalom, továbbá egy olyan mesterségtörténeti együttes, amely magában foglal egy, az 1990-es években teljesen felújított vízimalmot (8. kép), egy bognár- és egy kovácsműhelyt, valamint 2000 februárjában folyamatban volt egy gatter telepítése is (4).

8. kép. Felülcsapott vízimalom. Valea Bistrei (AB), 1999.

Az Avasságban a gabona- és gyapjufeldolgozás céljára egyaránt számos, vízzel hajtott szerkezetet használtak. 1996-ban alkalom nyílt alaposan tanulmányozni Avasújvároson (Orau Nou) egy felülcsapott vízkerékkel ellátott, szíj-átteteles vízimalmot, melynek kerekét már acéllemezéből készítették el. A továbbiakban két felülcsapott vízkerékkel meghajtatott vízimalmot, több csergeványolót és egy nyeles kalapácsos posztványolót, valamint gyapjufésűt sikerült találnom (9 malom, 6 ványoló, 2 gyapjútépő) Avasfelsőfaluban (Negreşti Oaş).

9. kép. Hátulcsapott vízkerékkel működtetett, modern vízimalom. Lövété (HR), 1997.

A Homoród mentén Szentkeresztbányán (Vlahita) található egy, az 1980-as években még működött, ma azonban már omladozó vashámoz, amelynek három hatalmas vízkeréke a hátulcsapott vízkerékcsaládba tartozik (6 malom, 1 fűrész). Lövétén (Lueta) (2 malom, 7 ványoló) egy még használható, de nagyon rohamosan romló, orgonasípos posztó- és egy csergeványoló, továbbá egy nagy termelőképességű, őrlőkőre és két korai Ganz-hengerszékre szerelt, minden igényt kielégítő malom hívja magára a kutató figyelmét (9. kép).

A Gyergyói-medencében Gyergyószárhegyen (Lazarea) és Gyergyószentmiklóson (Gheorgheni) (13 malom, 1 ványoló) Tekerőpatakon (Valea Strimba) is volt alkalmam egy-egy működőképes, felülcsapott vízimalmot, Gyergyóvasláb (Vaşlobeni) (2 malom, 1 ványoló) egy, a Heveder pataka által meghajtott vízfűrész tanulmányoznom. A medencéből tudomásom van más, használatban lévő vízimalmokról is, amelyekhez még ez idáig nem sikerült eljutnom.

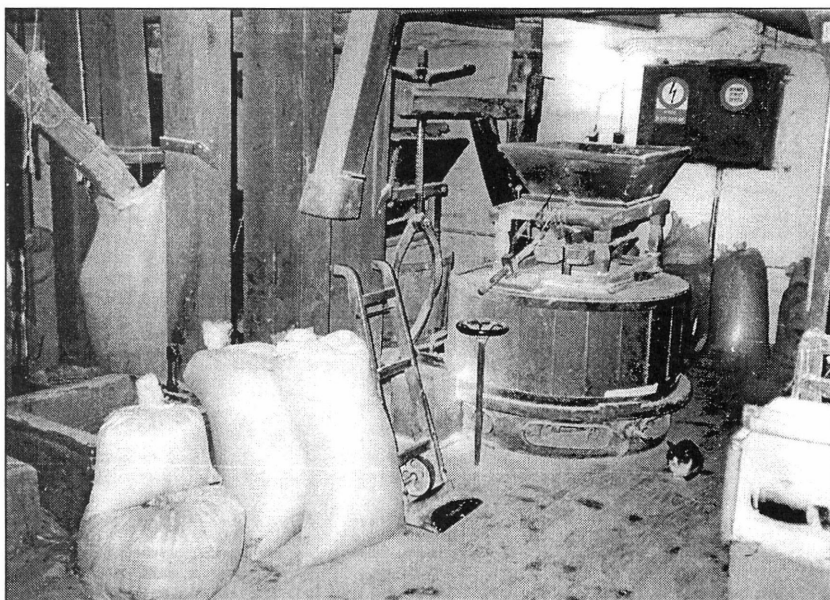
A Gyimesekben Gyimesbükön (Ghimeş Faget) egy felülcsapott vízimalmot, valamint egy kis, vízzel hajtott gyapjúfeldolgozó üzemet és Középlokon (Lunca de Jos), Hidegségben, valamint Felsőlokon (Lunca de Sus) egy felülcsapott vízimalmot nyílt alkalmam meglátogatni.

A Csíki-medencében felülcsapott vízimalom működik Csíkmadarason (Madaras) (7 malom, 1 fűrész) és Csíkbánkfalván (Bancu) (5 malom).

Erdővidéken Magyarhermányban (Herculean) egy máig használatban levő felülcsapott vízimalom található hengersizékkel felszerelve. Kisbaconban (Batani

Mici) egy vízkerék által hajtott, transzmissziós tengely közbeiktatásával hengerszéket, köves darálót, rázószítát és gabonarostát is működtet (10. kép). Nagybaconban (Batani Mari) is van egy beépített vízkerekű, nagy teljesítményű vízimalom, amely a közelmúltig kiszolgálta örletőit.

A Fogaras földjén Alsószombatfalván (Simbata de Jos) egy eredetileg hárompár-köves vízimalomnak mára két felülcsapott vízkereke működik. Copacel (5 malom, 3 fűrész) településen egy felújított, erőátviteli tengellyel és laposszj-áttétellel meghajtott malom három bokor őrlőszékkal darál. Egy másik portán található egy máig használatban levő gatter, amely a család egyik legfontosabb bevételi forrását jelenti. Az Alsóporumbákon (Porumbacu de Jos) lévő daráló az 1996. évi leállítását követően sajnos szinte teljesen elenyészett (3 malom, 2 ványoló, 2 fűrész). Arról is van tudomásom, hogy a kerci (Cirta) ciszterci apátság egykori malma helyén ma is létezik vízzel hajtott daráló.

10. kép. Felülcsapott vízimalom belseje, felvonókkal, őrlő- és hengerszékkal. Kisbacon (CV), 1999.

A továbbiakban azon, általam ismert malmokból említek meg néhányat, amelyek szűkebb környezetükben, mintegy elszigetelten képviselik a vízerő hasznosíthatóságának ezen módját. E csoportba tartozik a kalotaszegi Magyarlónán (Luna de Sus) máig fennmaradt, egy felülcsapott vízkerék által a bélkerékről vízszintes áttétellel meghajtott, kétpár-köves malom, amely a közelmúltban állt le, és napjainkra már csak a pálinkafőző működik benne. Továbbá Kissebesen (Poieni) csergeványoló és daráló található. A barcasági csángók által lakott Hétfaluban (Sacele) is megtekinthető egy, még használható állapotban fennmaradt kis ma-

lom. A Retyezát lábánál, Nuksora (Nucșoara) (2 malom) település szélében működik egy kis vízerőre szerelt együttes, amelynél egy felülcsapott vízkerék által hajtattott daráló, egy erre szíjjáttétellel csatlakozó körfűrész és köszörű, valamint egy csergeványoló kád hasznosítja a patak energiáját. Működőképes vízimalom, gyapjútépő és csergeványoló együttes leírásáról találhatunk még az udvarhelyszéki Székelyvarság (Varsag) hegyi tanyás településről is.³⁵

Párhuzamos tengelykapcsolat

Ezen erőátviteli megoldásnál oly módon történhet meg a felvett energia átalakítása, hogy közben nem változik meg a két tengely forgássíkja, az energiát felvevő vízkerék-tengely és a munkát végző őrlőkötengely egymással párhuzamos. Az energiaátvitelt fogaskerékkel vagy szíjjáttétellel egyaránt meg lehet valósítani.

Az általam ismert és e csoportba sorolható malmok két különböző úton jutottak el ezen megoldás alkalmazásához.

Carasova (Krassóvár) e településen található egy áttétel nélküli kanalas malomból párhuzamos áttételesre átalakított malom. Az átalakítás oka, hogy az áttétel nélküli eredeti malomban nem lehetett megváltoztatni a vízkerék és az őrlőkő közötti forgássebességet. A hatásfok növelése érdekében, a vízszintes vízkerék tengelyének felső részére egy szíjtárcsát erősítettek. Az őrlőszéket felemelték, és a kő függőleges tengelyére szintén egy szíjtárcsát erősítettek, a két tengely között az erőátvitelt egy laposszíj-áttétellel biztosították. Ebben az esetben egy technikatörténeti progresszió valósult meg.

A másik esetben, amellyel Torockó környékén találkoztam, felülcsapós vízkerékkel ellátott – tehát merőleges áttételes típusból – alakították át párhuzamos áttételes malommá. Nyírmezőn (Poiana Aiudului) található egy, az 1960-as években felülcsapott vízkerékről helyi mester tervei alapján szíjjáttételes, vízszintes vízkerék meghajtásúvá alakított daráló. Úrházán (Livezile) szintén működik egy a 70-es években felülcsapott vízkerékkel ellátott szerkezetről hasonló módon átalakított malom. A tulajdonosok bevallása szerint az átalakítással sikerült jobban kihasználni a víz energiáját. A helybeliek még a környéken több mára már nem működő hasonlóan módosított malomról tesznek említést. Sajnos a kivitelező parasztmestert nem sikerült egyik esetben sem elérnem. Bár a beavatkozás hatásfoknövelőnek bizonyult, molinotechnomorfológiai szempontból mégis regresszívnek mondható.

Pálinkafőző malmok

A molinológiai szakirodalom ez idáig nem foglalkozott ezen eszköztípussal. Mivel több olyan kapcsolódási pontot találtam, amely szorosan kötődik úgy térben,

35 Bővebben Veress–Zepeczaner 1998: 559–569.

mint technikai, kivitelezési módjában, valamint a víznek mint meghajtó energiának a hasznosításában a hagyományos malmokhoz, indokoltnak vélem kiterjeszteni kutatásaimat e területre is. Kizárólag azon pálinkafőző berendezéseket veszem számba, amelyeknek hagyományos malmi előzményei vagy szoros kapcsolatai vannak a patakmalomokkal. Kutatásaim révén több olyan darálóról van tudomásom, amelyet napjainkra pálinkafőzővé alakítottak, de jó néhány olyanról is, amely közvetlen egyéb vízajtotta szerkezet szomszédságában található. Viszonylag ritkán olyan pálinkafőző malom is előfordul, ahol nem érvényesülnek az előbbi szempontok, hanem csupán a keverő meghajtására és a hűtővíz biztosítására hasznosítják a csekély hozamú patak vízerejét.

Szerkezetét tekintve egy felülcsapott vízkerék hajt meg egy tengelyt, amely kúpfogaskerekes áttétellel működteti a pálinkafőző keverőjét. A hűtőhordó spiráljárja egy kis csatorna révén vezetik a hűtővizet. Legtöbb esetben a túlfolyást szintén rávezetik a vízkerékre. A pálinkafőzők működtetésére viszonylag kis hozamú patakok is szolgáltatnak elegendő energiát.³⁶

Korábbi malomépületben működik pálinkafőző Felsőcernátonban, Torockón. Malom szomszédságában működik pálinkafőző a teljesség igénye nélkül Toroczkón, Toroczkógyertyánoson, Nyírmezőn, Lupsan (11. kép), Úrházán, Torján, Magyarhermányban, Magyarlónán, Ógerlistyén (12. kép), Sichevitán, Carasován, Girnícen.

Önálló, malomtól független épületben működő pálinkafőző keverőjét hajtja vízkerék, és biztosítja a hűtővizet Toroczkón.

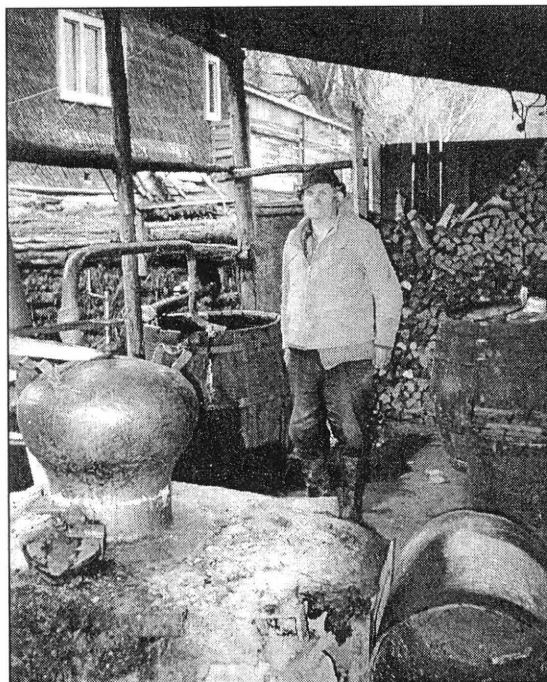
Ipari termelő malmok

A víz erejét nem csupán a táplálkozás alapanyagainak előkészítése érdekében vették igénybe, hanem ahol lehetőség és szükség volt rá, ott az élet több területén is a víz energiáját hasznosították, és hasznosítják napjainkig. Az egyik legarchaikusabb, máig működőképesen ránk maradt ilyen berendezést a fűrészmalomok képviselik.

Fűrészmalomok, deszkametszők

Az erdővel borított és sebes vízü patakokkal gazdagon átszabdalt hegyoldalakra települt falvak lakói számára fontos megélhetési forrásként kínálkozott a feldolgozott fa. A víz erejének fa fűrészelésére való hasznosítására Európából elsőként egy 14. századi említés szól. Hazánkban nyugati mesterek által terjedtek el a fűrészmalomok, és a 17–18. században fellendült tutajozás és deszkakereskedelem

36 Ezen eszköztípus részletes bemutatása egy későbbi tanulmány tárgyát képezi.

11. kép. Malommal együtt működő pálinkafőző. Lupsa (AB), 1999.

12. kép. Pálinkafőző vízemelő kereke, előtérben csutorásmalom, háttérben a pálinkafőző épülete. Ógerlistye (CS), 2000.

révén számuk egyre növekedett.³⁷ Energiafelvétel szempontjából a függőleges vízkerékkel meghajtott, áttételes malmok közé sorolhatók. A speciálisan kialakított vízkerék gerendelye (tengelye) a forgó mozgást a horgasvas segítségével változtatja függőleges, váltó mozgássá, és hozza működésbe a jármot, amely a fűrészvasat mozgatja. A rönk előretolását egy másik, áttétellel működtetett orsó végzi, amely egy láncot fölcsvélve húzza rá a rönkkocsit a fűrészre.³⁸

Az általam ismert, napjainkig működőképes fűrészmalom a következők. Gyergyóvasláb (Voslobeni) községben található a Heveder-patak mentén egy fűrészmalom a Bencze-család birtokában. A 19–20. század fordulóján épült, cölöpvázás fűrészmalmot az 1960-as években vásárolta meg Bencze Péter fűrészmolnár, a jelenlegi tulajdonos, Bencze Ágoston édesapja. A szerkezet az 1970-es években történt újraindításától – kisebb kihagyásokkal – folyamatosan működik a Gyergyói-medence egyetlen ránk maradt fűrészmalmaként. Nemrégiben, még közvetlen a gatter folytatásában egy gyapjútépő is volt, amelyet azonban mára már lebontottak.

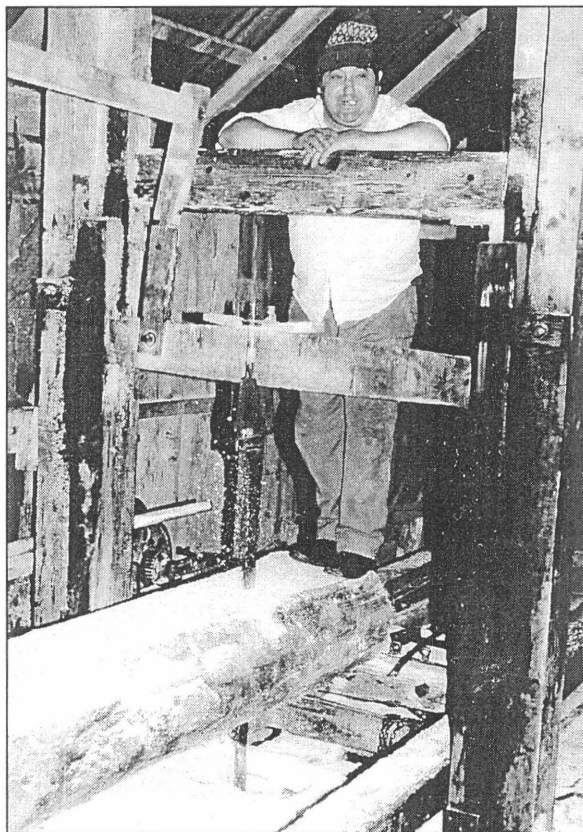
A korábbi állapotok szemléltetésére álljon itt egy 1890. évi helyzetjelentés Imreh Dénes erdőmérnök tollából Tarisznyás Márton tolmácsolásában: „*Van ugyanis részint helyi szükségletre, részint kisebb kereskedésre, így a Maros-Torda és Udvarhely megyébe székéren szállítható deszka vágására egyszerű vízfűrész harmincnégy, részint a marosi tutajterhelésre, részint dulápdeszka készítésre van velencei fűrész hatvanhárom. Leginkább dulápdeszka készítésére turbinafűrész kilenc. Hangfenékfa-készítéssel foglalkozik hat fűrész. Vannak még a felsoroltakon kívül Domukon velencei és turbinafűrészek, melyek a felcsíki községek fájának feldolgozásával foglalkoznak.*”³⁹

Fogaras földjén a névadó várostól mintegy 15 km távolságra, az 1997-ben Budapesten tartott IX. Nemzetközi Molinológiai Konferencia tanulmányútján a kis, sebes folyású patak, valamint az út mentén található rönkök és fűrészpor hívta fel figyelmünket Copacel határában egy gatter léteire. Benyitva a kapun egy kis fűrésztelepet találtunk. Energiaszükségletét egy acéllemezből készült, kis átmérőjű, de széles, lapátos vízkerék biztosítja, amelyre a víz mintegy 3 m magasságból zúdul. Tulajdonosa Ion Tinosu elmondása szerint a család egyik legfontosabb megélhetési forrását jelenti a gatter. A létesítmény a világ minden tájáról összesereglett, molinológus kutatók egybehangzó véleménye szerint jelen állapotában nemzetközi összehasonlításban is már ritkaságnak számít. A porta az állattartás, a szekerelés és a bognármesterség, de a társadalomnéprajz szempontjából is további érdekes adatokat tartogat a kutatók számára.

37 Pongrácz 1967: 149.

38 A szerkezet bővebb leírását lásd Pongrácz 1967: 152.

39 Tarisznyás 1982: 138. Bővebben foglalkozik a gyergyói vízi fűrészek szerkezetével, tulajdonviszonyaival, elterjedésével. Közli az általunk ismertetett vízi fűrész fényképét is (fotó 31–33).

13. kép. Deszkametszés vízajtotta gatteren. Copacel (BV), 1999.

Az Aranyos mentén Valea Bistrei településen 2000 tavaszán egy vízimalom, bogárnár- és kovácműhely szomszédságában egy épülő gatterert találtam.

Körfűrészek

Gyakori jelenség, hogy a hegyek közé felhúzódó völgyekbe települt vízimalmok gerendelyéről szíjátással egyéb szerszámgépeket is működtetnek; ezek közül leggyakoribb a körfűrész vagy cirkula, hisz elkészítése és helyigénye könnyen biztosítható. Ezért többnyire csak más malmok kiegészítő gépeként jelenik meg.

Említésre érdemes a Retyezát lábánál található nuksorai vízimalom, csergeványoló és cirkula együttese. Csernátonban két malomkerék is működtet körfűrész, az egyik vízkereke mára már kimondottan csak az áramfejlesztő és egyéb kis szerszámgépek meghajtását végzi. Egy másik a pár száz méterrel alább lévő vízidaráló kiegészítő gépeként jelenik meg.

A vízerő hasznosítása a népi textilteljesítésben

A népi textilteljesítés területén több munkafázisban használták a vízajtotta berendezéseket. Kutatásaim során működőképes állapotban három eszköztípust sikerült fellelnem.

Gyapjúfésű (kártoló)

Ezen berendezés biztosítja, hogy a mosott, tincsekben összeálló gyapjú rostjai egy irányba fordulva fonásra alkalmas, fellazult állapotba kerüljenek. A mosott gyapjú fésülésére korábban egy tövises ágból font hengerből álló eszköz szolgált. Mára ez egy nagy fahenger, amelynek felszíne 1-2 cm-es hálópontokban apró szögekkel van kiverve, és egy külső palást veszi körül. A hengert egy vízkerék révén a víz forgatja, és a mosott gyapjút többször átfésülve kitakarítja a rostok közül a szennyeződések, használhatatlan szöszöket, és a további teljesítésre kész, paplanszerű gyapjút orsókra csévéli.

A napjainkig ránk maradt kártolók egyike Avasfelsőfaluban (Negrești Oaș) működik. Az Aranyos mentén Lupsa községben szintén található egy kártológép egy kétpár-köves daráló szomszédságában; e felszereléseket azonban az 1990-es évek közepén elektromos meghajtásúvá alakították át, de belső berendezésük változatlan formában dolgozik tovább. Tudomásom van továbbá egy komplex malomról a beszterce-naszódi Bánffytelep (Fiad) faluból, amely a daráló mellett a gyapjúteljesítés több gépét is működésben tartja.

Itt kívánom felhívni arra a kis gyapjúteljesítő manufaktúrális üzemre a figyelmet, amelyet Gyimesbükkben (Ghimeș Faget) napjainkig használnak, és a gyapjú fésülésétől a fonáson, kalláson át a teljes technológiai folyamatot elvégzi. Energiaforrásként egy kis teljesítményű víziturbina szolgál, amely egy transzmissziós tengelyt, továbbá egy áramfejlesztőt hajt meg az üzem világításának ellátására. A különböző munkagépek számára az energiát a erőátviteli tengelyről való laposfű-átvitel biztosítja.

Kallómalmok

A frissen szőtt gyapjúszövet tartása gyenge, nyers állapotában közvetlen felhasználásra alkalmatlan. Ahhoz, hogy időtálló, szabásra-varrásra alkalmas gyapjúszövetté váljon, mechanikai és hőkezelésnek kell alávetni. Miután a gyapjút posztóvá szőtték, a szükséges vastagságot és szilárdságot úgy érik el, hogy a várt minőségtől függő hosszúságú ideig a szövetet meleg vízben áztatva mechanikai hatásnak kitéve tömörítik, miközben alapfelületének közel egyharmadával is képes összehúzódnia.

Erre a célra használják a kallómalmokat. Szerkezeti felépítésüket tekintve egy, a víz ereje által forgásba hozott tengely a rajta átcsapolt lapockák segítségével nagy

fatönköket emel fel, amelyek ezután szabad eséssel zúdulnak az alattuk található keményfa vályúba helyezett szövetre. Közben a kallóház közepén álló vízforraló kazánból folyamatosan egy kis csatornán át forró vizet vezetnek a készülő posztóra. E malomfajtának több altípusát ismerjük, és sikerült a helyszínen tanulmányoznunk.

Jármos kalló

Ezen kallónál a kalapácsok bütükre állított gerendák, amelyek alsó vége lépcsőzetes fogazattal van kiképezve. Orgonasípszerűen egy fakeretben állnak, és mivel egy-egy keményfa lapockát véstek át rajtuk, a bütökstengely hatására nyílirányú mozgást végeznek. Az alsó végük egy keményfából készített teknőbe zúdul alá, amelybe a szövetet helyezik el.

14. kép. Sillye Lőrinc kallómolnár jármos posztóványolójában a szövetet a botok alá engedi.
Lövete (HR), 1999.

Az itt tárgyalt kallótípus máig ránk maradt példánya – bár rohamosan romló állapotban, de még működőképesen – Lövétén (Lueta) Sillye Lőrinc tulajdona (14. kép). A kis malomház vízkerék felőli oldalát sajnos nagyon megrongálta a rácsapódó víz. Belsejében három pár, egyenként 2,5 m magas, jármok közé fogott, függőleges gerendából készült található. A meleg víz biztosítására egy 200 literes olajoshordó szolgál, amelyből a víz egy kis facsatornán folyik a ványolás alatt álló szövetre. A kallóhoz tartozik egy csergeványoló is, amelyet közvetlenül a vízkerék szomszédságában állítottak fel.

Nyeles kalapácsos kalló

E kallótípus – szemben a korábban leírttal – egy nagy tömegű, rövid fatönkből áll, amelyet hosszú nyéllal rögzítenek a kallóház távolabbi pontján. A kalapácsnyél túlnyúló végét a bütyköstengely lapkái által felemelve a kalapács fejével szolgáló rönk szabadon zúdul vissza az egy törzsből kivájt teknőben található szövetre.

Ilyen kalló máig működőképes állapotban ránk maradt példányát a gyapjúfeldolgozásáról híres Avasfelsőfaluban (Negresti Oaş) találtam meg, több csergeványoló kád szomszédságában.

Lengő kalapácsos kalló

A fentebb leírt kallótípusnak egy ritkán előforduló, másik változata abban különbözik a korábitól, hogy a nyeles kalapácsok egy, a mennyezethez erősített rámán szabadon csüngenek nyelüknél fogva. A nyél túlnyúlik a kalapács fejét képező fatönkön, és az alatta forgó bütyköstengely vízszintes irányban téríti ki. Ennek következtében a kalapácsok szabad, vízszintes irányú ingamozgással zúdulnak a ferdén megdöntött vályúban található gyapjúsövetre (15. kép). A viszonylag alacsony mozgási energiát a kalapácsok súlyának növelésével ellentételezik. E kallótípus előfordulása a Kárpát-medencében ritka.⁴⁰ Egy példánya a Bukaresti Falumúzeumban van felállítva, a bánáti határörvidékről származik. Egy másik lengő kalapácsos kallómalmot Nérahalmosról (Prigor) a Nagyszebeni Astra Múzeum szabadtéri kiállításán láthatunk.⁴¹ Máig fellelhető a közelmúltig működőképes állapotban megőrzött példánya szintén a bánáti határörvidékhez tartozó Nérahalmoson található, természetesen hozzá csatlakozik egy csergeványoló kád is. Sajnos napjainkra már csak ez utóbbit használják.

40 Vö. Pongrácz 1967: 136–139.

41 Bucur, C. 1986a: 265.

15. kép. Lengőkalapácsos kalló (posztóványoló). Nérahalmos (Prigor CS), 1999.

Csergeványoló

Ez az eszköztípus – mivel nem tartalmaz forgó alkatrészeket – egyes kutatók szerint nem tartozik szorosan a malmok közé. A víz hasznosításában betöltött szerepe, valamint az előfordulási környezete miatt azonban mégis ezekkel együtt tárgyalandó. E szerkezet lényege, hogy egykónuszos, ritkára hagyott dongájú, facseberbe a vizet nagy eséssel egy csatornán, a kör belső érintője mentén vezetik be. Az így kialakított örvénylés a bedobott csergét vagy szőnyeget többórai forgatás után a kellő mértékben fellazítva megadja annak tetszőleges bolyhosságát, és egyben tisztítja is. A legritkább esetben fordul elő önmagában, többnyire valamely más malomszerkezet kiegészítőjeként találjuk meg.

Nérahalmoson, Lövétén, Avasfelsőfaluban kallómalomhoz csatoltan építettek egy-egy csergeványolót. Kissebesen, Nucsoaran gabonamalom, illetve cirkula szom-

16. kép. Cserge a ványolókádban. Avasújfalu (SM), 1996.

szédságában működik csergeványoló. Önállóan, más vízi szerkezettől függetlenül található kadas ványoló az Aranyos menti Felsőpodságán (Posaga de Sus), valamint a korábban említett Avasfelsőfaluban is van még három különálló ványoló (16. kép).

Vasverők

A vízerő ipari termelésben való hasznosításának egy napjainkra már nagyon megritkult előfordulása vasverők, hámorok meghajtása. Alapelve, hogy egy vízkerék által forgó mozgásba hozott bütyköstengely egy nyeles kalapácsot periodikusan emelget. Egy hosszú gerendanyélen egy ütőfej (kalapács) található, és alatta egy kovácsmag. A működés alapját a kétkarú emelő elve adja meg, a kalapácsnyélnek az ütőfejjel ellenkező végét lenyomva a bütyköstengely felemeli a kalapácsot, és az a szabadesés elvén visszazúdul a kovácsmagra. A kovácsolandó vas felmelegítésére a vasverőben egy kohót helyeztek el, amelynek levegőbefúvását is korábban vízkerék hajtotta fűjtató biztosította.

Terepkutatásaim során a napjainkig még tanulmányozható, de már csak az 1980-as évek végéig működött, egyetlen képviselőjeként a Szentkeresztbányán található, hatalmas, háromkalapácsos hámort nyílt alkalmam megismerni. Sajnos a nemrég még fontos szerepet betöltő létesítmény azon öt év alatt is, mióta először láttam, rohamosan leromlott, mára már inkább egy életveszélyes romhalmaz, mint ami-

re puszta léte is predesztinálná ipari és mesterségtörténeti múzeum. Kohói ledőltek, teteje beomlott, a kalapácsok és a vízkerekek, valamint egyéb alkatrészei teljes pusztulásnak indultak, a még hasznosítható fém alkatrészeket a környékbeliek széthordták.

A vasverőkben való munkákról és szerkezeti felépítéséről máig gyűjthetők közvetlen adatok a Torockón még élő, egykori verősgazdáktól, munkásoktól. Tudott dolog, hogy a 20. század első felében még több apró verőt működtetett az egykori városkán átfolyó Verők pataka. Torockó utolsó vasverőjét, az egykori Vernes verőt a nagyszebeni Astra Múzeum szabadtéri gyűjteményében állították fel.⁴²

Egyéb, vízerő hajtotta szerkezetek

E csoportba azon újszerű megoldásokat, egyedi berendezéseket soroltam, amelyek szorosan számítva nem vehetők a korábban felsorolt szerkezetek sorába. A teljesség igénye nélkül az alábbiakat említem.

Nérahalmoson egy lakatosműhely legkülönbözőbb gépeit működteti a vízkerek; egy másik helyen egy traktor áramfejlesztőjének felhasználásával a lakás világítását biztosítja. Csernátanban a Bajka-féle malom vízkereke ugyancsak körfűrész, áramfejlesztőt, továbbá egyéb asztalosgépeket lát el energiával. Áramfejlesztőt kapcsoltak a vízkerekre Torockón, Nyírmezőn, Felső-Lemhényben, ez utóbbi a továbbiakban légkompresszort, vízpumpát, körfűrész is ellát a szükséges energiával. Különös érdeklődésre tarthat számot az a korábban már említett textilmanufaktúra, amelynek teljes energiaszükségletét egy vízturbina biztosítja, és napjainkig nagy hozzáértéssel működteti Nagy Vilmos Gyímesbükkön.

További lehetőségek, kihívások

A kis malom-fejlesztési kirándulás célja nem az volt, hogy felrajzoljam Erdély hagyományos malomterképét, hanem csupán annyi, hogy rávilágítsak a tárgyi néprajzi kutatások lehetőségére és halaszthatatlanságára egy még oly szűk témában is, mint a hagyományos malmok. Nem törekedhettem a teljességre, hisz tisztában vagyok vele, hogy az általam ismert vagy itt felsorolt kutatópontokon és objektumokon túlmenően nagyon sok olyan feldolgozatlan malmi emlék van még, melyekhez nem jutottam el. Természetesen bőven túlnőne e dolgozat keretein, ha kitérnék mindazon népi technika-, építészet-, gazdálkodástörténeti tényezőkre, amelyekkel nap mint nap találkozom, és még mindig feldolgozásra várnak. Ugyancsak rengeteg munkát kíván annak a szokás-, hiedelem- és egyéb folklórhagyomány-anyagnak a komplex számbavétele és értelmezése, amely nél-

42 Sofronie, M. 1986: 207.

kül egyik vagy másik szűk szempontú ismertetése – mely bár mozaikkockát nyújthat –, de semmi esetre sem teszi lehetővé az összkép megismerését.

Sajnos azt mindenképpen tudomásul kell vennünk, hogy csupán az általam áttekintett területen is az elmúlt tíz év alatt közel harmadára csökkent a közvetlenül kutatható emlékek száma és minősége.

Ahhoz, hogy méltó módon értékelhessük e – bár egyre fakulófélben is még mindig sokszínű – kárpát-medencei népi kultúra ránk eső részét, javaslom, hogy széles, szakmai összefogással, bevonva a társtudományok képviselőit is, lássunk hozzá feltárásukhoz és dokumentálásukhoz, amíg még van rá elegendő terepkiutatói lehetőségünk.

ÖSSZEGZÉS

A jelen munkához az adatgyűjtést 1995–2000 között végeztem, az eredmények bizonyítják, hogy a néprajzkutató feladatai a népi technikátörténeti emlékek tekintetében nagyon megsokasodtak. A várak, kastélyok, templomok még felhívják magukra a szakemberek figyelmét, de rohamosan pusztuló malmaink, ványolóink, vasverőink és egyéb mesterségtörténeti emlékeink kutatása csak – mint egy-egy kuriózum – elvétve jelenik meg jelentősebb értékmentő programokban is. Mindenekelőtt nagyon hiányzik az összehangoltság. Az építészek a néprajz, az etnográfusok az építészek asztalára utalják e témát. Sajnos az építészeti karokon vajmi keveset foglalkoznak e szakterülettel. Ez idő alatt egyre pusztul az Erdélyben még működésében fellelhető, teljes molinogeneológiai emlékanyag. Az idővel dacolva még mindig működnek a krassovánok kanalas malmi, a felsőháromszéki darálók, a Maros menti gatterek, de már-már végnapjait éli a Hargitaalja utolsó ványolója, a szentkeresztbányai vasverő kalapácsait maga alá temette a mennyezet.

Mindez mellett mégis egyre gyakrabban fogalmazódik meg a divatos kérdés, eltelt-e az idő a hagyományos néprajzkutatás fölött? Mit tegyen a harmadik évezred néprajzkutatója? Van-e még szükség rá? Hogyan tovább? A választ talán az idő adja meg, de közben mindenképpen dolgozni kell, mert másként e területen lassan, az idő múlásával a feladatok megoldják önmagukat.

IRODALOM

- BALÁZS György–VAJKAI Zsófia
 1999 Horizontális vízimalmok Erdélyben és Portugáliában. In: Balassa M. Iván–Cseri Miklós (szerk.): *Népi építészet Erdélyben*. Szentendre, 253–281.
- BUCUR, Corneliu
 1986a Piuă Hidrolică cu batere orizontală și vârtoare, Prigor jud. Caras-Severin. In: *Ghid Muzeul Technicii populare Complexul Muzeal Sibiu*. Sibiu, 265–266.
 1986b Moară cu două Ciuturi și angrenaj de transmisie, Râu de mori, jud. Hunedoara. In: *Ghid Muzeul Technicii populare Complexul Muzeal Sibiu*. Sibiu, 112–114.
- CATRINA, Constantin–BUSILA, Al.
 1971 Morile de pe valea Comanei Tara Oltului. *Aluta*. 405–426.
- CATRINA, Constantin–DAN, Petre–BUSILĂ, Al.
 1970 Pivele de pe Valea Comanelor. Țara Oltului. *Aluta*. 313–331.
- DÉKÁNI Kálmán
 1915 Az erdélyi patakmalom részeinek nevei. *Ethnographia* XXVI. 57.
- DELEANU, Valer
 1999 Activitatea de salvare a monumentelor de arhitectură și etnografie realizată de Muzeul „ASTRA” – Sibiu. Pleoarie pentru Rudaria. In: Bencédi Sándor–Hlavathy Izabella (szerk.): *Népi építészeti örökség* 8. Nemzetközi Tudományos Ülésszak. Tusnád, 204–207.
- IRIMIE, Cornel
 1967 Anchetă statistică cu rețeaua de instalații tehnice populare acționate de apă pe teritoriul României. *Cibinum* 1967/68. 413–488.
- LAMBRECHT Kálmán
 1915 *A magyar malmok könyve*. Budapest. (Iparosok Olvasótára XXI.)
- MOLDOVAN, Nicolae
 1999 Instalații tehnica țărănești în bazinul Râului-Negru din județul Covasna in Acta 1998 II a. Székely Nemzeti Múzeum Csíki Székely Múzeum Sepsiszentgyörgy p. 20–224.
- MOLNÁR István
 1971 A Csernáton vize mentén. *Megyei Tükör* IV. 347. sz. 4–5.
 1980 A csernátoni köleshántoló malom. *Aluta* X–XI. 217–231.
- OZSVÁTH Gábor Dániel
 1996 *A patakok erejének hasznosítása Csernátonban*. Szakdolgozat. Szeged
 1999a Malomépitészet Torockón a 18–19. században. In: Balassa M. Iván–Cseri Miklós (szerk.): *Népi építészet Erdélyben*. Szentendre, 285–315.
 1999b Malmok, molnárok, örletők Csernátonban. *ACTA* 1998. II. sz. 225–265.
- PONGRÁCZ Pál
 1967 *Régi malomépitészet*. Budapest
- CS. SEBESTYÉN Károly
 1908 A krassóvának kanalas malma. *Néprajzi Értesítő* IX. 50–59.
- SELMECZI KOVÁCS Attila
 1999 *Kézi malmok a Kárpát-medencében*. Budapest
- SOFRONIE, Mihai
 1986 Ciocan hidrolic Rimetea, jud. Alba. In: *Ghid Muzeul Technicii populare Complexul Muzeal Sibiu*. Sibiu, 207–209.
- TABAN, Mircea
 1990 *Industria țărănești din județul Caras-Severin în a două jumătate a secolului al 19-lea*. In: *Considerații etno-științifice*. 529–575.

TARISZNYÁS Márton

1982 *Gyergyó történeti néprajza*. Bukarest

VERES Péter–ZEPECZANER Jenő

1998 A varsági vízimalom. In: Bárh János (szerk.): *Havasalja havasa. Tanulmányok a székellyvarsági tanyák népéről*. Kecskemét, 559–569.

ZAKARIÁS Attila

1991 A műemléki csoport Háromszéken. *Pavilon* 5. 78–86.

Dániel Gábor Ozsváth

WATER-MILLS AND OTHER INDUSTRIAL MONUMENTS IN PRESENT-DAY TRANSYLVANIA

Traditional mills are one basic functional element of folk society and production, which can still be observed in operation in present-day Transylvania. Nevertheless, the bibliography of the history of folk techniques and that of ethnography have provided unduly little ground for the research of traditional mills. This essay gives a synthetic treatment of the subject from the aspect of mills' evolution, that of molino-genealogy.

The essay accounts for the still functioning or recently closed mills, in a typological system. In Transylvania there are several examples of the oldest type of mills, of hand-mills, and the various types of water-mills (gearless, single-axled mills; geared water-mills and subtypes).

Besides being used as conventional water-mills, they are also utilized as distillers, inductors, saw-mills, iron-minters, or the energy of water is used to keep textile-processing units in motion

KÖZLEMÉNYEK

Lovas Kiss Antal

Gazdálkodói magatartásformák és üzemszervezet 1989 után a dél-bihari régió néhány településén

A rendszerváltás óta eltelt évtizedben jelentős folyamatok zajlottak le a magyar mezőgazdaságban. A földtulajdon felaprózódott, a termőföld egy része kihasználatlanná vált. A rendszerváltással bekövetkező tulajdoni szerkezetváltás konfliktus forrásává lett, ami napjainkra megosztotta az agrártársadalmat. A piac kiszámíthatatlansága következtében a gazdálkodók körében a bizonytalanság jellemző. A termelők üzleti kapcsolataikban kiszolgáltatottak. A piaci lehetőségek alkalmi jellegűek, az árak ingadoznak.¹ Ugyanakkor az Európai Unióhoz csatlakozással várhatóan ismét új fordulatot vesz a gazdálkodás struktúrája.

Ez az írás a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke által szervezett, „Az európai kulturális örökség hídjai” című, NKFP 5/025. számú kutatási program keretében az egykori Bihar vármegye, a jelenlegi Hajdú-Bihar megye határához és az országhatárhoz közel eső 5 településen: Kórószigetén, Csökmön, Újirázon, Komádiban és Magyarhomorogon végzett terepkutatáson alapszik. Az interjú módszerrel végzett kutatásom annak feltárására irányult, hogy a változó feltételrendszer közepette hogyan alkalmazkodnak, milyen szerepet kapnak, milyen gazdálkodói stratégiáikat alakítanak ki a lokális társadalmakban élő mezőgazdasági termelők.

A TÍPUSALKOTÁS LEHETŐSÉGEI

Ha a vizsgált térség gazdálkodói struktúráját kívánjuk feltárni, kézenfekvőnek látszik a lokális társadalmakat saját kategóriáikkal leírni. A helyiek, a térség általam vizsgált minden településén két triviálisan egyszerű oppozícióra épülő kategóriát használnak leggyakrabban, földmértük alapján a „kicsik” és a „nagyok” csoportját különböztetik meg. A kategóriák határainak megállapításánál azonban eltérés mutatkozott attól függően, hogy az adatközlő a gazdálkodói hierarchián belül hol helyezkedik el, melyik csoportba sorolta önmagát. Ez a földbirtoknagyságra egyszerűsített lokális fogalomkörképzés azonban nem szolgálhat tudományos vizsgá-

1 Márton 1999: 278–279.

lat alapjául, mert figyelmen kívül hagyja a tevékenységi rendszer fontosságát a parasztüzemek tipizálása során.² Ugyanakkor néhány magas szintű mezőgazdasági szakismeretekkel rendelkező adatközlő a vizsgált térség mezőgazdasági üzemeit életképességük alapján osztályozza, vagyis azt veszik figyelembe, hogy a gazdaságok képesek-e alkalmazkodni a változó gazdasági-társadalmi viszonyokhoz. (Fenn tudnak-e maradni Magyarország európai uniós csatlakozását követően is.) Ez a megközelítés szintén kétpólusú, a „túlélők” (akik hosszú távon képesek a mezőgazdaságból megélni) és a „reménytelenek” (akiknek gazdálkodási stratégiák alkalmazatlanok) csoportjaira osztja a térség gazdálkodói struktúráját. Ez a felosztás szintén figyelembe veszi a földméretet, ám mellette nagy fontosságot tulajdonít a gazdaság fejlődőképességének és a gazdálkodási iránynak is, tehát a mezőgazdasági kisüzem külső hatásokhoz alkalmazkodó, folyamatos változását mint működő rendszer feltételezi.³ Nem ismeretlen ez a megközelítés a tudományos vizsgálódás számára sem, hiszen a parasztüzem és a háztartás belső mozgása, az igényekhez és a termeléshez mért növekedése-csökkenése, arányrendszerének változása már a századforduló óta a kutatás tárgya.⁴ A megkérdezett vállalkozók igyekeznek felmérni a helyzetüket, tájékozódni. A gazdálkodói szféra várható jövő alapján történő strukturálásának fontos eleme az esélylatolgatás, ami egyben a gyengéje is, hiszen konstruált, feltételezésen alapuló felosztás. Prognózisjellege etnográfiai következtetések levonására alkalmatlanná teszi ezt a tipológiát.

Ha a lokális típusalkotást részleteiben vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a gazdálkodói társadalmon belül valójában nem két, hanem három csoport található. A harmadik, a névvel nem ellátott típus a két ellenpont, a „kicsik” és „nagyok” között helyezkedik el. Azok a gazdaságok tartoznak ide, amelyek birtokméretének besorolására nincs a lokális társadalomban konszenzus, tehát nem egyértelmű, hogy „kicsiknek” vagy „nagyoknak” számítanak-e. A „kicsik” kifejezés az 1–10 hektár közötti földterülettel rendelkező termelőket jelöli, de voltak olyan adatközlők, akik a 20–30 hektárosokat is ebbe a kategóriába sorolták. „Nagyoknak” az 50–80 hektárnál nagyobbak számítanak. A 100 hektárosok már minden adatközlő számára „nagyok” minősülnek. A besorolás természetesen relatív, nincsenek éles határok. Egy 100 hektárosnak még az 50 hektáros is „kicsi”, de egy 10 hektárosnak egy 30 hektáros is „nagy” lehet.

Az életképesség alapján tipizáló osztályozás szintén feltételez egy olyan csoportot, amely sem a „túlélők”, sem a „reménytelenek” táborába nem tartozik, azaz nem tudható, hogy képes lesz-e alkalmazkodni, az adatközlők ebbe a köztes csoportba tartozó gazdaságok működési stratégiáit figyelembe véve vonják le következtetéseiket.

2 Szabó 1991: 125.

3 Kunt 1987: 13–19.

4 Csajanov 1923: 34.; Hann 1978: 58.

Tehát létezik az általam vizsgált lokális társadalomban olyan kimondatlan általános konszenzuson alapuló normarendszer, amely a gazdaságok működőképességének fenntartását biztosító stratégiákat határozza meg. Ugyanakkor a helyi társadalom nem egységes az optimális földméret, illetve a helyes vagy megfelelő gazdálkodói stratégiák tekintetében, ezért ennek a köztes csoportnak a lokális megítélése szórást mutat.

A terület eltartóképessége a korábbi kutatások során fontos vonatkoztatási pontként szerepelt az életképes gazdaság méret megállapításában. A tradicionális gazdálkodás⁵ termelési kiszámíthatóságot jelentett, így megállapítható volt, hogy egy adott településen, adott gazdasági gyakorlat mellett mekkora földméret képes eltartani egy családot. Napjainkban a heterogén lakosságú településekkel kapcsolatban a kérdés nem tehető fel így. A jelen egyik legmarkánsabb sajátossága, hogy „hagyományos” keretéről nem beszélhetünk, a gazdálkodók teljes populációján belül található olyanok, akik korábbi életmódbeli és gazdálkodási mintákat képviselnek, azonban az ő kizárólagos vizsgálatuk nem nyújt képet a gazdálkodás mai jellemzőiről. Egy-egy településen belül is teljesen eltérő igényszinttel, családmérettel és gazdálkodási technikával találkozhatunk. Általános tendencia azonban, hogy az életszínvonal emelkedésével jelentősebb anyagi bázisra van szükség egy család eltartásához, mint a háború előtt. A II. világháború előtt egy családnak legalább 30 kat. holdra (52,14 ha) volt szüksége a megélhetéshez. Ma ennek a területmennyiségnek a négyszeresét, (szűkösen számolva a kétszeresét) feltételezi egy életképes gazdaság.

A térség gazdasági struktúrájának feltárásához a mai magyar mezőgazdasági termelést vizsgáló szakirodalom széles skálája szolgálhat mintaképkül. A különböző szempontok alapján elemző és tipizáló elméletek láttán felmerülhet a kérdés: Van-e lehetőség egységes tipológia létrehozására, amely képes a rendszerváltást követő gazdasági struktúrák bemutatására és jellemzésére? Létrehozható-e egy általánosan igaz szerkezeti felépítmény a gazdálkodói magatartásformák és üzemszervezet értelmezésére? Véleményem szerint a lokális társadalmakat a rájuk jellemző folyamatosan változó egyedi gazdasági struktúrájukkal jól jellemezhetjük. Ebből következően minden lokális gazdasági típus egyedi, variánsa egy nagyobb összefüggésrendszernek. A lokális sajátosságok kialakulásában éppúgy szerepet játszanak általános makrogazdasági, történelmi események, közgazdasági miliő,⁶ mint a helyi befolyásoló tényezők (termőföld, településnagyság és összetétel, esz-közellátottság, termelési tradíciók, mentális tényezők⁷ stb.). A vizsgálódás köre is folyamatosan változik, más-más szempontok kerülnek előtérbe. Napjainkban a

5 Egy-egy tájegység lakói vagyoni helyzetüktől függően nagyrészt azonos igényszint, család-szerkezet és méret mellett hasonló termelőeszközökkel, azonos fajtájú növényeket és állatokat állfítottak elő.

6 Tóth 1988.

7 Bíró–Gagyai–Oláh 1994: 33.

mezőgazdasági terület és a lakosság viszonyrendszere,⁸ a mezőgazdasági kisüzemek és a piac kapcsolata,⁹ valamint az ágazati struktúra¹⁰ hangsúlyos.

Mivel az adatközlők poláris kategóriáik kialakítása során a gazdálkodói magatartást és üzemszervezetet a birtokméret figyelembevétele mellett az új viszonyokhoz alkalmazkodni képes és képtelen vállalkozói attitűdökre osztották, célszerűnek látom Kovách Imre gazdálkodói magatartásokat és üzemszervezeteket vizsgáló típusalkotását alapul venni a gazdálkodási stratégiák csoportosításához.¹¹ Felosztása némi változtatással jól alkalmazható a lokális tipológia pontosítására, értelmezésére.

A PIAC ÁLTAL NEM ÉRINTETT GAZDÁLKODÓI MAGATARTÁS

A kollektív gazdálkodás során specializálódott a munkavégzés, ezért a falusi lakosság egy része már nem látja át a termelés egész folyamatát, az önálló gazdálkodáshoz nem rendelkezik kellő ismeretekkel. A vizsgált lokális társadalmakban a felnőtt lakosságnak csak egy része képes a hagyományos gazdasági stratégiákat működtetni. A vidéki lakosság körében jelentős azoknak a száma, akik szakértelem hiányában meg sem próbálnak magángazdaság kialakításával, a privatizáció során rájuk testált földet inkább értékesítették. Az ebbe a csoportba tartozók jelentős része korábban ingázó volt, a budapesti és a debreceni iparban történt munkaerő-leépítések következtében kényszerülnek vissza a gazdálkodásba. A Borsos Endre és Csité András által kényszerparasztoknak nevezettek munkavállalói habitusa erősebb, mint az önálló vállalkozói viselkedésmód iránti igényük.

Stabilitásra törekszenek, gazdasági akcióikkal a már elért társadalmi státusukat kívánják visszaállítani, fenntartani. Az átmeneti időszakként megélt jelenben a túlélés, a kivárási tradicionális stratégiáját követik,¹² mert nem tudnak visszazökkenni az autark gazdálkodásba, és anyagi feltételek hiányában más vállalkozásba sem kezdenek. Sokan csak kényszerből, a még alacsonyabb presztízsű munkanélküliség vagy bérmentés következtében elkerülése érdekében fognak a földműveléshez, tekintélyvesztésként megélve azt.¹³

Azoknál a háztartás részeként működő 1-2 hektáros önálló kisgazdaságoknál, amelyek hagyományos magatartásrend alapján tevékenykednek, a hagyományokban rögzített magatartásmód és termelési rend határozza meg a tapasztalatokra épülő gazdálkodást. Tulajdonképpen ők hordozzák a tradicionális paraszti gazdál-

8 Tóth 1988: 54.

9 Burgerné-Kereszthelyiné-Salami 1990: 2.; Spéder 1997: 11.; Kovách 1988: 91-93.

10 Fehérváryné 1990: 43-65.; Harcsa 1994: 24.

11 Kovách 1988: 91-93.; Kotics 2001: 116.

12 Bíró-Gagyai-Oláh 1994: 33.

13 Borsos-Csité-Hella-Kovács-Letenyei 1999: 43.

ködés kontinuitását. A termelés célja és módja a hagyományban rögzítettek, ezért a stratégiája nem egyéni szinten átgondolt és kidolgozott, mint ahogy a gazdálkodás eredménye sem előre és racionálisan kalkulált, hanem a tapasztalatban adott. A termelés jellegét a tradíció, mennyiségét pedig presztízssokok szabják meg.

A klasszikus önellátásra berendezkedett gazdaságok stabilitásra törekszenek, családi munkaerő alkalmazása és kockázatkerülés jellemzi őket. A vállalkozói magatartást folytatókat elmarasztalják az általuk érvényesnek vélt erkölcsi normák be nem tartásáért.¹⁴

Az 1-2 hektárnyi földdel rendelkező családok pénzjövödelmüket több forrásból szerzik, a mezőgazdasági termelés az önellátást szolgálja, csak a felesleget értékesítik, ezért a rendszerváltás után a környezet foglalkozási szerkezetének megváltozása és a piaci folyamatok átalakulása a gazdálkodás módjára, a termelés formáira nem volt jelentős hatással. Ugyanakkor azáltal, hogy nem vesznek részt a piaci értékesítésben, hatásuk a helyi gazdasági struktúrára elhanyagolható.¹⁵

Az önellátó kisüzemek a háztartás részei. A termelés helye a ház körüli kert, gazdasági udvar, célja a minél többféle saját fogyasztásra szánt élelmiszer előállítás.¹⁶ Elsődleges ma is baromfit, sertést termelnek. A kis parcellákon konyhakerti zöldséget, esetleg a saját fogyasztásra tartott állatoknak takarmányt termesztenek. A tulajdonosok számára a termelés költségeinek kiegyenlítése is gondot jelent, ezért a kiadások minimalizálására törekszenek. Egyre kevesebb összeget fordítanak a talajerő visszapótlásra és takarmánykiegészítőkre, mert anyagi helyzetük – különösen az állattartás válsága óta – romlik, ami folyamatos termés-csökkenést eredményez.

A kisüzem teljesen összefolyik a háztartással, ezért a költségekkel, a kiadásokkal, a befektetett munkával és a haszonnal kapcsolatban nem végeznek racionális kalkulációt.¹⁷ Ezekben a gazdaságokban nem a kiadás-megtakarítása a cél, hanem a hiányzó élelmiszerek megtermelése, ezért a termékszerkezet vegyes, a specializációra nem törekednek.¹⁸

Az 1-2 hektáros kisgazdaságok tulajdonosainak leginkább csak mezőgazdasági kisgépeik vannak (kerti traktor, kapagép, motoros fűrész, utánfutó, sajtáros fejőgép). Mivel nem rendelkeznek gépparkkal, jelentős összegért bérmunkában kénytelenek a termelés során felmerülő gépi munkát egy-egy nagygazdával elvégeztetni.¹⁹

14 Bíró–Gagyí–Oláh 1994: 31.

15 Nemes–Heilig 1996: 149–181.

16 A vegyes termékszerkezet a tradicionálisan termelő parasztgazdaságok alkalmazkodási stratégiájának volt a része, ez öröklődött aztán át a háztáji gazdálkodásba.

17 Kovách–Kuczi 1982: 46.

18 Kovách 1988: 91–93.; Burgerné–Keszthelyiné–Salaminné 1990: 2.

19 Az Erdélyben végzett kutatások tapasztalataival ellentétben az általam vizsgált térségben a terményért cserébe végzett gépi munka nem jellemző. (Csite 1999: 152.)

A rendszerváltás napjainkra kiteljesedő piaci viszonyainak elsődleges kárvalottjai a piacérintett gazdálkodói magatartást képviselő 10–20 ha-os magángazdaságok.²⁰ Ez a területnagyság az általam vizsgált sárréti térségben nem elegendő egy család eltartásához, mert itt a kis terület-ráfordítást igénylő, de nagy munkagigényű zöldségtermesztés nem jellemző. Viszont a megváltozott gazdasági feltételek között a tradicionálisan gyakorolt állattenyésztés nem gazdaságos. Ennek ellenére a térségben még mindig sok a korábban állattenyésztésre szakosodott 10–15 ha-os önálló parasztgazdaság. Többnyire sertést, szarvasmarhát és juhot tartanak. Birtokméretük elegendő ahhoz, hogy megtermeljék az állatállomány takarmány-szükségletét, a fölösleget pedig értékesítsék. Ennél a gazdasági méretnél sem válik el élesen a háztartás és a gazdaság, a háztáji kereteken nem lép túl az üzemméret. A termelés helye a ház körüli telek, zárt kert, saját föld vagy bérelt föld egyaránt lehet. Ekkora területmérettel találunk a térségben élelmiszer-önellátásra és áruteremelésre szervezett üzemeket egyaránt.

A „több lábon állás” biztonságára való igény, a kockázat minimalizálása jellemzi ezt a hagyományos keretek között piacra termelő csoportot. Bár a piaci lehetőségek szerint döntenek, hogy mit és hogyan termeljenek, ugyanakkor a piactól független gazdasági hajlandóságuk is befolyásolja a gazdasági magatartásukat.²¹ Gazdaságukban nem játszik akkora szerepet a piaci irányultság, hogy szaktudásuk modernizálására, gazdasági stratégiájuk és magatartásuk megváltoztatására készítse őket. A 20 ha alatti földterülettel rendelkező gazdák termelői magatartása nem irányul olyan mértékben az értékesítésre, hogy ezért gazdasági stratégiájukat megváltoztassák. Nem a tradíciók vagy más közösségi értékek nyomására működtetik kisüzemeiket, de a piacorientált gazdasági magatartásuk gyakran a tradicionális és vállalkozói magatartás kettősségét hordozza. Ezek a gazdaságok a termelési cél elérése érdekében a korábbi, paraszti szemléletet és életmódot termelik újra, életformájuk része a munkaközpontú látásmód. A saját munkával biztosítható pénzmeztakarítás jelentősebb cél számukra, mint a korszerűség.²²

A háztartás és a gazdaság munkáit, illetve pénzügyeit esetenként szétválasztják, de az üzem és a háztartás gazdasági egység marad. Ragaszkodnak a hagyományosan bevált termelési technikákhoz és termékfajtákhoz, melyeket tradicionális szakértelmük segítségével képesek előállítani. Ugyanakkor a jövedelmezőségtől függetlenül termelnek, bár nem ismerik és ellenőrzik a termelés és értékesítés folyamatának egészét, nem tartják pontosan számon a munkaráfordításokat, és még az egészen nagy volumenű termelésben is többszörös biztosítékot építenek. A pénzügyeket racionálisan kalkulálják, egyes terményeknél azonban ez a kalkuláció a hagyományokban és a közvéleményben rögzített és nem tényleges számításokkal

20 Kovách 1988: 91–93.

21 Kovách 1988: 91–93.

22 Szabó 1981: 42.

igazolt. A munkaráfordítás a legtöbb esetben kalkulálatlan.²³ A termelés nem specializált, de egy-két termékből egészen nagy mennyiséget is előállíthatnak, jellemző lehet a stabil jövedelemkiegészítést jelentő, eladásra előállított mezőgazdasági termék is, azonban az előállított élelmiszerek nagy részét saját fogyasztásra termelik. Bár a pénzügyeket alapjában véve még a háztartás igényei szabályozzák, előfordulhat, hogy a gazdaság kiadásai prioritást kapnak a háztartás igényeivel szemben.²⁴

Nem vesznek igénybe külső munkaerőt, a tulajdonosra és családjára hárul a fizikai munka jelentős része, mivel a gazdaság nagysága nem követel nagyobb munkamennyiséget. Idénymunkák alkalmával leginkább a rokonság, szomszédság munkaerjét veszik igénybe munkacsere ellenében.²⁵

A rendszerváltást követően a munkalehetőségek beszűkülésével a szocialista érában jól működő, az első és második gazdaság kettősségére alapozott üzemszervezet²⁶ életben tartása érdekében az első gazdaságban bérmunkából előállított jövedelmet a gazdálkodók igyekeztek más jövedelemforrásokból pótolni. Ezért a tsz-ek nyújtotta kiszolgáló háttér (illetményföld, gépi munka) megszűnését követően az állattartáshoz szükséges takarmány előállítása érdekében a gazdálkodók földjeik egy részét terményért bérbe adják, vagy megmunkáltatják földjeiket a szövetkezettel, esetleg valamelyik mezőgazdasági vállalkozóval. Mivel a háztáji gazdálkodás csak rendszeres jövedelem mellett kifizetődő tevékenység, másik lehetséges alkalmazkodási stratégiaként a rendszerváltást követően, a népességen belül nagymértékben megnövekedett a nyugdíjból, rokkantnyugdíjból vagy munkanélküli segélyből élők aránya. Ezzel igyekeznek pótolni a bérmunkából szerzett jövedelmet. Ennek az üzemszervezetnek másik jellemző formája, amikor a térsz-nyugdíjasok az alacsony nyugdíjak miatt önfenntartásuk érdekében „kényszergazdálkodnak”.²⁷

A jelenség lényegében egy kialakult gazdasági stratégia fenntartására tett kísérlet, a lokális társadalom tagjainak egy része a tanult gazdaságszervezési elvet és a helyzeti adottságokat ilyen módon igyekszik életben tartani.

Megváltozott a háztájiban termelt jövedelem szerepe is. Míg korábban a biztos jövedelmet és megélhetést biztosító munka mellett a státusnövelő és az anyagi javak megszerzése volt a célja, napjainkra, a bizonytalan és csekély jövedelmet je-

23 Kovách 1988: 91–93.

24 Nemes–Heilig 1996: 149–181.

25 Csíte 1999: 151–172.

26 Juhász 1976.

27 A szocialista érában a szövetkezetekben alacsonyabb volt a bérszínvonal, mint a városi ipari vállalatoknál. Ennek megfelelően a nyugdíj is. Az alacsonyabb béreket a háztáji gazdaságból megtermelhető fizetéskiegészítő jövedelemmel ellensúlyozták. A rendszerváltozás után a nyugdíjak továbbra is alacsonyak maradtak, rákényszerítve ezzel az idős korú vidéki lakosságot, hogy munkabírásuk határáig dolgozzanak.

lentő hivatalos bevételi források mellett, az alapvető megélhetés biztosításáért folytatják a termelést.

A rendszerváltást követő gazdasági struktúraváltás óta tapasztalható, hogy a tradicionális keretek nem teszik lehetővé a gazdaságos termelést. Mivel azonban a gazdálkodók a nyereséges termeléshez szükséges lehetőségekkel nem rendelkeznek, fedezet hiányában nem juthatnak kölcsönökhöz, és a változtatáshoz szükséges tőkét ekkora birtokméreten nem tudják megtermelni, ezek a gazdaságok kiszorulnak a piaci termelésből. Jelenleg a térség legtöbb 10–20 hektáros gazdasága veszteséget termel, nem biztosít rendszeres megélhetést.

A 10–20 ha közötti birtokok rosszul gépesítettek, tulajdonosaiknak nincs befektethető tőkéje a fejlesztésre. Némelyek rendelkeznek traktorral, esetleg egy-két munkagépük is van, azonban ekkora földméret nem teszi lehetővé a gazdaság fejlesztését, ezért nem gazdaságos a gépesítés sem, így a talajművelés jelentős részét a gépparkkal rendelkező vállalkozókkal bérmunkában végeztetik.

A kistermelők kiszolgáltatottak a gépi bérmunkát végző vállalkozóknak éppúgy, mint a felvásárlóknak. Szinte semmi esély az értékesítésére, ha nincs előzetes megállapodása valamelyik felvásárlóval. Azonban az előre megkötött szerződés sem jelent biztonságot, az átvevő megteheti, hogy alacsonyabb összegért veszi át a sertéseket, illetve ha nem érkezik időben, a közben túlsúlyossá vált állatokat nem veszik át. A kistermelőknek – arányaiban – még a kiadásai is magasabbak, mint a nagygazdaságoknak, mert a 100 hektárnál kisebb földdel rendelkező gazdák nem tudnak nagy tételben vásárolni. A kis birtokméret miatt csak kis mennyiségben, a legmagasabb kiskereskedelmi áron tudják beszerezni a termeléshez szükséges alapanyagokat, eszközöket, és gondoskodniuk kell a szállításról is, míg a több száz hektárral rendelkező, nagy tételben vásárló vállalkozóknak kedvezményesen szállít a gyártó. Mivel a kistermelők nem rendelkeznek érdekképviseléssel, rendkívül kiszolgáltatottak.

PIACÉRINTETT ÉS PIACORIENTÁLT GAZDASÁGI MAGATARTÁS

Az adatközlők által nem nevesített csoport a 20–100 ha közötti földterületen termelő mezőgazdasági kisüzemek. Ez a gazdasági méret jelentősebb szaktudást, kiterjedtebb földterületet, nagyértékű mezőgazdasági eszközöket és jelentős forgótőkét igényel.

A kategória alsó határán álló gazdaságok hagyományosan középparaszti mintára szerveződtek. Itt a gazdálkodás, ha nem is az egyetlen, de igen jelentős bevételi forrás. Sok esetben nem a jövedelmezőség a fő cél, hanem a biztonságos termelés. A kockázatkerülés azonban korlátozza az elérhető haszon mértékét is.²⁸ A 30 hektár-

28 Nemes–Heilig 1996: 149–181.

nál nagyobb gazdaságokban már a főfoglalkozásként végzett gazdálkodási tevékenység jellemző, ám ennek a gazdálkodási viselkedésnek többnyire a korábbi kis-termelői magatartás az alapja. Ezért ezekben a gazdaságokban egyaránt szerepet játszik a vállalkozói magatartás és a tradicionális viselkedés. Az önfogyasztásra kerülő termékek költségeinek elszámolása nagyon kevés esetben történik racionális kalkuláció szerint. Az önellátásra termelés nagy élőmunka-ráfordítása gátolja a specializációt és a vállalkozás jellegű, elsődlegesen piacra orientált termelést. Sajátosságuk az útkereső magatartás, azonban ha lehetőségük van rá, a hagyományos termelői stratégiákat választják, és csak ezek kudarca esetén változtatnak.²⁹ A rendkívül színes termelési palettájú (gyógynövénytermesztés, tejtermelés, zöldségtermesztés, libahizlalás és -tömés stb.) csoport tagjainak jövőbeni lehetőségeit a termelési irányuk fogja meghatározni. Ezek a termelők a piaci lehetőségek szerint döntenek, de mentalitásuk is befolyásolja gazdasági magatartásukat. Nem ismerik és ellenőrzik a termelési folyamat egészét, de a jövedelmezőségtől függően termelnek. Ha a piaci viszonyok megkívánják, hajlandók a fajta-, illetve termékvál-tásra, nem kivárással védekeznek, hanem megpróbálnak alkalmazkodni.³⁰

Napjainkban az állattenyésztéssel foglalkozók, különösen a sertéstartók és a tejtermelők kénytelenek a külső megszorítások hatására termékszerkezetet és ágazati struktúrát váltani, vagy abbahagyni a termelést (ez a tejtermelés esetében komoly veszteség, mert a fejőberendezések jelentős összeget képviselnek, amit nehéz lesz értékesíteni.) A termékszerkezet fenntartása a vegyes gazdaságok esetében a különböző ágazatok folyamatos modernizálása és bővítése miatt jóval nagyobb költséget jelent, mint az egy ágazatra koncentráló gazdaságoknál.³¹

Ebben az üzemszervezeti típusban a tulajdonos és családja igyekszik elvégezni a fizikai munka jelentős részét. Szükség esetén azonban támaszkodhatnak rokonai segítségnyújtásra, vagy bérmunkásokat alkalmaznak.

Az 50–60 hektáros, de csak idénymunkásokat foglalkoztató családi gazdaságok között sok a több lábon álló vegyes gazdaság, ami átsegíti a gazdálkodókat az esetleges veszteségeken, de gátja a specializációt feltételező előrelépésnek is. Ez a gazdaságméret jellemző a termelészövetkezet középvezetői közül kikerült, magas szintű mezőgazdasági szakismeretekkel rendelkező vállalkozókra. Jelenleg a bihari régió vizsgált térségében a növénytermesztéssel foglalkozó vállalkozók számára kedvezőek a gazdálkodáshoz szükséges feltételek, így kihasználva a térség gabonatermelési tradícióit, növelni tudják a gazdaságuk méretét. Ezek a kisüzemek többféle növénykultúra egyidejű termelésével igyekeznek a gazdálkodás biztonságát megteremteni. (Ha nem kedvez az időjárás a búzának, még jó haszon lehet a napraforgón vagy az ipari növényeken.) A térségben ipari növényekkel, tőkmag-

29 Kovách 1988: 91–93.

30 Kovách 1988: 91–93.

31 Harcsa 1994: 32.

gal, napraforgóval foglalkozók nyereségesek leginkább, míg a gyógynövényekkel próbálkozók, függetlenül a gazdaságuk méretétől, a csőd szélén állnak annak ellenére, hogy néhány éve komoly felfutást jósoltak ennek a termelési iránynak. Ugyanakkor az állattenyésztőknek a sertés- és tejértékesítés mesterséges visszaszorítása következtében jelentős veszteségeik vannak.

Ez a birtokméret már lehetővé teszi a nagyütemi munkagépek alkalmazását. Többnyire olcsó, korábban a szövetkezeti szférában használt és nemegyszer teljesen amortizálódott gépekkel dolgoznak a gazdák. Ezen a szinten a gépesítés azért is kifizetődő, mert lehetőséget biztosít a bér munkavégzésre a szabad kapacitás, így pluszjövedelemre tehet szert a tulajdonos.

A kategória felső határán a termelés magas fokú mezőgazdasági szakismeretet követel, ezen túl pénzügyi, kereskedelmi, menedzseri jártasságot is.³² Ezen a szinten a mezőgazdaság minden esetben főfoglalkozás, a háztartás számára az elsődleges bevételi forrást jelent. A termékek túlnyomó többségét eladási céllal állítják elő, önellátásra egyáltalán nem termelnek. A fizikai munka zömét még itt is a tulajdonos és a családja végzi, de már rendszeresen igénybe vesz bér munkát is. A gazdaság pénzügyeit könyvelik, rendszeresen megtervezik a várható kiadásokat és bevételeket, így itt a kalkuláció és gazdálkodásuk racionálisnak mondható, gyakran jövedelmező. Azonban hiányzik belőlük a kizárólag profitszerzésre orientált gazdasági magatartás, nem individualizálódtak, társadalmi értelemben nem váltak vállalkozóvá.³³ Harcsa István termelésszerkezet alapján végzett típusalkotása szerint ezen a szinten az állattenyésztő és takarmánytermelő gazdaságokban egy-egy ágazat túlsúlya a jellemző. Ennél a szintnél azonban már nem ritka a monokultúras termelés sem.³⁴

PIACRA SZERVEZŐDŐ VÁLLALKOZÓI MAGATARTÁS

A 100 ha-nál nagyobb földterületen gazdálkodóknak már jó esélyük van a vállalkozásuk hosszú távú működtetésére, mert a birtok mérete lehetővé teszi a gépesítést, ehhez tőkével is rendelkezhet, mert egy ekkora földterület már képes fedezetet nyújtani a kölcsönfelvételhez is. Ugyanakkor a rendszerváltás során nyertesekké azok váltak, akik a rendszerváltás előtt elegendő mennyiségű gazdasági tőkét halmoztak fel vagy örököltek, és azt a piacgazdaságba fektették. A mezőgazdasági vállalkozók számára a nagyüzemi gazdálkodás tekintetében előképet jelentenek a szocialista érában működő téeszkek.

Ezekben a gazdaságokban a termelést kalkuláció előzi meg, a pénzhasználat minden elemében vállalkozói. A piacra szerveződő gazdasági magatartás jellemző

32 Kovách 1988: 91–93.

33 Nemes–Heilig 1996: 149–181.

34 Harcsa 1994: 24.

rájuk, céljuk a profitszerzés. A termelés és értékesítés egész folyamatát ismerik, s amennyire lehet, a legtöbb mozzanatot ellenőrzik és irányítják.³⁵ A vállalkozókkal felvett interjúk elbeszéléseiből kirajzolódik, hogy önreprezentációjuk során milyen morális és anyagi értékekre helyezik a hangsúlyt, valamint hogy a sikeres gazdálkodói magatartás főbb összetevőit miben látják. A saját vállalkozásuk történetét elmondva a szorgalomra, az általánosnál intenzívebb és több munkavégzésre, valamint a külső kényszerítő körülményekre fektették leginkább a hangsúlyt. Ez az öngazolás védekezés is egyben az újszerű piacra szervezett gazdálkodási stratégiák miatt elutasító, gyakran kiközösítő lokális társadalommal szemben.

A kényszervállalkozások létrejöttének idején, a 90-es évek első felében több vállalkozó szinte a „semmiből”, saját tartalékainak a mozgósításából kezdett gazdálkodni. (Amikor ezek a gazdaságok létrejöttek, a lakosság jelentős része éppen felélte a tartalékait.) A legtöbb háztartásban nem állt rendelkezésre olyan alaptőke, amiből a vállalkozás kezdeti időszakát finanszírozni tudták volna. Még hitelekre sem számíthattak, mert az állam által nyújtott agrárvállalkozói támogatáshoz is anyagi háttérrel, önerővel kellett rendelkezni. A kényszervállalkozók szerint helyzetük sajátos, mert a rendszerváltást követően könnyebb volt vállalkozásba kezdeni, újabb vállalkozók a mai gazdasági viszonyok között csak nehezen tudják követni őket, mert napjainkban jelentősebb indulótőkére van szükség egy hasznot termelő és növekedésre képes vállalkozás elindításához. Ha a gazdálkodó hosszú távon fenn akarja tartani a gazdaságát, akkor folyamatosan fejlesztenie kell, így évente legalább egy-két millió forintot fejlesztésre kell fordítania. (Természetesen ez függ a gépparkja állapotától, az amortizáció mértékétől is.) Ezen a tájon jelentős összeget kell talajerő-visszapótlásra költenie. Továbbá adóznia kell, félretenni a következő évi forgóeszközökre. Figyelembe kell venni azt is, hogy ebben a térségben, ahol a gazdálkodókat az aszálytól a belvízig rendszeresen károk érik, sohasem lehet a teljes bevétellel számolni.

Az egyén társadalmi-gazdasági hierarchiában elfoglalt helyét az határozza meg, hogy az egyes tőkefajtákból (*örökölt, hatalmi, kapcsolati, emberi és tekintélytőke*) milyen arányban részesült.³⁶ Megállapítható, hogy azok, akik nagyrészt „örökölt anyagi tőkével”, azaz jelentős kárpótlási földvagyonnal és „emberi tőkével”, vagyis szakértelemmel és a makrofolyamatok értékelésének képességével rendelkeznek, az alkalmazkodásra, a helyzetek kihasználására, kivédésére rendezkedtek be, míg azok, akik intenzíven kockáztatnak, főként „hatalmi tőkével” bírnak, tehát olyan pozícióval rendelkeznek, amellyel anyagi előnyökhöz juthatnak.³⁷

A vállalkozók közötti hierarchiában fontos értékmérő a gazdaság modernizálására irányuló törekvés. A megszerzett profitot visszaforgatják, beruházzák a gaz-

35 Kovách 1988: 91–93.

36 Borsos–György 1999: 76–79.

37 Borsos–György 1999: 76–78.

daságba, hogy „életképes” maradjon. Mindinkább előtérbe kerülnek a szakszerűség és a vállalkozói magatartás szempontjai, amelyek presztízst biztosítanak a gazdálkodónak.³⁸ A nagyüzemi ambíciókat tápláló vállalkozók vagy maguk is rendelkeznek mezőgazdasági végzettséggel, vagy gyermekeiket taníttatják, hogy a gazdaságot öröklő következő tulajdonosi nemzedék már előnyösebb pozícióból induljon. Napjainkban a vállalkozói réteg tudatos szerepvállalása zajlik, melyben elszabad a számára adott közösségtől, és új kapcsolati hálót épít maga köré.³⁹ A munka, a kultúra és a közösség átélésének továbbörökített mintái egyre jobban távolodnak a tradicionális paraszttársadalmi normáktól és szerepektől, egyre inkább a városiasodott értékcélok, stabilitás- és autonómiaigény felé mozdulnak.⁴⁰ A polgári mentalitással rendelkező vállalkozó beszerzéseit, értékesítését, technológiáját, munkaszervezetét teljesen kiszakítja a környezet szokásrendszeréből, és így teljessé teszi a vállalkozás individualizálását.⁴¹ Benda Gyula szerint a gazdasági mentalitás terén lezajló átalakulás során a vállalkozói magatartás kifejlődése a polgárosodás első dimenziója. A vidéki társadalmakban a piaci viszonyokkal számoló, racionálisan döntő kistermelő, a hagyományos parasztagzából farmerré váló földműves testesíti meg ezt. A falusi közösségekből kiszakadó és életpályáját individuumként tervező vállalkozó magát az individualizációt és az ehhez kapcsolódó mentalitásbeli változásokat testesíti meg.⁴²

A magángazdálkodás megkívánja a kínálkozó lehetőségek folyamatos keresését s megtalálásuk esetén azok azonnali megragadását, maximálisan mozgósítva a rendelkezésre álló energiákat, élettapasztalatot, kapcsolatrendszert. Más morális alapot feltételez, mint a szövetkezeti alkalmazottaké.⁴³ A gazdaságok fontos jellemzője, hogy az adott üzem alapvetően egy vagy több termékből ért el bizonyos termelési értékeket. A nagyobb gazdaságot fenntartók körében a monokultúras gazdálkodás túlsúlya a jellemző.⁴⁴ A kockázatvállalás szempontjából a monokultúras gazdaságok tekinthetők a leginkább vállalkozói típusnak.

A 100 ha-os birtokméret az önmagát már eltartani képes kategória alsó határa.

Ezek a gazdaságok már többféle hitelt vehetnek fel. Majdnem vagy teljesen önálló gépesítéssel rendelkeznek, de legalább a talajművelő, vető- és egyéb gépeik megvannak. A kombájnnal rendelkező gazdák bérmunkát is tudnak vállalni, ami jövedelemkiegészítés lehet.

200 ha az a földméret, amelyet, ha teljesen gépesítve van, egy többgenerációs család idegen munkaerő bevonása nélkül még meg tud művelni. Alkalmas ez a

38 Kotics 2001: 145.

39 Juhász 1991.

40 A. Gergely 1990: 55.

41 Juhász 1984: 17.

42 Benda 1991: 172.

43 Bíró–Gagyi–Oláh 1994: 29.

44 Harcsa 1994: 24.

földméret családi gazdaság kialakítására is. Ekkora földterület már biztosítja az intenzív állattartás takarmányszükségletét. (Napjainkban a térségben ez a termelési mód az állattartás egyre mélyülő válsága miatt nem jellemző.)

Az újkori magyar agrártörténetben a 300 ha a „bűvös” területméret, mert 300 ha lehet a felső határa az államilag kiemelten támogatott versenyképes családi gazdaságoknak,⁴⁵ és ez az agrártámogatás felső határa is egyben. Így kimondatlanul, de ezt a földméretet tekinti a kormányzat a „nagygazdaság” alsó határának. Ekkora területre már minden gépet meg lehet venni, teljes gépsort be lehet állítani, „rá lehet gépesíteni”. Ezen a földméreten már egy-két alkalmazottat foglalkoztathat a termelő, ha nem családi gazdálkodással művelik a területet, és a gyerekek vagy a szülők nem vesznek részt a termelésben. (Magyarhomorogon van olyan családi gazdaság, amely alkalmazottak nélkül lát el ekkora területet, mert a gazda édesapja is részt vesz a munkában, és lassan a fia is belenő a gazdálkodásba.) 300 hektárral már egészen biztosan el lehet egy családot tartani. Ha valaki monokultúrás, csak gabonatermesztésre specializálódó gazdaságot alakít ki ezen a tájon, legalább 300 ha kell ahhoz, hogy „polgári” szinten megéljen.

Az 500 ha fölötti területen gazdálkodók teljes infrastruktúrával, tárolóval, kombájnnal rendelkeznek. Nem szorulnak rá, hogy bér munkát végezzenek, mert a gépparkjuk teljes kapacitását hasznosítani tudják a saját területük művelése során. 4-5 alkalmazottat folyamatosan foglalkoztatnak, de ezt többnyire feketén teszik. Együttműködési szerződéssel vagy megállapodással kapcsolódnak hozzájuk kisebb vállalkozások.

A piaci viszonyokhoz alkalmazkodó gazdálkodók (nagygazdák) a piacon elsősorban mint eladók jelennek meg, a vevő pozíciójában is a falun kívüli kapcsolat-hálójuk révén a legelőnyösebb értékesítési és beszerzési csatornákat aknázzák ki. Nagyon figyelnek a felvevőpiacra. Előre gondolkodnak, kamatoztatják kapcsolati tőkéjüket termékszerkezetük kialakításakor.⁴⁶

ÖSSZEGRZÉS

A rendszerváltást követően a térségben kialakult gazdálkodói magatartásformákat és üzemszervezetet jelentősen befolyásolta a terület halmozottan hátrányos helyzete és a térségre jellemző talajművelési nehézségek. A privatizáció során földhöz jutott lakosság kényszerhelyzetbe került, mivel a visszacapott földek kis mérete nem tette lehetővé a gazdaságos termelést, ugyanakkor sokan nem is rendelkeztek az önálló gazdálkodáshoz szükséges szakértelemmel és eszközellátottsággal. Meg-

45 A családi összefogáson alapuló gazdaságok létrehozására és fejlesztésére törvénycsomag kialakításával nyújtott jogszabályi lehetőséget a kormányzat. Fogalmi meghatározását a termőföldről szóló módosított 1994. évi LV. törvény 3. § h pontja rögzíti.

46 Csíte 1999: 151–172.

oldást egy ideig a termelészövetkezetek működtetése jelentett, azonban napjainkra a kollektív gazdálkodás számára kedvezőtlen feltételrendszer következtében a térség legtöbb téese felszámolásra került. A mezőgazdasági magángazdálkodással foglalkozó gazdák közül a rendszerváltás óta eltelt évek alatt csak néhányan voltak képesek gazdasági pozícióikat megerősíteni. Mivel csak kevesek rendelkeztek a gazdálkodáshoz szükséges anyagi fedezettel, kölcsönfelvételhez folyamodtak, azonban a kedvezőtlen kamatozású kölcsönök a vállalkozók jelentős részét csődbe juttatták, így napjainkra polarizálódott a gazdálkodói éra. Az 1–20 hektár közötti csekély jövedelmet biztosító kisgazdaságok a fennmaradásukért küzdenek. Ugyanakkor a 100 ha fölötti, többnyire családi gazdálkodásra berendezkedett, piacra termelő vállalkozások közül néhányan – jelentős munkaráfordítás mellett – nyereségesek. A két gazdálkodói csoport között elhelyezkedők közül az adatközlők véleménye szerint a legalább ötven hektárral rendelkezőknek van esélyük a felzárkózásra, míg a kisebb területen gazdálkodók alaptőke, gépi ellátottság és kedvező kölcsönlehetőségek hiányában nem lesznek képesek fenntartani pozícióikat. Az elaprózott birtokstruktúra – közeledve Magyarország európai uniós csatlakozásához – egyre nagyobb nehézségeket okoz.

A földhasznosítási és birtokstruktúra Magyarországon és az Európai Unióban 1997-ben		
	Magyarország	EU
Az összes területből jól művelhető szántó és kert (%)	51,7	23
Művelési ágak (%)		
Gyep aránya	19	37
Szőlő, gyümölcsös aránya	4	8
Földbirtoktulajdon-méretek (ha; %)		
1 ha alatt	11	–
4–5 ha között	–	6
6–10 ha között	52	12
11–50 ha között	29	30
50 ha felett	19	58

Forrás: KSH 1998

A föld mérete mellett jelentős szerepet játszik a termelés iránya a mezőgazdasági ágazatokban. A jelenlegi viszonyok kedvezőtlenül hatnak az állattenyésztésre, a hús- és tejtermelésre. A gabonatermelés a nagy, több száz hektáros, jól gépesített, monokultúrás gazdaságok és a szövetkezetek számára kifizetődő, míg a néhány hektárral rendelkező gazdálkodók számára minden ágazati forma nehézségeket rejt, ezért a két üzemszervezeti forma között tovább növekszik a különbség.

IRODALOM

BENDA Gyula

1991 A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. *Századvég* VII. 2–3., 169–176.

BÍRÓ A. Zoltán–GAGYI József–OLÁH Sándor

1994 Gazdálkodási gyakorlat a Székelyföldön. A paraszti mentalitás működése a gazdálkodásban és korlátozó szerepe a piacgazdasági átalakulásban In: *Antropológiai Műhely* 4. Bukarest, 7–39.

BORSOS Endre–CSITE András–HELLA Ferenc–KOVÁCS Róbert–LETENYEI László

1991 Rendszerváltás után. Falusi sorsforduló Ökörítőfülpösön. In: Flachner Zsuzsanna (szerk.): *Rendszerváltás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében*. Budapest, 7–48.

BORSOS Endre–GYÖRGY István

1999 Gencs: egy erdélyi falu a parasztosodás útján. In: Flachner Zsuzsanna (szerk.): *Rendszerváltás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében*. Budapest, 51–90.

BURGERNÉ GIMES Anna–KESZTHELYINÉ RÉDEI Mária–SALAMIN Pálné

1990 A mezőgazdasági kistermelők háztartásainak jövedelmei és kiadásai. *Gazdálkodás* XXXIV. 6. sz., 1–12.

CSAJANOV, Alekszej

1921 *Die Lehre von der bauerlichen Wirtschaft*. Leipzig

CSITE András

1999 Gazdasági rendszerek és társadalmi folyamatok a posztszocialista vidéki átalakulásban. In: Flachner Zsuzsanna (szerk.): *Rendszerváltás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében*. Budapest, 151–172.

FEHÉRVÁRYNÉ NAGY Magdolna

1990 Adalékok a Vály-völgy hagyományos gazdálkodásához. In: *Gömör néprajza XXIV*. Debrecen, 43–65.

A. GERGELY András

1990 Kontinuitás és változás. In: Szarvas Zsuzsa (szerk.): *Nagyvisnyó. Kontinuitás és változás az életmódban, a gazdaságban és a tradícióban*. Budapest, 17–69.

HANN Chris M.

1982 Kiszűzemi gazdálkodás Tázlaron a hetvenes években. *Ethnographia* XCLV. 1., 33–71.

HARCSA István

1994 Paraszti gazdaságok, mezőgazdasági vállalkozók. *Társadalomstatistikai füzetek* 3. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest

JUHÁSZ Pál

1976 *Adalékok a háztáji és kiegészítő gazdaságok elméletéhez*. Budapest,

1991 Polgárosodás. *Századvég* VII. 2–3., 181–183.

KOTICS József

2001 Gazdálkodói mentalitás és paraszti polgárosodás. Egy régióvizsgálat tanulságai. In: Kotics József: *Mások tekintetében*. Miskolc, 107–155.

KOVÁCH Imre

1988 *Termelők és vállalkozók. Mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban. Rétegződés-modell vizsgálat IX*. Budapest

KOVÁCH Imre–KUCZI Tibor

1982 A gazdálkodási előnyök átválthatósága a társadalomban. *Valóság* XXV. 6., 45–55.

KUNT Ernő

1987 *Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe*. Budapest

MÁRTON János

- 1999 Agrárfejlődés, élelmiszergazdaság, konfliktusok az Alföldön. In: Baukó Tamás (szerk.): *Az Alföld a XXI. század küszöbén*. Békéscsaba

NEMES Gusztáv–HEILIG Balázs

- 1996 Önellátás és árutermelés. Mezőgazdasági kistermelők egy észak-magyarországi faluban. *Szociológiai Szemle* 3–4., 149–181.

SPÉDER Zsolt

- 1997 Háztartások egy kistérségben. *Szociológiai szemle* 1., 5–37.

SZABÓ László

- 1981 A paraszti munkaszervezet mai formái. Életmódvizsgálatok az Alföldön. *Múzeumi Levelek* 37–38., 27–43.

- 1991 A paraszti állattartás üzemformáinak kialakulása a Tiszazugban. In: Simon Imre (szerk.): *Alföldi társadalom* II. Békéscsaba, 125–134.

TÓTH Tibor

- 1988 *A magyar mezőgazdaság struktúrája az 1930-as években*. Budapest

Antal Lovas, Kiss

**FARMING ATTITUDES AND WORK-ORGANIZATION
AFTER 1989 IN SOME SETTLEMENTS
OF THE SOUTH BIHAR REGION**

In case of five villages of South Bihar, the essay analyses through what kind of attitudes and work-organizations the farmers adapted to the altered conditions of agriculture after the political turn of 1989.

The local society groups farmers according to the size of their lands and their adaptability to the new conditions, so typology leans on the same aspects. In case of the *farmer-attitude uninfluenced by market-conditions*, production is self-supplying, workforce and house-hold forms one producing unit. *Market-influenced and market-oriented farming attitude* presumes a larger land, more advanced skills and instruments, and of course some inclination to risk-taking. In case of *market-centred entrepreneur-attitude*, production is preceded by calculation, with a considerable set of instruments, capital, skills and lands, and their system of relationships utilizes advantageous marketing and buying channels.

A félrevezető narratívum mint elbeszélési stratégia

A tipológiai és formalista kutatásoknak tulajdoníthatóan közel egy évszázados termékeny diskurzus zajlott a szövegről mint definit entitásról, mint belső struktúráról, nyelvi úton teremtett világról. A századelő folklórkutatói által kezdeményezett tipológiai vizsgálatok a szövegeket egy körülhatárolható szummatív halmazt képező típusra vezették vissza. A kutatás a változat és ideális forma (mint szüzsé és mint szövegkonstrukció) viszonyát, valamint az esztétikai műtárgy idő- és térbeli vándorlását követte.¹ A változat egyediségének, funkciójának vizsgálatáról a típushoz való tartozás felmutatásával mondtak le. A monumentális terep- és forrásközlés ismeretet aktivizáló munkák alappremisszája: a típustól való eltérés (ismeretlen epizód, típuskombináció) nem bontja meg a típusrendszert, inkább annak érvényességét támasztja alá. E szemlélet határait Propp szerkezetkutatása, narratív grammatikája² és a nyomán kibontakozott néhány évtizedes kontrollkutatás tágította ki.³ A narratív szintaxis vizsgálatával párhuzamosan bontakozott ki a műfajiság mint általános és állandó formai szövegkarakterisztika vizsgálata.⁴

Jóval szerényebb a tudásunk a szövegről mint eseményről, a szövegről mint folyamatról, a szöveg térben, időben való megjelenéséről, létezéséről, azokról a szociális viszonyokról és hierarchiákról, amelyek a szöveg által realizálódnak. A könyvtárnyi gazdagságú, a legkülönbözőbb helyzetekben és technikákkal izolált és rögzített szövegkorpuszhoz ugyanis a kutatás ritkán mellékelte a szövegmondás tér- és időparamétereit, a szövegmondás mint társadalmi és verbális viselkedés szabályait és logikáját. A kérdés abból a perspektívából válik problémává, amelyet egyik írásában Lotman vet fel a következőképpen: „Valószínűleg egy földi kultúrán kívüli megfigyelő számára a legnagyobb nehézséget az okozná, hogy megmagyarázza, miért is létezik az az óriási szövegmenyiség, amely olyan

1 A folklór, ezen belül a történetkutatás hagyományainak és irányainak áttekintését adja Voigt 1990.

2 Propp 1928/1975.

3 Lévi-Strauss 1960: 1–36; Bremond 1973, Barthes 1977: 7–58; Rumelhart 1988: 330–377.

4 Voigt 1972: 39–105, Todorov 1988: 283–296. Bahtyin 1988: 246–282.

eseményeket beszél el, ahol a helyszín tudatosan nincs jelölve. (...) A kutatói óvatosság arra int tehát, hogy okosabban tesszük, ha nem a művészi szövegek szükségszerűségében kételkedünk, hanem saját képességeinkben, hogy meg tudjuk-e határozni e szükségszerűség lényegét.”⁵

Jelen tanulmányt a verbális viselkedés antropológiájának, ezen belül a történetmondás antropológiájának területére szeretnénk helyezni. Elemzéseink kutatási előzményként a beszélés etnográfiája,⁶ a beszélői és hallgatói szerepek,⁷ az egyéniségvizsgálat⁸ a kontextuselemzés,⁹ a forgatókönyvek,¹⁰ az esemény-grammatika¹¹ irodalmához kötődnek. Ugyanakkor folytatásai azoknak a szerény személyes előzményeknek, amelyek szórványosan különböző helyeken jelentek meg nyomtatásban.¹²

Az általánosítás igényét elhárítva egy szöveg elhangzása körülményeinek mint beszédeseménynek a leírásával és értelmezésével teszünk kísérletet arra, amit az irodalom elvégzendő feladatként a következőképpen írt elő: „vonjunk el történetmondási szabályokat és történetmegértési eljárásokat valódi, néphagyományon alapuló történetek részletes vizsgálatával”.¹³ Kérdéseinket a következő problémák irányába kanalizáljuk: milyen mértékben tekinthető a műfajiság részének a szöveg elhangzását kiváltó/lehetővé tevő kontextus? Mennyire partikuláris beszélői szándékok, forgatókönyv, tervek és (beszéd)környezeti feltételek aktivizálják a szöveghagyományt? Milyen értelmezői előtudás (előítélet) és kontextuselemzési műveletek kapcsolnak jelentést az elhangzó szöveghez?

I. VON MÜNCHHAUSEN BÁRÓ NARRATÍV STRATÉGIÁJA. A SZÖVEG MINT TÁRGY

Karl-Friedrich Hieronymus Freiherr von Münchhausen (1720–1797/1799) német nemesnek bámulatos utóélet adatott meg. A katonatiszt, vadász, utazó nem mindennapi feladatra vállalkozott. Fantáziáját szabadon eresztve feltűnést keltő élményeket osztott meg környezetével. 17 sztoriját már az 1781–1783 között megjelent *Vademecum für lustige Leute* kötetei közölték. Két év elteltével, 1785-ben E. R. Raspe kasseli professzor átdolgozásában a történetek angol nyelvű kiadást

5 Lotman 1994: 82.

6 Hymes 1975: 94–146; 1979: 213–263.

7 Clark–Carlson 1997: 136–137.

8 „A mesélő a kutatás tárgya” – fogalmazza meg Kaivola-Bregenhøj 1989: 51.

9 Carnapra hivatkozik Bar-Hillel 1997: 177. Továbbá ugyanott a *pragmatikus kontextusról*. Bar-Hillel 1997: 181.

10 Schank–Abelson 1988: 367–377.

11 Hoppál 1977: 61–85.

12 Keszeg 1993: 23–30; 2000a: 203–210; 2000b: 131–164; 2000c.

13 Beaugrande–Colby 1988: 363.

is megértek. Újabb három év múlva, 1788-ban G. A Bürger keze nyomán német nyelvre való visszafordítás készült. A magyar olvasók szintén többször örülhettek a gyűjtemény különböző kiadásainak és fordításainak. Legelőbb „hív unokájának” tolmácsolásában.¹⁴ A történetek mellé gazdag vizuális reprezentáció halmozódott fel.

Valójában az irodalmi kanonizáció volt az, ami Münchhausen báró történeteit eloldotta a *tényirodalom* kötelékeitől, *münchhauseniádaként* a *hazugságirodalom* körében helyezte el.¹⁵ A szövegek közömböseké váltak azzal a környezettel szemben, amelyben elolvasásra kerülnek. Definit produktumként bármikor, bárhol elolvashatók a szórakozás és a szórakoztatás szándékával.¹⁶ A szöveg kontextusát az előtte elhangzott kijelentések teremtik meg. A narratívumok képzelenségei, humoros jellege esztétikai minőségként értelmeződik.

Az orálisban a hazudozás viselkedési stratégiaként történik. Éppen ezért nem választható le sem a beszélgetés fizikai környezetéről, sem a közlés történetében elfoglalt helyéről.¹⁷ Olykor maga a kontextus teszi szükségessé a hazudozást, amelyet tehát rituális módon adnak elő (pl. az április elseji ugratások). Máskor a beszédesemény fordulata okozza a hazudozás aktuálissá válását. Ezekben az értelmezésekben a hazugság, a lódtítás megszűnik etikai, morális problémának lenni. Olyan sajátos narrációs, verbális viselkedési stratégia, amely empirikus érték nélküli szöveget termel. A szöveg egyetlen extenziója maga a beszédhelyzet, a kommunikációs felek sajátos viszonyával, előítéleteivel és kommunikációs szándékaival.

A hazudozás, a lódtítás ebben az esetben nem félrevezetni kíván. A szövegben az informatív szándéknál sokkal erősebb a provokáció. A mesélő tulajdonképpen próbára teszi hallgatója figyelmét, intellektusának rugalmasságát, játékosságát. A hazugság a valóság és beszélés normáinak rituális megsértése, a kitalálás elleplezése, egyfajta virtuskodás, bravúroskodás. A férfítársadalmak tagjai, a kocsmázók, a vadászok, a halászok versengése tudatosan végiggondolt, megszerkesztett viselkedés. Olyan intellektuális kompetíció, amelyben egymás túlszárnyalása a cél.¹⁸

14 Pogány 1978: 177–182, Kászoni 1982: 707–708, Kovács 1982: 708.

15 A hazugságtörténetek irodalmi és folklór változatainak és szakirodalmának áttekintése: Kákósy–Raj, Kovács–Kurcz, Martinkó 1988, Voigt 1988. A népmese-katalógus az Aa Th 1889 típuszám alatt, *Münchhausen-mesék* címmel tartja számon.

16 A hagyomány aktivizálásának sajátosságait Jakobson a szöveggel együtt a folklórhagyomány részének tekinti. Mihelyt a szöveg reprodukálását nem irányítja hagyomány, a szöveg kikerül a hagyományból. Jakobson 1969: 332. Az irodalmi szövegeket működtető társadalmi gyakorlatra és konszenzusra a kánon- és kultusz kutatások hívták fel a figyelmet. L. pl. Lakner 1999: 529–531.

17 A függés e formáját nevezi Carnap lényegi kontextusfüggésnek, ahol a releváns kontextus nyelven kívüli. Szemben az előbbi esettel, amelyben Münchhausen irodalmiasított történeteit a nyelvi, a beszédkontextus határozza meg, s ezért a kontextusfüggésük lényegtelen. Idézi Bar-Hillel 1997: 177.

18 Biebuyck–Gaborit 1996: 176.

A mítoszokban a hazudozás az isteni karakterrel is összefér. A mesében a király annak ígéri lánya kezét, aki a legnagyobbat hazudja.¹⁹ Egy mezőségi román hiedelem szerint a lakás kifestése akkor eredményes, ha a festés napján a háziasszony elhitet egy hazugságot.²⁰ Bizonyára tovább is sorolhatók lennének azok a távoli, egzotikus etnológiai példák, amelyek a nagy hazudozók diadalát bizonyítják. Helyette a rituális hazudozás egy közeli és közismert esetét említjük meg.

A csíkszentdomokosi lakodalom éjszakáján az ételt felhordó vőfélyek egyike a násznép elé állva mondja a következő versrészletet:

*A paradicsomkertből éppen most érkeztem,
Mely gyönyörű kertnek gyümölcséből ettem.
Mivelhogy én ottan sokat kertészkedtem,
Sok fejes káposztát bővön termesztettem.*

*Erdélyországnak nagy részét bejártam,
Ilyen jó káposztát még sehol sem találtam.
Nem dicsérem én már, dicsérje meg magát,
Mert belévtam sok fejeskáposztát.
Tizenkét disznyónak elejét, hátulját,
Keresse meg mindenki füleit s a farkát.²¹*

Az igaz, hogy a lakodalom résztvevői nem hiszik el a vőfély lódítását, de nem is neheztelnek érette. A történet tulajdonképpen több-kevesebb változtatással minden lakodalomban újra és újra elhangzik. A lakodalom forgatókönyve azt írja elő, hogy a töltött káposzta elfogyasztása előtt ezt a történetet kell meghallgatni. A hazudozás, a lakodalom szövegművészetébe emelődve egyazon kontextusba kerül a menyasszony elbűcsúztatásával és elsíratásával, a polgármesteri hivatalban kiállított házasságlevéllel, a templomban elmondott imával, esküvel, a fiatal párnak nyilvánított jókívánságokkal. Azaz maga is olyan rituális verbális viselkedés, amely a lakodalom funkciósorát megvalósítja.

Ha a fenti csíkszentdomokosi esemény sűrű leírását kívánjuk adni, akkor a következő viszonyokat kell megemlítenünk, amelyek a hazugságtörténet előadásában és befogadásában relevánsan működnek. A történet előadásának az ifjú pár csupán azon közeli ismerősei a kitüntetett szem- és fültanúi, akiket érdemesnek tartottak meghívni életük nagy fordulópontjára. A vőfélyvers elmondására való felkéréssel a család a vőfély tehetsége iránti elismerését fejezi ki. A násznép a történet elmondásáért ilyen jelzőkkel fejezi ki értékelését: *vicces, okos, eszes, jó verselő, bátor*. De a történet elhangzása magában hordozza a családnak a vers-

19 Az AaTh 1920 *Versenyhazudozás* típusba tartozó mesék.

20 Magyarfráta. Saját gyűjtés.

21 Balázs 1994: 315.

íróval vagy a füzetben öröklődött hagyománnyal szembeni megbecsülését, illetve a vőfélyné a versíróval, illetve a hagyománnyal szembeni bizalmát.

S bár egyéb esetekben a hazudozást a bizalom megvonása vagy a büntetés követi, ebben a kiemelt helyzetben a jó hangulat forrása. A hagyomány ebben az esetben jóval több, mint a lakodalmi szövegek korpusza, a lakodalmi szövegeknek a rítus egészében, forgatókönyvében elfoglalt helye. Ezekre épülnek rá a lakodalomban elhangzó szövegek értelmezését, megítélését, lereagálását irányító szabályok, interpretációs normák.

Az év végi Mikulás- és angyaljárás mint fiktív realitás ismételt felidézése az ajándékozás, a rekompenzáció számára teremt adekvát keretet. Húsvéti locsolóverseink tetemes hányada szintén hazugságtörténet. Terepmunkám során legelőször meglepve tapasztaltam, a mesélő milyen következetesen azonosul a hazugságmesével. Az aranyosszéki (várfalvi) Jobbágy Miklósról (sz. 1894) van szó. Miután az egyes szám első személyben előadott mesét meghallgattam, néhány hónap elteltével magnóval tértem vissza, hogy rögzíthessem a történetet. Az általam kért szöveget mindaddig nem tudta beazonosítani, amíg magam is teljes komolysággal nem állítottam, hogy gyermekkorra hiteles eseményéről van szó.

Az irodalmi kanonizáció Münchhausen báró történeteit eltávolította Münchhausen báró személyétől. A hajdani élő figura jelleme, társadalmi szokásai, biográfiája homályba borult. A szöveg olyan autonóm konstrukcióként futotta be pályáját, amelynek megértése függetlenül a szerzőtől, a történetek elhangzásának helyzetétől, a hallgatóság kilététől, összetételétől.

2. K. NARRATÍV STRATÉGIÁJA. A SZÖVEG MINT INTENCIÓ ÉS ESEMÉNY

1999. november 14-ét két fiatal kutatóval az egyik Kolozsvár környéki faluban töltöttük. A település lakossága zömében román anyanyelvű, a magyarok közül 55 személy református, 10-12 személy pedig római katolikus. Egyik beszélgetés során a házbeliek hosszasan és szívesen elevenítettek fel különböző „hadományokat”, amikor váratlanul kiderült, hogy a szövegek egyik része egy sajátos elosztottságban él a faluban. Mindenki tudja, hogy egyik férfi érdekes karácsonyi beköszöntőt ismer. Ezt azonban nem tanulják meg, vagy ha akaratlanul memorizálják, nem használják, mert az *övé*. Bármennyire meglepőnek tűnik, a szövegmondás mint egyénre leosztott viselkedés, illetve a szövegek egy generáció tagjai közötti szétosztottsága szórványosan ugyan, de adatolt a szakirodalomban.²²

22 A szakirodalom egyetlen leírását idézzük: „Keservese minden gyimesi csángónak van. Még az is választ magának, akinek nincs zenei hallása. A szöveget egyénien alakítják, ki-ki a maga sorsához, bajához, bánatához igazítja. A dallamok adottak, azokból a legkedvesebben hangzót választják ki. Így lesz a keserves mindenkinek sajátja. Apró eltérések dacára is számon tartják az őt ismerők, hogy az övé. Nem illik tehát rajta kívül másnak énekelnie.” Kósa 1989: 14.

Az egy alkalomra történő szövegválasztás, -elosztás a kalendáris és az átmeneti rítusokban jóval gyakoribb.

A beszélgetés ekkor kanyarodott a számunkra váratlan irányba, amelyet alább bemutatni kívánok. Egy olyan férfira, aki sokszor valótlan történetekkel szórakoztatta a kocsmában időző férfiakat, szomszédait. A történeteket a jelenlévők a következőképpen rekonstruálták.

- I. beszélő (49 éves férfi): *A Vájkostó tetején vót, a katonák lövöldöztek. Most már hogy menjen keresztü a Vájkostóról az erdőbe? Ráült az ágyúra s megfogta a golyót, miko kijött a csőből, s keresztülment rajta* [tk. rajta, az ágyúgolyón ülve szülei udvarába ért.]
- II. beszélő (67 éves nő): *Nem, azt mondta, bétették őket az ágyúgolyóba. Mondta románnyul.*
- I. *Ó, ezek má fantáziák.* [Nevetés.]
- II. *Így ment hozzájok az udvarra, s a szülei a homokból alig vették ki.* [Hangzavar, nevetés.] *A házak mellett olyan nagy keserűlapi, a ház alapján...*
- I. *...a ház tövibe...*
- II. *A ház tövibe. Zsindelyes vót a háztető, nem cseréppe, milyenek vannak most...*
- I. *...náddal...*
- II. *Igen, és faház. És náddal, ahogy lehetett. Amikor nőtt fel az a keserűlapi, a ház úgy dőlt le az udvarra. S amikor elszakadt a keserűlapi, akko szépen a ház visszaborult.* [Nevetés.]
- I. *Ezek má hanták.*
- Kérdés: – *Egyebet mondott-e még?*
- III. beszélő (45 éves nő): *Hogy vót a traktorra?*
- I. beszélő: *Gheorghiu-Dej vót elnök²³. És akko még kocsik nem vótak. És azt mondja, csinált a traktorra* [tk. K.] *egy kabint. És ott hordozta Bukarestbe Gheorghiu-Dejet.*
- IV. beszélő (62 éves férfi): *Ez má újság.*
- II. *Ő vót traktorista. Két remorkával, teli tehénnyel jött a Muntyáról²⁴. És így jött né a traktor, [kezével mutatja, féloldalra dőlve], a kerekkel, így, s a tehények álltak egy lában s miko béért Enyedre, a kabinba, akkor jött a helikopterrel Tito, s azt mondja, szervusz, K. barátam. Adatt kezet vele.* [Nevetés.]

A fenti szöveg négy epikus egységet, narratívumot tartalmaz. Egyik az ágyúgolyón való repülés a szülői ház udvarára, amelyet két személy kissé eltérő formában fogalmaz újra. A második narratívum a szülőház tövében kinövő óriásnö-

23 1945-től a Román Munkáspárt Központi Bizottságának főtitkára, 1952-től miniszterelnök. Meghalt 1965-ben.

24 A havasról, a Mócvidékről.

vény története. A harmadik történet szerint K. Gheorghe Gheorgiu-Dej román miniszterelnök kocsisa volt. Az akkor még hiányzó személygépkocsi helyett K. utasfülkével kiegészített traktoron hordozta a fővárosban az államtanács elnökét. A negyedik történet szerint az állatokat szállító K.-nak a fölötte helikopteren repülő Tito államelnök kézfogásra nyújtja le a kezét.

A beszélgetésben sajátos módon két attitűd keveredett össze és érvényesült. Az egyik a K.-hoz a zavaró történetei miatti elutasító viszonyulás. K. és a falu történetekkel szembeni *kognitív attitűdje* eltérő. K. következetesen igaznak, megtörténtnek, magához tartozónak minősíti őket. A nyilvánosság előtt ismételtten újra és újra előadta mint élettörténete, a keretet képező makronarratíva részét. A Münchhausen hagyományt egy reprezentáló reláció részévé teszi, a történeteket saját életének epizódjaira, valamint a politikai élet személyeire mint extenzióra vonatkoztatja rá.²⁵ A gyom által felbillentett ház saját szülői háza. Illetve a szülői ház megközelítését a közötte és a szülei háza között húzódó német–orosz második világháborús frontvonal teszi lehetetlenné. S bár a fiktív történetek szórakoztató és ugrató céllal való előadásának (*vicc, adoma*) a faluban is hagyománya van, K. előadását a közösség másképp ítélte meg. A faluban és a környéken a történetekkel való azonosulása miatt K. értelmi képességei kérdőjeleződtek meg. A köztudatba a történetek és az ismételt előadások K. bolond voltának bizonyítékaként épültek be. „*Ezek má fantáziák*”, „*ezek olyan hülye történetek*”, „*ki tudja, miket beszél*” – fogalmazzák meg a beszélők előítéleteiket és értékítéleteiket.

A másik attitűd az eset (K. szokatlan, normasértő viselkedésének) nyilvánosság előli rejtése. A fenti lejegyzés tulajdonképpen nem tudja érzékeltetni a beszélgetés során végigvonuló ezen szándékot. Az adatközlők mindvégig tudatában voltak annak, hogy egyedül K. joga „kiadni” vagy elhallgatni a történeteket. Ezért abban egyeztünk meg, hogy a K.-val való beszélgetés elmaradásának esetén a szövegeket nem hozzuk nyilvánosságra.

A 68 éves K.-t a háztáji kertben találtuk. A hosszúra nyúlt őszi utolsó napjait a mezőgazdasági munkálatok folytatására igyekezett kihasználni, ásott. Mikor kérésünkre bejött, s a konyhában leült velünk, neheztelni látszott ránk, amiért a munkát félbe kellett szakítania, s pihenés helyett idegen személyek ismeretlen szándékához kell alkalmazkodnia. Neheztelése már-már felháborodássá fokozódott, amikor a faluban mellénk szegődött önkéntes kísérőnk a maga szavaival közölte K.-val a szándékunkat: azokat a *vicceket* szeretnénk hallani, amiket K. mesélni szokott. Felháborodásának egyik oka, amit szóvá is tett, számunkra is logikus volt: *vicceket* nem munkaidőben és nem fáradtan mond az ember. A másik okot viselkedéséből és elejtett szavaiból sikerült kiolvasni: a tisztas kort

25 A reprezentáló reláció leírása: Terestyéni 1992: 9–13.

megért férfit bántotta, hogy a Kolozsvárról érkezett idegenek csupán a „viccei” iránt érdeklődnek.

Számunkra is indokoltnak tűnt, hogy munkaidőben, saját lakásában, az először látott idegenek előtt bosszúsán és szégyenkezve igyekezett háritani a mesélést. Kísérőnk ismételt kérdésének azonban mégis engedett.

A székely ember mikor korán reggel felkel, az az első dolga, koma, gyere igyunk valamit. Elmentek Bukarestbe. Ott Ceauşescu csak 11 órákko engedte meg, hogy igyanak italt. Ementek Bukarestbe s mind mennek, mind mennek, azt mondja ecce, koma, úgy tetszik, itten valamit innya. Ahogy a székely beszél. Azt mondja, igyunk, koma, gyere műk is. Bémennek s leülnek egy asztalhoz. Szalad a kelner, azt mondja, valami jó italt. Azt mondja, hogyne. Kicsit vagy nagyat? – Lehet nagyat is? Azt mondja, hogyne, mentő nagyobbat. Emenyen a kelner s hozza is a forró kávé t nekik. Egyik góbé fekapja a kávé t s nagyat húz a forró kávé b. Összeégeti a száját. S akko kijön a könnye. A másik csinálto a cigaretát. Azt mondja: – Hát te koma mér sírsz? – Ez gondolta, hogy babráljon ki a má-sikka. – Ja, te konyé²⁶, eszembe jutott, az elhalt jó édesanyám milyen jó volna, ha itt volna, milyen jól inna ebből a drága jó itókából. Na, bécsavarja a cigaretát, meggyújtja, s azt mondja: – Na szerusz, konyé. Ő is egy nagyat húz. Kezd pislogni, hull a könnye. Azt mondja: – Há te konyé mé sírsz? Azt mondja, eszembe jutott a drága meghalt jó édesapám, ha itt vóna, hogy meg a te édesanyádat, hogy nem mondtad meg, hogy éget ez az ital. [A felesége nevet.]

Emeen a székely. De ő k nem mondják, hogy Bukarest, azt mondják, hogy Románnagyfalu. Azt mondja, koma, én menyek, hogy nézzek széjje. Menj, azt mondja, ha kapsz valami jót, akko menyek én is. Emenyen s mind megy, mind megy. Egy helyt lát egy olyant mind egy hal üvegbő. Nem tudta, hogy üveg. Elmeen bé s azt mondja, az a hal mennyi. Száz lej, ahogy vót akko a pénz. – Na kérem becsomagolni, megveszem, majd később megeszem. Béteszi a tarisnyájábo a góbé, s mind meen, mind meen. Ecce elér a központba, azt mondja, odaértem, koma. – Na és? Azt mondja, láttam egy nagy csorda embert. Nem monda, hogy tábort, egy nagy csorda embert. – És mi csináltá? – Hát, azt mondja, mind kiábálták, hogy pe-cse-nye, pe-cse-nye. Ő azt értette. Kiátották a pécséré²⁷-t. – Na és, azt mondja, adta nekik? – Há. Kijött egy törpe öregebb ember, azt monda, hogy menjetek haza, ca nu este. [Int a kezével, Ceauşescu integetését utánozva.]

A két történet elmondása után e szavakkal fordult kísérőnkhez:

– Na, még milyen viccet mondjak, Bözsike?

A témáról való beszélgetés látszólag itt megfeneklett. Kísérőnk is rájött, hogy házigazdánk számára sértő lehet tovább erőltetni a mesélést. Házigazdánk pedig

26 Koma. Székelyföldön használatos szó.

27 A PCR betűszó a Román Kommunista Párt rövidítése.

azt a látszatot kívánta kelteni, hogy teljesítette kérésünket, s nem világos számára, hogy valójában a münchhauseniádákra vagyunk kíváncsiak.

Mikor a jelenlévők rövid beszélgetés után két csoportra oszlottak, kísérőnk és a háziasszony kolléganőimnek jóslási technikákról kezdett beszélni, K. félrehúzódva mindenfajta felkérés nélkül élete történetébe kezdett. Az 1950-es években olyan helyzetbe sodródott, amelyből élve lehetetlen volt szabadulni. Bizalmas barátjával ilyenképpen tanácskozott:

– *Mi csináljak?* – *Azt mondja:*

– *Teszed a bolondat. – Akko még nem vót annyi gépezet, hogy tudják ők, hogy én normális vagyok vagy tényleg evesztettem magam.*

Ideggyógyászatot hat hónapon keresztül feküdt ellenőrzés alatt. A látszat megőrzése miatt később is játszania kellett az életmentő szerepet. Ennek a stratégiának képezte részét a „viccek” ismételt előadása a faluban.

3. KONKLÚZIÓK

Vitathatatlan, hogy a szöveg, s ezen belül a narratív szöveg strukturálisan megkötött, textualizált immanens jelentéssel rendelkezik. E jelentés szervezését a narratív szabályok hagyománya teszi lehetővé. E szabályok alapján a szöveg egy több-kevesebb precizitással behatárolható szövegmezőben helyeződik el. A szövegtipológia mint értelmezési horizont egyúttal a szöveghez a szövegek egy általános csoportjának karaktereit rendeli hozzá. E karakterek olyan használati, megértési szabályok, amelyek egy bizonyos szinten meghatározzák a szöveg befogadását, értelmezését. Ezen a szinten azonban lehetetlen kellőképpen megmagyarázni, hogy a szöveg miért, milyen szándékkal, mikor és hol bukkan fel. Olyan *szövegfikciónak* minősül, amelynek nincs helyzetértéke, társadalmi relevanciája. Malinowski megfogalmazásával: „Egy a mindennapi életben elhangzott kijelentés soha sem független attól a helyzettől, amelyben létrejött. Ahogy a beszélt vagy az írott szöveg nyelvezetében a *nyelvi kontextus* nélküli szó puszta fikció, mert önmagában nem jelenthet semmit, ugyanígy az élőszóban elhangzó mondat is csak az adott *situációs kontextusban* nyeri el jelentését.”²⁸ Bahtyin hasonló megfontolást követve értelmezi a „Hát igen!” kijelentés beszédhelyzetben belüli partikuláris jelentését, a szöveget a helyzetre irányuló *intonációs metaforaként* határozva meg.²⁹

A kontextus mint értelmezési horizont a történetet viselkedésként, eseményként kényszerít definiálnunk. K. Münchhausen történeteit individuális szándékainak rendeli alá. Esetében a történetekkel való azonosulás *egzisztenciális cselek-*

28 Malinowski 1953: 307.

29 Bahtyin 1985: 16–31.

vés. Közössége normáit szándékosan, tudatosan és következetesen megsértve a védelmet nyújtó, *marginalizált személy szerepét* építi meg és működteti, amely lehetővé teszi a bánthatatlanságát. Narrációs viselkedésével társadalmi viszonyokat szervez és ural.

A csíkszentdomokosi lakodalom vőfélye és K. viselkedése között, bár mindkettő kulturális viselkedés, alapvető különbség van. A vőfély a lakodalmi hagyomány forgatókönyve szerint, átmenetileg, rituálisan azonosul egy szöveg tartalmával. K. individuális forgatókönyvének rendeli alá a narratív hagyományt, vállalva/realizálva ennek megbélyegző következményeit. Szerepéből mindössze rövid időre, a faluba érkező idegen jelenlétében lép ki. A faluban való viselkedése megítéléséhez életpályájáról készített szelektív élettörténetét az öngazolás szándékával mint *értelmezési keretet* kínálja fel a gyűjtő számára az életterében rövid ideig bent tartózkodó idegen, a gyűjtő számára.

Míg a lakodalom a csíkszentdomokosi ételkínáló verset a korábban megnevezett szövegtípusok (eskü, jókívánság, ima stb.) és az ünnepi viselkedés tér-, idő- és eseményrendszerében helyezi el, a K. által követett stratégia a Münchhausen-történetek és élettörténete között teremt koherenciát. Azáltal, hogy következetesen igényt tart arra, hogy az elhangzott történeteket élete részének és dokumentumának fogadják el, élete és tudata megítélését kényszeríti ki környezetéből. A vele szemben érvényesített előítéletekre azért van szükség, hogy környezete felmentse őt a konvencionális, átlagos elvárások alól, s ezáltal K. bántatlanul és gyökeresen átrendezhesse életét, környezetét és társadalmi viszonyait.

IRODALOM

BAHTYIN, M. M.

1985 A szó az életben és a költészetben. In: Uő: *A szó az életben és a költészetben*. Budapest, 5–54.

1988 A beszéd műfajai. In: Kanyó Z.–Sfklaki I. (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Budapest, 246–282.

BALÁZS Lajos

1994 *Az én első tisztességes napom. Párválasztás és lakodalom Csíkszentdomokoson*. Bukarest

BAR-HILLEL, Y.

1997 Indexikus kifejezések. In: Pléh Csaba–Sfklaki István–Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv-kommunikáció–cselekvés*. Budapest, 171–187.

BARTHES, R.

1977 Introduction à l'analyse structurale des récits. In: G. Genette–T. Todorov (szerk.): *Poétique du récit*. Paris, 7–58.

BEAUGRANDE, R.–COLBY, B. N.

1988 Az akció és interakció narratív modelljei. In: Kanyó Z.–Sfklaki I. (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Budapest, 341–366.

- BIEBUYCK, Brunhilde–GABORIT, Lydia
1996 A beau mentir qui vient de loin. *Autres mondes. Cahiers de Littérature Orale*. 39–40. (Paris) 175–204.
- BREMOND, C.
1973 *Logique du récit*. Paris
- CLARK, H. H.–CARLSON, T. B.
1997 Beszédaktusok és hallgatók. In: Pléh Csaba–Síklaki István–Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv–kommunikáció–cselekvés*. Budapest, 121–166.
- HOPPÁL Mihály
1977 Esemény–elbeszélés–közösség. Jegyzetek a verbális szemiotikához. *Előmunkálatok a magyarság néprajzához* 1. 61–85.
- HYMES, D.
1975 A beszélés néprajza. In: Pap Mária–Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Budapest, 94–146.
1979 A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata. In: Pléh Csaba (szerk.): *Beszédaktus–kommunikáció–interakció*. Budapest, 213–263.
- JAKOBSON, Roman
1969 A folklór sajátos alkotásmódja. In: Uő: *Hang – Jel – Vers*. Bp. 329–346.
- KAIVOLA-BREGENHŐJ, Annikki
1989 Folklore Narrators. In: Siikala, Anna-Leena (ed.): *Studies in Oral Narrative*. Helsinki, 46–54.
- KÁKOSY László–RAJ Tamás; KOVÁCS Endre–KURCZ Ágnes; MARTINKÓ András
1988 *hazugságtörténet* szócikk. *Világirodalmi Lexikon* 4. Budapest, 299–300.
- KÁSZONI Ágota
1982 *Münchhausen* szócikk. *Világirodalmi Lexikon* 8. Budapest, 707–708.
- KESZEG Vilmos
1993 A tartalom szerveződése a beszédszakásokban. *Korunk* IV. 8. 23–30.
2000a A hiedelem. Esemény és szöveg. In: *Folklorisztika 2000-ben. Folklor – Irodalom – Szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára I–II*. Bp. I. 203–210.
2000b *Szövegtípusok, szövegfunkciók és íráshasználat az aranyosszéki temetési szertartásban*. Szentendre, 131–164.
2000c *Egy esemény. A látomás, a reprezentáció és az ítélkezés*. Kézirat. Megjelenés előtt
- KÓSA László
1989 A gyimesi csángók hagyományos élete. In: Kallós Zoltán–Martin György: *Tegnap a Gyimesben jártam. Gyimes-völgyi lírai dalok*. Budapest, 1989. 5–15.
- KOVÁCS Endre
1982 *münchhauseniáda* szócikk. *Világirodalmi Lexikon* 8. Budapest, 708.
- LAKNER Lajos
1999 Irodalmi kultusz, társadalom, múzeum. *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve. Annales Musei Debreceniensis de Friderico Déri nominati*. 1997–1998. Debrecen, 521–553.
- LÉVI-STRAUSS, Cl.
1960 La structure et la forme. Réflexion sur un ouvrage de Vladimir Propp. *Cahiers de l'Institut de Science économique appliquée*. M.7. 1–36.
- LOTMAN, Ju.
1994 A szüzsé eredete tipológiai aspektusból. In: Kovács Árpád–V. Gilbert Edit (szerk.) *Kultúra, szöveg, narráció. Orosz elméletírók tanulmányai*. Pécs, 82–118.

MALINOWSKI, B.

- 1953 The Problem of Meaning in Primitive Languages. In: C. K. Ogden–I. A. Richards: *The Meaning of Meaning*. New York

POGÁNY Péter

- 1978 *A magyar ponyva tüköre*. Budapest

PROPP, V. J.

- 1975 *A mese morfológiája*. Budapest

RUMELHART, D. A.

- 1988 Megjegyzések egy történetsemáról. In: Kanyó Z.–Síklaki I. (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Budapest, 330–340.

SCHANK, R. C.–ABELSON, R. P.

- 1988 Forgatókönyvek, tervek, ismeretek. In: Kanyó Z.–Síklaki I. (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Budapest, 367–377.

TERESTYÉNI Tamás

- 1992 Szövegelméleti tézisek. In: Petőfi S. J.–Békési I. (szerk.): *Szemiotikai szövegtan 4. A verbális szövegek szemiotikai megközelítésének aspektusaihoz*. Szeged, 7–33.

TODOROV, T.

- 1988 A műfajok eredete. In: Kanyó Z.–Síklaki I. (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Budapest, 283–296.

VOIGT Vilmos

- 1972 *A folklór alkotások elemzése*. Budapest
 1988 *hazugságmese* szócikk. *Világirodalmi Lexikon* 4. Budapest, 299.
 1990 A nemzetközi folklorisztika ma. *Helikon* XXXVI. 1. 3–36.

Vilmos Keszeg

THE MISLEADING NARRATIVE: K'S CONFLICT-AVERTING STRATEGY

The study approaches the text as event, interpreting it in the context of space, time and social behaviour, as a kind of verbal behaviour.

The study analyses K's misleading narrative, his Münchhausen-stories. It points out that for K. telling the Münchhausen-like tales is not only a context-free, aesthetic activity, but a way of positioning himself into the narrator's existential strategy. In the given context K. builds up the marginalized person's role through the narrative, which provides a sort of protection for him, since prejudices relieve him from certain social requirements.

Nazarénus-történetek a XIX. századból

Az első magyarországi szabadegyházi vallásközösség, melynek követői önkéntes elhatározás alapján lettek a gyülekezet tagjai, a nazarénusok voltak. Indulásuk hőseposzát nagy írói ihlettel Eötvös Károly írta meg, amely a történeti kritika mérlegén is helytálló információkat tartalmaz.¹ Ők voltak népi kultúránkban a „hívők”-nek mondottak.

Már Eötvös is jelzi, hogy ennek a kis vallásközösségnek a története a magyar társadalom megismerése szempontjából fontos információkat rejteget. Nem véletlen tehát, hogy a múlt században nem egy nazarénus-anekdota, szájról szájra járó történet született, melynek kutatása során szerzett tapasztalataimról egy csokorra valót szeretnék közzétenni.²

Az *anekdota* eredeti értelme szerint apró, megjegyzésre, megörökítésre sem méltó kis esemény, ami mindennapi történetet, furcsa, humoros esetet dolgoz fel. Ezért érdekelte az embereket. Bennük az emberi magatartásnak az általánostól elütő formái, a szokványostól eltérő mentalitásbeli elemei maradtak ránk, amik csak az elsüllyedt régi világ viselkedési mintáit örökítették meg. A nazarénusokról a 19. században, több ilyen történet volt ismert. Ezt „hírnek”, híresztelésnek mondhatjuk, ami a 19. században közszájon forgott, hiszen a nazarénusok mélyen a Bibliából, a puritán erkölcsöktől motivált élete különösnek, az átlagtól eltérőnek, sőt deviánsnak számított. Közöttük a rosszindulatú rágalmaktól a kései mártírtörténetekig, sokféle tartalmú elbeszélést, pontosabban híresztelést találunk, melyek az újságok hasábjain tűnnek elő, sőt íróink is felhasználják epikus anyagukat. Bennük megfogalmazódik a kortársak csodálata és gúnyos kritikája, szörnyülködése és rosszallása. Ezeknek vizsgálatával jelentős mentalitástörténeti forráshoz juthatunk.

A népdalkutatás, a balladakutatás, a tánc kutatás egyformán feltárta azt a népi kultúránk szempontjából döntő ténytet, hogy a 18. század második felétől gyökeres változás állt be, a régi stílust egy új stílus váltotta fel. Már Katona Imre meg-

1 Kardos–Szigeti 1988: 40–43.

2 Hálás köszönettel tartozom barátomnak, Katona Imrének, aki érdeklődésével, tanácsaival támogatja munkámat.

állapította, hogy „a ballada a dal stílusváltása, valóban nagyjából egy időben zajlott le és a nyelvterület központja felől hatol a széle felé”.³ Az viszont tényleg meglepő, hogy a népi vallásosság is ekkor esik át történetének egyik legjelentősebb stílusváltásán és ez a változás a központtól haladt a szélek felé. A protestáns népi puritanizmust, pietizmust felváltja egy szikárabb, filozófusabb racionalizmus. A múlt századi nazarénus vallásosság, a régi stílusú hit őrizője volt, amit ódivatúnak, elavult tudománytalannak, rajongónak tartott a korabeli felvilágosult közvélemény. Az vonatkozott rá, amit a Protestáns Egyházi Lap 1844. május 4-i számában a pietizmus kapcsán ír az egyik cikkíró: „tagadni nem lehet, hogy gyakorlati közéletünk példás, jámbor és egyszerű, de a hervadt szín, a természetből messzeállás miatt... ez irányt úgy lehet tekinteni, mint szellemi aszkórt.”⁴ Az új vallásosság lényege az, amit Dobos János (1804–1887) az akkori péceli református lelkész egyik tanulmányában ír.⁵ A népnek „okos vallás kell”, aminek igazságát „a nép egészséges széke maga dönti el”.

De milyenek is ismerte a múlt századi közvélemény a nazarénusokat? Egy-egy szép poétikus leírást hívjunk segítségül. Borsos Miklós (1906–1990) életrajzában így ír:

„A sok kedves leány és azok barátnői mellett magásra nő a Dédike alakja. Kilenvenéves volt, vagy több. Magas termete, arca olyan, mint valamelyik bibliai asszonyé. Fekete, bő, földig érő szoknyában járt, a fején fekete hárászkenő. Többnyire egy karosszékben ült, és egy hatalmas, régi, bőrkötésű biblia volt a kezében vagy az ölében. *Pápaszömmel* olvasgatta, vagy ha nem, ott volt a közelében. Ős vásárhelyi és nazarénus volt.

Itt néhány sor erejéig meg kel hajlnom e magyarországi vallásos, bibliaolvasó és Jézus eredeti tanításait magáénak valló, eretneknek minősített, népi-paraszti eredetű csoport előtt. Az övékéhez fogható lelkierőt nehezen találunk a századok eretnekmozgalmaiban. A szegény, az egyszerű magyar, főleg alföldi paraszti nép szeretett volna lelkében és tetteiben úgy élni, ahogyan az a hegyi beszédben írva van. És ezért még a halált is vállalták. Nem vallási egzaltáltságból, hanem mert igaz volt az életük célja. A romantika nélküli tragédiák közé tartozik az övéké. Nem feladata ennek az írásnak, hogy bővebben beszéljen róluk, de egy nép, melyre annyi hitványság is rakódott, büszkén vallhatja, hogy az első világháborúban ezek a fiai nem vettek fegyvert a kezükbe. A monarchia hadvezetősége a katonai parancs megtagadása miatt százával lövette agyon e szerencsétlen embereket. Végül aztán Ferenc Józsefnek oda mozdult az agya vagy lelkiismerete, hogy szanitéci beosztást kaptak. Apámtól is, és másoktól is, harctereket járt emberektől hallottam, hogy őrmesterek, parancsnokok pergőtűzben kiküldték őket sebesültet keresni. Ez majdnem egyenlő volt az agyonlövéssel.”⁶

3 Katona 1998: 203.

4 Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (a továbbiakban: PEIL) 1844. május 4. 411.

5 Dobos 1845: 4.

6 Borsos 1971: 85–86.

Életmódjukat, szokásaikat, viselkedési konzervativizmusukat természetesen nem nézte ilyen elnéző szeretettel Szöllösi Antal (1825–1899) történészkedő makói református lelkész, aki dühödt ellensége volt ennek a puritán gyökerű hitnek. Így írja le a nazarénusokat: „A Nazarénus külsejéről felismerhető. Ő alázatosságot negélyez, s ennek kitüntetésére alácsüggesztett fejjel jár. Haja rövidre van nyírva. Szemjárása bágyadt méla, hogy ne mondjam bárgyú. Járása kimért, arca komoly, sőt zord, csaknem visszataszító: semmi élénkség, semmi eleven-ség. – Ruházkodásukban a kezdetleges egyszerűségtől már nagyon eltértek, sőt a Bácskában a divat és fényűzés zászlóvivőivé váltak.” A tudósítás rosszindulata nyilvánvaló.

A nazarénusokról szóló hírek, „anekdoták” a régi-új hit kapcsán azokon a pontokon kaptak lábra, ahol életformájuk eltért a szokványostól. Ezek a mendedondák különösen a korabeli hírlapok hasábjairól gyűjthetők. Mutatóban egyet a Szegedi Hírek című napilap 1864-es egyik számából. „Egy h. m. vásárhelyi nazarénus látván, hogy ittasszomszédja saját nejét nagy káromkodás közt az udvarra kergette, miután a nazarénusnak sem dohányozni, sem káromkodni nem szabad, előkapván egy kapát, ennek nyelével a szomszédot úgy föbe kólintotta, hogy belehalt. Különös vallás lehet az, mely a dohányzást mint az ördög talál-mányát tiltja ugyan, de a kapanyelezést megengedi. Az erélyes békebíró egyéb-iránt a hatóság pártfogása alá vette, s hihetőleg meg fogja tanítani, hogy az ilyen erkölcs nálunk fönn nem állhat.”⁷ A híradás nem bizonyult igaznak.⁸ No, de hát egy anekdota ne igaz, hanem jellemző legyen.

A nazarénus keresztség volt a másik botrányforrás. Szöllösi Antal szerint: „a kisdedek keresztségét megvetik. A keresztséget a tanításnak kell – mondják – megelőzni, s minthogy a kisdedeket tanítani még nem lehet, megkeresztelni sem kell. A felnőtteket s hozzájuk áttérteket bemeztetik. Kivételes esetben a víznek főreöntése is elegendő. Minden igazhitű férfi keresztelhet: nő: nem.”⁹ A nazarénus gyerekek keresztelésének elmaradása miatt sok helyen erőszakkal vitték a gyerekeket keresztelni. A nazarénusok próbáltak ellene védekezni, ami a kor erkölcsi közgondolkodása szerint deviáns magatartás volt. 1867-ben az újság is megírta ezt az anekdotisztikus kis történetet, amely szerint a nazarénusok „hogy a lelkész általi keresztelést elkerülhessék, az újszülöttet almáriumba, pénzesládába eldugdossák, a ház ajtaját belülről elzárják, mint a rablók elől szokás elzárni”.¹⁰ Különösen egy bács megyei eset járt szájról szájra. „Pacséron történt, hogy a kisbíró saját önkényeskedése által, kit a bíró a bábával együtt azon utasítással küldött a nazarénus házhoz, a gyermeket a hatóság nevében a szüléktől kérje ki,

7 Szegedi Hírek. 1864. febr. 6. II. 2.

8 Szegedi Hírek. 1864. május 11. és máj. 21. szám.

9 Szöllösi 1871: 13.

10 PEIL 1867: 210.

hogy a bába keresztelés végett a lelkészhez vihessen: s midőn a házbéliek a kisbíró és a bába jöttét észrevették, hirtelen bereteszelték az ajtót – a kisbíró pedig, a diplomata szabályaiban járatlan lévén, nem tartotta szükségesnek a bíróhoz visszamenni s újabb utasítást kérni, hanem saját falusi kisbírói diplomatájával az ajtót betörte, s a gyermeket úgy vitték a keresztségre.”¹¹

A fegyverfogás megtagadásából származó konfliktusokkal kapcsolatos anekdoták a háború idején szaporodtak meg. 1878-ban Bosznia megszállásakor előfordult, hogy a fegyveres szolgálatot megtagadó nazarénust kivégezték. Voltak, akik 12 éves várfogságot szenvedtek, fegyvertagadó hitükért. 1886-ban különösen Lipták János békéscsabai nazarénus fegyvertagadási ügye járt sajtóról sajtóra, amiről az újságok is cikkeztek. Nyolc hónapos börtön, feleségének és gyermekeinek könyörgése sem tudta rávenni a fegyverfogásra. Ezért újabb egy esztendőt kapott. Az evangélikus pap is, majd ősz szülei is kérték, hogy tagadja meg hitét, de hiába, újabb két esztendővel sújtották.¹²

Ezek a történetek a határainkon túl is szárnyra kaptak. Tolsztoj, a Jasnaja Poljana-beli apostol is figyelmekkel kísérte őket. A „Mindennapra” című laikus breviáriumban, Tömörkény egyik írását idézi egy délvidéki öreg honvédről, aki visszaadja a jegyzőnek a katonáskodásért kiutalt nyugdíját. Juhász Gyula ismertetője szerint azért, „mivel ő most már megtalálta a legnagyobb kincset, a királyok királyát, aki azt mondta, hogy aki fegyvert fog, fegyver által fog elveszni”.¹³

Az első világháború idején, torokszorító mártírtörténetekké formálódtak a fegyverfogást megtagadó nazarénusok történetei. A legmegrendítőbb történet egy péterváradai eset, amelynek leírását a Szeged és Vidéke című lap így közli: Egy nazarénus tartalékoszt behívtak a 70. gyalogezredbe. „Donagelli hadnagynak, aki századparancsnoki minőségben parancsnokolt, jelentette a szolgálatbeli őrmester, hogy egy katona nazarénus, fölvette ugyan az egyenruhát, de a fegyvert nem veszi a kezébe. Donagelli sorakoztatta századát, maga elé szólította a katonát, és a katonai szabályok értelmében ráparancsolt: – Ergreift das Gewehr! (Fegyvert fogj!) – A katona vallási meggyőződésére hivatkozott, nem fogta meg a fegyvert. Donagelli parancsa háromszor ismétlődött, de a katona nem teljesítette azt. Erre a hadnagy előrántotta szolgálati fegyverét, és közvetlenül közelről, egész századának szeme láttára föbe lőtte a nazarénus katonát. A század legénységére rettenetes hatást gyakorolt a látvány. A történetek után egy órával összeült a haditörvényszék, és ítéletében fölmentette a hadnagyot azzal az indoklással, hogy a hadnagy gyors elhatározásból végrehajtott energikus tettével a legteljesebb mértékben a katonai szabályoknak megfelelő magatartást tanúsított: azzal, hogy a

11 K. P. Néhány észrevétel... PEIL. 1867. 210–212.

12 Kados–Szigeti 1988: 245. – Magyar Országos Levéltár. Belügyminiszteri Iratok, Általános. 1891. II. 13. 3875.

13 Juhász 1941: 37; Tömörkény 1963; L. Tolsztoj 1929: 43–46.

renitens emberrel végzett, csak megszilárdította a legénységben a feltétlen engedelmesség, a törhetetlen fegyelem tudatát.”¹⁴

A szépirodalomban is megjelenik ez a történet. Szántó György „A kastély” című regényében személyes frontélménye nyomán, leír egy nazarénusok ellen lefolytatott bírósági tárgyalást.¹⁵ Csikesz Sándor nagyhírű debreceni teológiai professzor, hasonló megrázó élményre tett szert.¹⁶

A legtöbb 19. századi anekdota, történet, a megtért nazarénus becsületességéről szólt, mint az átlagtól eltérő, deviáns magatartásról. Ez nagyrészt a régi bűnök megváltásából állt:

„Romhányi István és neje Torontál megyei lakosok (Csóka) nazarénus hitre áttérni akarván bevallották bűneiket. Romhányiné előbb társainak, majd a bíróságnak is bevallotta, hogy nyolc saját gyermekét ölte meg mákhéjfőzettel. Tettének oka: sok gyermeket nem akart, minden évben született egy. Férje nem is tudott a dolgról, a halálozásokat veleszületett gyengeséggel magyarázta. A bíróság elmebeli vizsgálatot rendelt el.”¹⁷

A Pesti Napló 1896. nov. 17-i száma szerint egy Bartók Mátyás nevű nazarénussá lett férfi, egy 17 évvel korábbi gyilkosságát vallja be, mivel – magyarázza a cikkíró – „a nazarénus vallás első alapföltétele... hogy a hívő minden bűntől tisztuljon meg”.¹⁸

A következő évben Csóthi Gyapjas Mihály vallotta be, hogy egy Kis Tóth István nevű embert ő ölt meg. Néha az ilyen drámai konfliktust humoros formában mesélik tovább. 1878–79-ben arról beszéltek az emberek, hogy egy rozsnयीó nazarénus kárpitos nem ütötte agyon a rajtakapott rablót.¹⁹

Néha pedig humorosan apró bűnökért is bocsánatot kértek a nazarénusok. Egy orosházi esetet említek példaként:

„Meggbánta. A napokban beállított egy orosházi gazdához egy napszámos s felmutatott egy lyukasztót és egy hidegvágót, és azt kérdezte, hogy: – Ismeri-e ezt kigyelmed? – Nem ismerem! – volt rá a válasz. – Lássá kigyelmed, ezt én magától loptam el ezelőtt 20 esztendővel, mikor bérese voltam. Most nazarénus akarok lenni, de addig nem lehetek azzá, míg ezt vissza nem adom kigyelmednek.”²⁰

A puritán erkölcs többi kötelmei is anekdotákat indítottak szárnyra. Az egyik az adott szó feltétlen megtartása volt. Egy nazarénus nő története az 1860-as években járt szájról szájra. A piacon véletlenül 10 krajcárnak mondta a 10 garast. Inkább vállalta, hogy rosszul jár, mint hogy az adott szót visszavonja. Ami-

14 Kardos–Szigeti 1988: 272–274.

15 Szántó 1965: 658–691.

16 Csikesz 1925: 77.

17 Orosházi Közlöny 1888. 1. január 1. 4.

18 „Evangélista.” 1886. dec. 1. 55.

19 Pesti Hírlap, 1879. jún. 5.

20 Orosházi Újság, 1894. 19. szám/május 13. 4.

kor rajta nevettek az emberek, azt mondta: „az én vallásom tiltja az egyszer ki-mondott szó megmásítását.”²¹

A nazarénus soha sem káromkodhatott. Ez is rokonszenvéssé tette magatartásukat. Szöllősi Antal azért igyekezett ezt is megkérdőjelezni. „Mondják... nem káromkodnak. Ezt az állítást csak erős óvakodással s fenntartással fogadjuk. Ha külön érzelmű ismertetőik által felhozott példákat szembeállítjuk, s ezzel helyi tapasztalatainkat társítjuk, azt kell hinnünk, hogy ők is csak emberek: a szó náluk sem mindig készpénz – s az ajkak és nyelv csak gyarló emberé.”²²

Ezzel kapcsolatos egy anekdota, melyet Ivanyos Lajostól még 1970. szeptember 25-én jegyeztem fel. Moravicán még a 19. század 70–80-as éveiben történt, hogy Herczeg Ferenc a falu jóvális református lelkésze egyik szombat délután pipázgatva kint állt a tornácon. Nézte, hogy hívei hogyan igyekeznek haza a mezőről ünnepelni. A paplak előtt egy kapaszkodó volt. Az egyik gazda szekere a domb alján elakadt. A gazda nagy kurjantásokkal biztatta a holtfáradt lovat, de a domb közepén végképp elakadt a kocsi. Mit volt mit tenni, elkáromkodta magát a kocsis és sűrű ütlegeléssel mégis felzavarta a szegény gebét. Amikor diadalmas arccal a parókia elé ért a gazda, odaintette Herczeg Ferenc magához a gazdát. Megállt a nagytekintélyű pap előtt illő módon, levett kalappal. Ahogy a pap ránézett, így szólt:

– Hiszen te nazarénus vagy – csodálkozott rá.

– Az vónék – pironkodott a gazda, majd csöndesen hozzátette: – Hiába, a nazarénus gazdának nem való a lu-tartás!”²³

Sok anekdota szól a megtérés minden korábbi rosszat legyőző erejéről. Szöllősi Antal a nazarénusok egyik legádázabb ellensége, a nazarénus hagyomány szerint élete végén magához hívta a makói atyafiakat és bocsánatukat kérte. Elmondta, szeretne megkeresztelkedni nazarénus módra.²⁴ A makói atyafiak szeretettel fogadták. Dicsőszentmártonban még 1970. október 13-án hallottam Porkoláb Ilona nénitől, aki akkor 87 éves volt, hogy 1906-ban Hódmezővásárhelyen hallott egy történetet, egy Vass József nevű, Rózsa Sándor bandájához tartozó betyárról, akit elfogtak és lecsuktak rablásért. A börtönben hallotta énekelni a nazarénusokat és beszélgetni kezdett velük. Megtért. Hódmezővásárhelyen lett gyülekezeti tag. Egyszer lovas kocsival Felvincre ment, ahol nagyon megijedtek, hogy a hírhedt lótolvaj megjelent a városban. Ezért bíróság elé citálták, de a vásárhelyiek garantálták, hogy nem lesz vele baj Felvincen, mert Vass József megtért és új emberré lett.²⁵

21 Kardos–Szigeti 176–178.

22 Szöllősi 1871: 12.

23 Ivanyos Lajos rf. lelkész, a Református Zsinati Levéltár igazgatója volt.

24 Interjú Nyári Józseffel 1968. okt. 26. A szerző birtokában.

25 Interjú Porkoláb Ilonával 1970. október 13. A szerző tulajdonában.

Ezek az apró, a mindennapitól eltérő történetek, híradások a nazarénusok mentalitásbeli helyzetéről, állapotáról. Volt egyszer egy olyan kor, amikor még a vallás, a hit motiválta az emberek mindennapjait. A hívőkről szóló anekdoták nem csak a nazarénusokról szólnak, mégis egy jellegzetes szeletét alkotják a nazarénusok történetének.

IRODALOM

BORSOS Miklós

1971 *Visszanéztem félutamból*. Budapest, 86–86.

CSIKESZ Sándor

1925 *A szektákról*. Theológiai Szemle, 1. 61–77.

DOBOS János

1845 *Tájékozódások a porosz ev. egyházban, s mennyire lehet a magyar honban*. Protestáns Egyház 's Iskolai Lap. 1845. jan. 5.

EÖTVÖS Károly

1904 *Nazarénusok*. Budapest

JUHÁSZ Gyula

1941 *Tömörkény István élete és művei*. Szeged, 37.

KARDOS László–SZIGETI Jenő

1988 *Boldog emberek közössége. A magyarországi nazarénusok*. Magvető Könyvkiadó, Budapest

KATONA Imre

Kisepikai prózai műfajok. In: Voigt Vilmos (szerk.). *A magyar folklór*.

K. P.

1867 *Néhány észrevétel a nazarénusokról és vándorgyűlésekről*. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1209–1214.

SZÁNTÓ György

1965 *A kastély*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest

SZŐLLŐSI Antal

1871 *A nazarénusok*. Debrecen

SZŐLLŐSI Antal

1870 *Két népszerű egyházi beszéd*. Hódmezővásárhely

TOLSZTOJ, Lev

1929 *Mindennapra*. Budapest, 1929 43–46., Osiris, 1998. 203.

TÖMÖRKÉNY István

1963 *Nazarénusok*. Szegedi Napló, 1895. nov. 7. In: *Tömörkény István: Munkák és napok a Tisza partján*. Budapest

*Jenő Szigeti***NAZARENE-STORIES FROM THE 19TH CENTURY**

Several anecdotes concerning the Nazarene community have remained from the 19th century. Rumours and stories spread about the group were motivated by the odd lifestyle and religious customs of the community that differed a lot from the usual (rejection of child-baptism, of bearing arms, etc.) Their religiosity was considered outdated, unscholarly from the aspect of majority confessions influenced by the ideas of Enlightenment, and the Nazarene-stories reflect the conflict of the Old and the new Faith.

Ujváry Zoltán

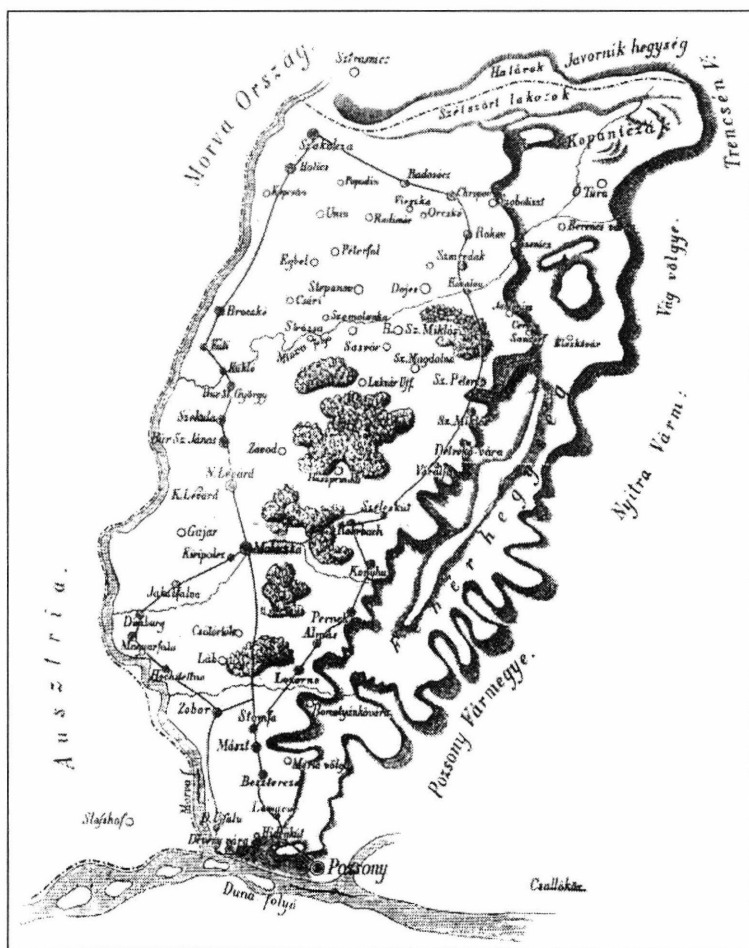
Néprajzi vonatkozások Ipolyi Arnold útirajzaiban

Ipolyi Arnold életmű alkotásai közül folklórtörténeti szempontból kétségtelenül legjelentősebb a Magyar Mythologia, amely 1854-ben jelent meg. A kiváló – akkor még fiatal – kutató az írott források lehető legteljesebb anyagát áttekintette és éppen olyan figyelemmel fordult a néphagyomány vonatkozó adataira is, sőt számos fontos mitológiai kérdésre a folklórban találta meg a választ. Ehhez tudatos, célirányos gyűjtőmunkát végzett. Mese gyűjtését a mitológia szolgálatába állította. Ilyen jelentőségű gyűjtést később már nem végzett, azonban néprajzi, folklórmegfigyelései több írásában bőséges példaanyaggal megfigyelhetők. Ezek közé tartoznak az úti beszámolóik, amelyek folytatásokban jelentek meg a Vasárnapi Ujság hasábjain. Az első sorozat *Csallóközi úti-képek* címen látott napvilágot 1858-ban. Utazásait Ipolyi a következő évben folytatta, s beszámolóit az újság 1859. és 1960. évfolyama *Fehérhegységi utiképek* címmel közölte. A *Csallóközi úti-képeket*-et a Kalligram Könyvkiadó a közelmúltban kötetbe sorolva megjelentette. Mi az alábbiakban az utazások néprajzi vonatkozásait emeljük ki.

Ipolyi beszámolóinak első cikkét utazási céljának ismertetésével kezdi. A tájékoztatót egy néven nem nevezett barátjára (Csaplovics Benedek) hivatkozva mondja: „A múlt késő nyár egyik délutánján kirándultunk barátommal Pozsonyból Csallóköznek tudományos tekintetbeni beutazására...: egyikünk Csallóköz tájszólását, helyneveit, szokásait, régieit szándékoznék feljegyezni; míg a másik régiségeit, építészeti és műemlékeit, meg levéltárait fogja majd vizsgálni.”

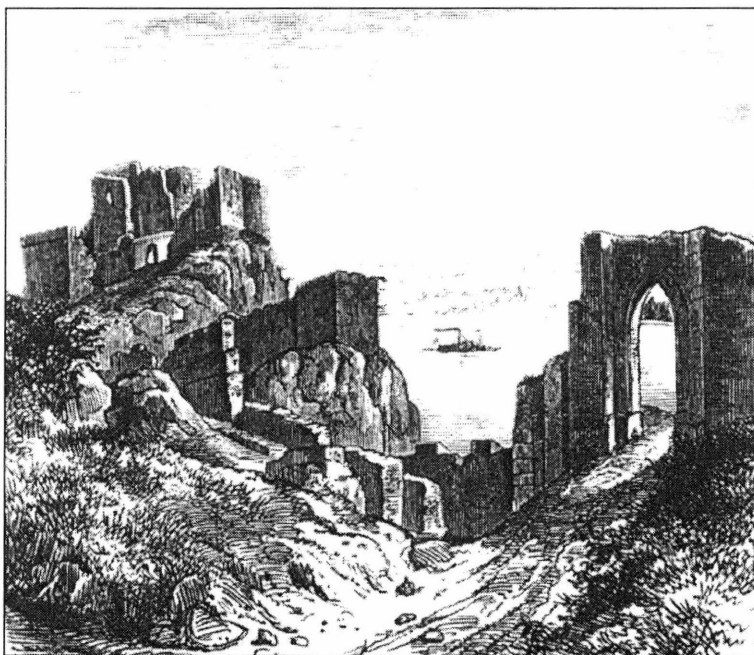
Ipolyi az első út során Csallóköz falvait járja be. Csallóköz közel állt szívéhez a Pozsony megyei Zohoron töltött évek kapcsán. A zohori plébániára 1849-ben kinevezett ifjú pap környezetében, működési körzetében érdeklődéssel fordult a néphagyomány felé, amellyel a már diákkorában elkezdett mitológiai kutatásait, a történeti forrásokat igyekezett bővíteni. A Zohoron, ebben a szlovák faluban elkezdett folklórkutatásnak eredménye saját gyűjtésként a magyar ősvallásról írt művébe, s az azt megelőző tanulmányaiba bekerült. Később, amikor Pozsony vidékére ún. conservatorrá nevezték ki (1855) hivatali teendőként is feladata volt a terület településeit végigjárni, s a műemlékeket lajstromba szedni. Ekkor már a Magyar Mythologia egy éve megjelent.

Az 1857-ben megkezdett utazásainak nem volt folklórgyűjtési célja. A két nagy utazásnak a mai fogalommal élve elsősorban helytörténeti, honismereti értéke van. A *Fehérhegységi utiképek* bevezetőjében írja Ipolyi: „nyomozzuk atyáink lépteit ... leírásunk legalább olly vidékkel foglalkozik, amelyet eddig a magyar helyirat nem csak hogy el nem koptatott, de nem is ismer.” „A kegyes olvasó ... új vizsgálat nyomán is egy olly vidékről hallhat, mellyről eddig kevés vagy épen semmi tudomása sem volt.”¹

Fehérhegység térképe az útvonalal megjelölve

1 Ipolyi 1859: 421.

Dévény vára. V. U. 1860: 232.

Ipolyi utazási megfigyeléseiből a néprajz számos adalékot értékesíthet. Folk-lór példák elsősorban a mondák, legendák köréből valók. Csallóköz múltját a mesebeli Tündér Ilona regéjéhez kapcsolja, amely az Aranykerttel függ össze. Az Aranykert Csallóköz régi hagyományos neve. A tündérek lakhelye volt, ahol az örök tavaszban aranygyümölcsök teremtek. A tündérek a vízi palotáikból a Duna közepén fekvő Jóka, vagy más néven Ilka szigetére jöttek fel, innen jártak át a Macskaréten a mogyorósi rétekre, ahol a szép királynéjukkal, Tündér Ilonával „egy agg fűzfa alatt” terítették meg asztalukat, amelyről mindenki bőségesen fogyaszthatott. Amikor a tündérek eltávoztak, a hajukból aranypor hullott: „ki mennyit bírt, annyit szedhetett abból. Nem is volt akkor sem koldus, sem szegény az egész Csallóközben.”² A mondát Ipolyi bedolgozta a mitológiájába is. Korábban a tündérekről írt tanulmányában Csallóköz-Püspöki-i regeként jelöli.³

A történeti mondák tudományos értéke kapcsán Ipolyi fontos megállapítást tesz. Hangsúlyozza, hogy a nép emlékezete nem nyúlik vissza a római időkre, a templomokra, a rablólovagokra, ezért hagyományaiiban nem szerepelhetnek. Ezeket „csak a valódi hagyomány és monda nélküli iskolai tudakosság gondolta

2 Uő. 1858: 6.

3 Uő. 1851.

ki”.⁴ Ezért nem lehet pl. Dévény híres sziklavárának mondáját népi eredetűnek tekinteti. A monda szerint Dévény egy szláv leány vagy istennő – Devina, devojna – emlékéhez kapcsolódik, vagy „valamely római Thebo által épült volna, német Theben nevével fogva.” Ipolyi véleménye egyértelmű: „Nyilván a vártörténetkéik írói gondolák ki adatszükében és beszédvágjukban; mert a nép körülményei nem ismer regét. Hogy is ismerne? A vár itt e földön régibb lakos, mint az ő őseik, kik csak később vándoroltak alája; a régi lakóknak pedig a vár és föld nagyon mostoha lehetett, hogy elhagyták vagy kivesztek, s kiveszett velök múltjának hagyományos emléke is”.⁵ Itt megemlítem *Mednyánszky Alajos* Dévény nevééről írt közlését a Tudományos Gyűjteményben.⁶ A bárónál nevelősködő Ipolyi nyilvánvalóan ismerte *Mednyánszky* munkáit. Véleményével nagymértékben azonosult. Idézzük *Mednyánszkyt*: „amit előadunk, csak okoskodás, vélekedés, és ingó talpköven épült beszéd,” azaz a vár nevének a szláv Devojna női névből való származtatása történeti alap nélküli monda.

Hasonlóan a fantázia szüleményének tekinti azt a történetet, amely szerint egy lovag egy zárdából elszöktetett kedvesével a dévényi vár „köszirt csucsán álló toronyba” menekült. Az üldözők körülvették a tornyot. A szerelmesek a Duna habjaiba ugorva lelték halálukat. Az ilyen történet Ipolyi szerint az útleírók szüleménye.

A magyar történelem egy-egy eseményéhez, királyaihoz fűződő helyi mondáknak is többnyire csak a korra vagy a személyre való hivatkozás jelenti a konkrétumot. A kapcsolódó történet a legenda, a monda világához tartozik. Ilyen helyi hagyományt ír Ipolyi Vak Béla királyunkkal kapcsolatban. Szokolca nevű városban egy nemesi kuriát büszkén mutattak neki, mondván, hogy abban a házban született Vak Béla (II. Béla, 1131–1141), aki „szülőhelye iránti hálából Szokolcát várossá emelte.” Ezzel a mondával kapcsolatban Ipolyi megjegyzése fölöttébb figyelemre méltó. Aszerint II. Béla apja „sokszor lótot-futott erre az ország határain ki és be..., könnyen megfordulhatott vagy lappanghatott itt is a hon véghatárán, akkorában viselő nejével”.⁷ A feltételezésben a lehetőség benne rejlik.

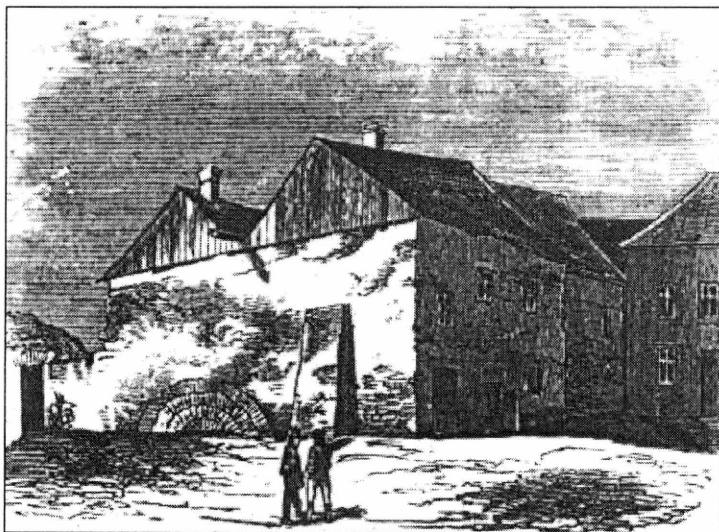
Részint a történeti mondák, részint a helynévmagyarázó mondák körébe tartozik Doborgaz nevű helységnél a Tatárülés elnevezés, amelyről a néphagyomány azt tartja, hogy a tatárjárás alkalmával az ottani üregekben, mélyedésekben, zsombékok mögött keresett menedéket a nép. „Meghúzva magukat »kukk« jelszóval jelenték egymásnak, hogy helyökön állnak, vagy hogy az ellenség érkezik. Innét ragadt volna a népre is a »csallóközi kukkó« gúnynév” (1858:114). Ez utóbbi falucsúfolóként is tekinthető. Ipolyi több hasonló példát említ.

4 Uő. 1859: 498.

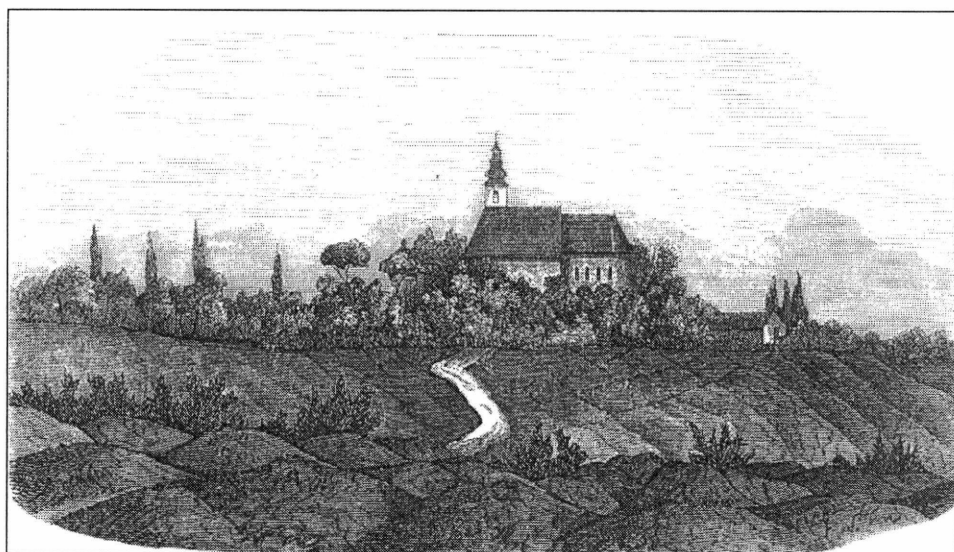
5 Uő. 1860: 233.

6 *Mednyánszky* 1820.

7 Ipolyi 1860: 125.

Vak Béla (II. Béla) szülőháza. V. U. 1860: 125.

A doborgózi pogány-sírhalmok, úgynevezett Tatárülés és Sz.-Antal. V. U. 1858: 112.

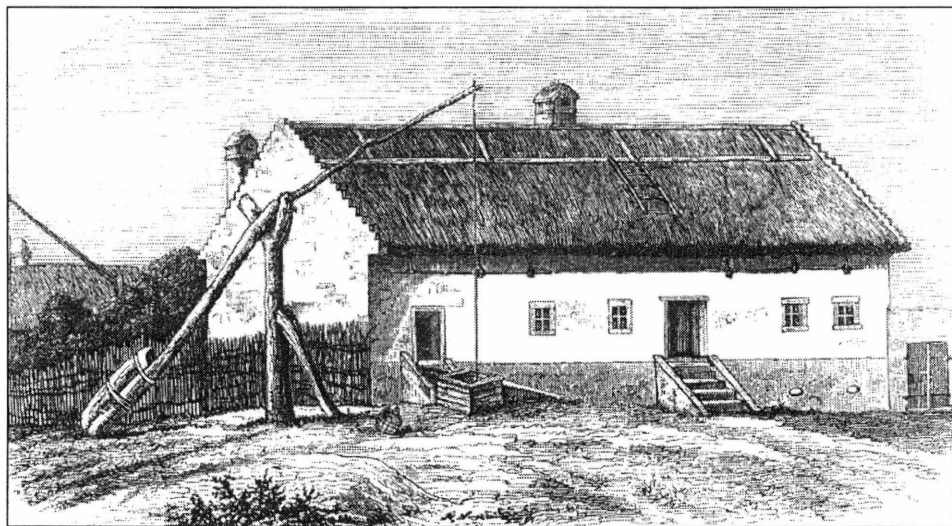
Két helynévmagyarozó monda Mátyás királyhoz kapcsolódik. Dercsika neve Györgysoka volt. Akkor keletkezett, amikor Mátyás király ott vadászott. Egy Erős György nevű kedves szolgájának azt ígérte, hogy annyi földet ajándékozik neki, amennyit az ebéd ideje alatt a lovával körülnyargal. Amikor a király megtekintette a körülfutott területet, fölkiáltott: „György sok az”.

Várkony település a »várj kun« felkiáltásból származik. Mátyás a kun szakácsának mondta, várjon addig az ebéddel, amíg a szolga visszatér.

Ipolyi egyik mondában sem talál valóságmagot. Bár nem kétséges – amint írja –, „a monda mindenkor jellemzi a népies felforgást, olykor a régi szokásokat stb. Mint itt is talán bizonyos határjelölést, adomány eredetét, s különösen Mátyás népszerűségét; benne azonban csak féligazság lappang”.⁸

Mátyás királyhoz kapcsolódik a Mad nevű faluról szóló monda is. Mátyás király kedves hársfáját, amely alatt vadászat közben megpihent, a madaiak kivágták. Mátyás a következőképpen szidalmazta őket: „csiribiri rossz madiak”. Ez a mondat rájuk ragadt, amelyet „ma sem említhet nekik senki bántatlanul”.⁹

Az „őseink”, „atyáink” lépteinek nyomozását Ipolyi utazásainak során mindig szem előtt tartotta. A falvak, városok tömör bemutatásakor figyelmet fordított a helyi történelmi eseményekre is. Néhány település kapcsán székely őslakosságra gondol. Az osztrák–morva határmenti Kukló nevű falut Küküllővel, Szekula (Szikula) helységet Székelyfalva névvel azonosítja. Hivatkozik Bél Mátyásra, aki szerint „Székelyfalva lakói mint hihetetlen gyorsaságú gyalogok, régóta kitűnőleg hadszolgálatra alkalmaztattak”. A hagyomány is úgy tudja, hogy „a hadban mindig elsők és leggyorsabbak voltak”. Ipolyi következtetése egyértelmű: „A később eltűnt Székelyfalva tehát nyilván ily határfői Székely hadtelep volt. És nem különben Kukló is, vagy eredetileg Küküllő.”

A Feketeház Fölbáron. V. U. 1858: 101.

8 Uő 1858: 90.

9 Uő 1858: 78.

Ebben a példában emocionális érzelem nyilvánul meg, amikor Ipolyi így szól: „feljajdulva kérdezzük még legfőlebb: mikor és hogy enyészett el itt is a magyar-székelyfaj?” És azután hozzáteszi: „Lépdeljünk tovább; talán valahol megint ráakadunk apáink nyomára”.¹⁰

Ipolyi az utazásai során hallott történelmi vonatkozású mondákat, anekdotákat lejegyezte. Ezek közül felidézzük Czobor Ádám gróf esetét a svéd királlyal. A történetet Ipolyi a Sasvár és Szentpéter közötti Szentmagdolna helységhez tartozó fogadalmi kápolna alapításával kapcsolatban mondja el. Czobor Ádám (†1692) „dúsgazdag nagyúr és víg cimborá volt”. A bécsi svéd követ fogadásán kijelentette, hogy „mind gazember, aki a szultán, Rákóczy és svéd király nevére poharat köszönt”. A svéd király Czobor kiadatását követelte. A gróf megszökött, birtokán lappangott. Fogadást tett, ha szerencsésen megmenekül, a „rejtekhelye előtt álló dombon kápolnát emeltet”. Beállt közkatonának a svéd király seregébe. A király előtt felfedte magát. Az uralkodó meglepődött Czobor bátorságán. Megajándékozta és hazabocsátotta. A gróf fogadását megtartotta, a kápolnát megépítette. Ipolyi megjegyzi, hogy ilyen adomákkal a Czoborokról „egész lapokat lehetne betölteni”.¹¹ Tóth Béla anekdotagyűjteményében arról a különc gróf Czobor Józsefről olvasunk, aki egész vagyonát eltékozolta, s végül egy szemétdombon megfagyott.¹²

Ipolyi az útja során meglátogatott kápolnák keletkezéséről a történeti források mellett a mondákat, legendákat is feljegyezte. Egy ilyen legenda a Mária-völgye forrásnál emelt kápolnáról szól. Egy rabló felesége nyomorék gyermeket szült. A hajdani remeték által lakott helyen egy odvas fa alatti kútforrásban fürösztötték meg. A gyermek meggyógyult. „A vidék népe hallja a csudát, áhítattal látogatja a szent kutat.” Kevés idő múlva ott kápolnát építettek és búcsújáró hely lett.¹³

A Mária-völgye búcsújáró helyről Ipolyi részletesen beszámol. Minden biztonnal helyszíni megfigyelésén alapszik az élményszerű bemutatás. „Nyáron Mária ünnepei táján gyakran még 10 000-et meghaladt az ország minden részéből, sőt a szomszéd Ausztriából, Morvából ide zárandókló mindenféle nyelvű és nemzetiségű magyar, tót, morva, horvát és német bucsusok serege. Megható sajtáságos látvány ilyenkor, mint ereszkednek le a hegyekről piros lobogóikkal, festői népies viseletükben, napbarnította arcczal egeket verdeső énekekben a »könyörögj érettünk« szünni nem akaró zsolozsmáját hangoztatva. Megtörténik ilyenkor aztán, hogy egyszerre négyféle ének is külön-külön nyelven zeng az egyház magas ívei alatt – ha nem is épen harmoniásan, de mindenesetre békésen és buzgón egymás mellett. Ez azonban csak addig tart, míg minden jövő és menő

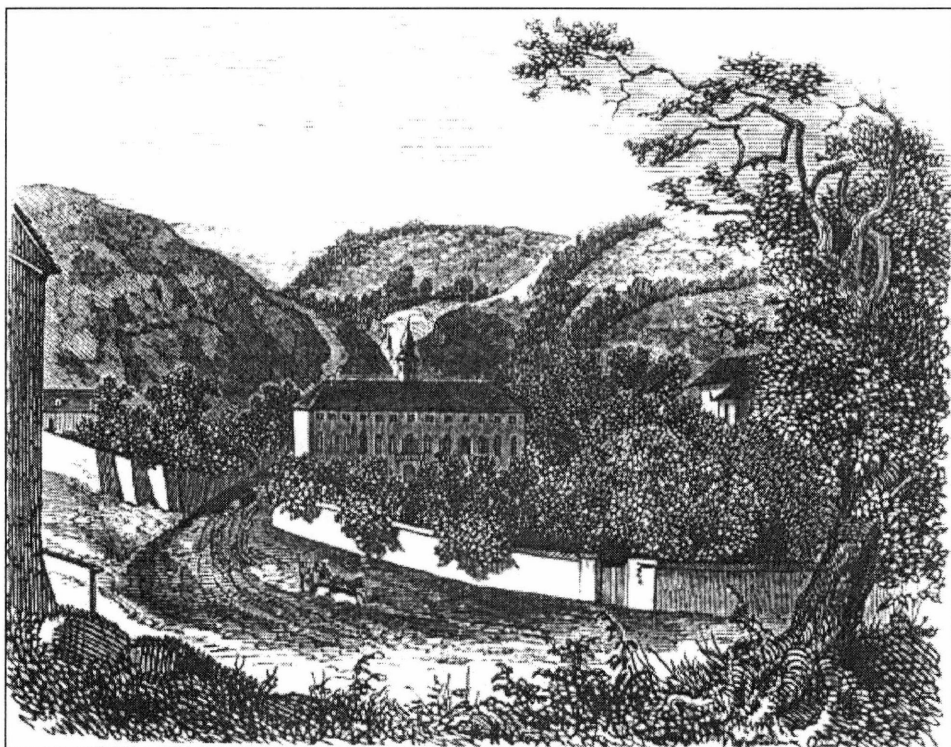
10 Uő 1860: 172.

11 Uő 1860: 173.

12 Tóth é. n.: 380–383.

13 Ipolyi 1859: 434.

sereg megviszi első üdvözetét vagy utolsó fohászatát. Azután külön csoportokba válnak, és összesereglenek ismét, mindenki saját külön nyelvén hallani Isten ígését, vagy körülveszik gyóntatóatyáik székeit. Ezalatt este lett, beállt az éj is; s ámbár olykor éjen át is tárva az egyház, de sem ez, sem a kis helység lakai nem lévén képesek helyet adni a nagy néptömegnek, – az egész hegy, völgy és erdő egy ájtatos nagy tábort képez. Mindenfélül föllobogó tüzek körül festői csapatok ülnek, alszanak, beszélgetnek, étkeznek, imádkoznak; míg a kelő hajnal első pirjával a monostor magas tornyában megcsendül a harangszó, fölserkentve a híveket a reggeli imára”.¹⁴ A leírás hitelesen kiegészíti a magyarországi búcsújáró helyekről szóló kötet Mária-völgyre vonatkozó adatait.

Máriavölgy. V. U. 1859: 436.

Ipolyi hasonlóan híres búcsújáró helyként említi Sasvárt (Sassin). A hely legendája a XVI. századra nyúlik vissza. A „kemény lelkületű férj” jobb útra téréséért imádkozott Czobor Imre alnádor felesége a Boldogasszony képe előtt. „Kérése meghallgatott, ohajtása teljesült. Példájára mások is kegyet kértek és

14 Uő 1859: 436.

nyertek a szent kép előtt, mely az úgynevezett fájdalmas Szüzet (Pièta műneve), a keresztfá tövében ülve és szent fia holt tetemét ölében tartva ábrázolja.” A kegyképet őrző templom „a búcsúsok roppant tömegét” fogadja.¹⁵ A fogadalmi legenda kiegészíti a magyarországi búcsújárásról írt kötet leírását.

Egyházkarcsára akkor érkezett Ipolyi, amikor éppen búcsú volt. „Az utazóra nézve, ki a táj népét látni s ismerni kívánja, a legjobb alkalom.” Ez alkalommal Ipolyi a búcsú résztvevőinek a viseletére fordította a figyelmét. Észrevette a viselet változását. A Karcsa vidéki viselet más, „polgáriás inkább, mint népies: a nők a hosszú ruha viseletet kezdik elsajátítani a szomszéd szerdahelyiektől, kiknek korcs ízlését szembetűnő ügyetlenséggel utánozzák már az uriaskodást szegélyező férfiak is, kiknél a népies kék posztó mellett gyakori már a tarka nyári kelméből való öltözet.” A változást Ipolyi nemcsak az öltözetben, a viselkedésben is észrevette. Egyházkarcsára vonatkoztatva írja, hogy a fiatalok „fesztelenül ölelkezve páronkint láthatni őket a táncból haza menni; míg másutt aligha indul leány és legény multságba és távozik onnét haza máskép, mint csoportosan, kiki saját nembelieit társaságában.”¹⁶

A viselettel részletesebben és általánosabban foglalkozik Ipolyi a Lefelé Szakolcától Dévényig című fejezetben. A táj lakosainak öltözetéről és lakásáról a vagyonságra következtet. A viselet – amint írja – részint „festői, ízletes szépségű”, részint pedig „végtelenül ízléstelen s idomtalan legprimitivusabb durvaságu”.

A vidék alsó és felső része közötti eltérések megállapítása kitűnő néprajzi megfigyelést mutat. A viselet alakulásában hivatkozik a divat befolyására, a divatárusra, aki „természetesen egyszerűen a házaló zsidó.”

A mintegy másfélszáz évvel korábbi megfigyelést a Fehérhegység Ausztria felőli sávjában lévő falvak viseletéről az alábbiakban közöljük.

„A leányok dus szalagu, arany s ezüst csipkés pártát viselnek fejük körül kerített hajfonadékaik fölött; de épen csak a házban és táncban nagyobbára; máskép folyvást kendőbe burkolják fejüket. Így a nők is, kiknek főköötőjét csak ritkán láthatod.

Egyéb öltözkük egyszínű zöld, de leginkább kék rázsa szoknya, melynek alját két vagy három, piros, sárga vagy kék, szélesebb vagy keskenyebb szalagszegély köríti. E fölött köznap hosszú, térdén alul érő bőrködmönt, ünnepély alkalmával prémel bélelt világos vagy sötétkék posztó, zsinóros és pitykés mentét viselnek. Egyik legnagyobb diszök még az aranyos kelméjű mellények mellett: a kilátszó fehér ruha ingujjak és gallérok, a főköötők, az ünnepies fehérkötények, többnyire mind színesen selyemmel, arannyal dusan kihimezve és kivarrva; mi a legény fehérruhájának is épen oly kelléke.

15 Uó 1860: 172.

16 Uó 1858: 31.

Fehérhegységi népviseletek. V. U. 1860: 220.

A férfiak szintén sajátos, bokáig érő hosszú fehér ködmönt viselnek; valamint az apró gyermekek is, miglen ifjakká nővik ki magukat; ekkor leteszik a praetextát és csak mint élemedett kóru gazdák veszik föl ismét a ködmön-tógát. Ezen ködmön aztán nagyobbára örökös téli-nyári viseletük, valóságos vademecum, s a nőknél még pongyola hálóköntöskint is szolgál, midőn alsó ruhájok nem tiszta. A férfi ünnepi öltözete már egyébkint itt is ritkábban a hosszú posztó-mente, mely már csak néhol divatoz, de a rövid kék kabát, mely néhány éve kezd mindinkább divni. E helyett nagy ünnepély, lakodalom, temetés, egyházi menet alkalmára különös saját, attilaféle szabásu dolmánnyal bírnak, de mely szinte már kimegy a divatból. Ezen öltöny a magyar zekétől csak abban különbözik, hogy elől zsinór-gomolódás helyett pusztán kapcsolódik. Egyébiránt a fehér szűr, kék csizma-nadrág itt is általános, valamint a föveg minden neme, egész a fekete báránybőr kucsmáig; eredetileg azonban, mint még az öregebbeknél most is látni, csupán egyszerű karima nélküli lapos szőrkalapot viseltek; de ezen egyszerű, régi, még legjellemzőbb viseletök is kényszerült a divatnak engedni. Mert senki sem gondolja ám, hogy paradoxont mondunk, ha népünk divatáról beszélünk; megvan annak is épen úgy az ő divata, mint nekünk; s ha nem is változik oly gyakran, mint a nagyvilág párisi divata, mégis nem kevésbé kiterjeszkedik még a kendővirág vagy arabeszk mustráira is. Divatárusa természetesen egyszerűn a házaló

zsidó, ki valamely kimustrált kozmánosi gyártnány nagyobb részletét tömegesen megvásárolva, ráakasztja a falu leghetykébb menyecskejére, és megvan azonnal a kelme dívata; mit itt a szláv „*ne vidaně*” azaz: „még nem látott,” műkifejezéssel értenek. Mindamellet, úgy látszik, hogy ez szintén csak a XIX. századi civilisatio danausi ajándéka. Mert meglehetősen biztosságú adataink szerint fölvehető, hogy a jelen századelejéig népünk viselete talán 8 századon át is, csak igen keveset változott.

A vidék felső részén a viselet kevésbé eltérőbb, különösen a nőknél, kik rövidebb rókatorkos ködmönt, hosszufátyolos kendőket viselnek, s általában izletesebben öltöznek. A férfiak világos molnárkék színű posztó ruhát és kivágottabb galléru ködmönt hordanak. Néhol, s az öregebbeknél még sokhelyütt, a ködmön hátán gallérkint itt is egy egész báránybőr csügg le, fejestől lábastól; mi első tekintetre meglehetősen vadonszerű, majd pedig igen comicus látvány. Mint viseletök, úgy lakások is kitűnőleg jólétre mutat; csupán sárból gyurt vagy faházak kémény nélkül, mint ez a felső szláv vidéken otthonos, itt a legnagyobb ritkaságok közé tartoznak. Ellenben épen nem ritkák, sőt olykor egész utcákat képeznek a szilárd anyagu zsindellyel és cseréppel fődött házak, belül pallókkal, bolthajtással vagy stucaturral ellátva; a függönyös ablakok közt virágcserepek, a házak előtt kis kertek és fasorok azután többnyire igen kedves kinézést nyújtanak”.¹⁷

Ipolyi figyelmét nem kerülte el a népi építészet sem. A szlovák falvak házairól írja, hogy azok színesek, tarka kinézésűek, vörös színű virágokkal, tulipánokkal vannak díszítve. Egbelen és Csáriban majd minden ház külső homlokfala különböző színnel van befestve. „világos és sötétvörös, sárga, zöld, kék színű házak, ezen színek minden árnyalataiban, egymást váltják”.¹⁸

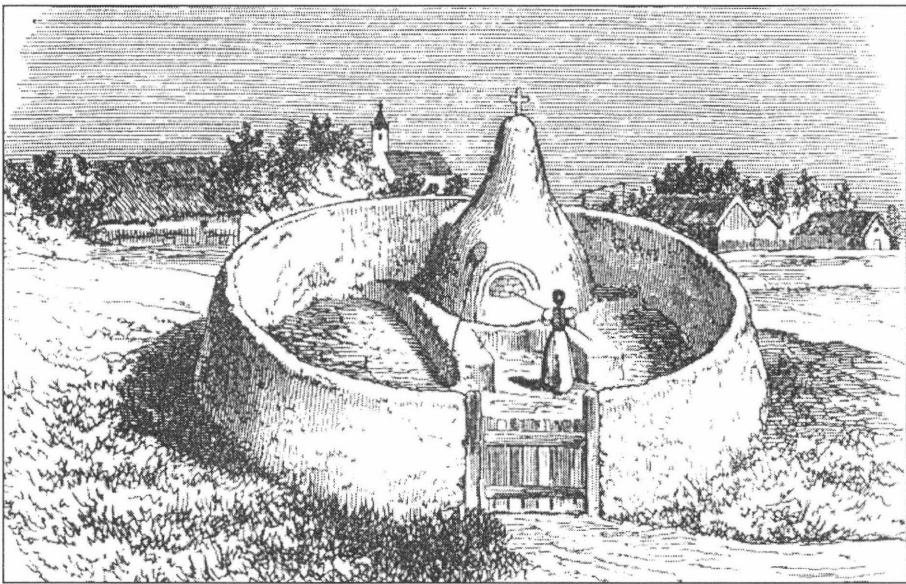
Hasonlóan bemutatja a habánok épületeit. A Csehországból, Schwarzwaldból (Fekete-erdő) menekült „valláscommunita” habánok Lévárdra települt közössége a többi lakostól elkülönülve négyszögű tág udvarú házakban „közösön éltek: képességük, tehetségeik és bizonyos általok kitűnően gyakorlott mesterségek szerint dolgozó- és tanulótermekben felosztva, külön a nők és férfiak. Munka után éjjelre minden családnak a házfödele alatt volt kis külön kamrája, melyben lakott. A padlásan elhelyezett ezen lakokat bámulja mindenki. Valami egyszerűbbet, takarékosabbat gondolni sem lehet. A magas nagy fődél a mint szalmával födetik, úgy a szalma mindjárt kívülről és belülről jól gyurt földdel betapasztatik. Kívülről ezen tapaszra ismét szalma-zsupot alkalmaznak vékonyabb rendben ráragasztva; miáltal igen csinos födelet nyert a ház, míg belől a tető kitapasztott oldalai kifehérittetnek, és vékony közfalakkal kis lakszobákra osztatnak. Ezen ugynevezett habanfödelek még azon előnnyel is bírnak, hogy a kitapsztás által tökéletesen tüzellensek és leéghetetlenekké válnak” (1860:183). A habánok – írja Ipolyi –, szigorú közösségi szabályok szerint éltek. Aki azokat áthágta,

17 Uő 1860: 319.

18 Uő 1860: 162.

„legkeményebb büntetésnek vettetett alá: közönségesen az udvar közepén álló oszlophoz kötve megvesszőztetett s összeköpdöstetett, de a közönségből is kizárattott, mégis inkább az erdőbe elbujdosva éhen halt meg a magányban, mintsem hogy más emberek társaságába lépett volna”.¹⁹

Néprajzi szempontból külön is figyelemre méltó a csallóközi kenyérsütő kemencék bemutatása. Ipolyi Csallóköz régi jellegzetességének tekinti azokat a kenyérsütő kemencéket, amelyeket a házaktól kissé távolabb, a kertek közt építettek. Ezek sárból készült, fallal körülvett kupos építmények. Tulajdonosaik „fizetés mellett többeknek is átengedik használatul, vagy haszonbérbe adják”.²⁰

Csallóközi kenyérsütő kemence. V. U. 1858: 40.

Ipolyi néprajz, főleg folklór iránti érdeklődése mutatkozik meg útleírásainak számos kisebb-nagyobb adalékjában. Az elmondottakhoz említünk még néhány példát.

Szentpéter falvának lakóitól nem tanácsos megkérdezni, hogy a helyén áll-e még a falu melletti hegy. Az anekdota – falucsúfoló – szerint a hegyet, amely „a napvilágnak is útját állta”, a lakosok odább akarták húzni. E célból levették a harang kötelét. Azt a hegy derekán egy fenyőfához kötötték. „A falu nagyja és apraja rá csimpeszkedik; húzzák, ki hogy bírja.” A kötel elszakad, az emberek fenékre esnek.²¹

19 Uő 1860: 184.

20 Uő 1858: 40.

21 Uő 1859: 507–508.

A vajkai vadászról szól az a történet, amely szerint az illető puskájában bennmaradt a puszkavessző. A kiálló részét a vadász a lova farkához, a puska agyát egy fatörzshöz erősítette. Amikor a puska elsült, „a kilőtt puszkavessző töltéssel együtt keresztülment a ló hasán, s a vadász vad helyett elejtett lovát vitte haza”.²²

Kiripolcra „a vidék nagyja és kicsinye” úgy tudja „hogy ott disznók patkolják a lovakat”. Ennek a megfejtése Ipolyi szerint: a falu kovácsának a neve „tótul disznó, azaz *Szvinya* volt”.²³

Végül megemlíti még azt az irodalmi legendát, amelyet Bornemisza Péterhez kapcsolódva számosan idéznek, így Ipolyi is. Először Bod Péter Magyar Athenasában olvasható, amely szerint Bornemisza „nyolc forintokkal indult el Magyarországról idegen országokra tanulni; nyolc esztendőig oda lakott Olasz, Francia és Német országokban, látásért, hallásért, nyelvek és egyéb szükséges tudományoknak tanulásokért, s mikor a házába visszajött, akkor is nyolc forintja volt, nem több vagy kevesebb”.²⁴

Ipolyi Arnold utazásairól készült jegyzeteinek az adatait több tudományág hasznosíthatja. Bőséges anyagot talál bennük a történelem, a műtörténet, az építészet, honismeret és a néprajz kutatója. A közlések jelentőségét kiemeli az, hogy a szerző személyes megfigyelője volt a falvak, városok nevezetességeinek, a helyszínen tájékozódott, helyi dokumentumokat megtekinthetett, élőszóbeli gyűjtést végezhetett. Néprajzi szempontból különösen fontosak az adalékok, hiszen közel másfél évszázaddal korábbi állapotra utalnak. A közölt mondákat, anekdotákat, legendákat aligha lehetne ma már az élő hagyományban megtalálni. A viselet, az építkezés is nagymértékben megváltozott, nem is szólva a terület falvainak nemzetiségi átalakulásáról.

Nagy jelentőségű eredményt hozna, ha Ipolyi útvonalát követve az ő általa kitűzött szempontoknak megfelelően napjainkban tennék kutatóutat a két útvonalon, Pozsonytól Szokolcáig és vissza Szokolcától Dévényig.

22 Uő 1858: 102.

23 Uő 1860: 195.

24 Uő 1859: 484.

IRODALOM

IPOLYI Arnold

1851 *Tündérek a magyar ősvallásban.* In: Új Magyar Múzeum, 1851.1858 *Csallóközi úti-képek.* In: Vasárnapi Újság, 1858.1859 *Fehérhegységi utiképek.* In: Vasárnapi Újság, 1858.1860 *Fehérhegységi utiképek.* In: Vasárnapi Újság, 1860.

MEDNYÁNSZKY Alajos

1820 *Dévén Várának Omladékai.* In: Tudományos Gyűjtemény, 1820. X.

TÓTH Béla

é. n. *A magyar anekdotakincs.* Budapest*Zoltán Ujváry***ETHNOGRAPHIC CHARACTERISTIC ARNOLD IPOLYI'S
TRAVEL-NOTES**

Besides the ethnographical datas related to the main work of Arnold Ipolyi, the Hungarian Myhhology, a large amount of ethnographical and folklore observations can be discovered in his journey reports as well. These reports were publisher in the magazine called „Vasárnapi Újság”, between 1858 and 1860. The author of the article reviews these reports, and its ethnograptic references.

Most of the ethnographical datas comes from the legends, anecdotes, folk prayers, but the published maps, pictures (folkwear, architecture) are also regarded as valuable sources for the ethnography.

ISMERTETÉSEK

Magyar Néprajz II. Gazdálkodás. Akadémiai Kiadó, Budapest 2001. Főszerkesztő: Paládi-Kovács Attila, 1171. lap

Kemecsi Lajos

A néhány évnyi kényszerű szünet után az utóbbi években szerencsésen felgyorsult megjelenésekkel, mára az első kötet híján teljessé vált a *Magyar Néprajz* kézikönyv sorozat. Utolsóként jelent meg az anyagi kultúra nagy egységeit a *Gazdálkodás* cím alatt összefoglaló vaskos kötet 2001-ben.

Egy ilyen nagy formátumú, összefoglalás szándékával írott munkának az ismertetése egyszerre hálás és nehéz feladat is egyben. A recenzens érdeklődésének megfelelően törekedhet az ismertetendő részek közti súlyozásra. Azonban mindig ott áll előtte a lehetőség, hogy a terjedelmi korlátokra, illetve a rendkívül sokrétű anyagfeldolgozásra hivatkozva egyes részeket egyáltalán nem, másokat éppen csak érintőlegesen említve szerepeltet. Magam is élni fogok ezekkel a lehetőségekkel a kötet fejezeteinek ismertetése kapcsán.

A kötet előszavában a főszerkesztő Paládi-Kovács Attila is felhívja a figyelmet az 1934-ben megjelent *A magyarság néprajza* összefoglalás ugyancsak II. kötetének előkép jellegére. Ebben a *Tárgyi néprajz* című kötetben szerepel Györffy István fejezete, amelynek címe is megegyezik a most ismertetendő kötetével. Györffy ebben a fejezetben az ún. „*ősfoglalkozások*” mellett a „*földművelés*” és a közlekedés tárgyi néprajzának korabeli eredményeit is összefoglalta. Ez a munka maradt aztán egészen a most megjelent kötetig a téma egyedüli összegző jellegű feldolgozása.

A *Gazdálkodás* kötet előszavában Paládi-Kovács Attila megfogalmazta a kötet célkitűzéseit és jellegét is röviden. A korábban említett *A magyarság néprajza* vonatkozó II. kötetéhez hasonlóan ebben az összefoglalásban is a fő hangsúlyt a rendszerező, leíró témabemutatásra, szinoptikus áttekintésre helyezték a szerzők. A korábban megjelent anyagi kultúrával foglalkozó kötetektől eltérően nem volt megjelölt cél a történeti folyamatok részletes elemzése. „Fókuszában a 19–20. század fordulójának, a 20. század első felének változó paraszti gazdasága és anyagi kultúrája áll.” A kötet fejezeteinek szerzői törekedtek ezen általánosan megfogalmazott kereteket figyelembe venni, de alkalmanként kénytelenek voltak korábbi korokra visszautalni. S bár a sorozat zárásaként megjelenő készülő I. kötetben lesz olvasható az anyagi műveltség korszakait, a történeti alakulás menetét elemző rész, ebben a fejezetben is szerves részét alkotják a történeti változásokra utaló elemzések az összefoglalásnak. A kötet előszavából kiderül a szerkesztést gátló tényezők összetettsége, illetve a szerzői gárda kényszerű változásai.

Az igény hasonló mélységű szintézisre már évtizedekkel ezelőtt megfogalmazódott. A részeredmények, a *Magyar Néprajzi Atlasz* anyagának publikálása, a lokális és tematikus tanulmányok folyamatosan gyarapodó száma azonban érzékeltette, hogy a szakterület eredményeinek korszerű összefoglalása nem késhet tovább.

A kötet címrendszere rendkívül jól tagolt. A részcímen belül egészen a szakaszcímekig rendszert alkotva közvetítik a tárgyalt tematikus egységek súlyát, kutatótságát. A kötet célkitűzései között nem szerepel a vonatkozó folklórismeretek bemutatása. Ennek ellenére a szerzők majd minden fejezet elemzésénél élnek a sajátos források alkalmazásának lehetőségével, illetve több al-

kalommal igen helyesen utalnak a folklórelemekre. Hasonlóan szerencsésnek tartom a szépirodalmi művekben található adatok gazdag tárházának felhasználását is. A fejezetekben szereplő Tömörkény, Krúdy, Szép Ernő, Sinka István, Jókai stb. művekre történő utalások jelzik a néprajzi kutatások forrásainak sokszínűségét. A folklór, illetve szépirodalmi idézetek segítségével a kötet stílusa – bár a sokszerzős vállalkozás miatt különböző mértékben – nem veszítve tudományos jellegéből, gördülékeny és érzékletes. Mivel a kézikönyv nem pusztán szaktudományi hasznosításra, hanem szélesebb körű érdeklődésre is jogosan igényt formál, az ilyen stílusú feldolgozás különösen eredményesnek ítéhető.

A kötet négy nagy szerkezeti egységre tagolt. Az első, amely a „természeti gazdálkodás” címet viseli, gyakorlatilag a korábbi terminológia szerint értelmezett ösfoglalkozások egy részére vonatkozó témákat foglalja össze. Gunda Béla részben a kötet számára készített, illetve a szerkesztők által átdolgozott korábbi munkái szólnak a vadnövények gyűjtögetéséről, a vadászatról és a méhészetéről. A szövegek átalakítását a szöveget gondozó Szilágyi Miklós végezte el, míg a hiányzó paraszti méhészetéről szóló részt Kotics József írta. A vadnövények gyűjtését tárgyaló rész szerkezete a különböző növények szerint épül fel. Az összefoglalás szemléletének megfelelően Gunda Béla részletesen tárgyalja a gyűjtögetés jogszokásait is, az archaikusnak tekintett kultúrelemek mellett. A vadászatról írottak között helyet kapott az ún. úri vadászat jellemzőinek bemutatása is, miként a vadászmágia elemei is olvashatóak ebben a fejezetben.

A halászatot tárgyaló fejezet Szilágyi Miklós és Solymos Ede munkája. Mindketten a terület szakértőjeként a hagyományos halászati technikák és eszközök alapos összefoglalásán túl a kapcsolódó társadalom-néprajzi, intézményi háttér bemutatására is vállalkoztak (pl. a halászati jog kérdésköre terén). A különböző halászati üzemmódok között az 1970-es évekig követik a változások menetét.

A kötet második nagy fejezetét a paraszti gazdálkodás nagy területeiről készült összefoglalások alkotják. Paládi-Kovács Attila a parasztagazdaságok jellegét, ökonomiai típusokat röviden összefoglaló bevezető alfejezete után a Petercsák Tivadar által írt erdőgazdálkodási ismereteket tárgyaló egységgel indul a kötet legterjedelmesebb része. Külön értéke az erdőhasználatot bemutató munkának, hogy a néprajztudomány által időszakonként alkalmanként periférikusan kutatott kismemesi, közbirtokossági viszonyokat is tárgyalja.

A rétgazdálkodási fejezetet a téma monográfiáját is készítő Paládi-Kovács Attila írta, aki a birtokviszonyok, a szénacsinálás és eszközei, illetve a munkaszervezeti formák mellett a széna tárolására használatos épületek bemutatását is elvégezte. A földművelés részen belül a leghosszabb fejezet a Balassa Iván által megírt gabonatermesztést tárgyaló. Az eke és a szántás monografikus feldolgozására támaszkodó összefoglalásban szerepet kapnak a különböző rítusok, szokások és hiedelmek is. Paládi-Kovács Attila a szántóföldi kapáskultúrák című fejezetben a kukorica, a burgonya, a dohány és a napraforgó mellett a különböző köztes növényeket is tárgyalja. A kertészkedés, illetve a kerti növénytermesztés ismereteit a Szilágyi Miklós által megírt fejezet nem csupán a hagyományos parasztagazdasági keretek között vizsgálja. A szerző tárgyalja az iparszerű német és bolgárkertészek tevékenységét is, a szántóföldi káposzta-, dinnye-, hagyma- és fűszerpaprika-termesztést követően.

Szintén a téma kiváló ismerőjeként készítette el a kötet lektoraként is kiemelkedően fontos munkát végző Andrásfalvy Bertalan a gyümölcskultúráról szóló alfejezetet. A rövid történeti áttekintésen túl a gyümölcs mint áru és a gyümölcs sokrétű hagyományos felhasználásának módjai is bemutatásra kerülnek. A szőlőművelés és borászat gazdag kutatási eredményeinek összefoglalását Égető Melinda a történeti változások elemzésével kezdi. A termelés helyszíneinek, az ültetvény gondozásának és a hagyományos művelési módokhoz tartozó eszközkészletnek rövid bemutatása után kitér a bor szerepére a táplálkozásban is.

A harmadik nagy egysége a kötetnek az állattartás különböző ágazatait, változatait mutatja be. A történeti-földrajzi típusok és rendszereket is elemző bevezetőt, illetve a ló-, a baromfi- és a szarvas-

marhatartást tárgyaló részeket a kötet főszerkesztője, Paládi-Kovács Attila írta. A fajtaváltás jellegének kutatási eredményei és a legeltető, illetve istállózó tartás sajátosságai közötti összefüggéseket részletesen bemutatja a szerző. Állattartásunk egy sokáig marginálisnak tekintett részéről, a szamártartás jellemzőiről és speciális haszonvételeiről is találunk a fejezetben adatokat. Szabadfalvi József készítette el a kézikönyv számára a juh- és a sertéstartás összefoglalását. A paraszti, uradalmi és a magatartó juhászat jellemzői mellett olvashatunk a változatos pásztoréptípusokról is. Külön rövid fejezet tárgyalja a kutya- és macskatartás néprajzi hagyományait a kötetben.

A *Magyar Néprajz* kézikönyv közlekedés-, szállítás fejezetrészeinek megírását két szerző végezte el. A híradás, jeladás és az emberi erővel végzett teherhordás, illetve a szárazföldi közlekedés nagy egységeinek összefoglalását Paládi-Kovács Attila, míg a vízi közlekedésről tudottakat Gráfik Imre rendezte rendszerbe.

A *Hírközlés, jeladás* fejezet írásakor Paládi-Kovács Attila talán ezen résznél támaszkodhatott legkevésbé újabb kutatások eredményeire. Legrészletesebben a pásztorok sajátos jelrendszereit ismeri a szaktudomány Gunda Béla és Szabadfalvi József kutatásai nyomán. A különböző hír- és jeladási módon rendszerezésénél a szerző megkísérelte a leginkább elfogadott rendszert alkalmazni, szándékosan leszűkítve az idetartozó jelek csoportját.

A közlekedés fejezet talán legmostoháiban kutatott részterülete a személyi közlekedés témaköre. Paládi-Kovács Attila az általa írt fejezetekben messzemenően törekedett a minél alaposabb nyelvészeti, etimológiai adatok felhasználására. A domináns teherhordó módok elhatárolódásának igazolása mellett a fejezetben a szerző hangsúlyozza az átmeneti zónák és az újítások terjedésének tanulságos jellegzetességeit is. A testrészek szerinti felosztás – hazánkban és külföldön is elfogadott szisztémája – helyett, és a tevékenységszférákat követő beosztást is elvetve a különböző tárgycsoportok jellegét, anyagát, azaz elsősorban a tárgyat figyelembe vevő felosztást alkalmazza a kötetben.

A *szánok* különböző jellemzőit tárgyaló alfejezetben a szerző a nyári és téli szánokat egyaránt tovább osztotta kézi (gyalogszán), illetve ígás szán csoportokra. Az alaptípusnak számító, ún. *teljes* vagy *egész szán* alkalmazási formáinak bemutatása mellett a szerző hosszasan elemzi a *kettős szán* elterjedését és használatát is.

A közlekedés és a teherhordás évszázadok óta legfontosabb eszközei a négykerekű járművek voltak. A fejezetben a leghosszabb rész, illetve a legtöbb kisebb tematikai egység ezekkel a járművekkel foglalkozik. A négykerekű járművek osztályozását a meghatározó fontosságú alkatrészek alapos elemzésével végezhetjük el.

A csúszó eszközök vontatásának kutatása, hasonlóan a kerekes járművekéhez, a fogatolás kiterjedt és önmagában is alaposan kutatott témájához kötődik. Az *Állattartás* fejezetben tárgyalt haszonvételi formák és a fogatolás jellemzőinek különválasztása lehetővé tette a felesleges ismétlődések elkerülését.

A fogatolás kutatásánál az egyik leggyakrabban vizsgált téma az ökor-ló váltás lezajlása. Ennek az időben hosszan elnyúló folyamatnak az eredményeként jelentős táji differenciálódás alakult ki, a statisztikai adatokkal igazolhatóan. Paládi-Kovács Attila részletesen elemzi a Kárpát-medencében használt fejlett *mariga*-forma, a *rámajga* változatait.

A magyar paraszti ígás lószerszámok bemutatásánál a *szügyhám* kizárólagosságának említése mellett jelzi a kivételt, a hidegvérű ígáslovakon elsősorban városokban alkalmazott *nyakhám*, *vállhám* ismeretét.

Gráfik Imre a munkafolyamatok részletes bemutatására helyezve a hangsúlyt tárgyalja a vízi szállítás és közlekedés elemeit. Miként a szárazföldi közlekedés és teherhordás esetében, úgy a vízi járműveknél is megfigyelhető némi párhuzamosság a korábbi fejezetekkel. A Szilágyi Miklós által frott alapos *Halászat* című részben, külön egység tárgyalja a vízi közlekedésszervezőket. Természetesen elsősorban a halászok által használt ladikok és csónakok jellemzőit, illetve használatuk módját ismerhetjük meg innen.

A Gráfik Imre által készített összefoglalás második egységét a csónakok és ladikok ősi és általánosan alkalmazott eszközei alkotják. A vízi közlekedésben betöltött jelentőségének megfelelően alaposan tárgyalja a fejezet gerincét alkotó fahajózás témáját a szerző. A fahajók szerkezeti változatainak részletes bemutatása után az összefoglalás adós marad a felszerelés elemeinek alaposabb bemutatásával.

A szerző megismerteti olvasóit az ereszkedés három lehetséges változatával: *egyszerű ereszkedés, ereszkedés evezéssel* és a legkomolyabb szaktudást igénylő, *csendesítővel történő ereszkedés*szel. Gráfik Imre a hajósok életkörülményeit, társadalmuk jellemzőit is részletesen bemutatja összefoglalásában.

A szintetizáló igénnyel készülő munkák minőségét alapvetően meghatározza azok készítőinek felkészültsége. Miként *A magyarság néprajzában* Györfly István összefoglalását is jellemzi, hogy a korabeli szakirodalmi előzmények biztos ismerete mellett a saját kutatásainak gazdag anyagát is felhasználta műve megírásakor, így valóban kimagasló és évtizedekre ható szintézist készített. A megjelent összefoglalás egyes részeit elkészítő szerzők is szakterületük elismert kutatói, akik sok esetben elsősorban saját kutatásaik eredményeire támaszkodhattak munkájuk során.

Természetes, hogy minden könyvnek, így a szaktudományi – jelen esetben néprajzi – kiadványoknak is a legfontosabb része a folyószöveg. Viszont szaktudományunk a főszöveghez szorosan kapcsolódó jegyzetek és illusztrációk szerepét változóan értékeli. Sajnálatos tény, hogy a néprajzi kiadványok többségében az illusztrációk közül elsősorban a fényképek minősége, rendszerint komoly kívánnivalókat hagynak maguk után. *A Magyar Néprajz* kötetekben – korábbi recenzensek értékelése szerint is, viszonylag kevés a fényképes illusztráció. Véleményem szerint a *Gazdálkodás II.* kötet ebből a szempontból jó helyzetben van. A fejezetekhez tartozó fényképek száma és minősége a kötet belső arányainak megfelel. A legfontosabb és közismert fényképek mellett korábban nem használt informatív fotók is láthatók a kötetben.

Az informatív ábrák lehetőségeit különösen jól kihasználják a szerzők. A leginkább jól hasznosított kiegészítők azonban a térképek. A kötetben szereplő térképek a Magyar Néprajzi Atlasz adatainak felhasználása mellett a legtöbb esetben a szerzők saját kutatásainak eredményeire épülnek.

Bár eltérő hivatkozási módot használtak a fejezetek szerzői, az nyilvánvaló, hogy rendkívül gazdag a felhasznált szakirodalom. Mivel a szerzők többsége következetesen utalt a szomszéd népi, illetőleg akár távolabbi párhuzamok, jelenségek szerepére, egyértelmű, hogy a vonatkozó nemzetközi szakirodalmat is felhasználták munkájuk során. Minden összefoglaló jellegű munka küzd azzal a kihívással, hogy a tárgyalt téma milyen mélységű bibliográfiáját tartalmazza. Megítélésem szerint értelmetlen lenne egyes hiányzó kisebb cikk, tanulmány említésének számonkérése. A kutatástörténeti összefoglalások sokkal inkább alkalmasak az ilyen jellegű szemléknek. A legfontosabb irodalom említésén túl a szerzők rendkívül kiterjedt könyvészeti háttérmunkát végeztek. Ez esetükben természetes is, hiszen többségében a téma legjobb ismerői végezték el a magyar néprajztudomány számára példaértékű feladatot a kézikönyv számára. A felhasznált források között publikálatlan levéltári iratok is szerepelnek. Ezzel kapcsolatban viszont egy apró megjegyzéssel élnek a kötet rövidítésjegyzékével kapcsolatban. Szerencsés lenne a Magyar Országos Levéltárból származó iratok őrzési helyének nevét a már évek óta hivatalos MOL rövidítéssel megadni, igazodva más szaktudományok gyakorlatához.

Végezetül megállapíthatjuk, hogy a *Gazdálkodás* kötetben szereplő fejezetek teljesítik az összefoglaló jelleg iránti elvárásokat. A szerzők munkájukban saját szerteágzó kutatásaik mellett rendkívül alaposan felhasználták az utóbbi hatvan év kutatásainak eredményeit, miáltal a korábbi kézikönyvnel teljesebb és lényegesen árnyaltabb összefoglalást készített. Az összefoglaló igénnyel messzemenően összefügg, az esetleges bizonytalanságok megválaszolatlan kérdések tárgyszerű bemutatása is. Ez nem pusztán a szakmai problémák jellegének megvilágítását szolgálja, hanem a továbblépés irányait is befolyásolja. A 2001-ben megjelent összefoglalás révén megállapíthatjuk, hogy a szaktudomány lezárt egy periódust az anyagi kultúra terén és a kutatások folytatásával egy új korszakot lehet nyitni ezen a területen.

„Népművészeti örökségünk” – sorozat

Flórián Mária

A 18–19. század fordulóján, miközben az etnográfusok múzeumokba gyűjtötték és elemezték a népművészet körébe vonható tárgyfeleségeket, a művészek, Malonyay Dezső szervezésében, fényképekkel és színes akvarellekkel illusztrált vastkos köteteket jelentettek meg *A magyar nép művészetéről*. A sorozatban Erdély, a Dunántúl egyes tájai és összevontan néhány északi megye kapott kötetet, a történeti Magyarország felvidéki megyéinek, a Dunántúl jelentős része és az Alföld szemléltetésére már nem került sor. A néprajztudomány azóta számos tárgyismertetésben, elméleti tanulmányban foglalkozott a népművészet különböző ágaival, stílustörténetével, korszakai-val, tájegységeivel, következtetései azonban nem tekinthetők lezártak az idevonatkozó tárgyi anyag minél teljesebb feltárása, közreadása nélkül. Így merült fel a gondolat: a magyarok és a Magyarországon élő nemzetiségi csoportok népművészetének megközelítőleg teljes bemutatása.

A tervezett sorozat egyes köteteinek elkészítésében a helyi intézményrendszerrel rendelkező megyékre, megyei múzeumszervezetekre számított az Európa Könyvkiadó, amikor 1980-ban felvállalta, hogy – *Népművészeti örökségünk* sorozattal – kiadja Magyarország mai 19 megyéjének gazdagon illusztrált köteteit. Eddig, 1987 és 2002 között, 8 kötet jelent meg.

A sorozat elsődleges célja a „hagyományos életforma” keretei között élő, a városiasodás hatásától még kevésbé érintett, parasztság eddig nem publikált, a megyei múzeumokban, magángyűjteményekben és a Néprajzi Múzeumban rejtőzködő, esztétikai értékkel rendelkező hétköznapi, használati tárgyainak és az ünnepekhez illő, díszes tárgyainak közzététele volt. A népművészeti emlékeknek az egész magyar nyelvterületre kiterjedő számbavétele megyénként változatos, tájanként jellegzetes különbségeket eredményezhet, eddig háttérben maradt tájakra, műhelyekre, műfajokra terelheti a figyelmet. A sorozatszerkesztő Hofer Tamás az első kötet előszavában megfogalmazta, hogy a sorozat: „Képben, rajzban, leírásban minél több tárgyi emléket kíván hozzáférhetővé tenni, ebben az értelemben tehát a sorozat kötetei forráskiadvány-értékűek. A tárgyak mellett közreadja a rájuk vonatkozó, részben szakkiadványokban rejtőző, részben újonnan összegyűjtött ismereteket.”

A kötetek szerkesztésében eleve nem törekedtek merev egyöntetűsége, hiszen tájanként eltérőek a történeti adottságok, és eltérő a kötetek szerzőinek érdeklődése, szemléletmódja is. Azonos a kötetekben, hogy valamennyi megyei összefoglalásban – egy átfogó történeti, táji bemutatkozás után – a 19. század eleje és a második világháború közti időszak „polgárosodó” parasztságának falusi tárgyairól van szó. Az új, kapitalista, polgári világban reménykedő, de az előző generációk alatt kifermálódott, korábbi értékrendszert öröklő parasztság egyes csoportjai különböző kulturális utakat jártak be. A Dunántúl korán polgárosodó tájaihoz képest az ország más vidékein még nagyrészt önállósra alapozott, régiesebb paraszti egyszerűségben éltek, másutt a prosperáló parasztságok növekvő önértékehez fűződött a népművészet virágzása. Megint más vidékek városiasodtak, jellegtelené váltak öltözködésükben, lakáskultúrájukban, ünneplő szokásaikban egyaránt.

Az első kötetek éppen abból az országrészből jelentek meg, amelyik a Malonyay-sorozatból kimaradt, és amelynek népét a magyar parasztság legnagyobb, központi csoportjának, a „legmagyarabb tájnak” tartják, az Alföldről. A *Szolnok megye népművészete* kötet 1987-ben jelent meg (szerkesztette: Bellon Tibor és Szabó László, 445 oldal, 596 fekete-fehér és színes kép). A megye felöleli a Tisza és a Zagyva folyó mentének jelentős részét. Szerzői, bár abból a szempontból indultak ki, hogy a szép tárgyak milyen szerepet töltenek be a parasztság környezetében, lakásában, gazdasági eszközeiben, ruházatkódásán, anyaguk, technikájuk szerint is sorra veszi azokat, keresve rajtuk a megye népművészetének sajátosságait. Az erre a tájra jellemző parasztpolgári ízlésű, mezővárosi társadalmak jó minőségű kézművestermékeket igényeltek, amelynek például a kötetben bemutatott kovácsoltvas szerszámok. A parasztpolgári réteget kiszolgáló fazekasok, szücsmeste-

rek, szűrszabók, asztalosok önálló stílussal rendelkező központokat hoztak létre, és környezetükben jól elkülöníthető egy-egy népművészeti stílus kialakult, pl. a Jászság népművészete. E markáns stílusok ellenére a megye az alföldi nagytáj népművészetéhez igazodik, amelynek egy másik, Tiszán túli arculatát mutatja be az 1989-ben megjelenő újabb kötet, a *Hajdú-Bihar megye népművészete* (szerkesztette: Gazda László és Varga Gyula, 405 oldal, 586 fekete-fehér és színes kép). Erről a vidékről a romantikus színben feltüntetett pásztorok ismertek. Hozzájuk képest Debrecen, a „cívvisváros” gazdáinak környezete polgáris, városias, míg a még keletebbi egyszerű, falusi tájak meglehetősen puritán ízlést képviselnek. Ez a Tiszán túli magyar köznép a városi, mindenekelőtt a debreceni szűrszabók, szücsök, szíjgyártók, nyergesek, fazekasok, fésűsök, paszomántosok és más mesterek megrendelője, vásárlójaként sok száz éves kézműveshagyomány továbbélését biztosította. De a kötet lapjaira kerültek a mindennapi élet egyszerű, gyakran romlékony tárgyai, a vesszőből, gyékényből fonott kosarak, díszes kalácsok is, amelyek megformálását a gyakorlati célszerűség szabta meg, de amelyeken a kiegyensúlyozott arányokra, szép formára való törekvés is érvényesült. Megjelentek a vallásos élet díszített tárgyai is. Szerencsésnek mondható, hogy 1990-ben – folytatva az Alföld bemutatását – a Tisza mente déli szakaszát felölelő megye, *Csongrád megye népművészete* látott napvilágot (szerkesztette: Juhász Antal, 612 oldal, 629 fekete-fehér és színes kép). Az itteni nagy mezővárosok, tanyák tartózkodó, városias öltözködése, ám gazdagon díszes, színes tárgyai, közöttük a vásárhelyi és makói festett bútorok, a vásárhelyi cserépedények és az egész Dél-Alföldre egykor jellemző gyapjúhímzések egészítették ki az Alföldre jellemző népművészet képét.

Ez a kötet jelent meg utolsónként az Európa Könyvkiadónál, Budapesten. A rendszerváltással a korábbi pénzügyi támogatói rendszer megszűnt. A gazdaság átalakítása a piaci rendszerre megtorpanást hozott. 1990 és 1996 között nem jelent meg egy kötet sem, ezt követően azonban, jelentős megyei erőfeszítések révén, újraindult a sorozat. 1996-ban, Szombathelyen jelent meg a *Vas megye népművészete* (szerkesztette: Gráfik Imre, 399 oldal, 712 fekete-fehér és színes kép). Bár a kötetet az egykori sorozatszerkesztő szavai vezetik be, de az előzőektől lényegesen eltérő könyvbortólya és német nyelvű összefoglalása is jelzi, hogy a korábbiakhoz képest idegenforgalmi célokat is szolgál. Vas megye egyes területeinek viszonylagos elszigeteltsége miatt ugyan fennmaradtak archaikus népi építészeti formák, épületek, bútorok, cserépedények, kályhák, hímzések és szöttek, sőt spanyolozott pásztorfaragások is, de a megye a Dunántúl Ausztriával határos megyéje, emiatt korán és közvetlenül érték nyugati hatások is. A modernizáció irányába hatottak a főurak, nagybirtokosok szolgálatában szerzett tapasztalatok és az itteni társadalom jelentős rétegében élő nemesi öntudat is. A kötet fölkhívta a figyelmet olyan tárgyfeleségekre, amelyek korábban kimaradtak a néprajz érdeklődési köréből, mert nem voltak „elég népiesek”. mint például az írásbeliséggel kapcsolatos emlékek, így egy 19. századból származó felköszöntőlevél, egy 19. század eleji kántorkönyv lapjai vagy például a hutákban készült üvegek.

A további kötetek kiadását – a sorozatnak a nemzeti örökség megőrzésében betöltött szerepét felismerve – a megyéken és különböző megyei vállalatokon kívül a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma mellett működő kuratóriumok pályázatai is támogatták. Ezt a segítséget is felhasználva, 1997-ben, Miskolcon jelent meg az Észak-Magyarország jelentős részét bemutató kötet, a *Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete* (szerkesztette: Fügedi Márta, 544 oldal, 699 fekete-fehér és színes kép). Az északi országhatárral megcsonkított három megyéből egyesített megyébe más töredék megyéket is beolvasztottak. Így a terület földrajzilag, történetileg és hagyományos műveltségében erősen tagolt, népművészeti képe is gazdag és változatos. A különböző házi- és kézműipari tárgyak, a gazdag népviselet és textilkultúra mellett ebben a kötetben jelentős helyet kapott a festőasztalosok munkája, a templomok festett bútorzata. A megye számos, jelentős fazekasközpontja mellett az üveghuták, sőt a 19. század elejétől működő keménycserép-manufaktúrák termékei is megjelentek a monográfia lapjain. A gondos előmunkálatokat igazoló, a megye népművészeti tárgyainak teljes keresztmetszetét nyújtó kötetet angol nyelvű összefoglalás zárja.

Balassagyarmaton 2000-ben látott napvilágot a szintén Észak-Magyarországot bemutató kötet, a *Nógrád megye népművészete* (szerkesztette: Kapros Márta, 434 oldal, 529 fekete-fehér és színes kép). Nógrád egykor jobbágyparaszti, falusi népe nem versenyezhetett a jó földű, nagy határu alföldi mezővárosok népével, néprajzilag is inkább a mozaikszerű, kistáji tagoltság jellemzi. Tagoltsága összefügg hegyes-völgyes táji adottságaival, de nemzetiségi és az ezzel összefüggő vallási megosztottságával is. Ahogy a polgárosodás során az ország parasztságának széthúzódó mezőnyében egyre nőttek az egyes régiók, tájegységek közötti különbségek, ugyanúgy markáns különbségek alakultak ki Nógrád megye három-négy faluból álló kis községcsoportjai közt is, ami elsősorban a megye rendkívül változatos viseletképében nyilvánult meg. Nógrád megye Magyarországon maradt felében nem voltak jelentős céhes központok, az itt használt bükkfából ácsolt ládák, a takácsok szöttesei, a mázas és tűzálló edények, a „komáromi” kelengyeládák, a „márványozott” bútorok mind más megye mestereinek termékei. Annál jellegzetesebbek a „parasztszatalosok” fűrészelten áttört mintázatú padtámlái, a parasztszanyok kistájanként eltérő szöttesei, hímzései. A megye pásztorművészetével foglalkozó kutatók itt még személyesen találkozhattak néhány kiváló faragó pásztoemberrel, így többnyire név szerint is ismert faragókhoz köthetőek a pásztorművészet stílusvilágába tartozó szobrok, faragások. A kötet az életfordulókhöz és a jeles napok népszokásaihoz, a táncos alkalmakhoz és a vallásos (nép)művészet emlékeihez kapcsolódó népművészeti tárgyakról is megemlékezik. A nógrádi kötet felelevenítette a sorozatnak az első kötetben kialakított belső rendszerét, és visszatért a könyv külső megjelenésének, kötésének eredeti elképzeléséhez is, egy idegen nyelvű összefoglalás azonban sajnos csak terv maradt.

A 20. század elején megjelent Malonyay-sorozat dunántúli kötete a történeti Somogy megye több népművészeti ágával is foglalkozott. A Kaposvárott, 2001-ben kiadott *Somogy megye népművészete* (szerkesztette: Kapitány Orsolya és Imrő Judit, 557 oldal, 743 fekete-fehér és színes kép, 28 kottamelléklet) természetesen lényegesen részletesebb feldolgozással szolgál. A jellegzetes, helyi stílusú szövött, hímzett emlékek, csipkék, a gerencsér- és fazekasedények, növényi nyersanyagokból alakított edények, a híres somogyi pásztorművészet emlékei mellett a kötet nagy terjedelmet szentel a szokások és a szakrális környezet építészeti és tárgyi emlékeinek. A kötet tartalmilag is bővítette a népművészet korábbi nemzedékek által kialakított fogalmi kereteit, helyet adott a megye parasztságának életét olyannyira jellemző népzenei és néptánc hagyományoknak is. Somogy megye szerencsére szükségesnek tartotta egy német nyelvű összefoglalás csatolását is.

Győrben, 2002-ben adták ki a *Győr-Moson-Sopron megye népművészete* (szerkesztette: Kücsán József és Perger Gyula, 560 oldal, 759 fekete-fehér és színes kép) kötetet, a sorozat nyolcadik kötetét. Magyarországnak erről a vidékéről kialakult az a vélemény, hogy itt a népművészet emlékei talán nem is lehetnek „úgy parasztosak”, mint az ország keletibb tájain, hiszen a nyugati irányból érkező tárgyfeleségek, például az új gyári kelmékből készített női öltözetek révén a táj már korán túljutott „virágzó paraszti” időszakán. A kötet rációfolt a fenti vélekedésre. A 19. század második feléig, a folyó, és állóvizek szabályozásáig, a pusztító árvizek ellenére is megélhetési lehetőséget adó vizekkel körülfogva élt a megye lakosságának nagy része. A korabeli ember mindent felhasznált, amit a folyók, nádasok, ártéri erdők adtak, a nádat, gyékényt, a sást megdolgozta. A 19. század elejétől nyomon követhetőek a többségében magyar lakosság még távolabbi történelmi múltban gyökerező népművészetének tárgyi emlékei. A díszes falusi lakóházak, a domborműves, pártázatos cserépkályhák, a gótikus hagyományokat is őrző asztalok, a barokk és a klasszicizmus stílusjegyeit mutató székek, a datált ládák vagy például a német lakosság számára már a 17. század végén készült állószékrenyek, mennyezetes ágyak ilyen gazdag sorozata az eddigi kötetekben még nem jelent meg. Nyomon követhető, ahogy a felső-ausztriai háziiparból származó kalács- és süteményformák, mézeskalács-, sajt- és vajformák elterjedtek a megye paraszti háztartásaiban. Ez a kötet közli a céhes életre vonatkozó leggazdagabb tárgyanyagot és a magyar népi hímzés legrégebbi stílusú példányai mellett az új stílust elindító fehérhímzést alkalmazó fejkendők sorozatát is.

A vallásos élet és a népszokások tárgyai között találkozhatunk móringlevelek festett lapjaival vagy például fából, kőből faragott út menti keresztekkel, sírkövekkel, amelyek révén kirajzolódnak az egymás mellett élő nemzetiségek, vallásfelekezetek népművészete közötti különbségek is.

Milyen nyereséget hoz ez a megszűnt paraszti életforma tárgyait bemutató, rendszerező sorozat a magyar néprajztudománynak? A sorozat és az egyes kötetek szerzői nem tekintették feladatuknak, hogy elméleti megközelítésekkel foglalkozzanak. Az esztétikai funkció alapján kiválogatott tárgyak azonban önmagukban is tanúsítják, hogy egy-egy kisebb táj, megye földrajzi és helyi történelmi keretei közé szorított föltáró munka nyomán tagoltabbá vált a magyar népművészet képe. Az egész nyelvterületet átfogó látkép helyett mozaikszerű képek készültek, előtűntek eddig ismeretlen népművészeti kistájak. A háznál készített tárgyak szinte községről községre különböztek. Az iparosok viszont, akik egy-egy központban tömörültek, és termékeiket a környékbeli vásárokon árulták, ismerték, hogy az általuk ellátott kisebb tájegységben milyen díszítéseket, színeket kedveltek, igazodtak vásárlókörzetük ízléséhez, egyben alakították is népművészetét. A kötetek segítségével egyre több tárgyat tudunk név szerint ismert mesteremberhez, paraszti specialistához kötni. Olvashatunk a megyékben élő nemzetiségek kultúrájáról is, a kötetek szemléltetik az egyezéseket és az azonosságokat is, és olykor érzékeltetik a vallás szerinti variálódást is. Várjuk a további máris készülő köteteket, és egy eljövendő hozzáértő, szintetizáló etnográfust, aki – a megyék versengésekképpen egyre gazdagabb és egyre szebb kiadású – feltárt anyagból a lehetséges elméleti következtetéseket levonja, összegezi.

Népi építészet Erdélyben. (Az 1999. március 21–27-én Tusnádon megrendezett konferencia anyaga) Szerkesztette: Balassa M. Iván–Cseri Miklós. Szentendre, 1999.

H. Csukás Györgyi

A Szabadtéri Néprajzi Múzeum 1996 óta két évente rendez olyan tanácskozásokat, amelyeken egy-egy táj népi építészetéről a különböző tudományágak képviselői: régészek, történészek, levéltárosok, történészek, építészek, néprajzosok, valamint egy-egy résztéma szakavatott hivatásos vagy amatőr kutatói ismertetik legújabb kutatási eredményeiket.

A 6. tanácskozásra, amely Erdély igen változatos, és igen kevésé feltárt népi építészetének kutatásáról akart áttekintést nyújtani, a Tusnádon évente megrendezett nemzetközi tudományos ülésszak („A műemlékvédelem elméleti és gyakorlati kérdései”) keretében került sor. A VIII. ülészak témája a „Népi építészeti örökség” volt, ennek egyik szekciójaként hangzottak el a következőkben ismertetendő előadások.

Noha a konferenciára az előzetes felhívás időben megtörtént, a vártnál kevesebb romániai kutató jelentkezett, és hiányoztak a népi építészet középkori előzményeit feltáró régészeti előadások is. Ennek ellenére változatos tematikájú, vaskos kötet született a konferencia előadásaiból.

Az első tanulmány, Balassa M. Iváné, tudománytörténeti bevezető, amely teljességre törekedve, értékelve ismerteti az Erdély népi építészetéről megjelent munkákat, kijelölve a kutatás hiányosságait, fehér foltjait és annak okait (*Erdély népi építésze*). Különösen kritikusan szemléli a szerző a közelmúlt erőfeszítéseit, amire jellemző, hogy az erdélyi kutatókat inkább a magas építészet emlékanyaga köti le, a néprajzosok pedig ritkán fordulnak a népi építészet felé. Erdély népi építészetének kutatását így zömmel Magyarországról kiinduló, kellőképpen össze nem hangolt vállalkozások jellemzik, amelyek éppen Erdélyben nem fejtenek ki elegendő hatást. A kutatástörténeti összefoglalót gazdag bibliográfia zárja.

Páll István Meddig tart Erdély? c. tanulmánya a háztípusokról és azok elterjedéséről szóló alapvető munkák alapján a keleti magyar vagy erdélyi házterület határát keresi. A szerző kiemeli,

hogy szinte minden kutató megegyezik abban: az Erdélyből és az Alföld felől érkező impulzusok széles átmeneti zónát hoztak létre, amelyben eltérő összetétellel és intenzitással, mindkét terület építészetének jellegzetességei megtalálhatók.

Teodor Octavian Gheorghiu (*Bánsági telepített falvak*) a bánsági telepített falvak település-szerkezetét vizsgálva arra az eredményre jut, hogy nem általánosítható az a „karterziánus modell”, amelyet az utcák derékszögű, egységes elrendezése jellemez, központi tér kialakításának szándéka nélkül. A szerző számos település-alaprajzzal illusztrálja az orsósan kiszélesedő faluközpont, a derékszögű tér, ill. Sarlotavár esetében a kör alakú tér meglétét, más falvaknál a domborzati viszonyokhoz alkalmazkodó utcavezetést. Ennek alapján arra a következtetésre jut, hogy a bánsági telepítések későbbi szakaszában a tervezők jobban alkalmazkodtak a helyi domborzati, vízrajzi viszonyokhoz, valamint a helyi etnikai hagyományokhoz, sajátosságokhoz, mint a rajasztalokon született legkorábbi telepesfalvak esetében. A szerző felhívja a figyelmet a sajátos faluszerkezetek megőrzésének fontosságára.

Miklósi-Sikes Csaba terjedelmes tanulmánya (*A kalotaszegi falvak népi építészetről*) a korábbi kutatások, és saját, az 1970–80-as években végzett terepmunkái, levéltári gyűjtései alapján összegzi Kalotaszeg népi építészetének alakulását. Foglalkozik a településszerkezettel, a telekkel és építményeivel, részletesebben a lakóházzal, a szakrális épületekkel. Kiemelten tárgyalja a 20. századi stílusváltásokat, utalva azok okaira, társadalmi hátterére, mintaképeire. A gazdagon illusztrált tanulmányt a levéltári, egyházi feljegyzésekből összeállított, elsősorban a szakrális építményekre vonatkozó adattár zárja az egyes falvak sorrendjében.

Gilyén Nándor a mezővárosi múltú, neves település, Szék népi építészét ismerteti saját gyűjtései alapján (*Szék népi építészete*).

Bálint János–Buzás Miklós–Cseri Miklós–Sabján Tibor: *Egy tarcsafalvi lakóház bontásának tapasztalatai* c. előadásukban a Székelykeresztúri Múzeum megbízásából végzett szakszerű bontás és az azt követő kutatás eredményeiről számolnak be. Az 1780-ban épült boronafalú lakóház fő érdekességét a mestergerendán, valamint az ajtókon található magyar és latin nyelvű feliratok jelentették. A míves épület építettségéről sikerült kideríteni, hogy az Sylvester György, helyi építőmester volt, aki templomok építésénél is tevékenykedett.

Coernel Gaiu–Șerban Popescu-Dolj: *Egy erdélyi vegyes lakosságú falu építészete* c. tanulmányukban egy magyar–román lakosú falu, Cegötelke építkezését vizsgálják, elsősorban a két etnikum építkezésében megnyilvánuló különbségekre helyezve a súlyt.

Edmund Olsefszky (*Tanulmány a Brassó megyei Kőhalom vidékéhez tartozó szász falvak revitalizációjához*) a műemlékekben gazdag Kaca példáján ismerteti a revitalizációs terv szakmai előkészítését, ill. annak eredményét. Felvázolja a szász falvak kultúrtörténeti jelentőségű épített örökségét létrehozó gazdasági, társadalmi feltételeket, az évszázadok során létrejött racionális, esztétikus faluszerkezetet, amely a szászok 1945-ben, majd 1990–91-ben történt kivándorlásával és a gazdaságok üzemeltetésére képtelen új lakosság betelepülésével veszélybe került. A program gazdasági és urbanisztikai szakemberek bevonásával igyekszik a szász falvak revitalizálására terveket kidolgozni, figyelemmel a falvak múltjára, és a lakosságcserevel létrejött új feltételekre. E tervekben a modernizáláson, a közlekedés javításán, a gazdasági erőforrások felhasználásán kívül elsődleges szerepe van a kiemelkedő műemléki értékekre épülő turizmus fejlesztésének.

Zentai Tünde „*Térhasználat az erdélyi magyar parasztházban*” c. tanulmánya a lakáshasználat módját, a lakás belső tárgyi világát a ház fejlődésével kölcsönhatásban vizsgálja a kora újkortól napjainkig. A kora újkori periódusban elsősorban levéltári adatokra (Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár, valamint a publikált boszorkányperek adatai) támaszkodik, a 19–20. századra vonatkozóan pedig túlnyomóan néprajzi kutatásokra. Kiemeli azonban, hogy a 19. század végi, 20. század eleji néprajzi gyűjtések idején a házak alaprajza, tüzelőberendezése, mint ahogy a gazdálkodásmód is, még őrizte a kora újkori hagyományokat. A berendezés és térhasználat módja a 19–20. század for-

dulóján változott meg jelentősen. A meleg konyha kialakulásával szétvált a vendégszoba, az alvóhelyiség és a lakótér. A konyha egyúttal nappali szoba szerepkörrel bővült. E néprajzilag jól adathozható korszak lakáshasználatát már tájak szerint részletezve mutatja be a szerző. Az 1950–70-es évek közt eltűnnek a tradicionális elemek, a fűtőmód és fűstelvezetés korszerűsödésével, a gyári tömegtermékek elterjedésével új lakáskomfort jön létre, amelyben szétváltnak a lakásfunkciók. Minthogy az életmód alapjául szolgáló mezőgazdasági falusi környezet sokszor nem változott, jellemző, hogy a korszerűbb, megnövekedett lakást nem használják ki, az élet továbbra is 1-2 helyiségre korlátozódik.

Sabján Tibor rajzokkal, fotókkal gazdagon illusztrált tanulmánya (*A fűtő*) az Erdélyben nagy múltú tüzelőberendezés, a fűtő történetét követi nyomon történeti források, néprajzi adatok, valamint az erdélyi vasgyárak katalógusainak elemzésével. Meggyőzően mutatja be, hogy a fűtő, mint a cserepes kandallók fűtésre és főzésre egyaránt szolgáló kiegészítő tüzelőberendezése, a főúri lakáskultúrából került paraszti használatba, ahol számos változata terjedt el. Ebből alakult ki a 19. században a plattenos fűtő, az Erdélyben már korán, a 18. század közepétől terjedő sparhertek hatására. A szentkeresztbányai vasgyárak „erdélyi parasztkályha” néven forgalmazott, kandallóhoz illeszthető öntöttvas fűtőről megállapítja, hogy azok paraszti igényre készültek, paraszti előképek alapján.

K. Csilléry Klára: *17. századi köznépi festett ládák Erdélyből* c. tanulmánya levéltári források és a 14–15. századi itáliai emlékegy vizsgálatával segítségével próbál következtetni legkorábbi, 15. századi köznépi ládáink díszítésmódjára. A 15. századi szűkszavú írott források és a múzeumokban őrzött legkorábbi emlékegy közötti hiátust segít kitölteni a frissen felfedezett 4 láda, melyeket erdélyi szász asztalosok készítettek. Színezésük, motívumkincsük elemzése során a szerző arra a következtetésre jut, hogy ezeken a külföldi előképektől lényegesen eltérő ornamentikájú ládák már a 17. században felismerhetők a későbbi erdélyi műhelyek helyi stílusai.

Balázs György és Vajkai Zsófia tanulmánya (*Horizontális vízimalmok Erdélyben és Portugáliában*) az Európai Unió által finanszírozott Raphael program keretében végzett munkájukról számol be. Az Európa közös múltját képező kézműves technológia tanulmányozására, értékeinek megőrzésére és népszerűsítésére létrejött program két uniós országbeli és egy kívülálló ország intézményeinek kutatóit fogja össze. A közös programban részt vevő 3 intézmény a Valenciában működő környezetvédelmi alapítvány, a Portugál Molinológiai Társaság és Boticas város Önkormányzata, valamint a Magyar Mezőgazdasági Múzeum székhelyű Magyar Molinológiai Társaság. A tanulmány röviden beszámol a közös projekt keretében végzett munkáról, így a gyöngyössolyosi felülcsapott vízikerekű, 18. századi malom rehabilitációjáról, ill. egy elnéptelenedő katalán falu, Ares del Maestre öt horizontális kerekű vízimalmának újjáépítéséről és az ehhez kapcsolódó nagyarányú tájrekonstrukcióról.

A tanulmány terjedelmesebbik része a horizontális vízimalmokkal foglalkozik széles történeti kitekintéssel. A portugáliai és az erdélyi ma is működő kanalas malmok szerkezetének, használatának hasonlóságai alapján a szerzők felsorolják azokat az okokat, földrajzi, társadalmi sajátosságokat, amelyek a malomtípus elterjedését és szívs továbbélését lehetővé tették. Fontos megállapításuk, hogy a különféle malomtípusok elterjedését, fennmaradását nem feltétlenül az egyik vagy másik primitívebb vagy fejlettebb volta szabta meg, sokkal inkább az adott természeti feltételekhez ill. a helyi lehetőségekhez való alkalmazkodás.

Ozsváth Gábor *Dániel* tanulmánya (*Malomépitészet Torockón a 18–19. században*) a bányászatáról és vasverőiről híres Torockó vízi szerkezetait ismerteti számos rajzzal, fotóval. Térképen jelzi a vasverők, hámorok, lisztelő malmok elhelyezkedését, majd történeti adatok, recens gyűjtések és a még működő malmok felmérésének eredményeit ismerteti az egyes emlékek sorrendjében. Részletesen foglalkozik a lisztelő malmok teljesítményével, a lakosság ellátásában betöltött szerepével.

Kecskés Péter tanulmánya (*A szőlőfeldolgozás és bortárolás építményei Erdélyben*) egy Erdély és a Partium területén meglehetősen elhanyagolt téma, a szőlő- és borkultúra kutatásának eddigi

eredményeit összegzi a 16–19. század közti időszakban – azzal a céllal, hogy a számbavétel együt-tal a kutatás hiányosságait is kijelölje, és további kutatásokra ösztönözzön.

Levéltári forrásokat és a 19. századi szőlészeti-borászati statisztikák adatait is felhasználva összegzi a szőlőtermelésre, mustnyerésre, borfeldolgozásra és tárolásra vonatkozó erdélyi és ma-gyarországi kutatások eredményeit, különös tekintettel a bortárolás építményeire.

Sebestyén József: *Fedett nagykapuk a Székelyföldön* c. tanulmánya a 19. század közepe óta a szé-kelység szimbólumának tekintett, székelykapunak nevezett kapuk eredetére vonatkozó elképzeléseket ismerteti. A szerző az ácsszerkezetű kapuk szerkezetére, készítésére helyezi a hangsúlyt, elkülönítve ezt az emlékcsoportot az egyéb kapufajtáktól. A fedett, kötött nagykapuk síkbeli merevített szerkeze-tek, melyek az európai ácsmesterség építési technikáját hordozzák, díszítményeiket tekintve a rene-szánsz és barokk formai jegyei és elrendezése a meghatározók, míg a kapukon ábrázolt jelképek a szer-ző szerint a magyarság keleti eredetű, honfoglalás előtti hagyományvilágában gyökereznek.

A kötetzáró tanulmány (Kiss Margit: *Az erdélyi kazettás mennyezetek és falképek állagvizsgá-lata*) arról az 1997 óta folyó munkáról számol be, melyet a kolozsvári Transsylvania Trust Alapít-vány Építészeti Örökség Szakosztálya a budapesti Állami Műemlék-helyreállítási és Restaurálási Központtal együtt végez. A programban részt vevő restaurátorok az erdélyi építészeti örökségnek a falképekre, famennyezetekre vonatkozó eddigi ismereteit próbálják a valós helyzettel összevetni: mi az, ami a műalkotásokból máig megmaradt – összekötve a számbavételt az emlékek állagvizs-gálatával. A művészettörténeti vonatkozásokkal is kiegészülő falkép- és farestaurálási szakvéle-mények kiindulópontul szolgálnak a sürgős beavatkozást igénylő munkálatok előkészítéséhez, a tulajdonos egyházközségek számára pedig a helyreállításhoz szükséges anyagi fedezet előteremté-séhez, pályázatok szakmai indoklásához. Ugyanakkor ezek a dokumentációk a teljes erdélyi fal-kép- és famennyezet-állományra vonatkozó adattárnak is részét képezik.

Az írott dokumentumok és a helybeliek szóbeli közlésének összegyűjtése mellett a templom állapotfelmérése, a famennyezet és berendezés alaprajzának elkészítése, a festett falfelületek feltá-rása, a korábbi falfestményeket, átfestéseket, feliratokat rögzítő infrakamerás vizsgálatok és a fotó-, va-lamint videófilmes dokumentáció jelentik a templomfelmérések jól bevált gyakorlatát. A munka fontos részét képezi a helybeliek felvilágosítása a templomban őrzött értékekre és azok állagmegőrzésére vo-natkozóan. Az eddig felmért mintegy 150 templom számos meglepetéssel is szolgált, pl. az alakos, szimbolikus ábrázolások gazdagsága, vagy egyes mesterek, műhelyek működési körének a feltérké-pezése tekintetében. Ezekből ad ízelítőt sok fényképpel a tanulmány befejező része.

A 375 oldal terjedelmű kötet tanulmányait német és angol nyelvű rezümék zárják.

Tüskés Gábor–Knapp Éva: Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században
Osiris kiadó, Budapest, 2001. 410 p.

Bartha Elek

A magyar népi vallásosság egyik kulcsát a 17–18. század barokk hitéletében kell keresnünk. E két évszázad történelmi eseményei, demográfiai, etnodemográfiai, egyháztörténeti, vallásföldrajzi és művelődéstörténeti folyamatai döntő módon formálták és meghatározták azt a képet, amely a val-lásosság hagyományos formáiról a néprajzi, folklorisztikai, vallási néprajzi kutatásokban a 20. században kialakult, és amely jelenleg is él. Természetesen e korszak megértéséhez visszanyúlha-tunk a korábbi évszázadok hitéletéhez és vallásos mozgalmaihoz, sőt számos jelenség a középkor-ból eredeztethető. A 17–18. század azonban a vallásosságban ugyanúgy, mint a hagyományos kul-túra egészében vagy az ország népességének alakulásában, megkerülhetetlen, ha a jelenkor vagy a közelmúlt hitéletét próbáljuk feltárni, értelmezni.

Tüskés Gábor és Knapp Éva az elmúlt évtizedben több önálló kötetet és számos tanulmányt jelentetett meg a kora újkori vallásosság témakörében. Ezeknek a kutatásoknak folytatása és egyúttal egyfajta szintézise is az a nemrégiben megjelent könyv, amely címe szerint a 17–18. század népi vallásosságát foglalja össze monografikus ígérennyel. A szerzők korábbi munkásságának szintézise annyiban, hogy közvetlen előzményeinek tekinthető két kiadvány: az ugyanezen korszak búcsús zárandoklatait a mirákulum irodalom tükrében bemutató kötet (1993) és az 1996-ban megjelent német nyelvű tanulmánykötet anyagát foglalja össze, az előbbit részben sűrítve, tömörítve egyes fejezetekben, az utóbbiból pedig a kora újkorral foglalkozó tanulmányokat közölve magyar nyelven. Mindezek mellett más régebbi és újabb tanulmányok is helyet kaptak a kötetben.

A kiadvány mégsem tanulmánykötet, hanem monografikus feldolgozás. Monográfiává teszik szerkesztési elvei, amelyeket következetesen alkalmaznak a szerzők. A fő princípium a szigorú forrás-elemzés, amely végigvonul valamennyi fejezeten. A tematikát egyértelműen a források, forrástípusok határozzák meg, talán nem túlzás megállapítani, hogy az előbbi az utóbbiaknak van alárendelve. A tematikán belül pedig végig következetesen érvényesül a társadalomtörténeti és az eszmetörténeti szemléletmód, amelyet a szerzők a bevezetőben kiemelt szempontjukként határoznak meg.

A kötet szerkezete sajátos felfogást tükröz. Nem hasonlít egy hagyományos, fenomenológiai megközelítésű vallási néprajzi monográfiára vagy egy adott korszak népi vallásosságáról készült hasonló felfogású keresztmetszetre. A munka elején a többi résszel egyenrangú tárgyalást kapnak a módszertani kérdések és a forrásokról adott áttekintés, majd további három részben tagolva következnek a forrásfeldolgozás eredményeinek ismertetése és elemzése. Ezek közül az első kettő – „Kultuszformák” összefoglaló címmel – a zárandoklatok, illetőleg a szentek tisztelete témakörét dolgozza fel, a harmadik pedig – „Szervezeti keretek, egyéni közvetítők” – a korszak hitéletét vezérlő, formáló, működtető társadalmi bázisról ad kitűnő áttekintést és elemzést. Ez utóbbi három részben (számozás szerint a II–III–IV. rész) könnyen követhető logikai láncot alkotva illeszkednek egymáshoz a forrásfeltáró, anyagközlő, az ezeket elemző és az elméleti fejezetek. Mindegyik részhez tartoznak esettanulmányok, és mindegyik nagyobb fejezet önálló összeggel zárul.

A búcsús zárandoklatok témakörükénél fogva a térbeli meghatározottság szembetűnő jegeit viselik magukon. Az ezt tárgyaló fejezet a barokk kori búcsújárásról korábban megjelent monográfia alapján készült összegzés. A szerzők statikus térszemléletet alkalmaznak a nemzetközi szakirodalom széles körű felhasználásával. Ugyanitt az is bizonyítást nyer, hogy a hazai vallásökológia által kialakított, elsősorban recens anyagra kidolgozott szempontrendszer és terminológia jól alkalmazható a történeti anyagon. A zárandokhelyek térszervező erejének bemutatása, funkcionális központokként való értelmezésük igényes, színvonalas elemzésekhez kapcsolódnak.

Kiválóan oldották meg a szerzők a zárandokhelyek vallásföldrajzi feldolgozását is. A korábbi monográfiából átvett részeknél néhol érződik a tömörítés hatása, aminek következtében egy-két helyen kissé általános megfogalmazásokkal találkozunk. A más helyeket jellemző adatgazdagság, a források biztos kezelése azonban ezt bőven ellensúlyozza.

A búcsújáró helyek néprajza nem lehet teljes a vonzáskörzetek vizsgálata nélkül. A szerzőpárosnak sikerült az ezzel járó szokásos csapdahelyzeteket elkerülnie, így igen árnyaltan tudták megjeleníteni a kvantitatív kritériumokat (ilyen például az intenzitásvizsgálat) és ezzel együtt a vonzáskörzetek átfedéseit, helyenkénti hierarchiáját.

A kultuszformák másik vizsgált csoportját, a szentisztelet körébe tartozó megnyilvánulásokat és magatartásformákat – túllépve az eddigi kutatásokat túlnyomó részben jellemző, elsősorban a rekonstrukciót célzó törekvéseken – a monográfia a társadalmi környezet összefüggésrendszerében vizsgálja. Az idő tényező, a szentek ünnepeinek hagyományanyaga ennek megfelelően itt kevés figyelmet kap. Alapos elemzésekkel mutatja be ugyanakkor egy-egy szent – szentek csoportjai, mint a katakombaszentek – kultuszának diffúziójához szükséges társadalmi és műveltségbeli, esetenként gazdasági feltételeket, nagyszámú térképmelléklet és számszerű adatok egész sora tárja elénk a térbeli elterjedés folyamatát.

A kötet más részeihez hasonlóan a vallásos társulatokkal és a hitéletet irányító, abban kiemelkedő szerepet játszó individuummokkal foglalkozó fejezeteket is a felhasznált forrásanyag bősége, a

térbeli és időbeli dimenziók társadalmi környezetbe helyezése, a földrajzi elterjedés dokumentálása jellemzi.

Kiemelkedőek az *interetnikus* kapcsolatok elemzései, függetlenül attól, hogy önálló fejezetben vagy más témakörökhöz kapcsolódva jelennek meg a kötetben. Mind a zárandoklatok, mind a szentkultusz, mind pedig a társadalmi kérdések kapcsán meggyőzően mutatják ki a szerzők a barokk kori magyarországi katolikus vallásosság nyugati irányú, elsősorban Ausztria felé mutató kapcsolatrendszerét, amelynek nem kis szerepe volt például abban, hogy búcsújáró helyeink földrajzi súlypontja egészen napjainkig a Dunántúlra esik.

Ha a kötet egészének tartalmát a címben jelzett témakörhöz viszonyítjuk, első pillantásra hiányérzetünk támad. A népi vallásosság fogalma ugyanis – bármilyen meghatározása mellett is kötelezzük el magunkat – rendszerint többet foglal magában, mint a búcsújárás, a szenttiszelet vagy a kultusz társadalmi környezete. Alapos átolvasás után azonban mégis joggal érezhetjük úgy, hogy a szerzők által közvetített szemlélet segítségével a két évszázad vallásosságáról kerek képet alkothatunk. A célkitűzések sorában egyébként szerepel, hogy nem volt cél a vizsgált időszak népi vallásosságának teljes körű tematikai gazdagságának bemutatása. Nem kívánok most a népi vallásosság itt is taglalt meghatározásaival foglalkozni, de azt mindenképpen ki kell emelnem, hogy Tüskés Gábor és Knapp Éva számomra szimpatikus megoldást választott. A témakörök kétségtelen szűkítése mellett nem foglalkoztak a vallásosság egészének társadalmi vagy műveltségi alapon való kettéválasztásával, a határ valamiféle kijelölésével. Bár állást foglalnak a „laikus” terminus alkalmazása mellett, a kötetben végig következetesen a vallásosságot egésznek tekintik, egészében vizsgálják, úgy, ahogyan az a gyakorlatban megvalósul. A más szempontú kutatások mellett ennek a kötetnek éppen az egyik legfőbb tanulsága, hogy a vallásosság folklorisztikai, néprajzi, antropológiai vizsgálata során a társadalom különböző rétegeinek, műveltségi köreinek, etnikai, földrajzi csoportjainak vallásossága a kereszténység utóbbi évszázadaiban folyamatosan szoros összefüggésben, egymásrautaltságban létezett, működött a Kárpát-medence térségében és egész Közép-Európában.

A kötet bemutatása és értékelése során könnyű helyzetben van a recenzens, mivel a szerzők fejezetről fejezetre pontosan megfogalmazták céljukat, módszereiket, így nem bizonyult nehéznek ezek számonkérése a mű egészén. Más, külső szempontokat pedig, amelyek nem tükrözik a szerzők szándékát, nem célszerű itt felvetni. Mindvégig következetesen érvényesültek a szerkesztési elvek, amelyekből következik, hogy itt túlnyomórészt katolikus vallásosságról van szó, ezen belül pedig – a kötetben meggyőző érvekkel és forrásanyaggal alátámasztva – a Dunántúl, Nyugat-Magyarország hangsúlyozott szerepéről. Amellett, a 17–18. század vallásosságában a kötet meggyőzően mutatja ki a kultuszformák jelentős részének és a vallásosság szerveződésének nyugati kapcsolatait, hasonló hitelességgel tárja elénk ugyanezen jelenségek és folyamatok társadalmi rétegek közötti útját és irányait.

Tüskés Gábor és Knapp Éva két évtizedes kutatásainak méltó szintézise ez a monográfia. Fontos kézikönyv, amely jelentős új eredményeket hozott a magyarországi folklorisztika, vallási néprajz és történeti antropológia területén. Egyúttal nem kevésbé fontos jelzése is azoknak a lehetőségeknek, amelyeket más felekezetek és földrajzi nagyrégiók még rejtgetnek napjaink tudománya számára.

Linda Dégh: Legend and Belief. Dialectics of a Folklore Genre. Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis 2001. VIII + 498 p.

Voigt Vilmos

Nehéz lenne túlbecsülni Dégh Linda jelentőségét a magyar folklorisztika számára. A második világháború után majd két évtizedig ő volt Ortutay után a legfontosabb magyar népköltészet-kutató. Már ekkor is a nemzetközi kutatás legfrissebb rezdüléseit is ismerte és közvetítette, nemcsak a mekkutatásban, hanem a történeti népköltészet, a munkásfolklor vagy a monda vizsgálatában is.

1955-ös kandidátusi dolgozata a kakasdi népmesemondásról máig tartó világsiker: 1962-ben németül, 1969-ben angolul jelent meg, generációk kötelező olvasmánya volt a világ számos egyetemén. 1989-ben új kiadása látott napvilágot, amelyben évtizedekkel későbbi kakasdi benyomásaira is kitér. Noha hovatovább 40 éve él az Egyesült Államokban (Bloomingtonban az Indiana University világhírű folklór tanszékén nemcsak professzor, hanem intézetvezető is volt), kapcsolata a magyar folkloristákkal sosem szakadt meg. Az általa meghívottak sorában ott találjuk Vargyas Lajost és Dömötör Teklát, Hofer Tamást és Hoppál Mihályt, Kríza Ildikót és Bartha Eleket egyaránt. Kezdetben nemzetközi konferenciákon, majd évtizedek óta itthon is előad. Nemcsak az Egyesült Államokban közismert, hanem máig igen jók a kapcsolatai német és észak-európai folkloristákkal. Közismerten jó és szorgalmas terepmunkás, aki azonban a népköltészet műfajainak, előadásmódjának elméleti kérdéseivel is sok évtizeden át foglalkozott. Több tucat ilyen tanulmánya rangos, sokszor idézett kiadványokban jelent meg. Ezek alapján készült közismert áttekintése: *Narratives in Society: A Performer-Centered Study of Narration* (Helsinki, 1995 – FF Communications 255) 15 tanulmánnyal. Ennek bevezetője a budapesti népmesekutató iskola és Ortutay Gyula tevékenységének legjobb külföldi áttekintése.

Hihetetlen energiája nyugdíjas éveiben sem csökkent, és most újabb, kézikönyv-értékű munkát jelentetett meg. A hiedelmek és a mondák összefüggéseiről szóló munka nemcsak a legerjedelmesebb folklorisztikai szakkönyv, amit a mondáról valaha írtak, hanem a 20. század nemzetközi mondatutatója igazán sok eredményének frappáns összefoglalása. Öt nagy témakört érint: a mondatutatósról szólván a saját módszerét mutatja be – körüljárja a monda meghatározási kísérleteit –, a mondák előadásmódját és előadóit jellemzi – foglalkozik a mondák világképével –, tárgyalja a mondaszövegek sajátosságait. Egy-egy témakör akár 100 nyomtatott lapot is kitesz, úgyhogy az olvasó nem panaszkodhat az elnagyolt vagy túl tömör bemutatás miatt. Igen gyakran hoz szövegpéldákat, mégpedig teljes szövegeket, általában a maga gyűjtéseiből. A gyűjtés persze itt széles értelemben veendő: kérdőívekre adott válaszok, úti élmények is megjelennek ilyen dokumentumként. Minthogy e kötet komoly szakkönyv, már az egyes fejezetekben is sok pontos utalást találunk. A kötet végére tett jegyzetek inkább a további diszkusziót szolgálják. Noha nem jegyzethalmozó szerző, az idézett munkák kötetvégi bibliográfiája vagy 600 címet tartalmaz. Zömmel persze modern és amerikai publikációkat, ám a német és észak-európai művek is szerepelnek. A kötet végén olvasható mutató kiterjed szakkutatókra, művekre és témakörökre egyaránt. A gondos munka talán itt lehetett volna még pontosabb: a műben nagy súllyal szereplő fogalmak, fontos mondatkörökre utaló helynevek maradtak ki. Még leírás is akad (pl. Laistner nevében). Dégh Linda mindig hivatkozik magyar szerzőkre, e kötetben azonban váratlanul ritkán. Ennek nyilván az az oka, hogy mondatutatónk szerint ritkán hozott érdemi, a külföld számára is hasznosítható eredményeket. Azért Dömötör Tekla dolgozatait vagy németül is olvasható mondaosztályozási tanulmányomat szívesen láttam volna idézve. Nyilván az is az oka ennek, hogy e könyv a szó szoros értelmében évtizedekig készült, elméleti meg gondolásainak kialakításában a szerző férje, a sajnos, régen elhunyt, szellemes és művelt Vázsonyi Endre is nagy szerepet játszott. Ezt a könyv első mondatai is megerősítik. Ez után valóságos folklorista névsorolás következik azokról, akikkel sokszor cserélt eszmét a mondákról Dégh Linda. Úgy látom, voltaképpen azonban Röhrich, Lauri Honko és Schenda voltak igazán hatással rá. Minthogy több kismonográfia van e kötetben egyesítve, olykor az ismétlések is elkerülhetetlenek voltak. Érdekes, hogy Dégh Linda nézetei is módosultak ezenközben. A könyv didaktikus szándékát tükrözi, hogy az amerikaiak számára mintegy útbaigazító részek is olvashatók (pl. Freiburg szépségéről, Röhrich tevékenységéről). Mi ennél informatívabbnak érezzük azokat a részeket, amelyekben amerikai adatközlőit és mondáik helyszíneit mutatja be.

Elsősorban a hiedelemmondák érdeklik, mégpedig legmodernebb változataikban is. Ezt nálunk a „városi mondák” névvel szokás megnevezni. A „helyi mondák” Amerikában másként történetiek, mint az ezer évvel dobálódzó Európában. Ilyen mondák közül is csak az újabbakat idézi

Dégh Linda. A névmutató szerint George Washington nem szerepel a kötetben. Abraham Lincoln egyszer kerül szóba, ám ott is azért, hogy meggyilkolását említve rögtön a kortársi amerikai politikai gyilkosságokra utaljon. Itt nemcsak Lee Harvey Oswald szerepel, hanem John Hinckley. Jody Foster és mások neve – akik, gondolom az európai folklorista-mondakutatók előtt is legfeljebb halványan derengenek.

Dégh Linda jól ismeri a magyar mondákat és általában is az európai mondákat. Ezekhez képest eltérő az általa bemutatott amerikai mondaanyag. A Halloween-napi ijesztgetések vagy a Kísértetjárta helyekre indított turistautak azért mások, mint a tudós kocsisról, Rákócziról vagy akár a Loch Ness szörnyéről szóló mondák. (Dégh Linda egyébként az utóbbiról sem szól könyvében.) Természetes, hogy a mai mondákat nemcsak a szóbeliség tartja életben, hanem az újságok és a tömegközlés is. Itt nem is igazán azt tartom perdöntő bizonyítéknak, hogy a szerző maga is utal e forrásokra, sokkal inkább azt, hogy önmaga is sok adatát ilyen forrásokból merítette. Talán ezért is igazságtalan azokkal a kollégákkal szemben, akik nem kedvelik ezt a műfajt, és évszázados forrásokból bányásztak elő ezerszámra mondákat. Például Will-Erich Peuckert vagy Leander Petzoldt kötetesorozataira gondolok, amelyeket meg sem említ e könyv. Nyilván e tárgybeli korlátozottság miatt sem pontos, eléggé hangsúlyozott az, amit Dégh Linda a mondákban (is) megjelenő érdeklődési irány (*Interessendominanz*) változásairól mond. Itt egy igen jól jellemezhető társadalomtörténeti változás figyelhető meg. Gondoljunk például a katonatörténetekre, mondjuk a Napóleont elfogó Hány Jánostól a két világháború veteránjaiig, vagy nálunk az 1956-os szabadságharcosok elbeszéléseiig.

Dégh Linda könyve józan, higgadt, tárgyát jól bemutató szakmunka. Mind e kötet, mind az átlagos magyar folklorisztika dicséretére legyen mondva, hogy az adatközlők, az elbeszélés körülményeinek tüzetes figyelembevétele itt – közhely. (Más folklorisztikákban nem. Például kiváló német mondakutatók sokasága életében egyetlen mondat sem gyűjtött, és ha hallott is, nem vette észre, mi is történt vele.) Amerikában Richard Dorson volt történeti érdeklődésű mondakutató. (Ám az Egyesült Államokban kétszáz év már szinte östörténetszámba megy.) Amerikában Alan Dundes keres világméretű és akár az ókorig is visszamenő analógiákat egyes híresztelésekhez, történetekhez. (Ám nála a magyarázat iránya már nem társadalomtörténeti.) Dégh Linda nem sok figyelmet fordít egyik szempontra sem. Magam még a „mai mondák”, az „igaz történetek” esetében is arra törekedtem, hogy – amennyire lehetett – történeti dimenziókat keressek. De hát nálunk mondanák számít az Árpád és Szvatopluk fehér lova (nemcsak a *Magyarország Néprajza* régi kötetében, hanem a legújabb akadémiai néprajzi kézikönyvben is). Gondolom, a mi folklorisztikánk ezután is érdeklődik a társadalmi-, történeti-összehasonlító mondakutatás iránt – legfeljebb ráférne, hogy pontosabban említsen műfajelméleti kategóriákat.

Mint már említettem, Dégh Linda igen gondos a műfajok rendszerének bemutatásában és a „legend” definiálásában. Nem az ő hibája, hogy amit és akit idéz, az is kaotikus, és az angol fogalom egyáltalán nem egyértelmű. (Ám ezt kell használni, mivel ezt használják.) A könyv olvasásakor előbb arra gondoltam, hogy mi szerencsésebbek vagyunk *monda* szavunkkal, ám hamar rájöttem, hogy csak néhány folklorisztikai kézikönyvben egyértelmű e szó használata (szerencsére a mi egyetlen tankönyvünk, *A magyar folklór* ilyen), és már irodalomtörténetészeink is igazán összevissza nevezik e műfaj (hát még a rokon műfajok!) példányait.

A jelzett felfogásbeli különbségek nem tévedésként értelmezendők, egyszerűen a Dégh Linda által felhasznált szövegek és az általa idézett folkloristák olyanok, ahogyan e könyvben élénk kerülnek. A szerző ugyan arra törekedett, hogy végre rendet teremtsen a mondakutatásban, ám ezt éppen csak könyve hasábjain érte el. Amiről és ahogyan írt, igen tanulságos a mi számunkra. Ez egy más mondavilág és mások az idézett folkloristák. (Azonban úgy gondolom, e könyv empirikus szöveganyaga és műfajelméleti szaktekintélyei nemigen találkoznak egymással. Lauri Honko nem arról beszél, amit mondjuk a *Frank C. Brown Collection of North Carolina Folklore* tartalmaz, vagy amit Barbara Lee „Exorcist” mondott Dégh Lindának.) Nálunk az utóbbi évtizedekben végre

szakszerűvé vált a népi vallásosság közegebe tartozó szövegek, köztük mondák gyűjtése. Mondjuk az ilyen, „csodás gyógyulásokra” hivatkozó történetek ugyanolyan népszerűek és modernek, mint Dégh Linda szövegei. Mégis mások, és az én szememben ezek inkább mondák, mint az amerikai iskolai lövöldözések halálos áldozatainak számát túlszámolni óhajtó „copycat” újsághírek (lásd a 439. lapon). Viszont Dégh Linda korrekt anyagközlése, józan kommentárjai mindenképpen fontosak számunkra is: új jelenségekre, új elemzési lehetőségekre mutatnak.

Ma ez a könyv a legjobb munka a mai mondák életéről. Természetesen megvan benne Dégh Linda egész életművének a lenyomata: már itthon is páratlanul kitartó terepmunkája, Bloomingtonban pedig az amerikai mindennapi kultúrához oly gyors asszimilálódás. E két tényező nemhogy elkülönülne egymástól, hanem akár egyetlen mondaton belül is egybecseng. Ezért, még ha távoli és furcsa jelenségekről beszél is Dégh Linda, úgy hisszük, hogy továbbra is minden szavát értjük, hiszen még mindig a mi nyelvünkön gondolkodik. Műve a magyar folklorisztikának is csúcsteljesítménye.

Mínhogy maga a szerző is főműnek (nemcsak a maga főművének, hanem egyáltalán a modern témákhoz közeledő folklorisztika meghatározó jelentőségű alkotásának) tekinti munkáját, érdemes még két alapvető összefüggésre utalni.

Dégh Linda azt mondja, hogy a monda ugyanolyan régi műfaj, mint a mese, a vicc, a ballada vagy a proverbium – azoktól eltérően azonban ma is eleven. Ez így nem igaz. Például ki mondhatná, hogy a proverbium ma kevésbé eleven, mint bármelyik történeti korszakban? Az viszont igaz, hogy „spontánul előadott” régi balladát ma Amerikában ugyanolyan nehéz gyűjteni, mint mondjuk orosz, román vagy magyar paraszti körében. Pontosabban: ezeknél sem mindenki tud ma már ilyet, amit pedig igen, azt gyakran a könyvekből, „pávakörökből” és Budai Ilona-jellegű rádióműsorokból veszi. (A gyengébbek kedvéért: B. I. nem a balladahős, hanem a népzene-tanár-énekes.) Azután ha a modern monda példányának tartjuk Medugorje és az ausztriai Eisenberg an der Raab isteni látomásait – miért nem tartjuk modern mesének Tolkien és Harry Potter történeteit? Ha a római ünnepeket folklórnak neveztük, miért ne hívhatnánk így a mai karnevált, mondjuk Velencében vagy a Rajna mentén? Egyszóval: nemcsak az „örök monda” modernizálódik, hanem minden „örök műfaj”.

Természetesen, itt rögtön megmondhatjuk a különbségeket, ha akár a *folklor* fogalmát társadalomtörténetileg értelmezzük, akár a *társadalomtörténet* kategóriáin keresztül definiáljuk a *nép* vagy a *folklor* fogalmát. Dégh Linda egyiket sem teszi. A majd 500 lapos könyvben gondosan óvakodik attól, hogy ilyen módon általában jellemezze a mondát (és a folklórt). Mínhogy a könyvet folklorista írta, nem kell, hogy minden lapon minden mondában patikamérleggel keresse a folklor %-os arányát. Az egyes adatok életszerűen vannak bemutatva – ám nincs általános definícióra törekvés a könyvben. Az, hogy „archaikus, preindusztriális hagyomány” keretébe soroljuk a folklórt, Amerikában megszokott dolog: csak éppen semmitmondó. Az ókori Egyiptom, a majd minden angol balladahóst *Lady* vagy *Sir* névvel kitüntetett stílus egyaránt „preindusztriális”. Vagy itt az „ipar-előtti” azt jelentené, hogy: „paraszti”? A túlságosan is keveredett, mindenféle bevándoroltaktól összegyűjtött amerikai folklor esetében ez a „preindusztriális” elnevezés még alkalmatlanabb. És éppen Dégh Lindának is érdeme, hogy napjainkig tágítja az ilyen „folklor-jellegű” hagyományok kutatásait. Egyszóval: az itt olvasható műfajelmélet éppen a társadalmi-történeti összefüggések iránt érzéketlen, noha minden egyes ilyen vonáscskát gondosan regisztrál.

A könyv alcímében a szerző egy műfaj „dialektikáját” ígéri. A „dialektika” címszó azonban nemhiába hiányzik a kötet végi szómutatóból. Ez megint csak nem fogalom, inkább metafora a könyvben. Dégh Linda azt érthette ezen (megint csak helyesen), hogy minden mindennel összefügg, semmi sem olyan egyszerű, mindenre van ellenpélda. Egyén és közösség, szóbeliség és írásbeliség, hagyomány és újítás „dialektikus” kategóriák. Ez már igaz, csak éppen elvi szinten nincs megfogalmazva a könyvben. Azt, hogy hol a hiedelem (szokás) szüli vagy tartja fenn a mondát, hol a monda szolgál egy hiedelem vagy szokás bizonyítékának: ez alapvető felismerése Dégh Lin-

dának. És ezt a felismerést ki is lehetett volna fejteni dialektikusan is (e szót eredeti értelmében). Ehhez több szövegelmélet kellett volna, különös tekintettel a fiktív szövegek referenciaviszonyaira. (Minthogy amikor a mese szemantikájának fiktivitását így próbáltam megközelíteni – oly csekély visszhangra találtam, hogy most sem látom célszerűnek érvelésemet megismételni.) A *conduit-elmélet* (Vázsonyi és Dégh oly szerencsés, még sokfelé tovább fejleszthető találmánya) itt jó szolgálatot tehetett volna.

Am alapvető problémákra utaló bírálatom nem a mű tárgyát, nem is tárgyalásmódját utasítja el. A monda ugyanis ilyen, nehezen meghatározható jelenség. Amikor, réges-régen, arról írtam, hogy azért nem lehet sem a motívumok, sem a típusok szerint mondakatalógust készíteni, mivel a monda éppen e két pólus között van – e felismerést évtizedek nemzetközi folklorisztikája napnál fényesebben bizonyította. Most megint csak ugyanezt a receptet húzom elő. Dégh Linda mondaelméleti könyvében azért maradt olyan sok fontos probléma továbbra is homályban – mivel a monda maga ilyen jelenség. És a szerző közel, igazán közel jutott tárgyköréhez. A recenzens persze távolabbról ítél: ő ezért látja jobban a kimondatlan zavarokat, és a kimondottak rendezetlenségét. Dégh Linda könyve éppen ezek miatt igazán elgondolkoztató.

Günay, Reha: Tradition of The Turkish House and Safranbolu Houses. Istanbul, YEM yayin 1998. 358 lap, 431 fénykép, 44 ábra, 4 térkép.

Bozsaky Dávid

Egy szerző két jelentős művét tartjuk a kezünkben. Az első általános ismertetőt nyújt a hajdani Oszmán Birodalom polgári építészetről, a második rész pedig Safranbolu (ejtsd: Száfránbolu) városának építészeti monográfiáját tartalmazza a szerző fotósorozataival illusztrálva.

Az általános ismertető egy beszédes táblázattal indul, ami II. Mehmed uralkodásától (1450) a köztársaság aranykoráig (1950) épült tucatnyi jelentős épület művészettörténeti osztályozását végzi el. Itt európai művészettörténeti fogalmakhoz kapcsolva, vagy a korábbi birodalmi stílusoknak megfelelően rendezi az adatokat. Egyfajta állásfoglalást látok az oszmán hatás elterjedtségéről a tekintetben, hogy a birodalom keleti részét és észak-afrikai provinciáit kihagyja ebből az osztályozásból.

A török lakóház definíciója után Eldem (1978) lakóház osztályozását adja közre régiók szerinti főbb megoszlásukról. A szerző saját felosztása azonban már nemcsak a házak vidékenkénti előfordulásaira terjed ki, hanem építési technikájukra és építészeti stílusjegyeire, valamint e jegyek feltételezhető eredetére is.

A török városkép kialakulásában nagy szerepet játszott, hogy a régi fényüket veszített bizánci városokat hódítóik új élettel töltötték meg. Ciprusültvényeket, törökfürdőket, karavánszerájokat emeltek a városok falain belül. A nagyszámú nomád lakosság a városokon kívül maradt, későbbi, végleges letelepedésük egy sokkal hosszabb folyamat eredménye lesz majd.

A törökök korábbi nomád életformájának köszönhetően országszerte elterjedt az emeletes, tornyszerű épületszerkezet, aminek a nyomai Közép-Ázsiáig vezetnek vissza. Lent a jószágok szállása, míg az emeleten a lakótér kapott helyet. A szobák belső elrendezése is a nomád sátor, az *oba* berendezését követi. Az előszoba az iszlám egyházi építészet öröksége. Günay szerint a dzsámi azon részéből eredeztethető, amit Arábiában *bejme*k, Iránban pedig *talamak* hívnak. A tornác első felbukkanásának az ókori Trója városát jelöli meg. Szintén anatóliai találmánynak tartja a könnyűgerenda-szerkezet közé felhúzott vert fal építési technikáját, ami történelem előtti időkre vezethető vissza. Ez a gyakori földrengéseknek is ellenáll, valamint nagyobb variációs lehetőséget nyújt ablakok nyitására, szellősebbé, világosabbá téve ezáltal a belső tereket.

Az első rész befejezéseként Abdülaziz ibn Cemalleddin (1850–1918), Pertev pasa unokájának feljegyzéseire támaszkodva a 19. századi Isztambulban található vezírek és más államférfiak palotájának leírását adja közre a szerző.

Safranbolu vidékét Homérosz Paphlagonia néven említi. A város korabeli elnevezéséről találgatások folynak, Germiának vagy talán Flaviopolisnak hívták. Az utóbbi mellett szól az, hogy jelentésében ugyanazt takarja, amit mai elnevezése: a sáfrány városa. Az Oszmán Birodalom korában Zalifre, később Tarakli bolu, majd a 18. századtól Zagfiranbolu a városka elnevezése. Bár írásos emlék ezt nem bizonyítja, a város legrégebbi épületének a bizánci Hagios Stephanos templomot tartják, ami a feltételezések szerint Theodora császárné idején épült.

A városka mezőgazdaságilag teljesen önellátó, sőt az ókortól napjainkig sok családnak biztosít megélhetést a sáfrány termelése, amit Szíriába és Egyiptomba is exportáltak. Nemcsak értékes fűszernövény, de ruha- és bőrfestésre is alkalmazták. Az angorakecskét nemcsak finom gyapja miatt tartották, tejének feldolgozásán túl húsát télire tartósították, ez a *kavurma*. A várost körülölelő fennsík kiváló terep a méhészkedésre. A méhviaszt a helyi cipészek hasznosították, sőt még exportra is jutott belőle. A város fő profilját mégis a bőrkikészítés és bőrfeldolgozás kisipara adta, ami a 18. század végétől adatolható. 1890-ben 84 cserzőkodat számoltak itt össze. A környék fenyvesekben gazdag, máshol tölgyes-bükkösök tarkítják, ezért, érthető módon, a faipar is jelentős méretűre nőtt. A 19. század végén 61 műhelyben folyt fafeldolgozás. A gerenda- és deszkaáru Európában talált felvevőpiacra. A város öt vízálmalma közül kettő még ma is működik.

A helyi lakosság jelentős része a forró nyári napokra a fennsíkokon található nyári szállásokat népesíti be. A háziasszonyok már májusban elkezdik a nyári szállások takarítását, meszelését. Szamarakból vagy lovakból álló 8–10 állatos karaván segíti minden évben a költözést. A férfiak, ha munkájuk megkívánja, naponta 2-3 órát utaznak szamárháton vissza a városba. Az asszonyok csak hetente, kéthetente látogatják meg a piacot vagy a helyi fürdőt. Októberben indul meg a visszaköltözés. A málna a gazdag gyümölcsterméssel gyarapodik. Módosabb gazdák télire őrszemet fogadnak megüresedett házukba, hiszen az első hó leeste után ez a vidék csak bajosan közelíthető meg.

Csak a helyi görög kisebbség nem követi a költözés hagyományát, mert az ő területeik egyébként is magasabb fekvésűek, szőlők sem teszik lehetővé a szezonális költözést.

A város szűk utcáskáit a gyalogosok és a csacsik helyigényeinek megfelelően alakították ki, követve az eredeti domborzati viszonyokat. A szekerek használata viszonylag ritka volt. A forgalmasabb utcák néhol kiszélesedtek, itt a környékbeli kofák piacozásának adtak teret. A városban a lekövezett utcák vezették el a csapadékvizet, míg a nyári szállásokra vezető utakon árokrendszerrel oldották meg az esővíz terelését. A kerteket körülvevő embermagasságú kőfalak a magántulajdon sérthetlenségét is hivatottak kifejezni. Ezeket a kerítésfalakat a tetejükre erősített cserepekkel vagy faszindellyel (*tura*) óvták az ázástól. A szomszédokkal összekötő kerítés esetleg alacsonyabb volt, vagy egyszerűen csak deszkából épült. Ajtó azonban mindig nyílt a szomszédok felé is, így utcai viseletbe való átöltözködés nélkül is lehet szomszédolni. Az utcára nyíló ajtó általában kétszárnyú, gyakoriak rajta az áttört díszítésű fémkopogtatók és a furfangos zárok, reteszek, amelyek egy zsinór megrántásával lehetővé teszik az emeletről való ajtónyitást. Közeli ismerősök a bejárat közelébe rejtett pálcika segítségével nyithatják a reteszt, anélkül, hogy az otthon tartózkodókat kopogásukkal zavarnák. Éjszakára belülről vaskampóval akasztják be az ajtószárnyakat. A bejárat ajtó mögött az előszoba található, ami döngölt földpadlójú, tehát gyakori locsolással kell karbantartani. Nagyobb méretű kemence vagy beépített szekrény is kaphat még helyet az előszobában. Innen indul az emeletre vezető lépcsősor, amelynek első fokait *pabucsluk*nak nevezik, mert ezen a helyen hagyhatjuk az utcán viselt lábbelinket, és húzhatjuk fel a házban használatos papucsot. Az előszoba ajtót nyithat a kertre vagy az istállókra is. A tehénistállót fapadló borítja, a lovak, szamarak szállása földpadlós.

Szafanboluban járva az idegen nehezen állapítja meg, melyik házban laknak szegény, melyikben gazdag családok. A helyi életstílus és a vallási tradíciók is a szerény, egyszerűsége törekvő építészetet részesítik előnyben. Korlátozott számú díszítőelem és visszafogott festés jellemzi a házak külső megjelenését. Vallási megfontolásból a kertet magas fallal veszik körbe, az ablakokat bezsaluzzák. A nőket nem pillanthatják meg idegenek. Módosabb családoknál egy külön bejárati, elkülönített lakrészt, a hárem az ő birodalmuk. A férfiak lakrésze a szelámlík, plafonja gazdagabb díszítésű, esetleg felső ablakokkal tarkított. Az itt található tálat is úgy alakították ki, hogy az asszony úgy adhassa be a megrakott tálcát, hogy a teremben tartózkodók őt ne láthassák. Néhol kert pavilonban alakítják ki a szelámlíkot, ilyenkor gyakran nagy fürdőmedence található benne, amit díványokkal vesznek körbe, az egyik sarokban pedig kis tűzhely áll a kávé vagy a tea elkészítésére. A muszlimoknál szokásos napi ötszöri rituális imát rituális mosakodás előzi meg. Erre mindegyik hálószoba egy elkülönített sarkot biztosít. A mosogató soha nem történhet a tisztálkodással egy helyen, erre a célra általában az udvaron állítanak fel dézsát. A mosókonyha gyakran egybeépült a toalettal.

A huszadik század derekáig a török család rendje a következőképp alakult: legnagyobb szava a legidősebb férfiembernek volt a házban, őt követték fiai, akik még akkor is teljes engedelmességgel tartoztak apjuknak, ha már felnőttek és esetleg családot is alapítottak. A szerző szerint ennek gazdasági okai voltak, hiszen a nagy ház, a gazdaság férfierőt kívánt. A házasságot minden esetben a szülők közvetítették. A fiúgyermeknek háznál marasztalása a család szociális és gazdasági hatalmát növelte. De a jól kereső, nős férfiembernek apjuk sem tilthatta meg a költözést. A leánygyermek esküvőjük után elköltözhetek. Gazdagabb családoknál gyakori szokás volt elárult vagy szegényebb család lánygyermekének örökbefogadása, aki mindig segítette a háziasszonyt a házimunkák elvégzésében. A felnőttek a reggeli ima miatt már napfelkelte előtt felkeltek. Az első mindig a gazdasszony volt, aki még ima előtt megmelegítette a reggelire hagyott levest. Délelőtt, amíg a férfiak dolgoztak, vagy a kávéházban töltötték az időt, az asszonyok megfejték az állatokat és elkészítették az ebédet, ami igen gyakran tarhonyaleves (*tarhana*) volt. Ha a városban dolgozó ember lemaradt volna az ebédről, a pékségek finom péksüteményeket kínáltak éhségük csillapítására. Esetleg rendeltek egy *güvecset*, ami egyfajta agyagedényben párolt zöldséges húsfétel. A vacsora elköltése otthon vagy vendégségben, de mindig családi körben történt. A naplementét követő napi utolsó ima után gyakorta szomszédoltak, a férfiak esetleg felkeresték a kávéházat.

A török ember ülési szokásai ma is kifejezi természetközeli életmódját. Leülnek a földre vagy bármilyen tiszta helyre, ehhez semmi további ülőalkalmatosságra nincs szükségük. Ha díványon foglalnak helyet, csakúgy, mint a földön, maguk alá húzott lábakkal ülnek. Dívány alatt azt a falon körbefutó padsort értjük, ami szőttesekkel és párnákkal van leterítve. Feltételezhetjük, hogy a dívány magasságát a vízpipák méretéhez igazították. Itt kézimunkáznak, társalkodnak az asszonyok, mellettük játszanak a gyerekek. Talán ez a lakás legbensőségesebb élettere, ahol az ablakon kikönyökölve remek kilátás nyílik a kinti világra.

A törökök szobája egy olyan önálló lakótér, ami pihenésre, étkezésre, mosásra, imádkozásra, sőt még főzésre is alkalmas. Természetesen többszobás lakások esetén van némi eloszlás. A középső szint szobái nappaliként, egyfajta dolgozószobaként funkcionálhatnak, a felső szint vendégszobaként, esetleg az ifjú házaspár lakóhelyéül szolgál. Megözevgyült nagyszülők gyakran kedvenc unokájukkal osztják meg szobájukat. A szobák bejárati ajtaja mindig a sarokban kap helyet, akadályozva a nem kívánt lefelé nézők rálátását a lakótérre. A spanyolfallal takart bejárati ajtó hő- és hangszigetelési funkciót is betölt. Nyitott kandallók szolgálnak minden szoba fűtésére, a tűz helye fölül hét deszkából füstelvezető ereszt ácsoltak, a szikrafogó organikus egybeépült a fallal és a padlóval. A kő- vagy gipszfelépítménnyel készült tűzhelyeket európai kandallónak nevezik. A hall (*szofa*) köti össze a szobákat egymással, a fürdővel, a toalettal és az emeletre vezető lépcsővel. Esetenként itt tartják az esküvői szertartást vagy a halottbúcsúztató imát (*mevlúd*). Sütemény

(*baklava*) készítésekor ide terítik az elkészült tésztarétegeket szárítás céljából. A szövöszék nem ritkán egész évben itt van felállítva, állandó elfoglaltságot biztosítva a fehérnépnek, hiszen a megfelelően tisztított gyapjából kézi pödréssel készül még a fonal is. A legfelsőbb szint hallja mindig centrális elhelyezkedésű, míg a középső szinten akár a ház egyik sarkában is kialakíthatják. Láthatjuk, hogy Safranbolu házai közül a legrégebbiek nyitott hallal, tehát falak nélküli szobákkal működtek. Feltételezések szerint az időjárási viszontagságok miatt építettek később már belső falakat is a házakba. Balkont általában csak a nyári szállások déli oldalaira építenek. Itt aszalják a gyümölcsöket a talajszinttől biztonságos távolságban, óvva a rovaroktól vagy a rászálló portól, és ahol a fehér falakról visszaverődő napfény tovább fokozza a szárítás hatékonyságát. Természetesen itt szárítják a mosott ruhát, és itt szellőztetik az ágyneműt is.

A konyha a középső szinten foglal helyet. felszerelése meglehetősen szerény, ennek okait a nomád életmóddal hozhatjuk összefüggésbe. A fokhagyma törésére szolgáló famozsár, a rézmozsár, valamint a vékony, élesítő nélküli kenyér sütésére szolgáló bádoglemez elengedhetetlen kellékei a konyhának. Az ételek elkészítése is a földön ülve történik. Az edények főleg rézből, a szegényebb konyhákban ónból készültek. A mosogatáshoz hamut és citromlevet használtak, ami a kertben, esetleg egy, a konyhában felállított fadézsában történt. Az élelmiszereket a kamrában szűnyoghálóval letakarva őrzik. Különlegesebb ételek, sütemények, kenyér sütését szívesebben végzik a kerti tűzhelyen. Étkezéskor egy földre terített abroszra állítják fel a körülbelül húsz centiméter magas étkezőasztalt, aminek a használata inkább csak alkalmoszerű. Így vagy az asztalkára, vagy közvetlenül a leterített abroszra kerülnek a díszes réztálcák, amire az ínycsiklandó falatokkal megrakott tányérokat rakják. A leveshez vagy a rizshez (*piláf*) kanalat használnak, a villa használatának itt nincsenek hagyományai. Az e vidéken oly népszerű gyümölcslekvárok, szörpök és egyéb télire tartósított élelmiszerek receptjeit is fellelhetjük a könyvben. A házban található szekrényeket és ládikákat a szerző funkciójuk szerint veszi számba attól függően, hogy ruhát, ágyneműt, élelmiszert, tűzifát vagy takarmányt tartanak benne. A konyhai kredencen túl általában pipatőrümot is találhatunk minden módosabb házban. Virágtartók valószínűleg barokk hatásra csak a 19. század után fordulnak elő.

Tiszta vizű forrásokból több mint száz található a város területén. A házakban a felső vagy a középső emeleten található a fürdőszobák. Nemcsak az iszlám hagyomány szerinti rituális mosakodást, de a ruhák mosását is itt végzik, ha túl hűvös az idő a patakra menni. Az alulról fűthető medencéket *hamannak* nevezik, de ugyanezt az elnevezést használják a közfürdőkre is. A város szennyvizének elvezetésére már évszázadokkal ezelőtt csatornarendszert építettek ki. A konyhai szennyvizet, a fürdővizet szinte kivétel nélkül mindenki a kertjébe engedi ki. A nyári szállások kútjai mellé gyakran kiteglázott ciszternákat is építenek.

Safranbolu házait zsalugátérekkel felszerelt ablakok tarkítják. Az ablaküveg széles körben való elterjedését megelőzően papírral fedték az ablakokat, feltételezhetjük, hogy ez népvándorlás kori kínai átvétel. A fából készült ablakrácsok a klasszikus birodalmi stílusban épült paloták vasrácsainak népi variánsai, az ablak előtt vertikálisan csúsztható farácsot pedig a redőny ósének tekinthetjük.

Az építés menetét három szerkezeti egység mentén ismerteti a szerző: a földszinti köfal (ez egyben az épület alapja is), a könnyűgerendából ácsolt emeleti rész (amit vályoggal töltenek meg), valamint a tető. A kőművesmunkákat inkább görög mesterek, míg az asztalos és ács munkákat törökök végezték. Alapozáskor kecskét áldoznak, és a hodza mond imát. A tető szintjének befejezésekor zászlót tűznek ki, a munkások pedig apró ajándékokat, zoknit, keszkenőt kapnak a szomszédoktól, amit az építésvezető oszt szét. Beköltözéskor Mohamed próféta születésére emlékező dalcsockával, a *mevlüddel* szentelik fel az épületet. A gonosz elleni babonából olykor egy sarkot valószínűleg hagynak, a tetőre szarvasagancsot, kék üvegyöngyöt és pántlikát tűznek.

Erdély természeti és történeti földrajza. A Nyírségi Földrajzi Napok előadásai (Nyíregyháza, 1999. október 20–29.). Dolgozatok Enyedi György akadémikus 70. születésnapja tiszteletére. Észak- és Kelet-magyarországi Földrajzi Évkönyv 8. Szerkesztette: Boros László. Nyíregyháza, 2000.

Borsos Balázs

Lassan sorozattá terebélyesedik a Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke (és mások) által szervezett történeti földrajzi konferenciákról készült kiadványok sora. A Kárpát-medence, majd a Felvidék történeti földrajza címen megjelent előadás-gyűjtemény után napvilágot látott az Erdély történeti földrajza néhány vonását ismertető kötet, az elődeihez képest bizonyos változásokkal. Tematikája kibővült: történeti földrajzi dolgozatok mellett szerepel benne öt, Erdély természeti földrajzával foglalkozó, illetve három, az erdélyi és a magyar földrajzoktatás kérdéskörét érintő írásmű is, és a szerkesztés munkáját is átvette (a Földrajz Tanszék vezetésével együtt) a korábbi köteteket jegyző Frisnyák Sándor helyett Boros László.

A kötetben szereplő művek tematikája annyira szétágazó, hogy a recenzensben óhatatlanul fölmerül a kérdés, vajon a folytatás már nem egyszerűen a Délvidék földrajza címet fogja-e viselni: a szerzteágazó, és egyre inkább részletekbe menő kutatást egyre nehezebb jól hangzó szervezeti és címkeretbe foglalni. Az eddigi két kötet elnevezése is szándékolatlanul félrevezető, az alcímek ismerete nélkül az ember egy összefoglaló műben reménykedik e fontos témakörben, s helyette a legkülönbözőbb témájú és elmélyültségű dolgozatok tarka csokrát kapja. (Kérdés persze, hogy mindez nem szükségszerű velejárója-e bármilyen konferenciakötetnek.) Mindebből következik, hogy nehéz lenne összefoglaló méltatást adni e kiadványról, az egyes dolgozatok megismerését és ismertetését azonban megkönnyíti, hogy a szerkesztő gondos munkával egymás mellé helyezte a tematikailag összetartozó műveket.

Az Enyedi György akadémikus munkásságát, a „regionális tudomány” diszciplína alakításában szerzett érdemeit méltató bevezető (Beluszky Pál és Berényi István) után Pinczés Zoltánnak egy egyszerű előadás kereteit messze meghaladó terjedelmű klasszikus természeti földrajzi leírása következik Erdélyről. E kiterjedt (a mellékletekkel együtt 77 oldalas) és tankönyvbe illő alapvetést négy részletező dolgozat követi, Konecsny Károly az Erdélyi-medence lefolyási viszonyait, Sorocovschi Viktor és Tövissi József a Keleti-Kárpátok ásványvizeit és gyógyfürdőit, Jakab Sámuel Erdély talajtakaróját, míg Móga János az Erdélyi-középhegység karsztvidékeit ismerteti.

A kötet második része, egyben a teljes terjedelem kétharmada Társadalom – Gazdaság összefoglaló címmel markol össze igen változatos témájú dolgozatokat. Átfogó jellegű az első három mű ebben a részben. Vofkori László egy általános kutatási irányelveket felvető bevezetés és az „Erdély” fogalmának körüljárása után Erdély 9 kultúrföldrajzi korszakát vázolja föl a honfoglalástól napjainkig, Elekes Tibor, Tóth József és Trócsányi András Erdély zaklatott 20. századi történetének változó térszerkezetét ismerteti, míg Süli-Zakar István az erdélyi regionalizmus történetét foglalja össze különös tekintettel az újabban meghirdetett „Régiók Európája” jelszóra. A következő dolgozatok gazdaságtörténettel foglalkoznak. Frisnyák Sándor – a kötet tematikájától némileg eltérve – a Kárpát-medence feudális kori munkamegosztásának modelljét mutatja be, Takács Péter pedig Erdély késő feudalizmus kori gazdasági életét és regionalitását vázolja föl. A következő dolgozatokban egy-egy kistájra szűkül a kutatók fókusza, Kovács Csaba a Szatmári-síkság mezőgazdaságát és birtokviszonyait elemzi az utolsó háromszáz évben, míg Rétvári László a Kalotaszeg demográfiai helyzetét ismerteti elsősorban a megmaradás és a magyar iskoláztatás tükrében. Számos térképpel és táblázattal kiegészített cikkben foglalkozik a kötet szerkesztője, Boros László az utóbbi három évszázad mező- és erdőgazdaságával már újra egész Erdély vonatkozásában. Arad-Hegyalja gazdasági kapcsolatrendszerét taglalja Kókai Sándor, míg Illyés Zoltán szintén számos

táblázattal és térképpel támasztja alá a gyimesi csángók területhasznosításának történeti földrajzi értékelését. Erdély gazdag ásványkincseivel két dolgozat is foglalkozik, Ajtay Ferenc a kősz, míg Gööz Lajos a szénhidrogének vonatkozásában. A közlekedésföldrajz problematikáit érinti a következő két munka, Erdősi Ferenc a közlekedéshálózat fejlődését vizsgálja, különös tekintettel a vasutakra, Kánya József pedig egyetlen vonal, a Székely-vasút modernizációs hatását elemzi. Hajdú Zoltán Erdély államföldrajzi problematikájával foglalkozó munkája két irányban is kötődik a kötet más dolgozataihoz, a regionalitás mellett a határok változásának kérdésköréhez kapcsolódik. A következő két dolgozat két sajátos és korábban – elsősorban politikai okok miatt – kevésbé ismert és feldolgozott kérdést érint. Nagy Mihály Zoltán a második világháború végén létrehozott szovjet közigazgatású Észak-Erdély problémakörét vizsgálja a lehetséges autonómia szemszögéből (amit egyébként tagad), míg Suba János Erdély 1918-as új határát vizsgálja, amelyet a román különbéke-kérés után húztak meg, s amely a térképen is alig néhány hónapig létezett, a terepen pedig Erdély Romániához csatolásáig ki sem tűztek teljesen. A Társadalom – Gazdaság című részt Udvari István forrásfeltárása fejezi be: Szatmár vármegye görög katolikus parókiáinak 1741. évi összeírása.

A kötetet – *Oktatás* témakör alatt összefogva – Molnár Jenő a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen 1945-ig földrajzot oktató tanárokról szóló dolgozata, valamint a Pécs és Kolozsvár testvérvárosok egyetemeinek jelenkori földrajzoktatása kérdéseivel foglalkozó elemzések (Vuics Tibor és Sós Lenke munkái) zárják.

A szerteágazó tematika ellenére a kötet számos tanulmánya kiváló kiindulópontot kínálhat az egyes témák iránt érdeklődőnek.

Magyar Zoltán: Szent István a néphagyományban. Osiris Kiadó, Folklór sorozat. Sorozatszerkesztő: Voigt Vilmos, Budapest, 2000. 250 lap

Tomisa Ilona

A kötet anyaga abba a sorozatba illeszkedik, amelynek keretében a szerző az Árpád-ház szentjeit, valamint nevezetes történelmi alakjait mutatja be az eddig föllelhető történelmi, irodalmi források és saját terepgyűjtései alapján.

Jelen kötetében a magyarság államalapító királyát, Szent Istvánt mutatja be, a róla írott legendák, történeti források, s a nép ajkán máig élő mondák alapján. A kötet 19 fejezetre tagolódik. Bevezetesként a szerző szól a Szent István hagyományról általában, s cáfolja a néprajztudományban ma is élő nézetet, miszerint István király népi hagyományköre mindig szegényes volt, róla nemigen gyűjthető folklóradat. Jelen kötetében a szerző arra próbál rávilágítani, hogy első királyunk személyéhez rendkívül sokszínű folklórhagyomány társult, amelyben a népköltészet, a hiedelmek és szokások elemei egyaránt megtalálhatók. Szent István kultusza a nemzeti hagyományban, és a katolikus egyházi hagyományban egyaránt rendkívül gazdag. (Példa erre koronájának és jobbjának élő személyként való tisztelete is.) Települések, templomok százait nevezték el róla, s az is jelzésértékű, hogy az István név máig is az egyik legnépszerűbb magyar keresztnév.

Szent István kultusza a 12–16. század közötti időszakban a Kárpát-medence egészén elterjedt. A reformáció magyarországi elterjedése valószínűleg egész sor protestánsná vált vidéken tüntette el szinte nyomtalanul az államalapító királyunkkal kapcsolatos folklórnyomokat, míg a török hódítás nyomán kultuszhelyei is elpusztultak. A könyv további fejezeteiben ezeket a mozaikokban fennmaradt elpusztult kultusznyomokat és mondai hagyományt próbálja egységbe foglalni.

A második fejezetben az Árpád-kor mondáival és a korai egyházi hagyományokkal foglalkozik: ezen belül István születésével, gyermek és ifjúkorával. Ugyancsak István fiatal korára utaló forrásokat mutat be a Garam menti Bény község történeti hagyományaitól.

Ezt követően a somogyi mondakörrel foglalkozik. A Koppány vezér központját képező Somogyváron és környékén ma is gyűjthető bőséges mondaanyaggon keresztül mutatja be István király és Koppány vezér harcát, Koppány legyőzését.

További fejezet mutatja be Szent István épen maradt jobbához kapcsolódó hagyománykört, érintve a középkori ereklyetisztelet alakulását, a Szent Jobbhoz kapcsolódó kultuszhelyeket, történeti forrásokat és népi elbeszéléseket.

A Szent Istvánhoz kötődő legendák Szent István-képéről szól a továbbiakban, a szentté avatást megelőző csodás eseményekről.

A hetedik fejezet azt mutatja be, hogy a Szent István-mondakör számos olyan szöveget tartalmaz, amelyekben ugyan név szerint az ő alakja szerepel, azonban egy másik hős tetteit, személyét idézik. Többnyire a Szent László-mondakörrel rokonítható az átvett motívumok zöme.

A mondák egy másik csoportja pedig Istvánt mint mellékszereplőt szerepelteti. E mondák nem róla szólnak, hanem az uralkodása alatt történt, a királlyal csak közvetett módon kapcsolatos emlékezetes eseményeket említik meg, így pl. a pogány magyarok megtörésének számos mondai változata élt, amelyek túlnyomó része Szent István személyéhez kapcsolódott.

Külön fejezetet szentel a külföldi Szent István-mondáknak. Megállapítja, hogy pl. a német nyelvterületen változatos és kiterjedt mondakör fűződik István király alakjához. Ez a mondakör azonban teljesen más, mint a hazai Szent István-kép. Karaktere, szellemisége világias, s abban is különböző, hogy a még fiatal Istvánt személyesíti meg. Különösen gazdag hagyományok maradtak fenn róla Bajorországban, Bamberg és Scheyern vidékén. A bambergi mondák egy e város főtemplomának bejáratánál az egyik támpillér gyámkövén álló lovas szoborral kapcsolatosak. E szoborról azt tartják, hogy a magyarok első királyát ábrázolja.

István király alakja az angolszász mondai hagyományban is föllelhető így pl. személyével kapcsolatos Edmund és Edward angolszász királyfiaknak története, miszerint 1016-ban Vasbordájú Edmund két fia – akiket utódja meg akart öletni –, Magyarországon, István királynál talált menedéket. Alakja előfordul a cseh–morva–lengyel mondákban, valamint a horvátok és szlovákok körében is.

Foglalkozik a szerző a Moldvában fennmaradt legarchaikusabb népi szövegekkel, valamint az utóbbi évtizedekben előkerült újabb mondaváltozatokkal (helynévmagyarázó, templomalapítási mondák stb.)

Külön fejezet tárgyalja a Szent Korona történeti és folklórhagyományait, amelyek részben István alakjához, részben tőle függetlenül jelennek meg. (A koronakérés legendájának változatai, a korona egyes magyarországi településeken való őrzéséről szóló történetek.)

Foglalkozik a szerző a Szent Istvánról fennmaradt középkori epikus énekekkel, azok szlovák, morva változataival, az ország középkori határörvidékein (Moldva, Lujzikalugar) fennmaradt balladatörredékekkel.

Sorra veszi a Szent István alakjával kapcsolatos néphit- és népszokás – egyéb folklórhagyományokat, a Szent István-kultusz tárgyi emlékeit, s végül a tiszteletére szervezett búcsújárásokat.

Végezetül megállapítja, hogy István király kultusza, népi hagyományköre olyan képet öriz, amely a magyarság és egyben Európa szellemi öröksége.

A kötet végén található irodalomjegyzék közli az eddigi kutatások eredményeit tükröző forrásokat és összefoglaló munkákat.

Jankó János: Utazás Osztyájköldre. Szerkesztette Szemkeő Endre. Bevezetővel ellátta, szövegét gondozta ifj. Kodolányi János. Az osztyák szójegyzéket készítette: Csepregi Márta. Néprajzi Múzeum, Budapest, 2000. (Series Historica Ethnographiae 11.) 400. lap

Tóth Arnold

A Néprajzi Múzeum fontos vállalkozása az a tudománytörténeti kiadványsorozat, amelynek Jankó János osztyájköldi naplója már a 11. kötetét jelenti. A sorozat évekkal ezelőtt megjelent 7. kötetének (Jankó János: *Finnországi jegyzetek.* Szerk.: ifj. Kodolányi János. Budapest, 1993. 173. p.) folytatásaként is felfogható ez a sajtó alá rendezett kéziratanyag, melynek révén egységes képet kapunk Jankó János halászati és összehasonító finnugrisztikai vizsgálatairól.

A napló rendkívül kalandos sorsáról, a Néprajzi Múzeum Adattárába való bekerüléséről és kiadásának korábbi terveiről olvashatunk Kodolányi bevezetőjében. Ugyanitt megvilágításba kerül Jankó osztyájköldi útjának háttere is: Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelte őt etnográfusnak 1896-ban a készülődő harmadik Zichy-expedícióba, hogy néprajzi kutatásaival derítsen fényt a magyar őstörténet egyes homályos kérdéseire. Jankó János a tőle megszokott alaposággal és maximalista hozzáállással látott munkához, és 1896/97 folyamán több hónapon át előtanulmányokat végzett Finnország és Oroszország múzeumaiban. (Ezek során szerzett élményeit és tudományos tapasztalatait tartalmazzák finnországi jegyzetei.)

Maga az expedíció 1898 tavaszán érkezett meg Oroszországba, ahol Tifliszben Jankó is csatlakozott a kis csoporthoz. Gróf Zichy Jenő, az expedíció vezetője és finanszírozója, valamint Pápay József nyelvész és Posta Béla régész alkották a szakmai társaságot. A napló 1898. április 12-én indul és október 7-ével zárul. Az időközben eltelt öt hónap napról napra történő élményszerű leírása mellett – az utazás céljának és a néprajzi gyűjtés természetének megfelelően – számos néprajzi, nyelvészeti és fizikai antropológiai adatot, tárgyleírást, rajzot és fotót tartalmaz. A tapasztalatokhoz hozzáfűzött kommentárokkal és széljegyzetekkel együtt. Mindezek egységes szerkezetbe foglalása és publikálása jelenti a kötet legfőbb értékét.

A szerkesztők mindamelllett célul tűzték ki a pontos, szövegű és a lehető legteljesebb kiadást, melynek révén bepillantást nyerhetünk az expedíció mindennapjaiba. A szövegen magától adódó természetességgel szüremlik át Jankó személyisége: annak a céltudatos, nagy munkabírási és mélységesen elkötelezett embernek az alakja, aki saját munkájának értékét és jelentőségét ismerve nemegyszer lesújtó hangon vélekedik a kor hazai tudományosságáról és a gróf kiszámíthatatlan, olykor kicsapongásra hajlamos természetéről. Az időjárás, a természeti környezet és az emberi gyarlóságok támasztotta nehézségek leírása, valamint az alkalmanként megjelenő vulgarizmusok teljesen életszerűvé teszik a napló tudományos adattömegét.

Reguly Antal, Munkácsi Bernát és Pápai Károly korábbi finnugor gyűjtéseikhez képest Jankó sokkal tudatosabban szervezte meg saját felkészülését és jóval pontosabban határolta körül tudományos célját. Az orosz szakirodalom és az orosz múzeumi gyűjtemények ismeretében hatékonyabb és eredményesebb munkát végzett, mint elődei. Ezt naplójában – teljes joggal – nemegyszer felelegeti. A több hónapos terepmunka és a szakirodalmi, múzeumi ismeretek együttes eredménye lett *A magyar halászat eredete* című monográfia, amelynek gondolati csírait – különösen a Herman Ottó művére reflektáló megjegyzéseket – már az osztyájköldi napló lapjain is olvashatjuk.

A kötet azonban nemcsak a napló szövegét tartalmazza. Szerkesztői beledolgozták a Néprajzi Múzeum állományában található, az osztyájköldi gyűjtésből származó fényképeket, illetve elhelyezték a szöveg között a naplóban föllelhető rajzos ábrákat is. Az embertani mérések táblázatai és a hozzájuk kapcsolódó fotók is ebben a kötetben kerülnek először publikálásra.

Jankó a terepmunka során rendszeres levelezést folytatott mind szakmai, mind pedig magántermészetű ügyekben, továbbá rendszeres jelentéseket intézett az őt kiküldő miniszterhez. Ezeket a

jelentéseket a napló szövegében elhelyezve, időrendben a megfelelő helyeken találjuk, míg az expedícióról írt leveleinek másik részét (a Hampel József régésznek és a Lippich Elek művészettudósna írottakat) a napló után külön fejezetbe szerkesztve olvashatjuk.

Fontos eredménynek tekinthető az a tárgykatalógus-fejezet, amely az expedíció során gyűjtött néprajzi tárgyakat írja le egyrészt a napló, másrészt utólagos szakirodalmi tájékozódás alapján. Tematikus csoportosításban (vadászat, halászat, gyűjtögetés, állattartás, mesterség, táplálkozás és háztartási eszközök, viselet, közlekedés és teherhordás, hangszerek, szokás és hit), pontos terminológiával, leltári adatokkal és rajzokkal, fotókkal együtt sorakozik itt az a tárgye gyűttes, amelynek ez a bemutatás egyúttal a végleges leírását és rendszerezését is jelenti.

Jankó kitűnően beszélt oroszul, de az osztyák nyelvet nem igazán ismerte. Ezért naplójában sok a lejegyzés során elkövetett következetlenség és sok a pontatlanság, ami természetesen a nyelvjárási különbségekből is adódik. Ezért lényeges az az osztyák szójegyzék, amelyben a kötet végén Csepregi Márta megnyugtatóan rendszerezi, pontosítja a tárgyi világ terminológiáját és föloldja az ellentmondásokat.

Jankó az 1898. szeptember 20-án Tomszk városából elküldött jelentésében már vállalkozik arra, hogy a terepmunka eredményeit összegezze és megelőlegezen bizonyos következtetéseket kutatásainak tárgyára vonatkozóan. A magyar-osztyák nyelvrokonságnak elsődleges tárgyi néprajzi bizonyítékait a vejszeformákban, a cége formájában és elnevezéseiben és az „ugor formájú” tűzcsiholó acélokban fedezte fel, illetve utalt újabb nyelvészeti adalékokra, a magyar „lidérc” osztyák párhuzamaira és az embertani mérésekből kikövetkeztethető östörténeti eredményekre.

A Néprajzi Múzeum kiadványa a néprajztudomány százéves adósságát törleszti, hiszen Jankó János még életében szerette volna osztyákföldi naplóját közzétenni és a jelen kötetben megtalálható tudományos eredményeket publikálni. Az adósság törlesztése olyannyira jól sikerült, hogy a megjelent kötet messze túlmutat a tudománytörténeti érdeklődésen, és egy sereg hasznos adatot szolgáltat az összehasonlító finnugorisztika mai művelői számára is.

Szakraális emlékek térben és időben. Silling István: Megszentelt jeleink. Kupuszina 2001.

Klamár Zoltán

A kiváló jugoszláviai vallásnéprajz-kutató évtizedek óta vizsgálja a bácskai és bánági népi vallásosság belső törvényszerűségeit, folklór alkotásait. Silling István legújabb könyvében monografikus igényvel veszi számba a nyugat-bácskai Kupuszina (Bácskertes) szakraális kisémlékeit. Könyve bevezetőjében megállapítja: „Egy falu népének vallási hagyományai és emlékei nem vizsgálhatók annak a történelmi kornak az ismerete nélkül, amelyben az adott település vallásosságára jellemző sajátosságok létrejöttek.”

A Kupuszinán kialakuló vallási térszerkezet belső törvényszerűségeinek magyarázatát az újra-telepítés óta eltelt 250 esztendő alatt lezajlott társadalmi és vallási mozgások határozták meg. Igaz, az állíttatók szándéka szerint nem minden esetben derül ki, mi készítette őket arra, hogy anyagiakat áldozzanak egy-egy szakraális emlék felállítására. A népi emlékezet azonban néha megőrizte egy csodás megmenekülés emlékét, vagy egy zárandokútról szerencsésen megtért hívő felbuzdulását, melynek eredményeképpen újabb szoborral, kereszttel vagy képoszloppal lett gazdagabb a falu.

Az ilyen esetek közreadásával, a közösséggé formálódott lakosság keresz- és képoszlop-állító szokásainak belső törvényszerűségeit, egyéni motivációit mutatja be a tanulmány.

A szakraális kisémlékek térszervező szerepét mindenkor kerfítéssel hangsúlyozták, melyek készülhettek lécből, kovácsoltvasból. A kerfítés külön definiálta a szakralitást a tájban, óvta mindenek felettinek, avatta a szentelményt.

A szerző leírja, hogy ezek gondozása – elfogadott közösségi normák szerint – előbb az állítató feladata volt, majd később a rokonságé, mígnem napjainkban az emlék közelében lakók gondozzák az utcaképileg jelentős szentelményeket. A gondozási szokások változását is regisztrálja akkor, amikor a következőket írja: „A kerítésen belül évelő virágot ültettek az állítatók, s azt gondozták is. A fészületeket ma is karbantartják, nagypónteken, húsvétkor és mindenszentek ünnepén virágozzák, gyertyát gyújtanak a tövükben; karácsonykor fenyőgally is kerül már a keresztnek alá. Újabban ízléstelen műanyag koszorút is tesznek ezekre a keresztekre.”

Ha jelzesszerűen is, de minden szakrális emlék esetében megtalálható a könyvben a keletkezés története, az emlékeken található felajánlás, dedikáció szövege, mely az esetek többségében sztereotip: Isten dicsőségére állította, emeltette... kezdetű.

A szakrális teret két részre osztja, és ezek alapján megkülönböztet belterületi és külterületi emlékeket. Függetlenül attól, hogy a faluban, vagy éppen annak határában állnak ezek az emlékek, a velük kapcsolatos földrajzi neveket, illetve azok magyarázatát is olvashatjuk Silling István tanulmányában. Kár, hogy ezek a fontos információk nem jelennek meg egy a falut és határát ábrázoló térképen.

Az 1751-ben faluközösségként létrejövő palóc nyelvjárászsiget életében a népi vallásosság szempontjából fontos korszakhatárok állapíthatók meg. Az első 1751–1918, a második 1919–1940, a harmadik 1941–1944, és a negyedik 1945-től napjainkig terjedő időintervallumban határozható meg. Silling István nem mondja ki ugyan, de tanulmányából kitűnik, hogy a falu vallásos életében a hatvanas évek közepe is korszakhatárnak mondható, amennyiben az azóta eltelt több mint harminc esztendőben nem állítottak újabb keresztet, képoszlopot. A jelzett korszakhatárok között a szakrális tér megszervezésének voltak igen termékeny és aránylag passzív időszakai. Kuspuzina belterületén és határában 21 kereszt és 22 egyéb szentelményt állítottak fel a hívek. A falualapítástól az első világháború végéig 23, a két háború között 13, a második világháború alatt 5, míg a hatvanas évek közepéig 2 újabb szentelménnyel bővült a szakrális térszerkezet. A szerző az összegzésben nem kommentálja ugyan az 1945 utáni korszakban tapasztaltakat, de a határbeli szakrális tér liturgikus használatáról szólva elmondja, hogy a II. világháborút követő társadalmi változások miatt a korábbi szokáscelemek elmaradtak, illetve a templom falai közé szorultak. A faluban és határában található szakrális terek elvesztették eredeti funkciójukat a vallási közösség korábban jól megkoreografált mozgásvilágában, minek következtében ezen emlékek állítási gyakorisága is teljesen visszaszorult.

A mű nagy értéke, hogy a továbbgondolás igényének felvetésével vizsgálja a vallásos népelet falusi szakrális tereinek közösségszervező és teremtő törvényszerűségeit. A szép kiállítású könyvet a falu telepítésének 250 éves évfordulójára adták ki, 44 színes fényképpel illusztrálva.

Miroslava Ludvíková: Moravské a slezské kroje. Kvaše z roku 1814/Mährische und schlesische Volkstrachten. Guaschen aus dem Jahre 1814. Moravské Zemské Muzeum, Brno – Sudetendeutsches Archiv München, 2000. 192 lap, nagyszámú színes és kevesebb fekete-fehér ábrával.

Balogh Jánosné Horváth Terézia

Albumformátumban jelent meg, de egy szokványos „képeskönyvnl” jóval tartalmasabb a kötet, amellyel több évtizedes munkásságának egyik fontos állomásához érkezett a sokat publikáló, magyar szakmai kapcsolatokat is ápoló, morva néprajzkutató. Korábbi hízmés-összefoglalója után ezúttal egy 1814-beli, képileg is bemutathatóan 139 darabból álló, magyarázó szövegekkel, német

nyelvű dokumentációval kísért gouache-sorozat „ürügyén” áttekintette és összefoglalóan elemezte a XIX. század elejének morvaországi viseleteit. Szerencsés megoldás, hogy német–cseh együttműködéssel, széles körű olvasótábor számára hozzáférhető módon német–cseh bilingvis kiadványként adták közre munkáját.

A szóban forgó gouache-sorozat kiállításra került már 1993-ban, Münchenben, majd 1994-ben, Brünben. A festmények egy-egy csoportjának néprajzi jelentőségéről kisebb cikket adott közre Ludvíková a kiállításmegrendezés előtt és után is. A jelen, átfogó, méreteiben is „nagy” könyv szinte utólagos kiállítási katalógusnak is tekinthető, amelynek létrejöttéről így szövelt előszavában a müncheni Jörg Kudlich: „Dem engagierten Einsatz und der liebenswürdigen Hartnäckigkeit von Frau Dr. Ludvíková ist esz u bedanken...”

Az első fejezetben a szerző a tájat, a kort és az embereket mutatja be, ahol, amikor és akik viselték a festménysorozaton ábrázolt ruhákat. A másodikban a gouache-ok többrendbéli festőiről és modelljeiről tájékoztat az eddigi kutatások alapján. A képek nem érik el a művészi szintet, némelyik az emberábrázolás szempontjából kifejezetten gyenge, viszont a ruházatkód megörökítésének tekintetében nagy a dokumentum-értékük. A harmadik fejezet sorra veszi, rendszerezi a ruházatkód anyagait az ábrázolások elemzése nyomán: szőrös bőr, gyapjú-posztó, vászon, valamint más, kispári és gyári szövetek; hasonló a készlet, mint nálunk (hárász, rása, cájg stb.). Több képen tanulmányozható különlegesség a vlachoknál és Teschenben a ráncolt harisnya. A nők otthon megfonták a gyapjút és a férfiak kötöttek belőle harisnyát. Utána kétszer ványolták, másodjára vízszintes ráncokat dolgoztak bele. (A magyaroknál is szépségideál a vastag lábikra!)

A könyv negyedik, legterjedelmesebb fejezetében Ludvíková előbb az egész térség viszonylatában együtt vizsgálva írja le változásukban, többféle forrás fényében a parasztviseleti formákat, amelyeknek néhány kiragadott jellegzetességére szeretnék ehelyütt rámutatni. A szerző előbb a férfiviseletek elemeit tekinti át, különös tekintettel az uniformisok hatására, főként a magyaros jellegű szűk hosszúnadrágos-posztóruhás viseletek esetében. Több kép németes-skandinávos térdig érő bugyogót, plundrát mutat. A nálunk kevésbé elterjedt, szűkebb-bővebb bőrnadrág is gyakori ott és akkor, mégpedig térdig érő, élénksárga, amely szín oly kedvelt a szlovák és cseh lakástextil- és öltözködéskultúrában. A nadrágfélék egy- vagy kéthasítékosak. Az első, régiesebb változat egy képen tanulmányozható: egy vlach pásztor ellenzős szabású kék posztónadrágján csupán jobboldalt van egy hasíték. Erre a formára némely szlovákiai magyar viseletcsoportokban emlékeztek még a XX. században is. A kéthasítékos formát, a nálunk is általánosan ismert „ellenzős nadrág”-ot több gouache megörökítette, ahol a nadrág hasi részén középen van egy lehajtható leffentyű, kétoldalt szimmetrikusan elhelyezett behasítással. Gyakori lábbeli a csizma: térdnadrágfélékhez magas szárú, lehajtott karimájút hordanak fehér vászonharisnyával, és nem kapcával; magyaros nadrághoz pedig emelkedő szártetejű társul. A női viselet bemutatásakor kiviláglik, hogy abban az egész térségben a miénkhez hasonló volt a fejviseleti megkülönböztetés lány és asszony között: a lány haját legalább a fej közepén láttatni engedték, míg az asszony haját elsősorban középtájt fődtek el fejkötővel. A mi kultúránktól eltérően ott a lányok esetében is a föltüzött haj volt a gyakoribb, a lelógó hajfonat ritka. A lányok látható kontyába vízszintesen beleszúrtak egy dekoratív, nagy fémtűt vagy „hajnyilat” (a későbbi szlovák és palóc „kontyvas” elődjét), hasonlót, mint a svájciak. A mi pártáink és koszorúink helyett keskenyre hajtogatott puha, textil homlokkötővel kötötték körül a fejüket, többnyire keskeny hosszú kendővel, melynek két vége hátul hosszan lelógott. Hasonló homlokkötő szokta kiegészíteni az asszonyok fejkötőviseletét is. A törzs ruházatában – nyugat-dunántúli megfigyeléseken és kutatáson alapuló rendszerezésemhez hasonlóan – két fő típusként az ingállast és ujjasost különbözteti meg a szerző. A bő szoknyák és kötények alapformájukban a miénkhez hasonlóak, de a nőknél is kirívó itt-ott a szlávokra jellemző sárga szín. Egy korabeli népleírásból idézésre kerül egyrészt az, hogy Teschen tartomány egyes részein a szoknyával egybevarrt, empire divat szerint igen rövid mellény elejébe merev betétet tettek, hogy a régi eszté-

tikai normáknak megfelelően a lapos mellű megjelenést segítsék, másrészt az a tréfás megállapítás, hogy ezen a vidéken a nőknek három hasuk van: egyik a mellrészen, másik közepén, a szoknyára szorosan rácsatolt övnél, harmadik ott, ahova a természet ajándékozta. A fejezet záró szakaszában Ludvíková együttesen vizsgálja a férfi és női viseleteket az ábrázolásokon látható összetettségük szerint. Megállapítja például, hogy a nyitva hagyott felsőruházati elemek föltehetően az alattuk levő rétegeknek még nyáron is fölvett viszonylag nagy mennyiségét, azaz a viselő jómódját hivatottak fitogtatni.

Az ötödik fejezet a kisvárosi öltözködést megőrkítő képeket elemzi, a hatodik pedig táji típusok szerint rendezve nyújt rövid jellemzést a férfi és női parasztviseletek legfontosabb darabjairól. Az utóbbi fejezet eligazít az egykori osztrák örgrófság – Morvaország és a hozzácsatolt sziléziai területek – földrajzi és nemzetiségi-foglalkozási egységeinek bonyolult, sokrétű hálózatában. A nyugati viselettípust több kisebb csoport, de lényegében két térség adja: egyik a nyugat-morvaországi, a másik az észak-morvaországi és nyugat-sziléziai. A közép-morvaországi, ma teljes egészében Hanának nevezett terület adja a következő nagyobb viseleti egységet. A harmadik, a keleti viselettípus hordozóinak két fő csoportja a szlovákok és a vlahok.

A fejezetek és szempontjaik egytől egyig a szerző alapos felkészültségéről és sokirányú tájékozottságáról tesznek tanúbizonyságot. Biztos kézzel kezeli a sokféle nemzetiséget, tájat és ruhadarabot, öltözködési szokást. Tényanyag-ismeret és anyagkezelés tekintetében is tanulhatnak a könyvből a hazai kutatók. Nem utolsósorban azért, mert hazánk egykori határterületéről van szó, és számos párhuzamot találunk a kötetben, a tárgyalat átadások és átvételek, formák és népi terminusok sok esetben a magyar viseletekre is vonatkoztathatók.

A szövegrészek után Katalógus címmel következik kommentáltan a 139 fönmaradt gouache reprodukciója, és hat olyanak csak a leírása, amelyek még nem kerültek elő. Utóbbiak közül való az egyetlen datált (1814), amelynek alapján az egész, a mellékelt korabeli jegyzék szerint még 159 képből álló sorozat keletkezésének idejét akkorra lehetett tenni.

Mintegy csattanóként bukkan elő a kötet legvégén egy kis fejezet, Hubert Valášek levéltáros „megjegyzés”-e arról, hogyan zárult 1999-ben a kutatás a tárgyalat népviseletképek keletkezésének okát, körülményeit kiderítendő:

1814. február 21-én Bécsben a császár főudvarmestere utasítást adott ki, hogy egész Ausztria területéről készítsenek a falusiak és a városiak öltözködéséről pontos és színhű rajzokat. Morvaország 2 nap múlva megkapta a feladatot, 26 napra rá már küldték Bécsbe az első sorozatot. (Valášek kutatásai szerint Magyarország nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, de talán még érdemes nyomozni, mit eredményezett nálunk ez a fölhívás!)

Mi volt az indítéka a népviseletképek készíttetésének? Abból az alkalomból, hogy I. Ferenc császár diadalmasan tért vissza a párizsi béketárgyalásokról, az udvari színház előkészített egy allegorikus darabot. Terv szerint a pompás előadás végén egész Ausztria népeinek viseletei ott csillogtak volna...

Ahol áldás és átok a víz – „A Tisza-völgy: fajtánk bölcsője.” Ezer év a Tisza mentén. Szerk. biz.: Bellon Tibor–Gulyás Éva–Kertész Róbert–Sári Zsolt–Szabó László–Vadász István. Felelős szerkesztő: Sári Zsolt. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szolnok, 2000. 519 lap

T. Bereczki Ibolya

Széchenyi István mind ez idáig kevésbé közismert gondolata, „A Tisza-völgy: fajtánk bölcsője”, az 1846-ban, Vásárhelyi Pál halála után három nappal, a Tisza-szabályozás előkészítésének válságos pillanataiban született nyilatkozat adta a tanulmánykötet és a Szolnoki Galériában 2000 szeptem-

berében megnyílt nagyszabású kiállítás címét. A folyórendezést a holtpontról kimozdító memorandum aláírója az 1846. január 26-án, Pesten megalakult Tiszavölgyi Társulat 21 tagja tett, s állásfoglalásuk tényleges megindítójává vált a Kárpát-medence ezeresztendős története legnagyobb táj- és kultúraformáló munkájának. Az átfogó rendezés szükségessége már harminc esztendővel korábban, 1816-ban, a Körös völgyét végigpusztító árvíz után egyértelmű volt, s ekkortól kezdődtek meg a rendezést előkészítő vízrajzi felmérések Vásárhelyi Pál, Lányi Sámuel és Huszár Mátyás közreműködésével. Az 1830-as évektől, egy újabb pusztító árvíz nyomán került sor a Tisza-völgy vízrajzi leírásainak, majd 1842-től szabályozási terveinek elkészítésére. 1845-ben, a Közlekedési Bizottmány élére kinevezett Széchenyi István a Tisza-völgy átfogó rendezését készítette elő és indította el, amelyhez szakmai alapot Vásárhelyi Pál előzetes szabályozás-konceptióvázlata nyújtott. Széchenyi 1845 őszén Vásárhelyivel végigutazta a folyó völgyét, s útja során a szabályozás fontosságáról, a vízrendező társulatok megalakításának jelentőségéről kívánta meggyőzni a 2 millió hektár árteret kitevő vidék birtokosait. Állásfoglalása a folyórendezés alapelveiről napjainkban is időszerű: „A Tisza völgyét egy-két félszeg rendelettel, akarom is, nem is-féle munkával, s néhány nyomorult forintocskával, kivált rövid idő alatt, rendezni nem lehet, hanem hogy ily óriási munka... véghez hajtására... rendkívüli erőfeszítést, s kivált minden anyagi és szellemi tényezőnek... egybehangzó mozgásba tétele kívánatik meg.”

A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága által megvalósított millenniumi kiállítás a Tisza környezet- és társadalomformáló erejét állította a középpontba, s komplex módon kívánta megvilágítani, hogy hazánk második, s az Alföld legnagyobb folyója miként alakította környezetét, formálta élővilágát, határozta meg a Tisza mentén élők életkörülményeit, gazdálkodási és társadalmi viszonyait. Az egy esztendőn át látogatható kiállítás katalógusaként kiadott terjedelmes kötet jóval több, mint amit bevezetője ígér. Tudatosan vállalja a magas szintű tudományos ismeretterjesztés igényét, a Közép-Tisza-vidéken élő, környezete iránt érzékeny ember számára közérthető formában jeleníti meg a Tiszáról szóló ismeretek tárházát, mindazt, amelyet az ezredfordulón erről a témáról tudni érdemes. A döntően a megyei múzeumi szervezet munkatársaiból és a múzeumokhoz régóta kötődő szakemberekből álló szerzői gárda huszonöt írása ezen túl komplex szemléletű, régészeti, természettudományi, ökológiai, történeti és néprajzi témájú, s nem hiányzik az irodalomtörténeti és képzőművészeti megközelítés sem. A tanulmánykötetet végigolvasva a sokszerzős mű mozaikjai egységes képpé olvadnak össze, hangsúlyozva a folyó és a környezetében élők egységét és egymásrataltségát. Az írások másik, általánosan megfogalmazható értenye, hogy szerzőik egy-egy adott témakörben gyakran több évtizede folytatott kutatások eredményeit összegzik, ugyanakkor beépítik munkáikba a legújabb eredményeket is.

Egy környezetismertetés keretei nyilvánvalóan nem teszik lehetővé, hogy valamennyi tanulmányra külön-külön részletesen kitérjünk, lássuk tehát a kötet meghatározó gondolatköreit körüljáró írásokat. Sorrendben az első fő témakör négy tanulmányt tartalmaz (Tóth Albert, Béres Mária-Kalivoda Béla, Vadász István, Harka Ákos), s a Tisza-völgy természetrajzát, vízrajzi állapotát, élővilágának változásait mutatja be. A természettudományok körébe tartozó írások mindegyikének meghatározó vonása a történetiség, a történelem során bekövetkezett változások vizsgálata és elemző bemutatása. A mai országhatárok között mintegy 45 000 km²-nyi Alföld fejlődéstörténetében meghatározó tájformáló szerepe volt a víznek, amely azt egységes tájjá rendezte. A hegyvidéki ember számára unalmasan egyforma alföldi síkság, ún. mikroreliefje – a kis formák együttese, ahogyan Cholnoky Jenő megfogalmazta – azonban rendkívüli változatosságú, s amiként a mélyreható vizsgálat tárhatta fel a táj- és élővilág sokszínűségét, úgy a történeti és néprajzi kutatások mutattak rá a kultúra táji tagoltságára, a gyakran csak két-három települést jellemző és körülhatároló kulturális sajátosságokra. E négy írás közül külön is figyelmet érdemel Harka Ákos tanulmánya a tiszai halfauna történeti változásairól és jelenkori állapotáról. Történeti forrásfeltárások és jelenkori szakmunkák összesen 71 fajt írnak le a Tiszából, amelyeknek egykori halbősége a kora újkor kutatói

számára még legendás volt, „a Tisza fele víz, kétharmada hal” – vélték. A szerző 27 jelentős természeti értéket képviselő, többnyire bennszülött tiszai halfajt mutat be részletesebben, s a forrásvidéktől a torkolatig öt zónát különböztet meg az adott folyószakaszban megtalálható jellemző halfajták alapján, végül a halállomány sokszínűségének megőrzése érdekében hívja fel a figyelmet az élővilágot közvetlenül fenyegető veszélyforrások feltárására és megszüntetésére.

Az „ember alkotta” táj kora középkori jellemzésére két régészeti témájú írás vállalkozik a kötetben. Polgár Zoltán az utóbbi évtized régészeti feltárásai alapján jellemzi az Árpád-kori településszerkezetet, a lakóházak, a gazdasági és melléképületek jellemző típusait, az állattartásra és földművelésre utaló emlékeket. Pintér László az 1999-ben Szajol határában, a Tenyő-halom tövében feltárt két Árpád-kori veremház leírásával bővíti korai köznépi építkezéseinkre vonatkozó ismereteinket. Külön érdekességet jelent a 2. számú ház agyagpadlója alatt talált, építőáldozatra utaló lelet bemutatása.

Bagi Gábor: *Adatok a Közép-Tisza-vidék természeti képéhez és a vizek hasznosításához a török hódítók előtt* című tanulmánya mind terjedelmében, mind tartalmában a kötet meghatározó, hangsúlyos részét jelenti. A több mint háromszáz jegyzet és az igen széles körű irodalom is jelzi a szerző rendkívüli alaposágát és gondos forrásfeltáró munkáját. Tanulmánya révén a középkori, az utóbbi évtizedekben nagy számban publikált oklevelekben megbúvó sok-sok adat kap más, eddig fel nem ismert hangsúlyt, s kerül új összefüggésbe.

Rokay Péter, Szikszai Mihály és Szabó László írásai a tiszai révek, átkelőhelyek múltját tárják fel. Rokay Pétr a folyó Szegedtől délre fekvő, kevésbé ismert átkelőhelyeit rendezi sorba, Szikszai Mihály bemutatja a Felső- és Közép-Tisza legnagyobb történeti múlttal rendelkező révhelyeit, majd a közúti és vasúti hidak történetét s jellemzését adja. Szabó László a Közép-Tisza-vidéken az 1970–80-as években a folyón való átkelés még többnyire élő népi gyakorlatát apró részletekbe menő pontossággal mutatja be.

Gulyás Katalin rendkívül gondos, kiváló stílusú tanulmánya összegzi és elmélyíti a Tisza völgyének ármentesítésére s szabályozására vonatkozó ismereteinket. Összefoglalása azért is rendkívül fontos, mert a téma iránt érdeklődő eddig csak igen nehezen fért hozzá a szabályozás történetére vonatkozó részben egykorú, részben későbbi, többnyire kis példányszámú, csupán helyi kiadványokban fellelhető írásokhoz.

Bellon Tibor, Betkowski Jenő, Szilágyi Miklós a folyóhoz legszorosabban kötődő gazdálkodási ágakat, foglalkozásokat jellemzi. Bellon Tibor ízelítőt nyújt a Tisza és árterei nyújtotta sokszínű hasznosítási lehetőségekből, amelyet összefoglalóan „ártéri gazdálkodás” néven jellemezhetünk. Ma már könyvritkaságnak számítanak Betkowski Jenő 1960-as években megjelent, a tiszai hajóséletről, hajóácsmesterségről szóló írásai, így csak dicsérhetjük a szerkesztő döntését, amikor a témáról szóló írást a kötetbe emelte. Szilágyi Miklós több monográfiája, számos tanulmánya tárja fel a tiszai halászat múltját, ezen belül is külön figyelmet szentelve a halászati technikák vizsgálatának. A kötetben szereplő tanulmánya egyfajta esszenciája korábbi munkáinak, s a szerényen „vázlat”-nak nevezett írás logikus, jól áttekinthető képet ad a halászati eszközkészlet fő típusairól, az újkori halászati módszerek térhódításairól, az ármentesítések következtében kiszoruló eszközökről és módszerekről. Különösen érdekes a Tisza egyes szakaszain a halászat technikai eltéréseinek bemutatása.

Bedey Endre és Sári Zsolt írásai egy-egy kevésbé ismert témára, a halászbérlők tevékenységére, illetve a vízparton álló egykori csárdák szerepére irányítják figyelmünket.

Ha valaha elkészül a Tisza-völgy néprajzi monográfiája, minden bizonnyal helyet érdemel benne Füvessy Anikó a Tisza mente népművészetét elemző tanulmánya. A szerző saját, több mint harminc esztendeje folytatott egyéni tematikus kutatásainak (fazekasság, nyergesség, szöttek, hímzések) legfontosabb eredményein túl összefoglaló képet nyújt a *Népművészeti örökségünk* sorozat területünkre vonatkozó kötete s a szép számú, a témába vágó publikáció adatainak felhasználá-

lása révén. A kötet két írása (Gulyás Éva, Puskás Zoltán) felvillantja azt a hihetetlen sokszínűséget is, amely a folklór területén a Tisza völgyében élő népcsoportokat egykor jellemezte.

Zsolnay László, Pató Mária és Kaposvári Gyöngyi írásaiból megismerhetjük, miképp vélekedtek a tájon utazók, írók, költők vidékünkéről. Volt, aki sivár homoksvatagként jellemezte, mint Auguste de La Garde 1811-ben, mások, Petőfihez hasonlóan elragadtatással írtak róla, mint ahogy Pulszky Teréz tette 1849-ben: (a Tisza) „Normális állapotában csendes és egyenletes folyású, de mikor idején éppen úgy, mint mikor az előbújó nap megolvastja a szélesen elterülő síkságot beborító, téli álmát alvó hóaplant, vadul kicsap medréből. Az erős folyású bő vízü áradása termékenyítően hat a még fel nem tört, kincsekben gazdag földekre.” Szabó István e gondolatkörhöz kapcsolódó írása a Tiszának a képzőművészetben játszott szerepét mutatja be. Hangsúlyozza, hogy a természet képi megjelenítésének igénye miként kapcsolódik hazánk tájaihoz. A 19. században a zsánerfestészet örökölte meg elsőként a népelet jelenségeit, s a század utolsó harmadától egyre inkább teret hódított a szabadban festés. Nem véletlen, hogy a Szolnokot és környékét felfedező osztrák festő, August von Pettenkoffen nyomában festők sora választotta témájául a Tiszát és a folyó mentén élőket. Török Annamária tanulmánya egy kevéssé ismert német festő és grafikus, Ludvig Burger, 1857-ben, Ferenc József kíséretének tagjaként készített tiszai témájú rajzaira hívja fel a figyelmet. A Szépművészeti Múzeumban őrzött grafikák a mindennapi élet eseményeit, parasztviseleteket, épületeket, halászbárkákat örökítenek meg sokszor igen aprólékos, részletekbe menő, olykor szöveges kiegészítéssel is ellátott kidolgozással.

A kötet tanulmányait Szabó István gondos és hiánypótló összeállítása zárja, amely a Tisza mellékfolyóit ismerteti, majd válogatást találunk a kiállításon szereplő legfontosabb műtárgyakról kétnyelvű adatolással. A kötethez angol nyelvű rezümé kapcsolódik. A jól válogatott, jelentős számú fekete-fehér illusztráció mellett hat színes tabló képanyaga is gazdagítja a tartalmas kötetet.

Bizonyára nem lehet véletlen, hogy a Jász-Nagykun-Szolnok megyei múzeumok munkatársai millenniumi kiállításuk témájául a Tiszát választották. Sajátos nézőpontot adott a tanulmánykötet valamennyi írásának, hogy szerzője évek, évtizedek óta a Tisza közelségében végzi kutatómunkáját. A szöke folyó megfog, s nem ereszt bennünket, akik valaha is a közelébe kerülünk, felelősséggel tartozunk érte, akkor is, ha gondtalanul lubickolunk habjaiban, s akkor is, ha gátjain félve óvjuk értékeinket. „Mi hát a varázs e tájon, ami kapuin belépve mindenütt megcsap? [...] legvonzóbb szépségeit rejtve tartja... [...] De értő óvatossággal közelítve, [...] örökre rabul ejti azt, aki egyszer is felfogta lényegét.” (Erdei Ferenc)

Kunkovács László: Kece, milling, marázsa – Hagyományos halászat természetes vizeinkben. Balassai Kiadó, Budapest, 2001.

Solymos Ede

Kunkovács László, a néprajznak elkötelezett fotóművész nem ismeretlen szakmai körökben. Évtizedek óta járja az országot – többnyire minden hivatalos támogató nélkül, saját költségén – és irigylésre méltó kitartással kutatja fel és találja meg azokat a néprajzi jelenségeket is, melyek a szakemberek szerint már rég kivesztek. Bel- és külföldi kiállításokon mutatta be képeit a halászatról, ősepítmenyekről, pásztorokodásról, a volt Szovjetunió területén készült sámánokról stb. A Hagyományos Halászat c. összeállítása az EXPO magyar pavilonjában is látható volt. Most 1974-től napjainkig készült felvételeiből 150 fekete-fehér fotójában gyönyörködhetünk. Szigetköztől Mohácsig, Tokajtól a Körösökig, a kézzel való halfogástól a kerítőhálógig és a faragott orttökés bárkákig. Nem szerepel a Balaton és a Velencei-tó, ahol a hagyományos halászat már megszűnt. Láthatjuk viszont a téli csíkfogást – mára a csík, mely néptáplálék volt, védett hal –, és az elfeledett hal-

szárfát, a különféle szerszámok vidékenkénti variációit. A képek mellé rövid kis magyarázatot ad, melytől az egész könyv kis halászlexikonná válik. Szívem szerint a néprajzhallgatók kötelező olvasmányai közé sorolnám. Tudnunk kell azt is, hogy Kunkovác Lászlónak otthon több ezer néprajzi fotója van, példásan nyilvántartva. Minden egyes felvételtől megtudhatjuk, hogy hol, mikor készült, mit ábrázol, ki szerepel rajta (név, cím). Ismerve a halászatot, állítom, hogy felvételei nem csak hitelesek, de még ennek az életformának a hangulatát is sugározza. Sok fotóssal ellentétben a kompozíció, a „művészi” felvétel kedvéért nem változtat a helyszínen, a munkamódon. Ha a halász bal kézben fog valamit, akkor azt úgy kell fogni. A hitvallásnak is beillő bevezető sorok után ajánlott irodalmat ad, a halászzal foglalkozó legfontosabb műveket sorolja fel. A könyv nemcsak szórakoztató lapozni való, de halászati irodalmunk alapvető művei közé sorolandó.

Shavua tov! Eine gute Woche! Jüdische Türme aus Schwäbisch Gmünd – The Jewish Towers from Schwäbisch Gmünd – Eine Ausstellung des Museums für Natur & Stadtkultur im Prediger – Schwäbisch Gmünd – 18. 10. 2001–13. 1. 2002. – Museumskatalog Nr. 16. – Reihe Museum für Natur & Stadtkultur – Einhorn-Verlag Schwäbisch Gmünd, 2001. 118 p. 70 Abb.

Balogh Jánosné Horváth Terézia

Ízléses, kiváló minőségű színes és barnított fekete-fehér képekkel illusztrált, keménykötésű bilingvis tanulmánykötetben tettek közzé egy izgalmas művelődéstörténeti – ötvösségtörténeti és egyúttal izraelita vallástörténeti – felfedezést a dél-németországi Schwäbisch Gmünd múzeumában rendezett időszaki kiállítások katalógusainak sorozatában. Ebben az exporra dolgozó ékszerműves és edénykészítő ötvös kisiparáról híres városban egy évtizeddel ezelőtt még nem tettek közszemlére a múzeumi kiállításokban itteni készítésű ezüstműveket. Örömmel üdvözölhető, hogy az utóbbi években az egész közép-európai művelődéstörténetben jelentős helyi ezüstművesség egyre többször és egyre nagyobb hangsúllyal kerül itt bemutatásra.

Ezúttal egy kultusz tárgyából láthatott a közönség egy csupán nyolc darabból álló, de egyházművészetileg igen jelentős csoportot. Ezüstművességbeli „holdudvaruk”-kal körítve mutatták be ezeket a több gyűjteményből, több országból kölcsönzött, de a XVIII. század első felében mind Schwäbisch Gmündben, és többségükben valószínűleg egy műhelyben készült példányokat. Egy Tel-Avivban élő magángyűjtő, William Gross szenvedélyes kutatásain alapult nemcsak a kiállítás, hanem a kiadvány is, amely valósággal érdekesítő olvasmány: a kutatás, a nyomozás történetének elbeszélése. Az ő szövegeit muzeológusok, Monika Boosen (Schwäbisch Gmünd), Felicitas Heimann-Jelinek (Bécs) és Annette Weber (Frankfurt am Main) tanulmányai egészítik ki. A szerkesztésben részt vett a gmündi Joachim Haller és Gabriele Holthuis is.

A bemutatott, többnyire 30 cm magas, ezüst filigrán tornyoknak akkor van szerepük, amikor a zsidók hetente a szent nap, a szombat végén, alkonyatkor gyakorolják a hétköznapi visszavezető rítust, a *havdalát*, szerencsét kívánnak (*mazl tov*) az elkövetkező hétre, bor és egy fonott gyertya fénye mellett. Ima közben a szombat jótéteményeit és szellemét jelképező illatot lélegeznek be, amely a *bszamim* nevű fűszertartóba helyezett szegfűszegből, fahéjból és mirtuszából árad. A *bszamim* általában egy barokk torony kicsinyített mása nemesféműből. Használata közben fohászkodnak istenhez úgy is, mint a fűszerek teremtetőjéhez.

A kiállítás és a kötet több oldalról, interdiszciplinárisan járja körül a nyolc műtárgy bravúros meghatározásának történetét és igyekszik bizonyítékokkal szolgálni a kérdéseknek részben még hipotetikus megválaszolásához. Filigrán termékek előállítására 1692 óta kimutatható ebben a város-

ban. A technika virágzása a XVIII. századra tehető. A XIX. század első felében már félig gépesített, majd 1863 után teljesen gépesített eljárással készültek itt ezüst filigrán ékszerek és kegytárgyak, az egész XX. században is, sőt a XXI. elején is, miközben a helyi stílus változatlan maradt: a drótművet levél- és virágrészekből kiképzett ornamentekre rögzítették. A legutóbbi években végzett, még le nem zárt kutatásokig senki sem tudta, hogy a szóban forgó nyolc szertartási fűszertartó hol készülhetett, mivel a városban akkoriban nem laktak zsidók, és ismeretlen volt az a tény, hogy egyáltalán készítették izraelita szertartási tárgyakat is Schwäbisch Gmünd – közismerten a katolikus egyházművészetben jeleskedő, egykor az augsburgiakkal is versengő – ötvösein. A nyolc izraelita fűszertartó torony alapformájában, talpazatával és csúcsán a zászlóval galíciai zsidó fűszertartókra, mint még tovább kutatható előképekre utal, de a kivétel, a filigrán kombinálása befoglalt üvegekkel és festett zománcképekkel már egyértelműen a gmündi katolikus kegytárgyak jellegzetessége. Kimutatták, hogy egy protestáns képes bibliából (Matthäus Merian, Frankfurt am Main, 1625–1627) származnak a zsidók történetét idéző, zománckfestésű ószövetségi jelenetek. A kötet szerzői szerint a Talmud tilalma az emberábrázolásról valójában csak az istennek emberként felfogását és ábrázolását tiltja, és más példák is vannak arra, hogy izraeliták befogadtak kultusztárgyaikon keresztény formákat, a saját vallásuk tartalmának megsértése nélkül. Vékony dróthálózathoz fölépített tárgyakra nem is igen lehet, nem is igen szoktak ötvösjegyeket fölvenni. A tárgyalat tornyokon pedig azért sem találhatók ilyenek, mert tilalmak ellenére, illegálisan készültek külső megrendelésre a gmündi műhelyekben és kerültek kereskedőkézre, más ezüstművű zsidó vallási kellékekkel együtt évszázadok során át folyamatosan, amint ezt a legújabb kutatások bizonyítják.

Ethnographia

113. évfolyam

2002.

1–2. szám

Ismertetések

Magyar Néprajz II. Gazdálkodás (*Kemecsi Lajos*) – „Népművészeti örökségünk”-sorozat (*Flórián Mária*) – Népi építészet Erdélyben (*H. Csukás Györgyi*) – Tüskés Gábor–Knapp Éva: Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században (*Bartha Elek*) – Linda Dégh: Legend and Belief. Dialectics of a Folklore Genre (*Voigt Vilmos*) – Günay, Reha: Tradition of The Turkish House and Safranbolu Houses (*Bozsaky Dávid*) – Erdély természeti és történeti földrajza (*Borsos Balázs*) – Magyar Zoltán: Szent István a néphagyományban (*Tomisa Ilona*) – Jankó János: Utazás Osztyájköldre (*Tóth Arnold*) – Szakrális emlékek térben és időben (*Klamár Zoltán*) – Miroslava Ludvíková: Moravské a slezské kroje. Kvaše z roku 1814/Mährische und schlesische Volkstrachten. Guaschen aus dem Jahre 1814 (*Balogh Jánosné Horváth Terézia*) – Ahol áldás és átok a víz – „A Tisza-völgy: fajtánk bölcsője” Ezer év a Tisza mentén (*T. Bereczki Ibolya*) – Kunkovác László: Kece, milling, marázsa (*Solyomos Ede*) – Shavua tov! Eine gut Woche! Jüdische Türme aus Schwäbisch Gmünd – The Jewish Towers from Schwäbisch Gmünd (*Balogh Jánosné Horváth Terézia*)

ISSN 0014-1798

Felelős szerkesztő: Bartha Elek

Felelős kiadó: Gráfik Imre a Magyar Néprajzi Társaság főtítkára

Fordító: Bakos László

Olvasó szerkesztő: Dönsz Judit

Nyomdai előkészítés: Molnárné Balázs Zsuzsanna

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen

Felelős vezető: Kapusi József

Ethnographia

A Journal of the Hungarian Ethnographical Society

Vol. 113.

2002.

No. 1–2.

TABLE OF CONTENTS

Studies

- Károly Jung*: How Long Have the Elder Been Respected? 1
Tünde Turai: Ending the Walk of Life a Socio-Ethnographic Study
of the Old of Szilágyborzás 23
Dániel Gábor Ozsváth: Water-Mills and Other Industrial Monuments
in Present-Day Transylvania 69

Communications

- Antal Lovas Kiss*: Farming Attitudes and Work-Organization After 1989
in some Settlements of the South Bihar Region 105
Vilmos Keszeg: The Misleading Narrative: K's Conflict – a Verting Strategy 121
Jenő Szigeti: Nazarene-Stories from the 19th Century 133

History of Science

- Zoltán Ujváry*: Ethnographic characteristic Arnold Ipolyi's travel-notes 141

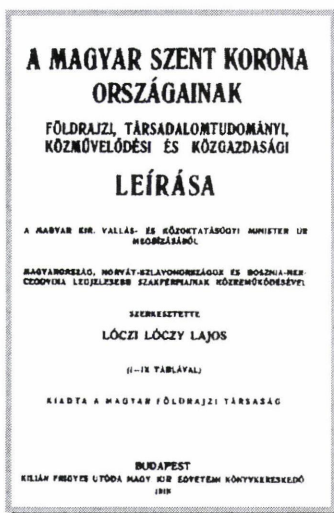
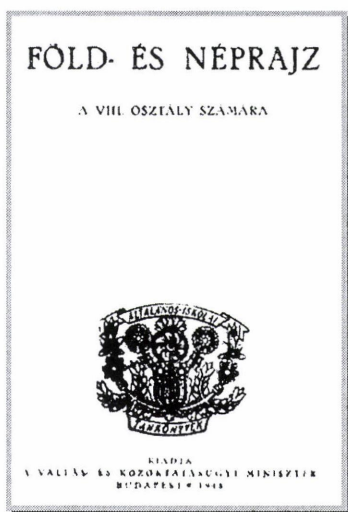
- Book Reviews** 155

Ethnographia

113. évfolyam

2002.

3–4. szám

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

A szerkesztőbizottság elnöke:
KÓSA LÁSZLÓ

A szerkesztőbizottság tagjai:
KEMÉNYFI RÓBERT, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, T. BEREZKAI IBOLYA,
VARGYAS GÁBOR, VIGA GYULA, VOIGT VILMOS

Szerkesztő:
BARTHA ELEK

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, H-1055 Budapest V,
Kossuth Lajos tér 12. Telefon: (1) 473-2400/481-es mellék
Telefon/telefax: (1) 269-1272, e-mail: mnt@post.hem.hu

A szerkesztő címe: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék
H-4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Pf.: 16. Telefon/Fax: (52) 489-100/2249-es mellék
E-mail: bartha@kltesrv.klte.hu

TARTALOM

Tanulmányok

<i>Keményfi Róbert: Földrajzi szemlélet a néprajztudományban</i>	189
<i>Flórián Mária: A színház és a (köz)nép a 19. század elején</i>	245

Közlemények

<i>Seres Andrea: Lakodalmi vendéglátás: gyökeres változtatás gondolata vidéken az ezredfordulón</i>	267
<i>Hála József–Kemecsi Lajos: Tardosi adatok Szűz Mária tiszteletére</i>	275

Műhely

<i>Voigt Vilmos: A folklór mint művészet</i>	289
<i>Balassa M. Iván: A Magyar Néprajz kézikönyv Gazdálkodás kötetének szakmai vitája</i>	299

Tudománytörténet

<i>Hermann Zoltán: Fonorejtvények Kriza János gyűjteményében</i>	303
--	-----

In memoriam

<i>Penavin Olga (Jung Károly)</i>	317
<i>Rudolf Schenda emlékére (Voigt Vilmos)</i>	321
<i>Balassa Ivánra emlékezünk (Dankó Imre)</i>	323

Ismertetések	329
---------------------------	-----

Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

113. évfolyam

2002.

3–4. szám

Keményfi Róbert

Földrajzi szemlélet a néprajztudományban

Az etnikai és a felekezeti térbeliség lehetséges közös és eltérő kérdései

Több korábbi tanulmányomban részint módszertani, részint tudománytörténeti nézőpontból szemléltettem, hogy a néprajz és a földrajz mind a vallási, mind az etnikai kérdések térbeliségének elemzésénél szoros kapcsolatban volt és van egymással, illetve egy írásban arra is kitértem, hogy milyen közös fogalmi keretekben „működhet” a térkutatásokban együtt a két tudomány.¹ A jelen tanulmányban arra vállalkozom, hogy átfogó, összegző képet adjak a néprajz és a földrajz etnikai és felekezeti kérdésekre irányuló szálainak egykori és jelenlegi, *csupán egyfajta, általam lehetségesnek tartott érvényes* kapcsolati hálójáról. Tisztában vagyok azzal, hogy a tudományok viszonyrendszerét fejtegető, az érthetőség és a minél hatásosabb kifejezőerő kedvéért leegyszerűsített ábrákat, vázakat tartalmazó írások egyrészt az elérhetetlen teljességük miatt mindig a viták középpontjában állnak, másrészt egy-egy tudomány kérdésfeltevéseinek felgyorsuló változása (és a módszertani apparátusok finomodása) következményeként a leghamarabb elavuló fejezetei az e kérdésekkel is foglalkozó tankönyveknek. Mégis úgy vélem, hogy időről időre értelmezni kell a diszciplináris határterületeket: *éppen annak érdekében, hogy a már jelzett kérdésfelvetés és módszertani készlet változását lássuk (látassuk), azaz, milyen új vizsgálандó problémák, milyen új kutatási módszerek jelennek meg az adott tudomány – ebben az esetben a néprajz – területén. Egyszóval, hogy áttekintsük, merre, mely irányba mozdul az illető szakterület.*

Az alábbi írást elsősorban a néprajztudomány művelői számára írtam, ám mivel a kapcsolati háló megértéséhez alapvető földrajzi ismeretekre van szükség, a geográfia *felől* közelítem meg a néprajzot. A következő oldalakon éppen ezért a vázat a geográfia története adja, amely áttekintésben világos pontokként jelzem,

1 Keményfi 2002a: 53–68. – A tanulmány az NKFP 5/025. számú pályázat támogatásával készült.

hogy mely időszakokban és mely kutatási célok megvalósításánál hatotta át – különös tekintettel az etnikai és a felekezeti kérdésekre – a földrajzi szemlélet a néprajztudományt.

A KÉT TUDOMÁNY (FÖLDRAJZ – NÉPRAJZ) HAGYOMÁNYOS RENDSZERE

A) Általános szint

A közös gyökerek

A népi kultúra iránti érdeklődés – mint a legtöbb európai országban – hazánkban is a felvilágosodás korában, a XVIII. században fokozatosan bontakozott ki. Majd ez a figyelem a modern nemzet fogalmának megszületésével egyidejűleg, nem utolsósorban a magyar nemzetkonceptió megteremtéséhez való segédlet kereséseként, a XIX. század első felében kiteljesedett: „Azoknál a nemzeteknél, amelyek nagy múltú írásbeliséget és régi, folytonos államiságot mondhattak magukénak, hamarosan háttérbe került, a néphagyomány felmutatását különösképpen nem érezték szükségesnek. Viszont ahol az írott múlt töredékesen maradt fenn vagy hiányzott, egyre magasabb talapzatra emelték, dicsérve a hivatásos kultúra avatott alkotásaival vetekedő gazdagságát”.²

A magyar néprajztudomány története azt mutatja, hogy a XIX. század első felétől, a később néprajznak elnevezett tudományos kérdéskör határai kijelölésének időszakától kezdve, a kutatások elsősorban a saját népi kulturális örökség (és ezen belül is legelőször a szóbeli alkotások) feltárására, dokumentálására irányultak. Majd a vizsgálatok a reformkorban két, egyre határozottabban elkülöníthető irányt vettek fel. Az egyik kutatási vonal alapvetően az íratlan forrásokra, a szájhagyomány által megőrzött és életben tartott alkotások gyűjtését, leírását, majd a XIX. század második felétől az összehasonlításukat célozta (ez a szál az 1846-ban William John Thoms [1803–1885] által megalkotott *folklór* nevet kapta nálunk is). A másik vizsgálati ágat a népi kultúra szóbeli forrásai mellett egyéb, a hangsúlyt az írott és a terepen megfigyelhető adatokra helyező néprajzi leírás (*leíró néprajz*) képviseli, amely tudományos vonal kezdőpontját *Szedes Fábián* (1784–1859) 1819-ben megjelent *A Palóczok* című munkájával jelöli a szaktudomány. A korai történetétől kezdődően e két pólus mentén lépésről lépésre szerveződő néprajz *leíró szála az, amely megteremti a kapcsolatot ugyan-ezen korszak* (a XVIII. század második felének, XIX. század kezdetének) *földrajza felé*. Ugyanis ez az az időszak, amelyben a földrajznak sem kristályosodott

2 Kósa 1989a: 12.

még ki a speciális érdeklődési területe és módszertana. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a földrajzi felfedezések, utazók *útleírásai*, kozmográfiai a hazai egyetemes néprajz; az *országleírások*, államismék, korai statisztikai jellegű lexikonok a saját népre irányuló leíró néprajz és a földrajz közös öröksége.³ Ezért egy-egy utazó, felfedező úti beszámolóját – legyen az távoli földrészek bemutatása vagy hazai megfigyelések taglalása – mind a néprajz, mind a földrajz azonos haszonnal és érdeklődéssel forgatja. A XIX. század utazó kutatói – például a Közép-Ázsiát bejáró Vámbéry Armin (1832–1913), az Észak-Amerikában és az indonéz szigetvilágban barangoló Xantus János (1825–1894), az afrikai Rudolf- és Stefánia-tavakat felfedező és leíró Teleki Sámuel (1845–1916), az Ázsiát Pekingig átszelő Zichy Jenő (1837–1906), a szintén Kínáig eljutó Cholnoky Jenő (1870–1950) és Lóczy Lajos (1849–1920) vagy az Új-Guineát kutató Bíró Lajos (1856–1931) – tevékenységét a néprajz tudománytörténete éppen úgy, mint a földrajzé, a sajátjaként is értékeli:⁴ „A néprajz ikertestvéri hűséggel élte végig a földrajzzal a misztikus kort, a kuriozitások [...], az államismeretek korát és napjainkig minden utazó munkájában együtt vannak. Átélté vele együtt a szisztematikus kort [...] és vele együtt lép az összehasonlító módszer stádiumába – részben ugyanazon emberek [...] által”.⁵

A tudománytörténeti összefoglalások pontos képet adnak arról, hogy mind az idegen népekre (etnológia), mind a saját (népi) kultúrára irányuló magyar néprajztudomány a korai történetétől kezdve megkerülhetetlenül szembesült a kultúrák területi problematikájával is, hiszen a kulturális jelenségek „egyszerű”, külső regisztrálásához szükség volt a térbeli elhelyezkedés pontos hálójára (térképek), illetve a születő etnográfia nem kerülhette meg például a természeti környezet szerepét sem a vizsgálandó kultúra leírásánál: „A földrajz segítségével (a néprajzi térszemlélet formálásában – K. R.) elsősorban a megnövekedett geográfiai ismeretekben s a térképekben jelentkezik. A század utolsó negyedében a földrajzi tájékozottság nemcsak széleskörűvé és pontossá vált, hanem nagyobb nehézség nélkül hozzá lehetett jutni térképekhez is.”⁶ Ismét nyomatékosítanám, hogy *ez az időszak (a XVIII. század második, XIX. század első fele), amikor tehát az útleírások, kozmográfiaiak, államismék területén még nem válik el éles törésvonalak mentén a néprajz leíró ágának és a geográfianak sem a kérdésköre, sem a módszertani készlete.* A kor utazói alapvetően a megfigyelt jelenségek teljes körű *lejegyzését, ábrázolását* tűzték maguk elé célként. A földtani, domborzati viszonyok az emberi élet jelenségeivel, a népelet megfigyelésével *együtt* alkották a távoli térségek felfedezői, illetve a saját országot járók érdeklődési körét.⁷

3 Dékány 1925: 24–27.; Szabó 1993: 7–27.

4 Bodrogi (szerk.) 1978.; Paládi-Kovács (szerk.) 1985.

5 Teleki 1996: 82.

6 Barabás 1963: 19.

7 Az „országleírók”, lexikonkészítők és korai statisztikusok munkáinak felsorolását l. Kósa 1989a: 32–37.

A bővülő ismeretek azonban a földfelszín megfigyelésének korai művelőivel fokozatosan felismertették, hogy a földi természet egészét (természeti viszonyoktól az életformáig) analizáló, majd újraszintetizáló humboldti gondolkodás a szerzett tapasztalatok helyes értelmezéséhez már nem elégséges.⁸ *Azaz megszűnik a két tudomány között az a közös pont, amit az észlelő leírás érintőlegessége, „felületi (felületes) összetettsége” hordozott.*

Az egyre specializáltabb adatbázis egyre differenciáltabb szemléletet követelt meg. Ezen a téren tett nagy lépést Karl Ritter (1779–1859), az összehasonlító földrajzi iskola alapítója, majd Ferdinand von Richthofen (1833–1905), a geomorfológia megteremtője, akiknek a tevékenysége a humboldti „holisztikus” geográfia alapjaiból utat nyitott a szakosodott természeti földrajz felé.⁹ Az elterjedés tan egyszerű „hol?”-jét felváltotta tehát a „milyen?”, és az utóbbi kérdés megnyitotta a kaput a komplex, genetikusan „Miért ilyen?” felvetéshez.

Teleki Pál szavaival élve – „a földrajzi gondolat története” azt mutatja, hogy a XIX. század második felében e differenciálódás következményeként a geográfia komoly, a saját létét fenyegető kihívással szembesült: a topográfiai ismeretek bővülése, a domborzati, geológiai, ásványtani megfigyelések rendszerező elemzése, az eltérő talaj, éghajlati, vízrajzi viszonyok felismeréséből adódó felszíni különbözőség *természeti*; a rendszeres statisztikai felvételezés megindulása (1869), a közgazdasági, illetve közigazgatási, államszervezési ismeretanyagok és tapasztalatok felhalmozódása *társadalmi* oldalról bontotta szét az addig a Földet egységében kezelő földrajztudományt. A XIX. század végén a földrajz már nem volt képes arra, hogy a kor követelményeinek megfelelően a hatalmas adatbázist mélységében elemezni tudja. Ezért szinte „kicsúszott” a földrajz lába alól a részterületeire bomló addigi feladatköre. Az egyre finomabb analitikus elemzések újabb és újabb tudományágakat keltettek életre (pl. meteorológia, geológia, kartográfia, közgazdaságtan, statisztika). Újra kellett fogalmazni tehát a geográfia kérdéskörét.

E megújulás eredménye, hogy a földrajz megtalálta, letisztázta a pontos tárgyát. Központi kérdéssé vált az embert körülvevő természeti, illetve az ember formálta és/vagy alakította (külső) *környezet* részletes elemzése, térbeli összefüggéseinek értelmezése: „A geográfia, mint térbeli tudomány, a (földi) jelenségvilágnak *csak* térbeli viszonyaival, röviden térbeliségével foglalkozhatik.”¹⁰ A földrajzi tudományfilozófiában megjelent tehát a *tér* mint a geográfia egységes alapkérdésköre. Ritter nyomán azonban a tér nem üres, hanem „tárgyilag kitöltött”, azaz „ez a felfogás az [...] abszolút térelméleten alapszik. [...] Ezek szerint a tér egy tárgy, egyéb tárgyak mellett, a tér egy egész, ami több, mint az alkotó részecskék

8 Alexander von Humboldt (1769–1859)

9 A részleteket l. Szabó 1993: 7–27.

10 Strömpl 1921: 100.

összegzése, azaz a tér saját hatóerővel rendelkezik. Így például a települések térbeli elhelyezkedése [...] nem az emberi cselekvés eredményei, hanem a tér saját hatására alakultak ki.”¹¹

De nem csupán a földrajz vizsgálati tárgya kristályosodott fokozatosan, hanem a geográfia szemléleti léptéke is differenciálódott. Két fő ágra vált szét a XIX. század második felében az önmagát tértanként meghatározó tudomány: egy általános és egy leíró szálra. Az első irány globálisan, azaz az egész világra érvényesen, míg a második regionális szinten, azaz kisebb területi egységeken (ország, majd később táj) tárgyalta a földfelszín jelenségeit.

B) Szintbeli átmenet: a regionális szemlélet csírái – az emberföldrajz mint tudományközi kapcsolat

Ugyanezen század 80-as éveiben a földrajz tudományhálója tovább bonyolódott. Az általános természetföldrajzból elvált (sarjadt¹²) az *emberföldrajzi* ág. Ehhez a változáshoz az kellett, hogy a kutatók *ismét* felismerjék, nem lehet az embert és az emberi tevékenységet kihagyni a földrajz kutatási rendszeréből. Az előző mondatban azért szerepel az „ismét” szó, mert a majd száz évvel azelőtti kozmográfiák még egységben kezelték az embert és környezetét. Itt tehát nem új felfedezésről van szó, hanem arról, hogy a természeti jelenségek vizsgálatához hasonló árnyalt megközelítéssel, korszerű metodikai készlettel, azaz a XVIII. századi kozmográfiák és államismék társadalmi szálánál magasabb szinten közelítsünk a földfelszín formáló emberi tevékenységhez.

Döntő szerepe volt az antropogeográfia megteremtésében Friedrich Ratzelnek (1844–1904). Fő, egyben a szakterületnek nevet adó művében (*Anthropogeographie*, 1882–1891, Stuttgart) az emberi társadalmak és a természeti környezet együttes vizsgálatára helyezi a hangsúlyt. Ratzel annak a meggyőződésének adott hangot, hogy az emberi tevékenység és az emberi szervezeti formák *a környezet által meghatározottak*. Determinista nézete rányomta bélyegét későbbi műveire is. A politikai földrajzról (1897) írt művében kifejti, hogy az államok Földön elfoglalt *helyzete* (Lage) meghatározza az adott ország politikai erejét, szerepét. Ratzel elméletének másik pillére a kultúra/nemzet alkatának földrajzi megsza-

11 Benedek 2000: 18. – A földrajzi térfelfogás változásának árnyalt elemzését l. uő 2000: 18–46.; Teleki 1996: 102. – A századelő geográfiájának meghatározásához l. még Horváth 1915: 418–431.; Dékány 1924: 1–23.; Kogutowicz 1939: 375–379.

12 „Sarjadt”, hiszen a természeti földrajz egyik atyjaként Ritter fontosnak tartotta a természet és az ember kölcsönhatásának tanulmányozását: „Ritter programja az általános emberföldrajz fejlődésében is fontos állomást jelent, hiszen olyan probléma vizsgálatát tűzi ki feladatul, amit korábban [...] csak egyik-másik részletében, inkább ötletszerűen vetnek fel és intéznek el.” – Mendöl 1999: 207–208.

bottsága. Nem véletlen, hogy Ratzel egyes téziseit, tévedéseit a tudományos rendszeréből kiragadva a XX. század első felének német államférfiai és geopolitikusai – pl. Karl Haushofer (1896–1944) – politikai célok szolgálatába állították.¹³

A milióteóriához közelálló ratzeli determinizmussal szembehelyezkedő Paul Vidal de la Blache (1845–1918) komoly lendületet adott az emberföldrajz tárgykörének meghatározásához.¹⁴ Paul Vidal de la Blache úgy vélte, hogy a természeti környezet az emberi tevékenység meghatározottságában másodlagos. Sokkal lényegesebb a társadalmak közötti kommunikáció, kapcsolati háló feltárása és értelmezése. A francia kutatónak még egy fontos megállapítása van. A társadalmi összefüggések elemzésére „túl tág” az „általános szint”, azaz ahhoz, hogy a földfelszín egészéről tudjunk nyilatkozni, alapos regionális kutatásokra van szükség.¹⁵ A „mélyfúrásokkal”, szűk területi egységek vizsgálatával az emberföldrajz tulajdonképpen nem az általános geográfia egyik ágaként, hanem a leíró földrajz szálaként született meg: „Ez egyet jelent a földrajztudomány súlypontjának eltolódásával az általános földrajzból a leíró (regionális) földrajz felé. [...] az antropogeográfusok a maguk tudományát annak kezdeti stádiumában inkább tudják művelni szűk regionális keretek között, hiszen egyelőre még nincs mit általánosítaniuk. Ezért különösen hívei a leíró földrajz fejlesztésének.”¹⁶ E kettős (általános természeti földrajzból kihajtott, mégis regionális kutatásokra koncentráló) indíttatás elbizonytalanította az emberföldrajz besorolását a geográfia rendszerébe. Hol az általános, hol a leíró földrajz egyik szálaként definiálták az antropogeográfiát. Éppen ezért igen nehéz az emberföldrajz tartalmát egyetlen mondattal definiálni. Inkább úgy fogalmaznék, hogy a XX. század első felére körvonalazódtak azok a keretek, amelyekbe „beleférnek” a legkülönbözőbb kutatói nézőpontok.¹⁷ Ha mégis egyetlen rövid kulcskijelentéssel kellene nyilatkozni, akkor az emberföldrajzot az *emberi társadalom és a fizikai környezet oda-vissza hatásának térbeli lenyomatát* vizsgáló tudományágként határozhatnánk meg.

Habár a természeti földrajzhoz hasonlóan az emberföldrajzban is helyet foglal mindkét (általános és leíró) irány, a hazai tudománytörténet azt mutatja, hogy az emberföldrajz időtálló módszertani és kutatási eredményeket a regionális (*táji* – l. alább) szinten tudta felmutatni. Ezért alakult ki az a helyzet, hogy a kor tér-tudománya mégis „inkább” a regionális (leíró) földrajzi ággént határozza meg az antropogeográfiát (1. ábra).¹⁸

13 Ratzel 1999: 162–234; Pataki 1999: 159–161. – Részletesen l. még Keményfi 2002b: 93–108.

14 Milióteória: Hyppolit Taine (1828–1893) francia történész vezette be e fogalmat. Az emberi kultúra alakulásának fő mozgatóját a környezeti alkalmazkodásban vélte felfedezni. A környezet fogalmába a természeti jelenségeken kívül a társadalmi, műveltségi jelenségeket is beleértette. – Both–Csorba 1996: 174.

15 Mendöl 1999: 218.

16 Mendöl 1999: 206.

17 Az antropogeográfia teljes körű meghatározásának kísérletét l. Hézszer nyomán, Novák 1997: 157.

18 Hézszer 1929: 153–155; uő 1930: 3–8.

Általános földrajz		Leíró földrajz (országleírás, tájrész)	
Matematikai és csillagászati földrajz (Kartográfia)	Fizikai földrajz (a levegő, víz és a szilárd kéreg földrajza)	A növény- és állatvilág földrajza (biográfia)	Emberföldrajz (antropogeográfia)
Segéd tudományok { Asztronómia Geofizika	Klimatológia Hidrologia Geológia Paleogeográfia Paleontológia	Biológia	Különböző alkalmazások { Gazdaságföldrajz Társadalomföldrajz Történelemföldrajz Politikai földrajz Közgazdaságtan Szociológia Történelem Államtudomány Etnográfia

1. ábra. A geográfia rendszere a két világháború között. In: HÉZSER 1929: 155.

Azért is fontos ezt hangsúlyoznunk, mert éppen e lokális jellege és színtere (emberi tevékenység) miatt az emberföldrajz az a területe a geográfiának, amely szükségképpen kapcsolatot keresett a néprajztudománnyal.¹⁹ És elmondhatjuk az etnográfia szemszögéből is: A néprajztudomány nem kerülhette meg az emberföldrajz eredményeit egy-egy táj, település egyedi műveltségének vizsgálatánál. Hadd említsem e kettős (általános/regionális) arculatra egyetlen, de tipikusan a néprajz és az emberföldrajz közös példájaként az alapvetően kultúrelem-centrikus eszközkultúra vizsgálatokban megjelent kartográfiai módszert. Jóllehet a térképlapok célja az összehasonlítás segítségével az egész nyelvterületre érvényes általános kulturális jellegzetességek megállapítása, ehhez az alapot mégis nem más, mint az árnyalt lokális kutatások adják.²⁰

Közös képzettség, kutatók, periodikák

Hozzájárult a közös szemléleti pontok kirajzolódásához az is, hogy amíg a felsőfokú, speciális néprajzi szakemberképzés csak 1929-ben (Szegeden) indult meg, addig a földrajz már 1870-től rendelkezett önálló egyetemi tanszékkel. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a néprajz oktatási önállósulásáig – többek között – éppen a földrajztanszék látta el szakemberekkel a kibontakozó (azaz önálló tárgyát éppen megfogalmazó) néprajztudomány tárgyi és életmódbeli örökségét, jelenség-

19 Cholnoky 1910: 1–11.

20 A kartográfiai módszerhez l. Barabás 1963: 11–45., különösen: 63–65., 127–128.; Paládi-Kovács 1990a: 94–101.

geit vizsgáló szálát.²¹ Felsőfokon szerzett földrajzi műveltség bázisán vált például Jankó János (1868–1902) is a magyar néprajzi módszertan és kérdéskör máig ható kidolgozójává.²² Hiszen a népi műveltség kutatásához az alapokat az egyetemi geográfusképzés kezdő generációja az első földrajztanszék alapítójától, a földrajzot hazánkban a korban szinte egyedül képviselő Hunfalvy Jánostól (1820–1888) sajátíthatta el. Az egyetemisták Hunfalvy több kurzusán hallgathattak néprajzi előadásokat, és műveiben szerves részként olvashattak, illetve olvashatunk ma is etnográfiai fejezeteket.²³ De meg kell azt is jegyeznünk, hogy a Magyar Földrajzi Társaság (1870) folyóirata, a Földrajzi Közlemények első számától (1873) kezdve, azaz majd húsz évvel a Magyar Néprajzi Társaság megalakulása (1889) és folyóiratának (Ethnographia) megindulása előtt (1890) már megjelentetési lehetőséget biztosított a leíró néprajzi munkák számára: „[...] a múlt század (XIX. század – K. R.) utolsó negyedében a földrajz művelődése még nem vált el a történetétől és a néprajzétól. Egyetlen folyóiratunk hasábjain olyanok szerepelnek, akik ezek közül két vagy mindhárom tudománynak többé-kevésbé hivatott vagy műkedvelő képviselői. Tiszta néprajzi dolgozatok is megjelennek a Földrajzi Közlemények füzeteiben.”²⁴

A huszadik század fordulójára a néprajz területén is olyan nagy mennyiségű ismeretanyag halmozódott fel, amely lehetővé tette, sőt rászorította a terület kutatóit, hogy meghatározzák „végre” (l. alább) a néprajz tárgyát, és kidolgozzák módszertani készletét.²⁵ Az adott korszakban a magyar „nemzeti jellem” (viselkedési formák, lelki tulajdonságok) keresését is szolgáló leíró néprajzban – nem utolsósorban a XIX. század második felében elinduló rendszeres muzeális gyűjtés, feldolgozás és a millenniumi kiállításra (1896) gyűjtött hatalmas tárgykészlet eredményeként – megerősödött az anyagi kultúra kutatása. A vizsgálatok és a felhalmozott, illetve megismert tárgyak a huszadik század első felére a néprajzon belül a nemzeti (és népcsoport) karakterológiától elvezettek a *tárgyi néprajz* tudományosan is teljes körű (gyűjtés, leírás, dokumentálás/katalogizálás, összehasonlítás) ágához. A paraszti kultúrát egészében láttató-észlelő (leíró) néprajz „egyszerű” megfigyeléseit a népi műveltség változatosságának, összetettségének felismerése váltja fel. A szemléleti fordulat azonban fokozatosan megkövetelte a néprajzi kérdéskör és a metóduskészlet finomítását is. A tudomány tárgykörének és módsze-

21 Marosi 1994: 5–34.

22 Székely 1970: 276–280.

23 A néprajzi kurzusok és etnográfiai művek felsorolását l. Szabó 1980. – különösen: 174–182., 189–192.

24 Mendöl 1947b: 3.

25 A magyar néprajz tárgyának és módszerének első megfogalmazása: Katona 1890: 69–87. – Katona az etnográfia meghatározásánál az antropogeográfiának mint segédtudománynak jelentős szerepet tulajdonít. Autochton népeknél pedig egyenesen az etnográfia részének tekinti a környezeti/természeti, azaz geográfiai viszonyok leírását.

reinek érzékenysége azonban már képes volt figyelni a népi kultúra árnyalataira, azaz a komplex (pl. tájra, gazdálkodásra, sőt „lelki alkatra” irányuló), ám ezért szükségszerűen felületes néprajzi leírást felváltja egy-egy jelenség (tartozzon az az anyagi vagy a szellemi műveltséghez) sajátosságainak finom elemzése. Jóllehet a kultúraelemek (szokás- és magatartás-alkotórészek) összefüggéseiből kiemelt taglalása nem a legszerencsésebb útja volt a kutatásoknak, hiszen ezáltal éppen a társadalmi összefüggések felismerése lehetetlenült el, a XIX. század végén, a XX. század elején szükség volt ezekre az eredendően terepen végzett alapkutatásokra. Azért, hogy a megfelelő – pl. táji, nemzetiségi – mintavétel alapján végzett gyűjtések eredményeként egyáltalán felhalmozódjék a népi műveltség minden területéről a későbbi elméleti (összehasonlító) feldolgozáshoz, majd szintézishez a nélkülözhetetlen háttér- és bizonyítóanyag.²⁶

A fokozatos tudományos tárgyköri elkülönülésből logikusan adódna, hogy a századfordulón azokon a vizsgálati szálakon keressük a néprajz felől a geográfia felé a kapcsolatot, amelyeken a földrajzi látásmód továbbra is jelen van, azaz ott, ahol a külső környezet – most már pontosabban fogalmazva – a tér része az adott néprajzi kutatásnak, tehát a népi kultúra valamely jelenségének értelmezéséhez a térbeliség vagy

a) „egyszerű” szemléltető háttérként (l. térképek) szolgál, vagy

b) a térszerkezeti elemzések elengedhetetlen magyarázóeszközeként szükségese-
gesek.

Ez a „kerek, egész” tétel tulajdonképpen igaz, de a XX. század első felében a gyakorlatban nem teljesen érvényesült (ezért is használtam a tézis elején a feltételes módot) a tér fogalmával meghúzható tudományközi választóhatár. Egyrészt, amint arról már szó volt, a hazai leíró, majd tárgyi néprajz művelői közül nem volt, és néprajzi szakképzés hiányában nem is lehetett senkinek felsőfokú etnográfiai végzettsége. Ha a „jövő etnográfusai” hallgathattak is az egyetemen egy-egy néprajzi kurzust,²⁷ a néprajzi eredmények teljes skálájáról elmélyült ismereteket nem kaptak. Ezért tehát alapvetően a történelem, a nyelvészet, a földrajz, a gazdaságtan, sőt a természettudomány – I. Herman Ottó (1835–1914) – területéről a néprajzi kutatás, muzeológia terepére érkező szakemberek természetesen módon hasznosították alapképzettségüket és ezen ismeretek segítségével formálták a hazai néprajz tudományos tárgykörét és metódusrendszerét. Másrészt azt, hogy a földrajz és a néprajz leíró ága között a „térbeliség” legyen a választóvonal, ebben a korban még az is nehezíti, hogy a fentebb említett módon a népi kultúrához sokféle irányból közelítő, heterogén szakemberközösség nehe-

26 A szintézis 1933–37 között jelent meg: *A magyarság néprajza I–IV*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda

27 Kósa 1989a: 134–135.

zen fogalmazta meg a néprajz általuk egységesen látott tárgyát és speciális metódusrendszerét (kulcsszavakkal: a népi műveltség specifikumainak gyűjtését, adatolását, összehasonlítását). Nem véletlen, hogy az etnográfia metodikai és tárgyköri többarcúsága miatt, voltak olyan hangok, amelyek a néprajz önálló létjogosultságát és a XIX. század végén megalakult társaságát is megkérdőjelezték. Sőt látott éppen a *földrajz* a néprajz új szervezetében komoly konkurenciát!²⁸ Kicsit talán profán a fogalmazás, de azt mondhatnánk, hogy „*tette mindenki a maga dolgát*”, azaz végezte a saját műveltségi és képzettségi bázisán, autodidakta módon, nagyrészt önképző céllal is a népi kultúra jelenségeinek feltárását. *A térbeliség nem volt még a néprajz leíró ágától elválasztható, speciális, geográfiai probléma. Ha az adott téma megkövetelte*, akkor a nyelvészeti alapokkal rendelkező kutatók ugyanoda jutottak el, mint a geográfus kortársaik, azaz a népi műveltség területi kiterjedésének, térbeli különbségeinek felismeréséhez, és ezen eltérések elemzéséhez. Csak példaként: a már említett „földrajzos” Jankó és a később élt geográfus Bátky Zsigmond (1874–1939) munkásságában természetesen jelen lévő térbeli szemlélet szükségszerűen áthatja a kortárs nyelvészek azon műveit, amelyek átfogó képet igyekeznek adni Magyarország területének valamely népi műveltségbeli sajátosságáról. Említhetjük például Hunfalvy Pál (1810–1891) *Magyarország Ethnographiája* (1876) művét („Magyarország ethnographiája, természet szerint, valamennyi népet tárgyal, mellyek területén laknak...”)²⁹ vagy a szintén nyelvész Viski Károly (1882–1945) *Etnikai csoportok, vidékek* (1938) című tanulmányát:

A példák pontosan mutatják, hogy a XIX. század második és a múlt század első felében a formálódó néprajzot a saját felsőfokú műveltségükkel szimbiózisban, párhuzamosan végezték. Bátky, amellet, hogy elkészítette a hazai néprajzi muzeológia számára a szervezési, tárgygyűjtési útmutatót (1906), természetes módon szerkesztette a *Földrajzi Közleményeket* (1913–1919), illetve vett részt a *Földrajzi Zsebatlasz* (1915–1926) munkálataiban, vagy vezette a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályát (1919–1934) és szerkesztett ezzel párhuzamosan etnikai térképet, és összefogta a *Néprajzi Értesítő* munkálatait (1926–1934).³⁰

Nem véletlen tehát, hogy – amint arról már fentebb szó volt –, a földrajzi ismereteket szintetizáló kutatók magában az adott időszakban is elismerik, hogy nagyon nehéz tiszta földrajzról és leíró/tárgyi néprajzról beszélni.³¹ Köszönhető ez annak is, hogy a hazai emberföldrajz nem egy személyhez és egy kutatóbázishoz kapcsolódóan formálódott, hanem több műhely, többféle szemlélete jelöl-

28 Kósa 1989a: 129.; uő 1989b: 28.; l. még uő 1998: 33–54.; Voigt 2001: 63. – A földrajz más országokban – pl. Oroszország – is igyekezett a néprajzot csak mint segéd tudományt számon tartani. L. Bromlej 1976: 236–237.

29 Hunfalvy 1876: 544.

30 Gunda 1978.; Balogh 1974: 14–23.

31 Mendöl 1947a: 154–162.

te ki az antropogeográfia kérdéskörét. A huszadik század első felében az emberföldrajz „[...] három fő központban koncentrálódott. Budapesten a Néprajzi Múzeumban alakult ki szellemi központ Bátky Zsigmond és Györffy István képviselésében. A műegyetemi közigazgatási intézet is létrejött gróf Teleki Pál vezetésével. Debrecenben a Gróf Tisza István Tudományegyetem Földrajzi Intézetében, Milleker Rezső irányításával [...]”³² Természetes tehát, hogy az etnográfiaiban jártas kutatók saját eredményeikkel és tapasztalataikkal a néprajz felől hozzájárultak a földrajz embervizsgáló ágának minél komplexebbé tételéhez. De ez igaz visszafelé is. Elsősorban az életmódra irányuló néprajzi megfigyelések, tapasztalatok, elméleti meglátások összegezve beépültek a huszadik század első felének geográfiai tananyagába is. Nem csak az olyan tudományterületeket átfogó „összművekre” kell tehát gondolnunk, mint például a Borovszky Samu szerkesztette vármegyei monográfiák vagy a korábbi, *Az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képekben* (1898–1901) című könyvsorozata, hanem egyetemi és középiskolai tankönyvekre is (2. ábra).³³

Sőt! A kétpólusú (tárgyi, szellemi) néprajz folklór ágán is megjelentek a múlt század első évtizedeiben olyan tudományos kérdések, amelyek a térbeliségre is irányulnak, azaz megválaszolásukhoz földrajzi módszereket szintén alkalmaztak. Gondoljunk csak a Julius Krohn (1835–1888) és Kaarle Krohn (1863–1933) által kidolgozott finn–földrajztörténeti iskolára, amely az epikus alkotások *elterjedéséből* igyekszik rekonstruálni a szöveg első, ősi („arche”) változatát. E kutatókhoz elengedhetetlenek a migrációt elemző térképlapok.³⁴

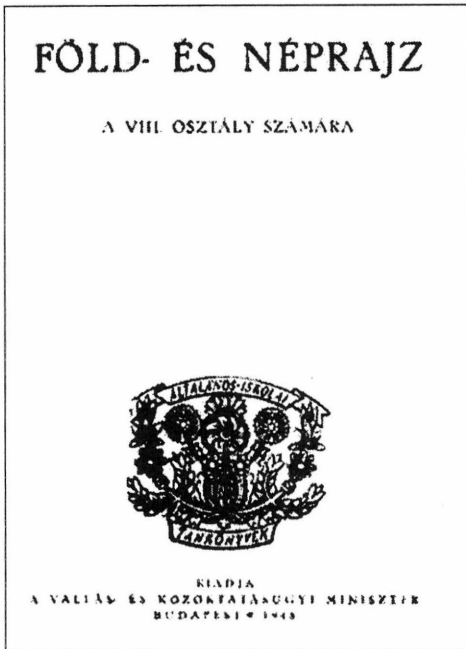
Tudománytörténeti érdekességként említhetjük azt az eseményt, amely a múlt század első évtizedeiben zajlott le a Földrajzi Társaságon belül, és amely fejlemény akaratlanul szintén a néprajz és a földrajz kapcsolatát erősítette. A személyi ellentétekkel terhelt Földrajzi Társaságból távozó geográfusok ugyanis a *Néprajzi Társaságban találtak menedéket, majd alakíthatták meg a saját emberföldrajzi szakosztályukat* és adhatták ki Kogutowicz Károly (1886–1948) szerkesztésében a *Föld és Ember* című folyóiratot (1921–1929).³⁵ Jóllehet az egyes tudományok története kisszerű veszekedéseket nem szokott feljegyezni, Fodor Ferenc olyannyira súlyosnak és magának a földrajz létét fenyegetőnek látta a korabeli személyi ellentéteket, hogy az utókor számára szerencsés módon részletesen leírta a Földrajzi Társaság szakadáshoz vezető összeütközéseit:

32 Novák 1997: 158.

33 A Lóczy által szerkesztett tankönyvben külön fejezetek szólnak Magyarország és a társországok néprajzáról.

34 A finn–földrajztörténeti módszerhez l. Solymossy 1920: 1–25., uő 1925: 105–129.; Cocchiara 1962: 304–306.; Voigt 1997: 153–162. – A folklórkalkotások, -jelenségek térbeli elterjedésére pl. l. Ujváry 1969: 5–282.; Pócs 1983: 177–206. – A szellemi műveltség térbeliségének/elhatárolhatóságának kérdéséhez l. Voigt 1984: 75–84.

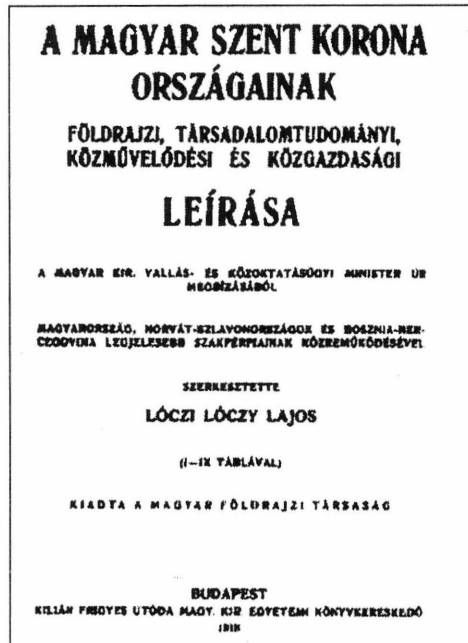
35 Kósa 1989b: 64.

2. a) ábra. Általános iskolai tankönyv, 1948

2. b) ábra. Középiskolai tankönyv, 1938

2. c) ábra. Egyetemi tankönyv, 1918

„[...] méltánytalanságok később is állandó kísérő jelenségei maradtak tudományunk sorsának. Mi ennek az oka? [...] Ennek csak részben voltak kívül fekvő okai [...] Belső okai is voltak. Magukban a geográfusokban, illetve a geográfusok között élő szellemben és erkölcsi magatartásban. [...] Az emberek nem tudtak együtt dolgozni, közös véleményt formálni, a legértékesebbeket közösen elismerni, hanem minduntalan bizonyos érdekkörök alakultak, amelyek mind-egyre egymás ellen fordultak. Ezen töredék központjában többnyire Cholnoky állott, a másik oldal tagjai viszont állandóan változtak. Volt Prinz–Milleker ellentét, volt Cholnoky–Prinz, volt Cholnoky–Bátky, volt Cholnoky–Kogutowicz, Prinz–Kogutowicz stb. ellentét. Addig, amíg csak tudományos problémák okozták a vitákat, hagyján, de ezek majd mindig átmentek személyi térre.

[...] Csakhamar összeférhetetlen helyzetbe jutott (Cholnokyval – K. R.) Bátky Kogutowicz, Littke. A helyzet feszültségét emelte [...] a Cholnoky tollából a Közleményekben megjelent Lóczy-életrajz, amelynek szellemével [...] a nevezettek sehogyan sem tudtak egyetérteni. [...] Amikor más okok miatt Bátky és Littke lemondott a szerkesztőségről (Földrajzi Közlemények – K. R.) Kogutowiczot ajánlották maguk helyett, amit azonban Cholnoky semmiképpen sem akart. [...] *Ennek a személyi ellentétnek és a nevezetteknek a Társaságból való kivonulásának következménye lett a Néprajzi Társaság Emberföldrajzi Szakosztályának megalakulása és ennek kiadásában a »Föld és Ember« folyóirat megindítása* (kiemelés tőlem – K. R.).”³⁶

*

Ha a jelen tanulmány fő hangsúlya (etnikai és felekezeti térbeliség) szempontjából közelítjük meg a néprajz és a geográfia kapcsolatát, akkor azt mondhatjuk, hogy az *általános* kérdéskörben, azaz a nyelv, etnikum, vallás térbeli tagozódásának átfogó elemzéseiben közös területként csupán az etnikai és a felekezeti *térképezést* nevezhetjük meg.

Néprajzi térképek?

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ezen a ponton *téves* a közvélekedés. Ugyanis az etnográfia kutatási kérdésköre „nem tud mit kezdeni” az egész nyelvterületen azonos kérdőszempontok alapján kvantitatív kategóriákba „beszorított egyszavas” statisztikai adatokkal. Nemcsak napjaink, hanem a kor néprajztudománya számára is túl általános és elvont, azaz a kutatási tárgya (az egyedi, ott saját-

36 Fodor 1948–1951: 151., 212. – 1922-től Kogutowicz és Bátky a „hivatalos” földrajzi intézeti zsebatlással párhuzamosan – mintegy ellenmüként – kiadták a Néprajzi Társaság Emberföldrajzi Szakosztálya keretében a saját zsebatlaszukat, *Kogutowicz – Zsebatlasza* címen. Itt köszönöm meg tisztelettel Szabó Józsefnek, hogy Fodor tudománytörténeti kéziratát a rendelkezésemre bocsátotta.

tos kulturális jelenségek feltárása) szempontjából volt ez a szemlélet absztrakt. Úgy látom, hogy az etnikai és a szórványos felekezeti térképek terén nem volt közös sem a kérdéskör, sem az eredményekhez (térképekhez) vezető módszertani eszközkészlet, hiszen e metódusok tisztán a kartográfia és a geográfia területén belül maradtak. Jobb úgy fogalmaznunk, hogy többször közös volt az elkészült térképek *célja*. De csak azokban az esetekben, amikor az etnikumok/felekezetek térbeli elhelyezkedése a regionális földrajzi vagy a néprajzi kutatások kijelöléséhez *háttéradatokat biztosított* (pl. vegyes etnikumú térségek mint vizsgálati céltérségek kijelölésében)! Ha egy-egy, a néprajz területén kutató szakember részt is vett nemzeti etnikai térképek szerkesztésében, *teljesen idegen magától az etnográfia tudományától e térképek politikai döntésekben való szerepeltetése, felhasználása*. Habár magában az adott korban mind a hazai, mind az általános európai gyakorlat az etnikai térképeket „néprajzi térképeknek” is nevezte, az előbb említett okok miatt *téves* ezt a megnevezést úgy értelmezni, hogy ezek a kartográfiák a „néprajztudományon belül” születtek. Jóllehet a huszadik század első felében nem volt használatos még a mai értelmű „etnikai” jelző³⁷, ezt helyettesítette szinonimaként az „etnográfiai” kifejezés – a „néprajzi térképet” mégis helyesen „népek (térbeli) rajzolat” képeinek kell értenünk.³⁸

*

Az előző bekezdésben „mai szemmel írt” visszatekintés és fenntartásaim ellenére el kell ismernem, hogy az adott korszak, azaz a két világháború közötti évtizedekben az etnikai és a felekezeti kartográfia keretében született eredményekre közös teljesítményként szükséges mégis visszatekintenünk. Alátámasztja ezt az is, hogy nemcsak a kutatók és az elmosódó kutatási területek voltak e területen

37 A kifejezés orosz szakirodalom nyomán honosodott meg napjainkban a honi geográfiában. A német nyelvhasználatól is idegen, önmagában nem áll meg az etnikum („Ethnie”) szó, hiszen az elmúlt évtizedek német társadalomtudományai számára az etnikum egyrészt már túl általános, másrészt túl merev. Éppen ezért – jóllehet a mi etnikumfelfogásunkhoz hasonló értelemben fel-felbukkan e főnév is a német közbeszédben –, a szakirodalom sokkal inkább csak az egyes szociális csoportok tartalmára utaló, azokat árnyaló jelzőként használja az „etnikai” kifejezést (pl. ethnische Gruppen, ethnische Minderheiten). *A második világháború előtt viszont még a nemzetiségi térképek címében e szereppel sem alkalmazták a jelzősöt.* – Heckmann 1992: 30–39.

38 Az etnikai mappák tartalmát már jobban megközelíti a ritkán – elsősorban a francia gyakorlatban – előforduló „etnogeográfiai térkép” megnevezés. Az angolban még annyira sincs az etnográfianak térbeliségre utaló jelentéstartalma, amint az a kontinentális gyakorlatban helytelenül, de meggyökeresedett: Az etnográfia nem tudományt, hanem csupán az antropológia egyik módszerét megnevező kifejezésként él, nincs és nem is lehetnek ezért az angol nyelvterületen „Ethnographical” térképek. Ebből következően szerencsétlen az angolban előforduló „Ethnological Map” kifejezése is, hiszen a jelző – mint a kontinens néprajzi megnevezése – a térképek szempontjából, esetleges tudománynévként – nem jelent semmit. Pontosabbak azok a nevek, amelyek körülírják a néprajzi jelző helyett az etnikai térképek tartalmát: „Völker- und Sprachenkarte” vagy „The Peoples and States of ...”. Illetve magyarul mégis jobb a kor „nemzetiségi”, mint néprajzi térképeiről beszélni.

több esetben azonosak, hanem *maga az adott kor is így kezelte e térképeket*. Ezért tehát Korabinszky János (1740–1811), Csaplovits János (1780–1847); Homolka József (1840–1907), Hátsék Ignác (1828–1902); Kogutowicz Manó (1851–1906), Kogutowicz Károly; Cholnoky Jenő (1870–1950), Kniezsa István (1898–1965); Jakabffy Imre (1915–); Keleti Károly (1833–1892); Bátky Zsigmond, Teleki Pál (1879–1941), Rónai András (1906–1991); Györffy István (1884–1939)³⁹; Balogh Pál (1854–1933); Körösy József (1844–1906); általános, azaz nagy térségeket ábrázoló nemzetiségi és a ritkábban készült felekezeti (Balogh Pál) térképeit közös örökségként tarthatjuk számon.⁴⁰

Azokban az esetekben viszont, amikor az átfogó statisztikai adatok árnyalása volt a cél, azaz egyes kistérségek etnikai határainak finomítását akarták elérni, akkor *előtérbe léptek a néprajzi módszerek*. A kartográfusok igyekeztek az adott településeken felvett élettörténeteket, vélekedéseket, azaz helyi, szubjektív adatokat az etnikai térképekbe mégis egzakt módon beépíteni, megjeleníteni. De ezek az eredmények csak regionális szinten születhettek, *egyediek* voltak, így tehát alkalmatlanok a nagyléptékű törvényszerűsítésre.⁴¹

A földrajz tudománytörténete azt mutatja, hogy hol a leíró, hol az általános ág erősödött meg a geográfiai kutatások egy-egy időszakában. Attól függően, hogy a gyűjtött adatokból a törvényszerűségek megállapítására vagy a tudományos továbblépéshez ismételt tereptapasztalatokra volt szükség. Amint arról fentebb szó volt, a földrajz és a néprajz mindig akkor volt egymás eredményeire érzékeny, amikor a két tudomány kutatási térkeretszintje (mikroszint) közelített egymáshoz. *A néprajz és a geográfia kapcsolati hálójának megerősödését az etnográfia jellegéből adódóan a regionális földrajzi kutatások kiszélesedése, azon belül is a tájtan megfogalmazása eredményezte.*

C) Regionális szint – a tájtan mint a közös kutatások tényleges terepe

„A geográfiának, és különlegesen a tájrajzi kutatásnak, éppen az volna a hivatása, hogy ismét visszaállítsa a földfelszín különleges egységeinek, a tájnak, azt az egységes és átfogó, életüket feltáró szemléletet, amelyet már a múlt század elején Humboldt céljának tekintett és az akkori kevesebb részismeret alapján [...] sokkal inkább meg tudott valósítani [...], mint amennyire az [...] analízisek tömeges eredményei után ma képesek vagyunk.”⁴²

39 A közismert dobudzsai térkép mellé említsük meg Györffy másik, a magyar szakközönség számára csak két éve elérhető, észak-bithyniai nemzetiségi térképét. – Bartha (szerk.) 2001.

40 A témakör alapos bemutatását a nemzetiségi térképek felsorolásával l. Kocsis 1996: 167–180. Továbbá: Paládi-Kovács 1990b: 113–115.; Sebők 1994: 85–91.; Klinghammer 1998: 217–222. – korábbi: Kogutowicz 1929.

41 L. ehhez Rónai 1989. – ilyen regionális munkák felsorolását l. Keményfi 1998: 44–46.

42 Fodor 1938: 141.

A klasszikus regionális kutatások felé az utat Ritter nyitotta meg, aki a földrajzot egyes kisebb területegységek összehasonlító tudományaként határozta meg. De a leíró földrajz kiteljesedésének atyjaként Alfred Hettner (1859–1941) tartja számon a tudománytörténet, hiszen ő az, aki a földrajz „elbizonytalanodása” (a kifejezést l. fentebb Teleki megállapításaként) után határozottan megjelöli azt a területet, amelyen a földrajz legitím, megkérdőjelezhetetlen módon működhet. A Vidal de la Blache kezdeményezésére kibontakozó francia tájkutatási eredményekre is támaszkodva Hettner megfogalmazza a „térbeli elrendeződés” (räumliche Anordnung) tanát.⁴³ Jóllehet az önálló geofaktorok igen mély és alapos elemzésére önálló tudományok specializálódtak, tehát ezek a szakágak „kiemelték” az egyes geofaktorok részletes kutatását a földrajz tárgyköréből, ám a geofaktorok *együttes működésének* kérdésére a szakdiszciplínák nem adnak választ. A földrajz feladata, hogy az összhatást vizsgálja, amelynek kutatási alapegysége a *táj*, ahol az *egyed-geotényezőket kölcsönhatásukban vizsgálhatjuk*. Habár a földrajz térszemléletének és módszertani készletének változásával párhuzamosan alakul a táj értelmezése is, elmondhatjuk, hogy a természetföldrajzban a múlt század húszas-harmincas éveitől kezdődően napjainkig megmaradt a táj mint kutatási alapegység. Annak ellenére, hogy a tájról először nem a földrajz, hanem a képzőművészet beszélt,⁴⁴ a földrajz „sajátította ki” magának azt a jogot, hogy kutatási eszközeinél és szisztematikus vizsgálatainál fogva tudományos egzaktussággal szölgjön a tájról.

A két világháború közötti honi geográfia teljesen befogadta a német tájkonceptiót, sőt a sajátos kárpát-medencei viszonyok értékelésével több pontban tovább árnyalta, és a komplex magyar földrajzi szemlélet magjává emelte.⁴⁵ Amellett tehát, hogy a hazai földrajz nem idegen terepen szerzett „egyetemes”, hanem a magyarság megletelepülési környezetének elemzési tapasztalataival bővítette a táj fogalmát, a honi tájtan megerősödésében a hol csak finoman, hol markánsan felismerhető politikai célok is szerepet játszottak. Az a sokk, amelyet a magyar etnikai és gazdasági terület 1920-as felszabdalása okozott, a hazai geográfiát dilemma elé állította. Tudományos semlegességgel tekintsen-e el a történetektől, vagy a saját területén határozottan adjon hangot a békeszerződés geográfiai tartathatatlanságára? A két világháború között az utóbbi szemlélet erősödött meg,

43 Benedek 2000: 21.

44 L. Szabó 2000.

45 A tájfélfogás alakulásának története nagyon jól feltárt terület, a számos publikáció felmentést ad a témakör részletes bemutatása alól: l. Kogutowicz 1930., 1936.; Teleki 1934.; uő 1936: 289–301.; Prinz é. n. I. – különösen: 263–313.; Bulla – Mendöl 1947.; Bulla (szerk.) 1952: 40–48.; Wagner 1956: 335–349.; Kádár 1965: 87–107.; Ilyés 1998a.; Marosi 1981: 59–72.; Marosi – Somogyi 1990: 19–25.; Hajdú 2000: 323–337.; uő 2001a.; 2001b: 51–64.; Hajdú-Moharos 1996: 249–257. – Itt köszönöm meg Ilyés Zoltánnak értékes tájtanai megjegyzéseit, a témakörrel kapcsolatos beszélgetéseket és e tanulmány gondos lektorálását.

amely nézet „a Kárpát-medencét mint megbonthatatlan táji egészet” igyekezett hirdetni. Természetes, hogy ebben a szemléletben nagy szerepe volt az egyes kistájak kutatásának, és annak a bizonyításnak, hogy az egyes tájak harmonikus társadalmi/természeti egységek.⁴⁶

Bár az 1868-as nemzetiségi törvény még államnemzeti szemléletben készült (minden nemzetiség egyenlő jogú tagja az államnak), a társadalomtudományi (és benne a néprajzi) érdeklődésben a huszadik század első évtizedeiben felerősödött az etnocentrikus irány. Noha a csaplovicsi „kis Európa”-elv (1822),⁴⁷ azaz más népek műveltségének elismerése, a népi kultúra kutatására kibontakozó szaktudomány már korai szakaszában jelen volt, a hungarológus szemlélet vált meghatározóvá a hazai néprajzban. Az ország határainak átszabása (1920) felerősítette a kultúrnemzeti törekvéseket: a fent említett „tájbeliség” tehát azt jelenti, hogy egyrészt a saját anyanemzethez tartozó kisebbségi magyarság tájköttöttsége nem szűnt meg, másrészt kulturális folytonossága a határváltozásokkal sem szakadt meg. Az össznemzeti magyar műveltségben és a magyar tájban továbbra is elidegeníthetetlen részt képviselnek a határokon túli magyar közösségek. Nem utolsósorban tehát a „kulturális nemzeti önvédelem” szolgálatában folytak az elcsatolt területeken a népi kultúra történeti rétegeit és a tájjelleget célzó vizsgálatok.

A „vidék” társadalmi összetevőjének mint geofaktornak a legalkalmasabb vizsgálati tudományaként magától értetődő módon kapcsolódott be a táj kutatásokba a néprajz is. Hiszen a táj arculatába simuló és egyben a táj képét formáló népi kultúra számos szállal kapcsolódik a természeti környezethez. Az etnográfia és a földrajz között a népi kultúra felől a kapcsolatot a korban tehát lényegében azok a jellemzők hordozták, amelyek megértéséhez nem lehetett megkerülni a természeti hatások szerepét: „Az emberi alkotásokat a tájban való jelenlétük, illetőleg ennek a jelenlétnek a táj arculatában és életében betöltött szerepnek a mértéke avatja a műtáj lényeges vagy elhanyagolható részévé.”⁴⁸ Ez az elv érvényesült a kor regionális emberföldrajzi vizsgálataiban. A földrajzi szemlélet viszont a néprajzot is áthatotta: az életmód, a tárgyi kultúra egy-egy szeletét vagy településtörténetét feltárni igyekvő néprajzi kérdőívek is „alapozó ismeretekként” tartalmazták a földrajzi környezetre irányuló kérdéseket. Majd egyre komolyabb hangsúlyt kapott a paraszti életmód átfogó elemzését célul tűző szociográfiai írásokban az életvitelt alapjaiban meghatározó természeti környezet részle-

46 Részletesen I. Kocsis 1999a: 9. – Prinz Tisia-elmélete szintén e tézist támasztotta alá. Prinz, azóta teljesen elvetett tétele azt tartalmazza, hogy a Kárpát-medencének *egységes* a geológiai alapja. A földtani talapzatot a medencét kitöltő tisiai masszívum alkotja.

47 „Nem tsak természeti állapotjára, és természet ajándékaira nézve – hanem népességre nézve is Magyar ország Európa kitsinyben –; mert majd minden Európai nép-törsökök, nyelvek, vallások, foglalatosságok, kultúra gráduosok, s végre élet módok, erköltsök és szokások is itten találják fel Hazájokat” – Csaplovics 1822: 51.

48 Hézszer 1922: 27. – idézi: Mendöl 1947a: 157.

tes bemutatása.⁴⁹ Úgy fogalmaznék, hogy a szociográfia és a néprajz – német hatásra – a földrajztól az objektivitást, az egzaktást várta el, amellyel a finom terpmegfigyelések, gyakran szubjektív népéleti leírások biztos tudományos alapot kaptak.

Az előzőekben leírtaktól jobban el kell különítenünk az „elválaszthatatlanul közös” néprajz–földrajzi tárgykört, a *tájszemléletet, tájneveket*. Jóllehet számos különbséget tehetünk a két tudomány tájnévi, tájszemléleti álláspontjában, mégis ez az a terület, amelyet a mai napig mind a két tudomány sajátként (is) legitimál.⁵⁰

Amint arról egy korábbi tanulmányomban szóltam, a humán tevékenység jelentőségének el nem hanyagolhatósága és az emberi aktivitás gyakran a természeti környezetet visszafordíthatatlan módon alakító képessége megteremtette a természeti táj mellé a műtáj vagy *kultúrtáj* terminusát is. A természeti és kulturális jelenségek integrációs egységeként megjelent kultúrtájban⁵¹ a *néprajz életmódot feltáró ága is megtalálta a maga kutatási alapegységét*. És a vizsgálatok irányának megfelelően több esetben maga az etnográfia finomította, differenciálta a kultúrtáját és nevezett meg – jóllehet a földrajzi egzaktást nem mindig szem előtt tartva – táji altípusokat (l. szakrális táj).⁵² Mendöl Tibor szavaival élve azt mondhatjuk, hogy a néprajz segített a földrajznak *az adott műtáj egyéni vonásainak megrajzolásában*.⁵³

Az etnikai és felekezeti térszerkezeti kutatások és a néprajz közös működésének is a mikroszint, gyakran csak egy-egy település vagy kistáj volt az igazi színtere. A mikroszintű kutatások virágkora Közép-Európában a huszadik század első felére, kiváltképpen a két világháború közöttre tehető. Nem véletlen, hogy a német „nyelvszigetnéprajz” kibontakozásának fő időszakában a német kutatók kijelentik, hogy az e területen tevékenykedő geográfusnak egyben etnográfusnak is kell lennie.⁵⁴ A német hatásra Magyarországon is megindult ilyen irányú települési vizsgálatokat részint földrajzi, részint néprajzi szemlélettel és módszertani készlettel többek között Györffy István, a kortársai által élesen kritizált,⁵⁵ dél-

49 Az emberföldrajzi táji, települési munkák felsorolását és a kutatópontok térképi megjelölését l. Mendöl 1947b: 6. – a néprajz-szociográfia részéről l. pl. Bodor 1934: 10–11.; uő 1935.; Új-szászy 1936.; Vajkai 1940.; Mendöl 1949. – kuriózumként l. Végh (szerk.) 1942.

50 Kádár 1941. – Felment a kérdés részletes tárgyalása alól: Kósa–Filep 1978.; Kósa 1990: 20–48.; uő 1998: 55–77. – utalás l. Hajdú 1996: 145.

51 Benedek 2000: 21.

52 Azt, hogy mit jelent a vallási és az etnikai kutatásokban a táj fogalma, részletesen l. Bartha 1995: 11–24.; Keményfi 2002b: 93–108.

53 Mendöl 1947a: 159.; Teleki 1920. – Mind a mai napig vannak olyan projektek, amelyek e klaszszikus értelmű kultúrtáj-értelmezést követve az adott kultúrtáj földrajzi, néprajzi jellegzeteségeit komplex módon igyekeznek feltárni. L. példaként a mainzi egyetem néprajzi és kultúr-geográfiai tanszékének közös programja eredményeként: Niem–Schneider (Hrsg.) 1995.

54 L. Keményfi 1994: 16.

55 L. pl. Fitos 1917: 362–392.

magyarországi nemzetiségek kutatója: Czirbusz Géza (1853–1920), Fodor Ferenc (1887–1973), Gunda Béla (1911–1994), Hézsér Aurél (1887–1947), Mendöl Tibor (1905–1966), Milleker Rezső (1887–1945), Wallner Ernő (1891–1982) neve fémjelezte.⁵⁶

A nemzetiszocializmus időszakában vagy a közvetlen az előtti években végzett települési etnikai és felekezeti kutatások német eredményei – azaz az anyaországon kívüli német „szigetek” „otthonról hozott” kulturális egységét és ezáltal tisztaságát, sőt leírhatjuk, „romlatlanságát” bizonyító írások – a magyar nyelvterületre is eljutottak (vagy vizsgáltak éppen magyarországi német közösségeket)⁵⁷. Ám, ha egy-egy magyar mű szemléletben, terminológiájában⁵⁸ fel is bukkan német hatás, a magyar szórványok „idegen-saját” etnikai, kulturális, nyelvészeti, néprajzi viszonylatainak hazai kutatásaitól mindvégig távol álltak a nyelvsziget-kutatások ideológiai megfontolásai.⁵⁹

*

A második világháborúval lezáruló korszakról összegzőként azt mondhatjuk, hogy a néprajz és a földrajz a huszadik század első évtizedeire fokozatosan körvonalazta a saját érdeklődési tárgyát, és ennek eredményeként a fő (néprajzi-földrajzi) kutatási irányok az anyagi kultúra/életmód vizsgálata területén is eltávolodtak egymástól. A két diszciplína közötti határokat egyre világosabban fogalmazták meg: „Az ethnológia [...] lélektani tudomány, amely kizárólag az emberrel foglalkozik s a rajta kívüli fizikai környezetet csak mint pszichológiaiilag magyarázható hatásoknak forrását veszi figyelembe [...] Más lesz tehát az embernek környezetébe való geográfiai és más annak ethnológiai beállítása.”⁶⁰

A fent leírtak szellemében ennek ellenére azt kell, hogy mondjuk, a népi életmódra irányuló kutatásokból a korszakban nem hiányozhatott a földrajzi környezet és/vagy táj bemutatása, a kultúra és a természet kölcsönhatásának leírása. (Pl. az 1938-ban komplex kutatási célokkal létrehozott *Táj- és Népkutató Központ* már a nevében is egyszerre utal a földrajzi és a néprajzi irányzatra is.) Ez az egymásra utaltság nem csak abból adódott, hogy jobbra geográfusok tevékenykedtek az anyagi műveltség feltárásának területén. A paraszti életmód ilyen fokú környezeti beágyazottságának hangsúlyozását nem az ismeretek bővüléséből adódó magyarázatok adták, hanem éppen ezeknek az értelmezéseknek a hiánya indokolta. Úgy értem, *hogy a néprajz annyira szimpla leíró tudomány volt az el-*

56 Györfly 1913: 451–552.; Czirbusz 1913a.; uő 1913b.; Wallner 1926: 1–31.; Milleker 1935: 189–205.; Fodor 1943.; A. Gergely 1996. – További munkák felsorolását l. Keményfi 1998: 44–46.

57 Pl. Holder 1931.

58 Kovács 1942.

59 Visszafogott települési elemzéseként l. pl. Varga 1940: 87–182.

60 Fitos 1917: 370.

ső szintézisének időszakában, hogy az alap kutatások sokszor az egyszerű környezeti háttér felvázolásával magyaráztak olyan életmódbeli jelenségeket is, amelyeket a korszakban nem vagy csak szórványosan folyó társadalom-néprajzi kutatások pontosan (gondolok itt jelen esetben a geográfia teljes mellőzésére is) és helyesen értelmezni tudtak volna. Sok évnek kellett még ahhoz eltelnie, hogy az ismeretek hatalmas tárából a néprajzban is meghonosodó ökológiai szemlélet (l. alább) már magasabb elméleti szinten „kiszűrje” azokat az életmódbeli jelenségeket, amelyek változásának megértéséhez tényleg elengedhetetlen a természeti környezet elemzése. De ez viszont igaz fordítva is. A hatvanas évektől megjelenő eszköz-kultúra-összegzésekben (pl. Balassa Iván [1917–2002] *Az eke és a szántás története* című monográfiája) megjelentek a „földrajzmentes”, tisztán társadalmi, társadalomtörténeti szempontú elemzések. A korszak összegzéseként úgyszólván fogalmazhatunk, hogy a tárgyi néprajz és a földrajztudomány a második világháború után mind a kutatókat – hiszen a földrajzot a néprajzban képviselő „nagy generáció” tagjai: Teleki, Bátky, Györffy meghaltak –, mind a témaköröket illetően *szétvált*:

Alapvető különbségek, eltérő kérdéskörök

Mivel a néprajzot már ebben az időszakban elsődlegesen a különböző néprétegek életmódját, életfeltételeit vizsgáló, leíró diszciplínaként határozhatjuk meg, amely tudomány elemzi, magyarázza azon kulturális különbségeket, amelyek mind a mai, mind az egykori európai társadalom különböző etnikai s szociális csoportjai között vannak.⁶¹ A néprajz kérdésfeltevése a *kultúra belső struktúrájára*, összefüggéseire, történeti változására, hangsúlyozottan tehát az *egyes kultúrák különbségére, sajátosságaira* irányul. A néprajztudomány egyik fontos módszere a fent említett *egyediség* megragadására a *dedukció*. Mivel éppen az ott jellemző, sajátos kultúra bemutatása a célja, általános, mindenre (akár csak két településre is) érvényes kulturális törvényszerűségek megállapítása, ellentétben a kultúrgeográfiával, nem lehetséges. Fontos módszere az *összehasonlítás* is, amely az egyes kulturális elemek szintjén (előfordulás), vagy csak a konkrétan, egy-egy helyen (ez lehet pl. település, társadalmi réteg), lehetőleg *azonos szempontok alapján* feltárt, ott lejátszódott *kulturális folyamatok (!)* egymás mellé állításával lehetséges, melyből kirajzolódhatnak hasonlóan vagy eltérően *lezajlott kulturális változások, tendenciák*), de semmiképpen sem törvényszerűségek.

A honi geográfia humán ága a huszadik század első kétharmadában viszont ezzel szemben az emberi jelenlét *külső, környezeti (térbeli) kapcsolataira*, a társadalmi tevékenységnek és magának a népességnek a történelmi fejlődés során

61 Stoklund 1981: 3.

az (abszolút) térben kialakult rendjére kérdezett rá,⁶² illetve hangsúlyozottan a *jelen* összefüggéseire irányult akkor is, ha történeti adatokkal szintén dolgozott.⁶³ Fontos még azt is jelezni, hogy e tudományág egyik módszere az *indukció*; az elvégzett helyi vizsgálatok összegzéséből igyekezett *mérhető(!)* összehasonlítási alapot teremteni, majd ebből általános érvényű *törvényszerűségeket* feltárni.

A tudományos célkitűzés alapvető, a huszadik század közepére letisztuló különbsége miatt azt mondhatjuk, hogy a második világháború után a két diszciplína nem a tárgykörében, hanem elsősorban a *módszertanban* maradhatott közös azon lokális kulturális kérdések megválaszolásában, amelyekben szerepe volt, van a *térbeliségnek*.

A FÖLDRAJZ ÉS A NÉPRAJZ KAPCSOLATA A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A) Az 1945 utáni három évtized

A két tudomány látásmódbeli közös pontjai, találkozásai a nyolcvanas évek közepéig – a „mesterséges leegyszerűsítésnek” köszönhetően – világosan áttekinthetők, hiszen az 1940-es évtized második felében lezajlott ideológiai fordulat nem csupán a néprajztudományt érte el, hanem természetesen a földrajz társadalmi szála sem maradhatott azon a kibontakozási pályán, amelyen az előző évtizedekben haladt. A geográfia módszereiről, ágazatairól, elméleteiről szóló, a tudományt előremozdító vitákat az ötvenes évek „nyugvóponttra” juttatták azzal, hogy „a természeti földrajzot” mint a dialektikus materializmus módszereivel dolgozó tudományt természettudományként, a gazdasági földrajzot a történelmi materializmus módszerét alkalmazó társadalomtudományként határozták meg.”⁶⁴ Ez azt jelentette, hogy a társadalmi térfolyamatok értelmezésében csak a gazdasági alapú megközelítésnek maradt létjogosultsága. Hasonlóan más társadalomtudományokhoz az emberföldrajz is „okafogyottá” vált, ugyanis az uralkodó politikai ideológia azt hangsúlyozta, hogy a szocialista társadalomban az alapvető osztályfelépítésen túl nincsenek vizsgálendő rétegek, szubkultúrák, társadalmi devianciák, vagyoni különbségek. Teljesen értelmetlen tehát az erre irányuló tudományokat, így az emberföldrajzot mint komplex társadalmi tértudományt fenntartani. A szocialista államközösségekben csak azoknak a térbeli folyamatoknak a kutatása igazolható, amelyek az össznépeesség gazdasági/történeti fejlődő-

62 Enyedi 1983: 8.

63 Kivéve a történeti demográfiát, a történeti földrajzot. Az etnikai és vallásföldrajz is alkalmas az elmúlt idők nemzetiségi térstruktúráinak a bemutatására – l. később.

64 Kádár 1957: 1–2.

dését segítik elő. Azaz csak a „termelés térbeli eloszlásának, feltételeinek vizsgálata (legitim – K. R.), amelynek során szoros kapcsolatban kell állnia a (földrajznak – K. R.) népgazdasági tervezéssel.”⁶⁵ Természetes, hogy egy ilyen földrajzi szemléletben helye sem lehetett az éppen az egyes társadalmi csoportok közötti térvizonyokra, térbeli cselekvéseire kérdező, az emberföldrajzból kinövő szociálgeográfianak.⁶⁶

Etnikai és felekezeti térkutatások hiánya

A fent leírtak alapján az is természetes lenne, hogy egy, a marxi ideológia alapján szerveződő, internacionalista államban még csak hírmondóban sem folyhatott volna a nagy hagyományra visszatekintő, az etnikai jelenségek térbeli/területi jellegzetességeire irányuló kutatások. De a fő ok nem ez, hiszen a megfelelő ideológiai „massza” védeltsége alatt az etnikai irányban éppen a Szovjetunióban végeztek vizsgálatokat!⁶⁷ A választ, hogy ennek ellenére Magyarországon miért nem készülhettek etnikai térképek, a két ország nemzetiségi története és az ebből adódó térszerkezeti különbsége hordozza. Jóllehet azt várták az új, a munkásosztály etnikai/állami hovatartozástól független egységét hirdető ideológiától, hogy a Kárpát-medencében elsimítja a nemzetiségi ellentéteket, a kisebbségi lét kérdéseit nem megoldotta, hanem csupán lefojtotta. A legplasztikusabban mi más mutathatta volna a kívánt konfliktusmentes helyzetkép helyett – úgyszólván térbeli problémakatalógusként – a valós nemzetiségi állapotot, mint egy etnikai térkép. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a magyarság „alulról”, azaz a második világháborút, és ezáltal kisebbségi területeit ismét elvesztő, szétszakadt helyzetből nézte a Kárpát-medence nemzetiségi térszerkezetét, amelyben a magyarországi kommunista hatalom, a saját uralmának egyik ideológiai pillérének (internationalizmus) komoly veszélyeztetését látta.⁶⁸ Az etnikailag sokszínű Szovjetunió viszont nem „szétdarabolóként”, hanem „felső” nézőpontból – a kilencvenes évek megmutatták, hogy nem sok sikerrel, de – a nemzetek „egységesítőjeként” lépett fel. Az „etnikai elemeknek a környezetre és az anyagi termelésre gyakorolt hatása” -eszmeiség alapján „megengedte” bemutatni a tulajdonképpen orosz

65 Pécsi 1965: 216.

66 A szociálgeográfia történetét igen árnyalt megközelítésben I. Cséfalvay 1989: 66–75.; Berényi 1997: 7–38. – Szociálgeográfia: társadalmi csoportok térbeli elterjedésével és viszonyaival foglalkozó földrajzi ág. – Berényi 1997: 113.

67 Az eszmei fedettség azt jelentette, hogy a földrajz az etnikai jellegzetességek gazdasági-területi kapcsolatokat formáló képességét kutatta. – Kozlov–Poksisevszkij 1971: 399–409.

68 Nem véletlen, hogy a Kárpát-medence államai hivatalos összeírásaiban a második világháború után vagy nem szerepelt a nemzetiségi hovatartozásra irányuló kérdés, vagy az eredményeket titkosították, vagy nem publikálták az etnikai adatokat községsorosan.

vezetőréteg kezében lévő birodalom nemzeti sokszínűségét, *nagyságát*.⁶⁹ Sőt! Magának a földrajzi ágak a neve – „etnikai földrajz” – is orosz szakirodalom nyomán honosodott meg a hazai geográfiában!⁷⁰

Természetes, hogy egy ateista, „interszocialista” államban a felekezeti térszerkezetek kutatása ugyanúgy nemkívánatossá vált, mint az etnikai terek vizsgálata, és a kartográfia felekezeti szálához alapot nyújtó felekezeti statisztika megtartása. Ha találkozunk is a magyar geográfiában egy-egy vallásföldrajzi munkával, azok a felekezeti oktatás keretei között maradtak.⁷¹ Ám meg kell azt is említeni, hogy az orosz geográfia elvben mégis nyitott maradt a vallásföldrajzi kutatásokra, amennyiben az adott kutatás a vallásnak *a gazdasági tevékenységet befolyásoló szerepére* irányul.⁷² (Ebben az esetben sincs szó tehát felekezeti kisebbségek, pl. görög katolikusok területi kiterjedéséről, vagy a Szovjetunió déli határövezetében fekvő számos föderációs tagállam mohamedánságának térszerkezeti jellemzőiről.)

Fennmaradó közös kutatási szálak

De nemcsak a kutatás tárgya igazodott az uralkodó eszmeiséghez, hanem értelemszerűen a tudomány térszemlélete is. Az Egyesült Államokban, Nyugat-Európában megjelent új (szubjektív) térértelmezések nem juthattak be a honi geográfiába. Maradt az a felfogás, hogy a „tér a mozgásban levő anyag objektíve valószínűségi létezési formája”.⁷³

A néprajz és a földrajz között egészen a nyolcvanas évek közepéig igazából három fő szál tartotta továbbra is a kapcsolatot. Az egyik a néprajzi térképezés volt. A néprajzi kartográfia, amely földrajzi és térképészeti módszereket használt és kutatási tárgyának, a népi kultúra történeti folyamatainak feltárásához továbbra is a *térbeliség* maradt a közeg: „Annak ellenére, hogy a kultúra térbeli elterjedését rögzíti s látszólag chorológiai szempontú, valójában sokkal inkább a kronológia tisztázására törekszik [...]”⁷⁴ Azaz a néprajzi térképezés az elkészült –

69 Azt, hogy mennyire veszélyes terep volt még a hatvanas években is, az etnikai kartográfia jól mutatja, hogy az e témát is érintő vitában nemhogy az orosz, hanem magyar részről sem említik meg az etnikai, nemzeti kisebbségek kutatásában játszott vagy betölthető szerepét! És arról sincs szó, hogy nem „valami ködös termelőerői jellegzetesség” csupán az etnikai hovatarozás, hanem a Kárpát-medencében a társadalmi környezetet, teret megkerülhetetlenül befolyásoló kulturális/szociális tényező. – I. Kozlov–Poksisevszkij 1971: 399–409.; Gunda 1971: 409–412.; Barabás 1971a: 413–416. – Az ideológiai háttérhez l. még Bromlej 1976: 340–341.; Gecse 1993: 123–136.;

70 A kifejezést l. Trjosnyikov 1988: 351. nyomán: Kocsis 1996: 167.

71 Beresztóczy 1961. – Egy-egy szórványos írásként l. még: Kónya 1963: 445–449.

72 Kozlov–Poksisevszkij 1971: 404.

73 Kovács 1966: 31.

74 Barabás 1971a: 415–416.; uő 1971b: 331–344.

önmagukban néma – térképekben nem földrajzi, térkapcsolati probléma megoldását keresi, hanem a kultúra történeti dinamikáját igyekszik megragadni.⁷⁵

A század első felében az emberföldrajzi cikkektől csak úgy hemzsegó *Földrajzi Közlemények*ben a hangsúly tehát a gazdasági, de a legnagyobb mértékben a természetföldrajzi cikkekre toldott át, s majd Mendöl Tibor 1963-ban megjelent *Településföldrajz* című könyve volt az a munka, amely szemléletével ismét a *komplex kulturális* vizsgálatokra helyezte a földrajztudományban a hangsúlyt. A települések széles körű elemzése miatt a néprajzkutatók is nagy haszonnal forgatják mind a mai napig e könyvet. Mendöl szemlélete természetesen a világháború előtti felfogásához képest nem változott, továbbra is kulturális, térbeli, szociális, történeti egységben látatja a településeket, de diplomatikusan, mintegy védernyőként, a munkája elején az emberföldrajzról mint a „szocialista tudomány által nem ismert” diszciplínáról beszél, jóllehet a kötetben átüt az író komplex emberföldrajzi szemlélete.⁷⁶ A Mendöl által is képviselt településföldrajz a két világháború között német nyomokon és hatásra indult el, olyan tudományként, amely a földrajz, történelem és a néprajz határán mozog. A kor településföldrajza még formai, településrendi egységben, az ott élő közösség és helysége közötti kulturális, történeti összefüggéseit igyekezett láttatni.⁷⁷ „[...] Ebből következik, hogy a településsel foglalkozó valamennyi tudomány egymásnak kölcsönösen segéd tudománya [...] s ez a viszony [...] a nyersanyag kölcsönös kicserélésében nyilvánul.”⁷⁸ A második világháború után a településföldrajz elsősorban külső szempontú, azaz morfológiai és funkcionális alapúvá vált. Háttérbe szorultak a belső, az egyedi kulturális, történeti összefüggések, helyi hagyományok elemzése. Úgy mondanám, *hogy a településnéprajz nem más, mint ennek az égetően hiányzó szálnak az ismételt megjelenése*. A második világháború után, kimondottan a területi folyamatokra koncentráló településföldrajzot a néprajz új ága ismételten kiegészíti, vagy inkább „visszaegészíti” az emberföldrajz egységes szemléletmódjára, kutatási céljaira.⁷⁹ A településnéprajz – hasonlóan a társadalomnéprajzhoz – tehát nem is annyira önálló tudománnyá, mint inkább *szemléleti móddá* akar válni. Olyan nézőpontként, amely a település oldaláról közelíti meg a népi kultúrát. E látószögből értelmezi az életmódot.⁸⁰

75 Paládi-Kovács 1980: 58.; Barabás 1980: 28. – A néprajzi kartográfiák történeti/kulturális kiértékelésére l. Szabó–Csalog (szerk.) 1974.

76 Mendöl 1963: 9–49. – Az sem véletlen, hogy Mendöl földrajz-tudománytörténeti munkája is csak a rendszerváltás után jelenhetett meg, hiszen a mű nem tárgyalja a marxizmus ideológia alapján szerveződő geográfiát, gazdaságföldrajzot, viszont ányaltan mutatja be az „egykori” emberföldrajzi gondolkodás erőnyeit. – Mendöl 1999.

77 A néprajzi kapcsolat elemzésénél természetesen csak a rurális térség településeire gondolunk. – Milleker 1935: 193.; Fodor 1929: 131–137.

78 Mendöl 1999: 246.

79 L. ehhez példaértékű munkaként Báth 1996.

80 Novák 1997: 161.

A két tudomány közötti harmadik kapcsolati szálát a széles értelemben vett táj kutatási monográfiák, elemzések alkotják. Azok a művek – szóljanak akár ártéri gazdálkodásról vagy állattartási típusokról –, amelyek a társadalmi-történeti folyamatok mellett az adott tárgykör környezeti szegmensét is vizsgálják. Ezeknek a vizsgálatoknak általában a természet és a (népi) kultúra egymásra hatásként kialakult *kultúrtáj* az alapegysége. A múlt század hetvenes és nyolcvanas éveiben már elkészülhettek azok a részint a néprajzi kartográfiára, részint az előbb említett monográfiákra, tanulmányokra támaszkodó szintézisek, amelyek a népi műveltség történeti, táji differenciálódását mutatták be.⁸¹

B) Az utolsó két évtized kapcsolati hálójáról napjainkig

A földrajz megújulása

Az ideológiai szorítás enyhülésével párhuzamosan a nyolcvanas évek közepén elemi erővel „szakadt rá” a magyar földrajztudományra Európa és a kontinensen túli angolszász világ társadalomföldrajzában megjelent elméletek és a társadalom puha térkapcsolataira irányuló alapkutatások hazai hiánya. Jóllehet a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek első felében már egy-egy kutatóhoz köthetően fel-felbukkantak az európai geográfiai áramlatokat követni igyekvő tanulmányok, de nem álltak még össze az említett években e munkák új tudományos hálójává.⁸² Majd a rendszerváltás éveiben a földrajz felismeri, hogy a kétpólusú, merev tudomány szerkezetének, térszemléletének, kérdéskörének gyökeres átgondolása és megújítása nélkül nem képes az alapjaiig átalakult társadalmi/gazdasági rend követelményeinek megfelelni.⁸³

81 L. gazdag szakirodalomra támaszkodó szintézisként: Kósa–Filep 1978.; Kósa 1989a: 30–37., 58–666., 85–90., 103–115.; uő 1990: 13–48.; uő 1998: 55–77., 173–194. – Jóllehet a kisebbségi magyar területek részletes történeti elemzése miatt a magyar nép táji-történeti tagolódását bemutató munka a hetvenes évek közepén még mindig csak térkép nélkül jelenhetett meg! A térkép csak később, egy nagyobb, átfogó mű (Magyar Néprajzi Lexikon) részeként kaphatott csupán nyilvánosságot (l. Ortutay Gy. [főszerk.] 1982. 148–149.). – l. ehhez a Kósa Lászlóval készült interjúban: Keményfi 2002c: 23. – A három fent bemutatott út mellett meg kell azt is említenünk, hogy a második világháború után a geográfiai szemlélet egy vékony szálon továbbra is áthatotta a folklórkutatásokat, illetve kimondottan a természeti földrajz/geológia és a néprajz között szintén kialakult az érintkezési felület. – Voigt 2001: 57–68.; Viga 1985.; Hála 1987.; uő 1995.

82 Az e korszakot (is) felölelő, számos tanulmányra, kutatóra hivatkozó összegzéseket l. Enyedi 1983.; Berényi 1997: 21–23.; Probáld 1999: 224–257. – A hetvenes évek második, a nyolcvanas évek első felében fokról fokra erősödik a földrajz társadalmi ága is, a Magyar Földrajzi Társaság közgyűlési megnyitó előadásai lassú szemléletváltozást tükröznek. L. pl. Enyedi 1972: 293–301.; Pécsi 1979: 17–27.; uő 1984: 309–313.; uő 1987: 113–121. – A korszak egészének társadalomföldrajzáról éles kritikaként l. Beluszky 1989: 49–64.

83 Tóth 1989: 41–49.

1. Hiszen a Nyugat átfogalmazta a kilencvenes évekig a geográfia tárgyát, azaz a teret.
 - A modern földrajz térkonceptiói az 1950-es évek óta sorakoztak folyamatosan fel. Az abszolút tér továbbra is fennmaradó, de egyre differenciálódó koncepciója mellett megjelent az emberi magatartás változását tükrözni képes dinamikus, absztrakt tér is. Az ökológiai szemlélet mellett a magatartásföldrajz bevezeti a külső, az objektivitás látszatát keltő térértelmezés mellé a belső, a cselekvő ember megélt terét.⁸⁴
2. Újraértelmezte a földrajz horizontális egységeit.
 - Pl. a megjelent új eszmerendszerek: regionalizmus, globalizáció eredményeként új entitások, régió, globalitás alakultak ki. Felfedezte a geográfia az általános tér mellett az egyedi, individuális helyet.
3. Átgondolta a regionális kutatásai alapegységét, a (kultur-) táj jelentését.
 - Ha a táj a földfelszín egy lehatárolt része, akkor a „táj” és a *mesterségesen szerkesztett* „régió” fogalma fedik egymást. A kultúrtáj tehát folyamatosan változó térkategória.⁸⁵ „Az érzékelt környezetet a tájat használó egyén/közösség társadalmi-gazdasági helyzetéből következő információs források, akadályok, kommunikációs torzítások figyelembevételével lehet értelmezni. Ezt egészíti ki az ún. reális környezet természettudományos leírása (az ún. „tisztá kutatás”) és végül a reális és érzékelt környezet összehasonlítása.”⁸⁶ Olyannyira, hogy a mai geográfiában egyre inkább háttérbe szorul a természeti környezet szerepe a kultúrtáj értelmezésében, és a társadalmi hálók finomodó elemzése lehetővé tették, hogy az ember által létrehozott szociális kapcsolati rendszereket szinte önmagukban is kultúrtájnak nevezzük. Ez a felfogás megteremtette az átjárhatóságot a társadalomföldrajz és a társadalomtudományok között.⁸⁷
4. Ágazatokra bomlott – nemcsak a tér újrafogalmazása, hanem a tárgykör bővülése és finomodása miatt is – a társadalomföldrajz.
 - A szocialista „termelőerő”-centrikus gazdaságföldrajz helyett a szociális hálókra (szociálgeográfia), kultúrák, vallások elterjedésére (kulturális földrajz, vallásföldrajz), politikai, turisztikai térkapcsolatokra (politikai, illetve turisztikai földrajz), sőt a múlt terhes örökségét feldolgozva, nyelvek, etnikumok térbeliségére (antropológiai, nép-, nyelvöldrajz⁸⁸) figyelő ágak egyrészt tovább éltek, másrészt kialakultak a második világháború után Nyugat-Európa földrajztudományában.⁸⁹

84 Benedek 2000: 22.

85 Benedek 2000: 22.

86 Ilyés 1998a: 11. A kultúrtáj értelmezéseinek lehetőségeit részletesen l. ui. 11–23.

87 L. Wallner 1973: 312–313.; Berényi 1997: 36–38., 110.

88 Gross 1966: 205–211.; Vogelsang 1983: 212–226.; uő 1984: 108–132.; Sick 1984: 185–200.

89 Wagner 1969.

5. Illetve, a geográfusok fel (merték) tenni azt az alapvető kérdést is, hogy mi a földrajztudomány társadalmi feladata?
- A földrajztudomány társadalmi szála, a természeti földrajzhoz hasonlóan, a leíró, majd társadalmi jelenségeket önmagukban értelmező diszciplínából fokozatosan *alkalmazott* tudománnyá vált. A földrajz felismerte azt, hogy olyan hiátust tud betölteni a társadalomszervezésben (közigazgatás), gazdaságtervezésben, amellyel egyik tudomány sem foglalkozik. Ez a hiány nem más, mint a területi-gazdasági térkapcsolati hálók jellegének elemzése, térségi kibontakozási utak felvázolása, egyszóval a *területfejlesztés* lehetősége. Ahhoz viszont, hogy ennek a kihívásnak a földrajz képes legyen megfelelni, meg kellett újítani a módszertani készletet is. Felsorakoztak a geográfiában is a „kemény” adatok feldolgozását végző matematikai és közgazdasági apparátusok, téranalízist szolgáló algebrai konstrukciók. A múlt század második felében ennek a megfelelésnek az eredményeként jelentek meg a telephely-elméletek, a téranalízis paradigmája, és a modern regionális földrajz, illetve a számítástechnikai fejlődés eredményeként a területi tervezést segítő térinformatika (3. ábra).⁹⁰

Jóllehet ezek a földrajzi ágak a kutatói apparátusukban alkalmaznak társadalomtudományi (pl. szociológiai, antropológiai, sőt pszichológiai) módszereket is,⁹¹ a kérdésfeltevés olyannyira eltér a humán tudományok és a néprajz kutatási céljaitól, hogy a területfejlesztés esetében *nem közös*, hanem *csak mint a geográfiától világosan elhatárolható kutatási területen elért (jelen esetben néprajzi) eredmények szerepelnek esetlegesen egy-egy fejlesztési elképzelésben* (pl. falusi turizmus lehetőségei).

Sokkal közelebb vannak azok a földrajzi ágak a társadalomtudományokhoz, amelyek az emberi/társadalmi *cselekvésre* (l. pl. aktivitásterek), a *kultúra* térbeli tagozódására vagy mikroközösségek, egyének *térérzékelésére* orientálnak. Ezek azok a kérdések, amelyek szerepelnek a néprajz térbeliségre irányuló vizsgálatai között is.⁹²

90 *Telephelyelméletek*: A gazdasági tér törvényszerűségének feltárására irányuló tudományág, amely az optimális területi-gazdasági központokat igyekszik kijelölni.

Tértudományi paradigma: A földrajz integráló tudomány, amely minden térbeli, a térben érzékelhető folyamatot tanulmányoz.

Modern regionális földrajz: A tájföldrajzot megfordítva értelmező irányzat, azaz nem a természeti környezetből kiindulva magyarázza a társadalmi kapcsolati hálókat, hanem úgy látja, a régiókat *elsősorban* a szociális folyamatok és összeköttetések működtetik. A természeti környezetnek csak másodlagos szerepe van. – Benedek 2000: 23–34.

91 L. Berényi 1997: 39–44.

92 Részletesen l. Keményfi 2002d: 137–156.

Fejlődési periódus	Paradigma (irányzat)	Kiértékelés a tér szempontjából
Klasszikus geográfia (19. század–1950)	1. Tradicionális paradigma 2. Klasszikus regionális földrajz 3. Tájiskola	Szubsztanciális térszemlélet, tér–régió–táj mint tárgyak, konténer tér, a tér mint organizmus
Modern geográfia (1950–1985)	1. Humánökológia 2. Regionális kutatás 3. Téranalízis paradigma 4. Magatartásföldrajz	Szubsztanciális térszemlélet, társadalmi tér–gazdasági tér–topológiai tér mint geometrikus, mennyiségi módszereken alapuló, rendezettséget kifejező egységek
Kortárs geográfia (1985–1999)	1. Modern regionális földrajz 2. Cselekvésorientált társadalomföldrajz	Relacionális ⁹³ térszemlélet, szubjektumcentrikus, tér mint társadalmi termék, tér mint kultúra, kontextuális, jelentés, minőségi módszerek használata

3. ábra. A társadalomföldrajzi paradigmák térszemlélete. In: Benedek 2000. 44.

A magyar geográfiának viszont a fenti utat pár év alatt kellett megtennie, az elmaradásokat bepótolnia ahhoz, hogy az ezredforduló éveire elkészülhessenek azok a szintézisek, amelyek a társadalomföldrajz hazai új útjait és lehetőségeit összegzik.⁹⁴ A honi földrajz gyors felzárkózását elősegítette, hogy a múlt század kilencvenes éveinek közepén elindult a tömeges egyszakos geográfusképzés. Az ekkor indult, ma már PhD-fokozattal rendelkező fiatal földrajzos generáció tagjai képesek voltak a magyar társadalomföldrajz megújítására. De az is hozzájárult az összegző művek elkészítéséhez, hogy más diszciplínák területén mozgó kutatók is végeztek társadalomföldrajzi alapkutatásokat (pl. politológia, szociológia, néprajz), akiknek az eredményeire a geográfiai szintézis egyes fejezeteinek írói szintén támaszkodhattak.

Néprajzi fordulat

A rendszerváltás szabadsága nemcsak a geográfia, hanem a néprajz területén is változásokat eredményezett. Felélénkültek azok a viták, amelyek a néprajz jelen helyzetét, az antropológiához való viszonyát és jövőbeni lehetséges útjait elemezték.⁹⁵ A néprajz tárgyáról és módszertani készletéről szóló, sokszor személyes hangú disputák eredményének azt látom, hogy a néprajz nyitottá vált a társtudományok elméleti meglátásaira és egy-egy probléma megoldásánál bátran alkalmazza más tudományágak metodikai készletét. Úgy látom, hogy az utóbbi évtizedben képessé vált a néprajztudomány a „klasszikus” tárgykörének át gondolására, új irányzatok befogadására. Az éles (jelen esetben néprajzi) tudomány-

93 Relacionális: a racionalizmusban kialakult térfogalom, amely szerint a tér az organikus világ elemeinek kapcsolathálózatából épül fel.

94 Golobics–Tóth (szerk.) 1995.; Tóth–Vuics (szerk.) 1998.

95 L. Kunt–Szarvas (szerk.) 1993.; Replika 1994. 13–14. sz.

határok kijelölése napjainkra jelentőségét veszítette. Amint az antropológia is igazította eszközkészletét az európai terep lokális társadalmainak elemzéséhez, úgy szociális jelenségek, társadalmi működések helyi értelmezéséhez a néprajz is felvett metódusrendszerébe antropológiai módszereket. Főként annak köszönhetően, hogy a néprajztudomány felismerte a társadalomra irányuló kutatásai eddigi hiányait, és az ezredfordulóra igyekezett szintézisben egyrészt pótolni, másrészt megújítani a magyar néprajz társadalomvizsgáló ágát.⁹⁶

Ha speciálisan a földrajz és a néprajz jelen viszonyára tekintünk, akkor továbbra is azt mondhatjuk, hogy a közös kapcsolatot a térbeliség teremti meg, azaz a megszorítással, *hogy az utolsó évtizedekben nem feltétlenül a földrajz a módszertani és szemléleti „donor”*. Habár a földrajz továbbra is „[...] szintetizálja mindazon eredményeket, amelyek az emberiséget körülvevő térrel kapcsolatosak, avagy térbeli adottságokkal jellemezhetők”⁹⁷, a múlt század második felében a jelntudománynak köszönhetően megjelent egy olyan irány a néprajz területén, amely a *térkihasználás* módozataira mint jelrendszerre (proxemika) tekint. A magyar geográfia viszont ebből a szemszögből nem (úgy írnám inkább, hogy még nem) közelített a térhez, tehát a proxemika az antropológia/néprajz felől jelent meg a honi földrajz kutatási palettáján.⁹⁸ Ez az utóbbi mondat viszont pontosan jelzi azt a nyitottságot, amellyel a mai geográfia a humántudományok felé közelít, hiszen a geográfia a jelen térkonceptiói kidolgozásakor felismerte, hogy *napjaink elsődleges térformáló tényezője a társadalom*. A földrajznak tehát érzékennyé kell válnia a társadalomtudományok módszertanára, kérdéseire, eredményeire. Megjelenik a geográfiában is az a szemlélet, amely a társadalmi jelenségeket nemcsak térbeli hálóként, hanem *időbeli* folyamatként is kezeli: „Nyilván a társadalom működésének, a társadalmi élet szerveződésének léteznek térbeli formái, [...] térbeli konzekvenciái, és ez az összefonódás, illetve ennek az összjátéknak a felismerése a társadalomföldrajzi elméletet a *szociális elméletek* irányába befolyásolta (kiemelés tőlem – K. R.)”⁹⁹

Ugyanez a néprajz szemszögéből: A társadalomföldrajz újszerű térértelmezései átalakították a társadalomtudományok, így a néprajz hagyományos, a területiségre utaló fogalomrendszerét. Amint egy korábbi tanulmányomban bemutattam, újra kellett és kell értelmeznie a néprajztudománynak is a táj, a régió, a globalitás, azaz alapvetően a területiséghez kötődő fogalmait, ezen entitások tartalmát.¹⁰⁰

A földrajz és a néprajz kölcsönhatását a két tudomány szempontjából talán azzal lehet mégis szétválasztani, hogy a geográfia a társadalomelméletek elsajátításában továbbra is a *térbeliség* minél finomabb kérdéseire keresi a választ; a

96 Paládi-Kovács (főszerk.) 2000.

97 Tóth–Trócsányi 1997: 9–13.

98 Cséfalvay 1994: 12.

99 Benedek 2000: 29.

100 L. Keményfi 2002a: 53–68.

társadalomtudományok (szociológia, politológia, néprajz, kulturális antropológia) az egyes (pl. az említett táj, régió, hely) tércategóriákban a *tudati tartalmat* igyekeznek kifejteni (pl. identitásrétegei, nacionalizmus, regionalizmus). A földrajz olyannyira szerteágazó, a társadalomtudományokkal *is* számos kapcsolatot kiépítő diszciplínává vált napjainkra, hogy a geográfiai kézikönyvek kénytelenek hol jól, hol kevésbé jól áttekinthető bonyolult hálókkal szemléltetni a geográfia belső szerkezetét, illetve helyét a tudományok rendszerében.¹⁰¹ Úgy látom, hogy napjainkban a *lokális közösségek kulturális folyamatainak térbeliségre is kitérő* elemzéseinél lényegi különbségről az alkalmazott metódusok területén a két diszciplína között nem beszélhetünk. Csak a speciális *kutatási cél* és a *vizsgálati szint* dönti el, hogy elsősorban mely tudomány fogalmi rendszere és módszertani készlete felel meg jobban, közelíti meg eredményesebben az adott társadalmi jelenség térbeli jellegzetességeit.

C) Etnikai földrajz – néprajz

Az etnikai térbeliség problematikája a múlt század nyolcvanas éveinek második felében jelenhetett meg ismét, részint a „hazafias földrajzi nevelés”, részint a népességföldrajz ágaként a honi tudományosságban.¹⁰² Ám a kisebbségi-nemzetiségi kérdésben a rendszerváltást közvetlenül megelőző években a gyengülő hatalom még mindig olyan veszélyt látott, hogy az ilyen irányú geográfiai munkákban ideológiai fedőmondatokra a legutolsó percig szükség volt.¹⁰³

A kilencvenes évektől kezdve azonban már égetően jelentkezett a földrajzban és a kartográfiában a nemzetiségi-etnikai tércutatások, térképek hiánya. Éppen ezért a társadalmi berendezkedés megváltozásával párhuzamosan a geográfia rendszerében önálló irányként is gyorsan megszerezte az etnikai földrajz a létjogosultságát. Olyan diszciplináris szálként, amely etnikai térszerkezetek szerkesztésével, etnikai statisztikai idősorok elemzésével, etnikai határok mibenlétével foglalkozik.¹⁰⁴

Habár a mikroszint számos kérdést vet fel a mezo- és a makroszintű etnikai térképekkel és e mappák bázisát képző nemzetiségi statisztikák érvényességével kapcsolatban, *a geográfia etnikai ágának negyven éven keresztül nem folyt alaputatásokat kellett szinte azonnal pótolnia.*

101 L. pl. Tóth 1995: 13.; Tóth–Vuics (szerk.) 1998: 25–26., 28.; vagy l. Wirth elég nehezen követhető ábráját: Wirth 1979: 79. magyarul l. Ilyés Z. 1998a.

102 Mérő 1986: 57–62.

103 Kocsis 1989: 5.

104 Kocsis 1996: 167.

- a) Először is a környező országok sokszor titkosított hivatalos nemzetiségi adataihoz kellett valamilyen módon hozzájutni.¹⁰⁵
- b) Az eljövendő részkutatások alapjául egyáltalán meg kellett szerkeszteni az első „helyzetfelmérő”, nagyobb régiókat átfogó, minél információgazdagabb etnikai térképeket.

Fontos követelmény a nemzetiségi térképekkel szemben, hogy világos képet nyújtsanak az egymás mellett élő nemzetiségek földrajzi elhelyezkedéséről, tömegéről, települési helyzetéről:

1. adjanak tehát képet arról, hogy *hol* élnek az adott nemzetiséghez tartozó lakosok;
2. adjanak a térképek információt azzal kapcsolatban, hogy *mekkora* az adott nemzetiséghez tartozók száma a területen (és az egymás közötti számarányról);
3. adjanak képet arról is, hogy a különböző nemzetiségekhez tartozók mennyire élnek egymás közelségében, és az etnikumok elhelyezkedése a térben *mekkora keveredésre utal*;
4. szemléltessék a *népsűrűséget*.¹⁰⁶

Az etnikai térképek érvényességét a multietnikus, általában etnikaitömb-határterületek megkérdőjelezzik. Az alaptérképek elkészülése után tehát fokozatosan felismerte a kartográfia és a földrajz, hogy – hasonlóan a fent említett államhatár-kijelölésekhez – a terepfelmérések árnyalják a nemzetiségi statisztika érvényességét (pl. „előhívják” a statisztikai adatokból a cigányság tényleges számarányait). Nem véletlen tehát, hogy napjaink etnikai földrajza a hivatalos összeírási adatok alapján felvázolt térképek finomításához a lokális jelenségeket, etnikai folyamatokat feltáró néprajzi terepmunka eredményeire támaszkodik.¹⁰⁷

A kényes térszerkezeti szempontok helyett kulturális folyamatokat előtérbe helyező néprajztudományban hamarabb indulhatott meg egyrészt a hazai kisebbségek, másrészt a határainkon kívüli magyarság kutatása.¹⁰⁸ Ám a kisebbségek néprajzi vizsgálatához háttérbázisként szorítóan szükség lett volna a nemzetiségi statisztikai adatokra és etnikai térképekre. Éppen ezért a néprajz a saját elemzé-

105 Gondolok pl. Dávid Zoltán alig olvasható gépelt iratára, amely az 1961-es és 1970-es csehszlovák népszámlálások etnikai adatait tartalmazza. (Ki tudja, hogyan jutott ezekhez az információkhoz hozzá?) Mindenesetre a rendszerváltás esztendeiben csak Dávid munkája állt a kutatók rendelkezésére. – Dávid 1974. – A Teleki László Alapítvány keretein belül az 1990-es évek elején az „Ethnograph” adatbázist azért hozták létre, hogy az intézet a térségünk népmozgalmi statisztikai adatait folyamatosan nyomon követhesse.

106 Jakabffy I. 1994: 7–12.; Milleker 1935: 189–203. – Átfogó kritikát ad Milleker a nemzetiségi térképek szerkesztési módjainak hiányosságairól.

107 Kocsis 1996: 167–180.; Sebők 1994: 85–91. L. még Farkas 1997: 274–287.; Süli-Zakar (szerk.) 1998.; Tóth 2001: 3–20.;

108 Balassa 1986: 17–23.; Máténé Szabó (szerk.) 1984.

seiben, a nemzetiségi kutatásaiban – akár csak egy-egy táblázattal, térképpel – igyekezett pótolni a földrajzból hiányzó, onnan tehát nem átvehető nemzetiségi adatokat.¹⁰⁹

Az 1980-as évek második felétől, az ideológiai szorítás enyhülésének időszakában viszont mind a geográfia, mind a néprajz felismerte a kisebbségi, nemzeti-ségi; és egyáltalán, az etnikai térszerkezeti, társadalmi kapcsolati hálókra irányuló kutatások kínzó hiányát. A földrajz kimondottan etnikai ágán Kocsis Károly (1960–) Sebők László (1955–), Bottlik Zsolt (1966–), a szociálgeográfia területén etnikai jellegzetességeket is érintve – Berényi István (1934–), Cséfalvay Zoltán (1958–) –, a történeti földrajz – Frisnyák Sándor (1934–), Somogyi Sándor (1926–) – a politikai földrajz – Hajdú Zoltán (1952–) –, és az etnográfiai, etnodemográfiai szempontokat is érvényesítő kultúrföldrajz – Paládi-Kovács Attila (1940–), Ilyés Zoltán (1968–), Keményfi Róbert (1969–) – munkái jelzik a hazai néprajz-, illetve földrajztudományban ezen adósságok törlesztésének igényét.¹¹⁰ Majd a kilencvenes évek végén, az MTA intézményhálózatán belül 1998-ban megalakult a Kisebbségkutató Műhely (2001-től önálló intézet) azzal a céllal, hogy a legkülönbözőbb társadalomkutatási irányok egybefogásával értelmezze a Kárpát-medence etnikai folyamatait. A kutatóközpont több, valamely kisebbség térbeli helyzetére, területi folyamataira is koncentrálnó, antropológiai, néprajzi, földrajzi módszereket alkalmazó programot futtat.

Az etnikai földrajz abszolút térszemlélete és az ebből következő merev fogalomrendszere (pl. nemzetiség, etnikum) mellett a múlt század kilencvenes éveiben fokozatosan differenciálódtak az etnikai térkutatások terminusai is. A *szubjektív terek* megjelenése óhatatlanul magával hozta az etnikai identitás mérhetőségének nehézségeit, a statisztikai adatok használati korlátait, egyszóval az etnicitás és a térbeliség összefüggéseinek újragondolását.¹¹¹ E szemléleti váltással párhuzamosan megjelent hazánkban is a humán- és kulturális ökológiai nézőpont is.¹¹² Az irányzat azon alapszik, hogy nem lehet az etnikai jelenségeket sem a természeti környezettől függetlenül vizsgálni, hanem csak azzal egységben. Amint arról egy korábbi tanulmányomban szó volt, értelmetlen etnikai/nemzetiségi tájakról beszélni.¹¹³ Ám kellő körültekintéssel, ez elsődleges okot (életmód) nem felcserélve a másodlagos etnikai jellemzőkkel; a kultúrát a maga komplexitásá-

109 L. pl. a *Gömör Néprajza* című sorozat egyes, akár folklór jellegű köteteit.

110 A legutolsó kutatástörténeti munkák után újabban l. Bottlik 2001.; Berényi István, Paládi-Kovács Attila és Frisnyák Sándor idevágó publikációit l. Dövényi (szerk.) 1996: XV–XXVI.; illetve Hála–Szarvas–Szilágyi (szerk.) 2001: 629–648.; és Boros 1994: 11–20.

111 L. Keményfi 1999: 3–26.

112 Némi tudományetikai malíciával jegyzem meg, hogy az ökológiai szál az etnikai földrajz kánonjába a magyarul is elérhető eredeti angolszász forrás (Olzak 1993: 159–182) *hivatkoztalan(!)*, többször is szó szerinti átvételével történt... – l. Aubert 1995: 230–232.

113 Keményfi 2002b: 93–108.

ban, az adott kultúra működési környezetével rendszerben elemezve kirajzolódnak a földi ökotípusoknak megfelelő *etnokulturális* típusok. (Pl. az egyenlítői öv vadász-zsákmányoló, az égetéses-irtásos földművelés és a letelepült földművelés módjai stb.) És ha ez az alap megvan, akkor *esetleg*, kellő óvatossággal – tehát a környezeti determináltság csapdájának kikerülésével – megnézhetjük az egyes típusok etnikai jellegzetességeit is.¹¹⁴ Az emberi életformák és földrajzi környezetek regionális szimbiózisaira és szimbiotikus egyensúlyaira, kölcsönviszonyaira koncentrálok humán-, illetve kulturális ökológia magától értetődően teremt szoros kapcsolatot a néprajz és a földrajz között. Nem véletlen tehát, hogy a természeti környezet és a társadalom viszonyára kérdező kulturális ökológiát/ökológiai antropológiát néprajzi, földrajzi, sőt biológiai egyetemi végzettséget *együttesen* szerző szakemberek végzik (Borsos Balázs [1961–], Ilyés Zoltán). A földrajzban az ökológiai szemlélet az emberiséget sokkal inkább territoriális, mint szociális szerveződésén keresztül vizsgálja, és elsődlegesen az életforma területi lenyomataira koncentrálok,¹¹⁵ az antropológia, néprajzi megközelítések pedig „inkább” a (jelen esetben etnikai) csoportok, szociális struktúrák közötti *alkalmazkodási viszonyokra* és az ebből adódó *konfliktusokra* helyezi a hangsúlyt.¹¹⁶

D) Vallási néprajz – vallásföldrajz

Ennek az alfejezetnek az elején (mintegy mottóként) az angolszász földrajzzal egyetértésben kijelenthetjük, hogy a vallásföldrajz (nemcsak hazánkban, hanem) a „civilizációs konfliktusok” szaporodásával párhuzamosan világszerte visszatér a földrajz perifériájáról a geográfia fő ágai közé.¹¹⁷

*

Úgy vélem, hogy a két tudományágat napjainkban a „térsemléleti forradalom”¹¹⁸ és hierarchiaszintek átjárhatósága következtében több területen csak igen erőltetett módon lehet szétválasztani. De nem csak a térfelfogás változása, hanem a tudománytörténet is indokolja a szoros vallási néprajz–vallásföldrajz kapcsolatot, ugyanis a múltban is már gyenge magyarországi vallásföldrajzi kutatások a második világháború után *észrevétlenül átcúsúztak* a vallási néprajz területére. Azaz az addig hiányzó, a vallásosság térbeliségét (is) elemző munkák először a nép-

114 Hivatkozott szakirodalmat l. Keményfi 2002d. 137–156.

115 Ilyés 1998a: 11. – lokális szinten l. pl. 1998b: 321–332.

116 Olzak 1993: 163.

117 Park 1994: 1.

118 L. Keményfi 2002a: 53–68.

rajztudományban jelentek meg (l. alább).¹¹⁹ A legutolsó évtized az, melyben a földrajztudomány „felől” érkezik a néprajz felé olyan publikációs jelzések, melyekkel korunk vallási színezetű etnikai háborúinak elemzése kapcsán a vallási néprajzhoz is viszonyítva *újradefiniálják* e földrajzi ágat, és a geográfusok kijelölik, hol helyezkednek el azok a kutatási pontok, amelyeket más tudományok, (pl. a néprajz) nem vizsgálják, és tipikusan az („új”) vallásföldrajz hatáskörébe tartoznak.¹²⁰ Mivel a fenti alfejezetekben jelzem, hogy hol vannak a közös útjai a vallási néprajznak és a vallásföldrajznak *is* (tehát a térbeliség mint összekötő kapocs), az alábbi oldalakon, a közös pontok ismételt megerősítése mellett, a hangsúlyt a *különbségek* bemutatására helyezem.

Vallási néprajz

A *vallási (vallásos) néprajz* terminológia az 1901-ben megfogalmazott és először akkor használt német *religiöse Volkskunde* tükörfordítása. A vallási néprajz a hazai tudományos palettára – sok más szakterülethez hasonlóan – tehát német nyelvterületről érkezik. Magának a fogalomnak a tartalmát nehéz egyetlen definícióval leírni, egyrészt mivel számos ágból áll, másrészt a *vallási néprajz* és a *népi vallásosság* egymáshoz való viszonya is *bizonytalan*. Bár Marót Károly már megkülönbözteti a két fogalmat – a kérdéskörük mára szinte azonos.¹²¹ *Azaz úgy is fogalmazhatunk, hogy a vallási néprajz a népi vallásosság jelenségeivel foglalkozó tudományág.* (Ennek a megállapításnak döntő szerepe van e néprajzi ágban a vallásföldrajzhoz való viszonyában! – l. alább.) Az említett kettősség miatt a vallási néprajz tudománytörténetét bemutató írások igyekeznek elkerülni a pontos (vallási néprajz/népi vallásosság) definíciókat, és inkább azokat a *kereteket* határozzák meg és vázolják fel azon a kutatóknak a gondolatait, amelyeken belül a két fogalom hol elvált, hol lefedte egymást.¹²² Az említett keretet leginkább a következő kulcsmondatok segítségével adhatjuk meg:

119 L. első munkaként: Bartha 1980. – Ennek ellenére a politikai hatalom az újraformálódó vallási néprajzra is igen odafigyelt. A három „t” kategóriarendszerben a „türt”-be tartozott a vallási néprajz. Ám ahhoz például, hogy a Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékén legális keretek között folyhassanak vallási kutatások a nyolcvanas években, több esetben a tanszékvezető hatóságok előtti erélyes kiállítására volt szükség. – Bartha Elek szíves szóbeli közlése.

120 Tatai 1995: 29–33.; Hunyadi 1995.; uő 1998a: 325–347.; uő 1998b.

121 Marót Károly a „népi vallásosság tudományát” elhatárolja a lelkipásztori célkitűzéseket szem előtt tartó „vallási néprajz” fogalmától. Az utóbbi tehát a lelkipáztorkodástan segédtudományának megjelöléseként honosodik meg. Marótot idézi: Tüskés 1986: 27. – A nemzetközi terminológiai bizonytalanságra l. Anttonen 1992: 253–268.

122 A vallási néprajz és a népi vallásosság átfogó tudománytörténeti összegzései: Bartha 1980: 5–19.; uő 1992: 6–24.; Bálint 1943: 51–69.; uő 1987: 8–66.; Tüskés 1986: 18–62.; Tánczos 1995: 249–262.

A vallási néprajz kidolgozott, rögzített tanításokkal, szertartások gondosan ki-munkált rendjével *nem* rendelkező, a hagyományos kultúrában gyökerező népi vallásosság jelenségeit vizsgálja. Azaz a vallásnéprajz a hivatalos liturgia mellett létező, ún. paraliturgikus cselekményekkel és kultuszokkal, valamint a hivatalos vallás népi gyakorlatával foglalkozik.¹²³ Az előző sorok körvonalazzák a *népi vallásosság* tulajdonképpen máig nem teljesen tisztázott fogalmát is. A népi val-lásosság fogalma alatt (többé-kevésbé) a vallásgyakorlás hivatalos formáival pár-huzamosan élő, a hagyományos kultúrában gyökerező vallási megnyilvánulásokat értjük.¹²⁴

Ha ezt a vizsgálati területet – inkább elmosódott határokkal, mint éles válaszótvonalakkal – sikerült kijelölnünk, akkor *megjelölhetjük azokat a kérdéseket is, amelyek – jóllehet a földrajz tárgyára, azaz a térbeliségre irányulnak –, az adott kutatás egészét mégis a néprajzon „belül tartják”.*

Vallásföldrajz

A geográfia vallási ágának árnyalt definiálása is igen nehézkes. A földrajz tár-gyának korai megfogalmazása természetes módon határozta meg a geográfia vallásokra irányuló tudományos kérdését, nevezetesen: *A földrajzi tényezők, a természeti környezet hogyan befolyásolják a vallást?*¹²⁵ A földrajztudomány XIX. század második felében megindult differenciálódása egyre inkább árnyalta a vallásföldrajz kutatási területét, módszereit, és teret engedett e „szigorú” eg-zakt tudományban is a teológiának, filozófiának. A geográfia felismerte tehát, hogy teológiai, filozófiai műveltségi alapok nélkül nem lehet érdemben a vallá-sok és a környezet egymásra hatásáról, az egyes felekezetek térbeli elterjedésé-nek okairól beszélni.¹²⁶ Egyrészt az egész geográfiát átható térszemléleti váltás, másrészt a teológiai és a filozófiai gondolkodás megjelenése a geográfiában azt eredményezte, hogy napjainkra a vallásföldrajz meghatározása – hasonlóan a vallási néprajz/népi vallásosság fogalmaihoz –, árnyalt körülírást követel meg. Ebben az esetben a definíció kulcsszavai: a vallásföldrajz a vallások, vallási taní-tások *térbefolyásoló szerepével* foglalkozik.¹²⁷ Mivel e szerepnek számos útja, lehetősége van, e tudományág művelői újra és újra felteszik azt a kérdést, hogy a vallásföldrajz milyen értelemben létezik, azaz önálló tudomány-e vagy a vallás-tudományokon belüli „földrajzi nézőpont” csupán?

123 Bartha 1991: 188.; Bárány 1990: 331.

124 Bartha 1991: 191.

125 Bartók 1898: 250–254.

126 Büttner 1985: 13–121.

127 Berényi 1997: 117.

A vallásföldrajz tárgyköre két szál eredőjeként rajzolódik ki. Az egyik szál kérdése, hogy a korábbi korok földrajzosainak érdeklődési körében *mely kérdések, mely kutatási irányok voltak a legmeghatározóbbak*, és melyek szorultak ki a geográfiai ágból? Illetve, hogy egy-egy történelmi korban mely kérdések voltak a legkarakterisztikusabbak? A másik szál pedig a „*Miért?*” kérdése, azaz miért zajlottak le újra és újra hatalmas változások a vallásföldrajzi gondolkodásban?

Az első kérdés megválaszolásához elegendő végigtekinteni a vallásföldrajz kutatástörténetét (fő pontokban: elterjedés, a vallás környezetalakító hatása, a környezet vallásgyakorlást formáló befolyása). A második kérdésre nehezebb választ adni, a tudományág történetének feldolgozói nem értenek szinte semmi-
ben sem ezen a téren egyet. A véleménykülönbségek abból adódnak, hogy ki milyen *irányból* közelít a vallásföldrajzhoz. Mást tart fontosnak a teológus, mást a filozófus és mást a néprajzkutató. A geográfia vallási szálának európai története annak függvényében értelmezhető, hogy milyen kapcsolatban volt a teológiai gondolkodással:

1. A tudományág formálódásának időszakában a teológián belül értelmezték (Kant előtti idő) a vallásföldrajzot. A tudományok feladata ekkor, hogy minden élő tudóst *primum inter*, azaz közvetlenül Istenhez irányítsanak. Bár a földrajzi térképek az Isten által teremtett világ felszínét be tudják mutatni, ám nem adnak kulcsot az isteni gondviseléshez. De mégis, a térképekkel, jól lehet különleges módon, szemléltethető az isteni világmindenség. *A (vallás-) földrajz tehát nem más, mint a kinyilatkozások látható oldala*. A geográfia vallási ágának értelemszerűen a kereszténység szülőhelyének, Palesztinának (Biblia földrajza) és Krisztus követőinek térbeli elterjedését kell alapvetően vizsgálnia, mert ebben mutatkozik meg a kinyilatkozás ereje (azaz mekkora területen hat), az isteni gondviselés. Ebben az időszakban jelenik meg tehát a vallás (kereszténység) „térbeli leképzésének” – a vallási térképeknek – az igénye.
2. A felvilágosodás óriási szellemi fordulatának eredményeként a materializmus jegyében a vallást már nem *közegének*, hanem vizsgálati *tárgyának* tekintette a tárgyától most már „tudományos távolságot” tartani igyekvő geográfia. A huszadik század fordulójára annyira sikerült eltávolodni az emberi szellem térbefolyásoló szerepétől, hogy a vallásföldrajzot is áthatja a szélsőséges természeti determinizmus, azaz a vallásokat alapjaiban határozza meg a természeti környezet:

„A felvilágosodás utáni földrajztudományban, mely a hangsúlyt a jelenségek megfigyelhető, megszámlálható és mérhető tartományaira helyezte, nem volt helye a spirituális dimenzióknak. [...] Úgy tűnik, az inga túlságosan átlendült a másik oldalra, és az ún. »modern földrajztudomány« az embereket és motivációikat illetően olyan feltételezéseken alapul, mely nem

biztosít teret a természetfeletti, a szembetűnően irracionális jelenségeknek, vagy a hiedelemrendszerek normatív hatásának. Vannak jelei az egyensúly helyreállítására tett kísérleteknek. Ezek alapján pedig – még ha csak részben sikeresek is – remélhetjük, hogy a spirituális a jövőben visszakerül a földrajztudomány napirendjébe”.¹²⁸

3. A huszadik század első fele ismételten teret enged a földrajzban a teológiának, filozófiának. Alapvetően Max Weber (1864–1920) művei és az általa képviselt szemlélet irányítja rá a geográfia figyelmét a vallás szociális és gazdasági szerkezetre gyakorolt hatására.¹²⁹
4. Majd a második világháború után, a geográfiai térszemlélet differenciálódásának (a személyes terek fontossága), a térbeli hierarchiaszintek átjárhatóságának, a szociális struktúrák alapvető, azaz a természeti tényezőkkel egyenrangú térszervező erejének felismerése kiteljesítette a vallásföldrajzban a huszadik század első felében megindult folyamatot, azaz megnyitotta ismét a geográfia szemléletét a filozófia és a teológia szellemiségére, tanításaira.¹³⁰ Hiszen a geográfia két markáns fejlődési útjának megfelelően a vallásföldrajzi kérdésfeltevés is igen komplexé vált: napjaink felekezeti/vallási térbeliségének értelmezési árnyalatait éppen az adja, hogy *mennyire tudja a kutatás az adott helyet, teret, térhálót a maga (egzaktszerűen) módon megfoghatatlan) szentségében értelmezni.*

A német földrajzi gondolkodás története azt mutatja, hogy a vallási ág elsősorban szociálgeográfiai szempontokat tartott szem előtt. A funkcionális nézőpontot érvényesítő és a társadalmi cselekvésre koncentráló német geográfia elsődlegesen azt vizsgálja, hogy *a vallás milyen hatással van a társadalmi hálókra* (pl. gazdaság, közlekedés), *demográfiai viszonyokra* (pl. a vallásgyakorlás korösszetétele, házassági szokások), és maguknak *a szent tereknek a megszervezésére*.¹³¹ A német földrajz alapvetően tehát klasszifikál, azaz különböző szempontok alapján osztályozza egyrészt a vallásosság megnyilvánulásának formáit (pl. a rítus, a misztikum, a dogma, az etika nézőpontjából), másrészt analizálja a vallás és a

128 „Post-Enlightenment geography, with its emphasis on the observable, countable and measurable properties of phenomena, has no place for spirituality. [...] The pendulum seems to have swung too far the other way, and so-called ‘modern geography’ is founded on a set of assumptions about people and what motivates them that gives no credit to the supernatural, the apparently irrational, or the normative influence of belief systems. There are some signs of attempts to redress the balance. If these even partially successful, we might expect to see spirituality back on the geographical agenda again in the future.” – Park 1994: 26–27.

129 I. Weber 1982.

130 Részletesen I. Büttner 1985: 17–33.

131 I. Tatai 1995: 29–33.; Berényi 1997: 14–19. – A német vallásföldrajzi gondolat alakulásának történetét korabeli szövegek gyűjteményeként: Schwind (Hrsg.) 1975.

(természeti/társadalmi) környezet egyes szeleteinek (pl. éghajlat, település, politika, média, turizmus) kölcsönhatásait.¹³²

Az angolszász vallásföldrajz a vallás „társadalmi működésben” betöltött szerepét elemzi, azaz e geográfiai szálon *ökológiai elgondolások* dominálnak. A kutatások egyrészt a *vallásosság környezeti modelljeinek működését* igyekeznek értelmezni, másrészt pedig azt, *hogyan befolyásolja a vallás az emberi társadalom életmódját, belső szerveződését.*¹³³

A vallásföldrajzi ág nem vált olyan hangsúlyossá a magyar geográfia rendszerében, mint az etnikai kérdések földrajzi szemléletű megválaszolása. A honi geográfia formálódásának korában, a XIX. század második és a XX. század első felének időszakában az etnikai tagoltság területi elemzéseit kapták a fő hangsúlyt. Jóllehet a nemzetiségi megoszlással jórészt a felekezeti törésvonalak egybeesnek, az ország területi egységére nem vallási/felekezeti mozgalmakban, hanem nyelvi/nemzetiségi törekvésekben látott a magyar politikai elit veszélyt.

A nemzetiségi térképszerkesztési módok számtalan változatának kidolgozására és az etnikai térszerkezetek mikro-, mezo- és makroszintű elemzésének megindulására tulajdonképpen tudományos szempontból is „jótékonyan” hatott a politikai megfontolások „beszűrődése” a geográfia területére. Noha e „mögöttes” ideológiai elgondolások hiánya nem „lendítette be” a felekezeti/vallási térszerkezetek elemzését, *mégis úgy látom, hogy e politikai háttérnélküliségnek köszönhetően* – ha nem is olyan kifinomult módszertani készlettel, mint amilyen a nemzetiségi kutatásokat jellemezte – *a honi geográfia vallási alap kutatásai megkapták azt a lehetőséget, hogy kérdésfeltevésbeli egyensúly jellemezhesse e tudományágot.* Azaz a felekezeti statisztika esetleges hiányait, a „magyar vallások”¹³⁴ elterjedését, dominanciáját bizonyító írások és térképlapok helyett, a korszak európai (elsősorban német) alap kutatási folyamatainak megfelelően, a vallás és a környezet hatására koncentrálhatott (volna).¹³⁵ *Ám ezzel az eséllyel a magyar vallásföldrajz nem tudott élni:*

1. A trianoni döntés következményeként a hazai és a kisebbségi magyar területek statisztikájában a kezdeti „vallássemleges” évtizedek után mégis elszaporodtak azok az írások, amelyek hangsúlyos helyet adtak a vallásfelekezeti megoszlás pontos felvételezésének azzal a céllal, hogy ezek az adatok is *támogassák a Kárpát-medence etnikai állapotának változatlanóságát, stabilitását.*¹³⁶ Habár a felekezeti statisztikai adatok hangsúlyossá válása

132 Rinschede 1999: 13–18.; l. még Kurt–Rinschede (Hrsg.) 1989: I–II.

133 Sopher 1967.; Park 1994.; Berényi 1997: 23–27.

134 Itt főként arra gondolok, hogy nem ortodox.

135 L. ígéretes kezdetként: Bartek 1898: 250–254.;

136 Kovács 1925: 29.; Fritz 1929: 78–80., 115–120., 155–160.; Karner 1930: 616–707., uő 1931: 3–37.; Fogarasi 1936: 755–771.

utat nyithatott volna a kartográfia és a földrajz számára a felekezeti térképek felértékelésére (készültek is ilyen térképek), mégsem emelkedett a két világháború között a vallásföldrajz ezen (felekezeti térszerkezeti, vallások elterjedését mutató) ága a nemzetiségi térképek fontossága mellé.¹³⁷

2. De a trianoni fordulatnál sokkal fontosabb ok, hogy az önálló, a természeti környezet és a vallás kapcsolatának elemzésére irányuló kutatások a kezdeti csírák után egyszerűen elhaltak. A korszak szakirodalmában nem találunk olyan elméleti és módszertani írásokat, célirányos alapkutatásokat, amelyek a hazai vallásföldrajzot az emberföldrajz települési, népességi, gazdasági és főként etnikai szála mellé azonos minőségben besorolhatták volna. Ennek következménye, hogy vallásgeográfiai szempontokat is érvényesítő (terep)vizsgálatokkal a két világháború között szinte csak települési szinten, az etnikai térszerkezeti kutatásokkal párhuzamosan, inkább csak a nemzetiségi kérdésfeltevések *kiegészítéseként* találkozhatunk.¹³⁸

E két fenti pontban megfogalmazottak miatt állhatott az a helyzet elő, hogy jól lehet az 1940-es évek második felében végbement ideológiai fordulat a vallásföldrajzi kutatások lehetőségét is elvette, de igazából a geográfia ezen ágán nagy törést a materializmus nem okozott, *ugyanis* (egy-egy felekezeti térkép megszerkesztése ellenére) *nem volt mit megszakítani*. Nem véletlen tehát, hogy a múlt század végén lezajlott rendszerváltás éveiben *a magyar vallásföldrajzot szinte minden előzmény nélküli új szálként kellett meghonosítani a hazai geográfiában az európai eredmények összefoglalását alapként, „startkőként” használva.*¹³⁹ Ám ennek a gyökértelenségnek van egy haszna is a honi geográfiában: nem kellett követni, ismét felvenni az (esetleg) „nagy hagyományokkal” rendelkező német kutatási vonalat. *A rendszerváltás éveiben ugyanolyan joggal épülhetett be a vallásföldrajzi kánonba a német (társadalmi hálókra koncentráló) irány és az angol-szász (ökológiai szempontokat és individuális miliőt előtérbe helyező) megközelítés.* A mai komplex vallásföldrajzi képhez a hazai geográfusok elsősorban a német irány árnyalt újraértelmezésével járultak hozzá. Hunyadi László (1936–) tisztán vallásföldrajzi nézőpontot, Kocsis Károly (makroszint), Ilyés Zoltán, Keményfi

137 Stegena 1998: 41.

138 L. Keményfi 1998: 45–46.

139 Hunyadi 1998a: 325–347. Egy-egy szórványos „előzményként” 1. a már említett monográfia sorozatok (Borovszky-féle vármegyei kötetek, Az Osztrák–Magyar Monarchia ...) felekezeti statisztikáit, a vallások területi elterjedésének leírását. Az egyszerű statisztikai-területi leírások mellett elvétve találkozunk komplexebb vallásföldrajzi szemlélettel: A *Magyar Föld Magyar Faj* című négykötetes mű második könyvében a vallásföldrajz környezeti ága dominál, azaz az *egyházi élet tájrajzi hatásairól* értekezik a Teleki–Princz szerzőpáros (II. 347–373.). L. még: Fodor 1947: 366–368.

Róbert (mikroszint) az etnikai,¹⁴⁰ és legújabban Süli-Zakar István (1945–) a politikai jellegzetességek fontosságát is érvényesítve közelít a vallások térbefolyásoló szerepéhez.¹⁴¹

A vallási néprajz–vallásföldrajz viszonyát elemző jelen alfejezet elején azt írtam, hogy a vallásföldrajzi kutatások a második világháború után észrevétlenül átcúsztak a vallási néprajz területére. Ez nem jelentett mást, mint hogy *célirányos* vallásföldrajzi vizsgálatok (tehát nem kiegészítő felekezeti statisztikai táblázatok, térképek összeállításai) *a néprajz területén indultak meg ismét az 1980-as évek elején Magyarországon*. Bartha Elek (1956–) ökológiai szemléletű alapkutatásai tették lehetővé a földrajz számára,¹⁴² hogy a saját, elsősorban a kontinentális (német) nézőpontot érvényesítő területére beemelve e néprajzi vizsgálatokat, megteremtse a mai kétpillérű, az angolszász szemléletet is integráló vallásföldrajzot.¹⁴³

Eltérő utak a néprajz és a földrajz vallási ága között

A fent leírtak bemutatják azokat az utakat, amelyek megteremtik a kapcsolatot és a közös kutatási területeket a földrajz és a néprajz vallási ága között is. Éppen ezért itt inkább azokat a különbségeket hangsúlyozom, amelyek a vallási néprajzot és a vallásföldrajzot a számos átfedés ellenére mégis megkülönböztetik.

1. Elsőrendűen megkülönbözteti a két tudományágat a kutatási *célcsoportok* eltérése. A vallásföldrajz (az angolszász ág is) elsősorban a *valamilyen tantételek által behatárolható* (és ezáltal mérhető, térben leképezhető) felekezetek, szekták, csoportok térhasználatát, környezetbefolyásoló szerepét elemzi. A népi vallásosság éppen e tulajdonságokkal nem rendelkezik. A fogalom képlékenysége: A „kik”, „mennyien”, „milyen formában” végzik a népi vallásgyakorlat legkülönbözőbb formáit?” – kérdések magasabb hierarchiaszinteken egzakt módon megválaszolhatatlanok a geográfia szá-

140 Az etnikai és vallásföldrajz kérdései között szoros az átmenet. Éppen ezért a két tudományág kérdéseivel foglalkozó kutatók az etnikai és a felekezeti kutatási szálát nagyrészt együttesen művelik. Példaként l. tipikus átmeneti alap kutatásokra: Sawatzky 1976: 111–123.; Lenz 1977: 216–238. – L. még Fischer 1997: 65–81.

141 Hunyadi 1995., uő 1998c: 133–144.; Kocsis 1999b: 11–18.; Ilyés 1999: 6–21., uő 2000: 128–138.; Keményfi 2000: 117–150.; Süli-Zakar 2001: 26–54. – A történeti vallásföldrajzi kutatások második világháború utáni hiánya miatt értelemszerűen nem lehetett rokon szakterületeknek meghivatkozni mondjuk Magyarország egykori felekezeti térszerkezetét elemző geográfiai írásokat. Ezért igyekezett a történelem is a történeti-kulturális folyamatok értelmezéséhez nélkülözhetetlen felekezeti adatsorokat a saját szakterületén belül összeállítani, és ezek segítségével a vallások térbeli szerkezetét leírni (bár ez igaz az etnikai/nemzetiségi térszerkezetekre is!). L. pl. Makkai 1987: 1461–1483.; Benda 1980: 435–441.; Hanák 1988: 413–421.

142 Összegző műként l. Bartha 1992.

143 Hunyadi 1998a: 325–347.

mára. Jóllehet mikroszinten, terepmunkával ezeknek a kérdéseknek a térbeli vonatkozásai a földrajz számára is értelmezhetőek, alapvetően mégis kiesik a vallásföldrajz fő érdeklődési köréből a népi vallásosság. Még akkor is, ha hazánkban az ökológiai kutatások éppen a vallásgyakorlás népi formáinak elemzésén keresztül épültek be a geográfiába! A kivétel teremtett itthon önálló irányt.

2. A másik alapvető különbség a két tudomány között, hogy a néprajz a vallásosság térbeli jellegzetességeit a *hagyományos kultúrában gyökereztetve* szemléli. Úgy tekinti a térbeli jelenségeket, hogy azok az adott (vizsgált) *kulturális rendszer* részei. Jelen esetben (népi vallásosság) a *vallási térjelenségeket* is úgy kezeli, mint a kutatott *lokális közösség kulturális képességeinek egy dimenzióját*.¹⁴⁴ A geográfia viszont elsődlegesen, a *vallás térszervező erejére*, a *vallásosság térbeli viszonyaira, térbeli megjelenésére, funkcionális összefüggésekre, a vallás által létrejött társadalmi hálókra* koncentrálna.

A vallásföldrajz és vallási néprajz fentebb összegzett különbségét jól érzékelteti a zárandoklatok és búcsújárás eltérő megközelítése.

A geográfia (klasszifikáló német ágának) figyelme a zárandoklatok és a búcsújárás 1. *térbeli jelenségeire* (pl. éttermek, vallási közösségek által fenntartott házak); 2. *társadalmi hálóra*; 3. *szociális szerkezetére*; 4. *demográfiai, időbeli tagoltságára*; 5. a zárandokok/búcsújárók *számarányaira, eredetére, származására*; 6. a zárandokokra, búcsújárókra *mint teremtő, térformáló csoportokra*; 7. *szállítási, közlekedési lehetőségekre*; 8. a zárandoklatok, búcsújárás *befolyása a népességre és városfejlődésre, és a felsorolt jellegzetességek funkcionális összefüggéseire* irányul.

Az angolszász ökológiai szemlélet a környezet/vallás oda-vissza hatását kutatja. Egyfelől a zárandok a vallási cselekedeteivel *formálja* a földrajzi környezetet. A zárandok az észlelt információk szelektálásán és felbecsülésén keresztül alakítja ki a zárandokhelyhez való viszonyát, s cselekedeteiben a legalapvetőbb emberi funkcióktól (pl. étkezés) a legszemélyesebb megnyilvánulásokig (pl. gyónási helyek) alakítja a környezetét. Ezek az igények *strukturális mintákat* hoznak létre (pl. hotelek), melyeknek – figyelembe véve a zárandokhely időbeli fejlődését – egyre több jelenséget fognak össze, és egyre több jelenség egyidejű működését kell megoldaniuk. A többletfunkciók természetesen változtatják a földrajzi környezetet is. A másik oldal kérdése: hogyan befolyásolja a környezet a vallást, a zárandokokat/búcsújárókat? A természeti környezet mellett a záran-

144 Ilyen viszonyrendszerben a térbeliséget l. pl. Lantosné Imre 1998: 115–147.; Plesovszki 1997: 417–425.; Veres 2000: 279–301.; Gy. Gömöri 2000: 347–383.; S. Lackovits 1997: 345–366.; Liszka 2000.

dokra/búcsújárókra a szociális, azaz az ember által teremtett környezet is hat. Ezt nevezzük *visszacsatolásnak*. Ez a visszacsatolás változtatja a zarándok lelkiségét. Éppen emiatt megyünk, veszünk részt a zarándoklaton/búcsújáráson. A visszacsatolás eredménye, hogy egy megváltozott zarándokhelyképpel térünk vissza újra és újra az útjainkról (belső térképezés problémaköre).

Ebben a viszonyrendszerben a földrajzos feladata a zarándoklatok/búcsújárások vizsgálatánál az, hogy kutassa és elemezze vallás és környezet között a *megfogható indikátorokat, közvetítő közeget, leírható kommunikációs csatornákat*.¹⁴⁵

A vallástudományokra, a néprajz vallási ágára viszont a geográfia éppen a „megfoghatatlan” értelmezésében számít: annak az adott *tér/hely* nyújtotta többletnek az értelmezésére, amivel távozunk a szent helyekről. Másként fogalmazva: a fent említett, geográfiailag is megfogható indikátorokkal jelezhető *kulturális/mentális folyamatok* és a leírható csatornákon zajló *kommunikáció* értelmezését kéri a földrajz a néprajztól.¹⁴⁶ Ezen kérdésekben a tértudomány (a földrajz) csak a megfelelő háttér-információkat tudja szállítani.

A népi vallásosság „tisztá” rétegeit szinte lehetetlen leválasztani a zarándoklatok és a búcsújárások turisztikai motivációitól („igazi” zarándok, zarándokturista, turista – klasszifikációs iránypontok között számos átmenet létezik), hiszen a történelem folyamán a búcsú-, illetve zarándoklat-járás mindig szabadidős tevékenység is volt, és ezért beszélhetünk zarándokturizmusról is. A zarándokok nagy tömege ma is az alsóbb népcsoportokból kerül ki, akiknek a zarándoklat egyben az egyetlen lehetőség arra, hogy valamilyen módon világot lássanak, szabadidejüket idegenben töltsék el.¹⁴⁷

A geográfia arra képes, hogy a (természeti és társadalmi) *térben* felismerhető hálók alapján nyilatkozzék az adott helyre érkezők motivációjáról (pl. a vizsgált egyén, közösség hol, milyen minőségű szállodában foglal helyet és miért).

A néprajz/antropológia kutatási célja ezzel szemben arra irányul, hogy a turizmusban mint kommunikációs rendszerben láttassa azokat a kulturális folyamatokat, egyéni vagy közösségi cselekvéseket, viselkedési mintákat, amelyekből „kihámazhatók” a zarándoklat/búcsújárás motivációi.¹⁴⁸

Összegzésként azt írhatjuk, hogy a népi vallásosság térbeliségre irányuló szálát leginkább a „Hogyan *nyilvánul* meg a szentség ... (a térben)”; a vallásföldrajz a „Hogyan *szervezi* a szentség ... (a teret)”? – kulcsszavakat tartalmazó kérdésekkel határozhatjuk meg.

145 Rinschede–Sievers 1985: 184–186.

146 Tüskés 1993: 73–204.

147 Rinschede–Sievers 1985: 188.

148 Fejős 1998: 5–9.; Pusztai 1998: 13–23.; uő. 2000: 180–190.; Sándor 1998: 24–28.

NÉPRAJZ – FÖLDRAJZ: KAPCSOLATOK, PÁRHUZAMOK – KITEKINTÉS

„A perifériák felől jövő geográfus is kezd elfordulni a határkérdések pontos és világos meghatározásra sohasem vezető megállapításaitól és a belső lényeg felé fordul.”¹⁴⁹

„A földrajz sajtószertű tudományközi helyzete miatt nagy munkaterületet ölel fel [...] ezért határai sokszor bizonytalanoknak, elmosódottaknak látszanak.”¹⁵⁰

A földrajz és a néprajz egyes időszakokban jobban, egyes időszakokban kevésbé támaszkodik a másik eredményeire, és követi nyomon a másik tudomány szemléletében bekövetkező változásokat. Az ismételt közeledések magától értedően újra és újra felvetik a közös kutatások, módszerek összegzésének igényét, és mindkét tudomány történetének szerencséjére el is készültek a néprajz és a földrajz kapcsolatát bemutató tanulmányok, előadások. Jóllehet ezek a munkák természetesen kiemelt hangsúllyal értékelik a két tudomány viszonyát – hiszen az adott művek célja a viszony minél árnyaltabb bemutatása –, nem szabad a néprajz és a földrajz kötelékét túlértékelni, pláne misztifikálni. A néprajz tárgya és módszertani készlete több tudományban gyökerezik. A nézőpont megválasztása határozza meg csupán, hogy a néprajz tudományos összeköttetéseinek hálóját honnan látatjuk.¹⁵¹

„Aki szomszédos tudományok történetét vizsgálja, gyakran utat téveszt a fejlődésnek korántsem egyirányú sodrában. A szálak összebogozódnak, majd szétválnak: olykor úgy látszik, mintha egyik tudomány szinte elnyelte volna a másikat, máskor meg messze szétágaznak útjaik. A néprajz és a földrajz is nemegyszer volt már egymáshoz nagyon közel, hogy időnként annál messzebb jusson egymástól.”¹⁵²

IRODALOM

A. GERGELY András

1996 *Kopács: táj- és népkutató tábor a Drávaszögben (1942)*. MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetek. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete

ANTTONEN, Veikko

1992 *The Concept of Folk Religion in religious Studies*. In: Bartha, Elek–Kotics, József (red.) *Ethnographica et Folkloristica Carpathica* 7–8. 253–268. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem

149 Teleki 1996: 100.

150 Hézser 1939: 159.

151 Voigt 2001: 57–68.

152 Mendöl 1947a: 154.

AUBERT Antal

- 1995 A kisebbségek és kutatásuk társadalom-földrajzi áttekintése. In: Golobics Pál–Tóth József (szerk.): *Válogatott fejezetek a társadalomföldrajz köréből*. 221–250. Pécs: JPTE TTK

BALASSA Iván

- 1986 A nemzetiségi néprajzi kutatás elvi és módszertani kérdései. In: Eperjessy Ernő–Krupa András (szerk.): *A III. békéscsabai nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia előadásai. I–III*. 16–23. Budapest–Békéscsaba: Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Önálló Osztálya

BALOGH István

- 1974 Bátky Zsigmond és a néprajztudomány. In: *Szemlélet, módszer és eredmény Bátky Zsigmond, Györffy István és Viski Károly munkásságában*. 14–23. Studia Ethnographica 7. Budapest: Akadémiai Kiadó. – Separatum ex: Ethnographia LXXXV.

BARABÁS Jenő

- 1963 Kartográfiai módszer a néprajzban. Budapest: Akadémiai Kiadó
 1971a Hozzászólás. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Népi Kultúra – Népi Társadalom. V–VI*. 413–416. Budapest: Akadémiai Kiadó
 1971b Tér és idő a néprajzi kutatásban. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Népi Kultúra – Népi Társadalom V–VI*. 331–344. Budapest: Akadémiai Kiadó
 1980 A népi kultúra zonális struktúrája. In: Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Néprajzi csoportok kutatási módszerei. Előmunkálatok a Magyarország Néprajzához 7*. 23–35. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport

BARTHA Elek

- 1980 *A hitélet néprajzi vizsgálata egy zempléni faluban*. Studia Folkloristica et Ethnographica 5. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének Kiadványa
 1991 A népi vallásosság. In: Gesztelyi Tamás (szerk.): *Egyházak és vallások a mai Magyarországon*. 188–201. Budapest: Akadémiai Kiadó
 1992 *Vallásökológia*. Szakrális ökoszisztémák szerveződése és működése a népi vallásosságban. Debrecen: Ethnica-kiadás
 1995 *A szakrális tér néprajza*. In: Lőrincz Zoltán (szerk.): *A szakrális építészlet ma hazánkban*. 11–24. Szombathely: Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola

BARTEK Lajos

- 1898 A földrajzi tényezők befolyása a vallásra. *Földrajzi Közlemények* XXVI. 250–254.

BARTHA Júlia (szerk.)

- 2001 *Györffy István írásai a Balkánról és Törökországról*. Budapest: Terebess Kiadó

BÁLINT Sándor

- 1943 A szegedi népelet szakrális gyökerei. In: *Regnum Egyháztörténeti Évkönyv. (1942–1943)* 51–69. Budapest
 1987 A magyar vallásos népelet kutatása. In: Dankó Imre–Küllös Imola (szerk.): *Vallási néprajz 3*. 8–66. Budapest: ELTE Folklore Tanszék

BÁRTH János

- 1990 A katolikus magyarság vallásos életének néprajza. In: Dömötör Tekla (főszerk.): *Magyar Néprajz VII*. 331–424. Budapest: Akadémiai Kiadó
 1996 *Szállások, falvak, városok*. Kalocsa: Kalocsai Múzeumbarátok Köre

BELUSZKY Pál

- 1989 Magánjelentés a (társadalom)földrajzról. *Tér és társadalom*. 3. 1. 49–64.

BENDA Kálmán

- 1980 Népeesség és társadalom a 18–19. században. In: Mérei Gyula (főszerk.): *Magyarország története 1790–1848. I–II*. 425–441. Budapest: Akadémiai Kiadó

BENEDEK József

2000 *A társadalom térbelisége és térszervezése*. Kolozsvár: RIOPRINT

BERESZTÓCZY Miklós

1961 *Egyházi földrajz*. Budapest: Ecclesia

BERÉNYI István

1997 *A szociálgeográfia értelmezése*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó

BODOR Antal

1934 *A falu megismerése*. Budapest: Magyar Társaság Falukutató Intézete

1935 *A falukutatás vezérfonala*. Budapest: Magyar Társaság Falukutató Intézete

BODROGI Tibor (szerk.)

1978 *Messzi népek magyar kutatói. I–II. A magyar néprajz klasszikusai*. Budapest: Gondolat Kiadó

BOROS László

1994 *Frisnyák Sándor hatvanéves*. Nyíregyháza: A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke

BOTH Mária–CSORBA F. László

1996 Jegyzetek. In: Teleki Pál: *A földrajzi gondolat története*. 157–185. Budapest: Kossuth Kiadó

BOTTLIK Zsolt

2001 *Statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségei az etnikai földrajzi kutatásokban*. Wien: Collegium Hungaricum

BROMLEJ, Julian Vlagyimirovics

1976 *Etnosz és néprajz*. Budapest: Gondolat Kiadó

BULLA Béla (szerk.)

1952/1954 *Általános természeti földrajz. I–II*. Budapest: Tankönyvkiadó

BULLA Béla–MENDÖL Tibor

1947 *A Kárpát-medence földrajza*. Budapest: Egyetemi Nyomda

BÜTTNER, Manfred

1985 Zur geschichte und Systematik der Religionsgeographie. In: Büttner, Manfred–Hoheisel, Karl–Köpf, Ulrich–Rinschede, Gisbert–Sievers, Angelika Vechta (Hrsg.): *Grundfragen der Religionsgeographie*. Geographia Religionum 1. 13–121. Berlin: Dietrich Reimer Verlag

CHOLNOKY Jenő

1910 A földrajzról. *Földrajzi Közlemények*. XXXVIII. 1. 1–11.

COCCHIARA, Giuseppe

1962 *Az európai folklór története*. Budapest: Gondolat Kiadó

CZIRBUSZ Géza

1913a *A dél-magyarországi németek*. Budapest: [s.n.]

1913b *A temes és torontál megyei bolgárok. A krassoszörényi krassovánok*. Budapest: [s.n.]

CSAPLOVICS János

1822 Ethnographiai Értekezés Magyar Országról. In: *Tudományos Gyűjtemény III*. 37–65.; IV. 3–50.; VI. 79–92.

CSÉFALVAY Zoltán

1989 *A szociálgeográfia társadalomrajza. Tér és társadalom*. 3. 1. 66–75.

1994 *A modern társadalomföldrajz kézikönyve*. Budapest: IKVA Könyvkiadó Kft.

DÁVID Zoltán

1974 *A szomszédos államokban élő magyarok demográfiai helyzete*. – kézirat. KSH Könyvtár. 215 p.

DÉKÁNY István

1924 Az ember és környezete viszonyának új elmélete. *Földrajzi Közlemények*. LII. 1–23.

1925 A földrajzi ismeretszerzés kezdetei. *Földrajzi Közlemények*. LIII. 24–27.

DÖVÉNYI Zoltán (szerk.)

1996 *Tér – Gazdaság – Társadalom*. Budapest: MTA Földrajztudományi Kutató Intézet

ENYEDI György

1972 A társadalom és földrajzi környezet. *Földrajzi Közlemények* XX. (XCVI.) 4. 293–301.

1983 *Földrajz és társadalom*. Budapest: Magvető Kiadó

FARKAS György

1997 Nemzetiségileg vegyes területek és az asszimilációs folyamatok földrajzi vizsgálatának elméleti kérdései. *Földrajzi Értesítő* XLVI. 3–4. 274–287.

FEJŐS Zoltán

1998 „Hordák” és „alternatívok”? A turizmus néhány újabb megközelítése. In: Fejős Zoltán (szerk.): *A turizmus mint kulturális rendszer*. 5–9. Budapest: Néprajzi Múzeum

FISCHER, Holger

1997 Az etnikai és vallási csoportok együttélése Magyarországon a legújabb németországi történetírásban. *Regio*. 8. 1. 65–81.

FITOS Vilmos

1917 Milyen tudomány a geográfia? *Földrajzi Közlemények*. XV. 362–392.

FODOR Ferenc

1929 Településföldrajzi kutatások. *Földrajzi Közlemények*. LVII. 8–9. 131–137.

1938 Tájéletrajzi tanulmányok a Jászságban. *Földrajzi Közlemények*. LXVI. 6–7. 141–158.

1943 *Az el nem sodor falu*. Budapest: Athenaeum

1947 A magyar katolicizmus földrajzhelyzete. In: *Vigília*. 12. 6. 366–368.

1948–1951 *A magyar földrajztudomány története*. Budapest – kézirat

FOGARASI Zoltán

1936 Magyarország népessége vallásfelekezetek szerint. Magyar Statisztikai Szemle XIV. 9. 755–771.

FRITZ László

1929 Erdély, Bánság és a kapcsolt részek felekezeti statisztikája. *Magyar Kisebbség*. VIII. 1. 78–80. 2. 115–120. 3. 155–160.

GECSE Géza

1993 *Bizánciól Bizáncig. Epizódok az orosz pánszlávizmus történetéből*. Budapest: Interetnica

GOLOBICS Pál–TÓTH József (szerk.)

1995 *Válogatott fejezetek a társadalomföldrajz köréből*. Pécs: Janus Pannonius Tudományegyetem

GROSS, Hermann

1966 Die volkswirtschaftliche Bedeutung des Südost-Deutschtums. *Geographische Rundschau*. 18. 205–211.

GUNDA Béla

1971 Hozzászólás. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Népi Kultúra – Népi Társadalom V–VI*. 409–412. Budapest: Akadémiai Kiadó

1978 *Bátyk Zsigmond*. Budapest: Akadémiai Kiadó

GY. GÖMÖRI Ilona

2000 Útmenti keresztek, kegyszobrok, falifülkék Hevesen és határában. In: Petercsák Tivadar–Veres Gábor (szerk.): *AGRIA XXXVI*. 347–389. Eger: Dobó István Múzeum

GYÖRFFY István

1913 A Fekete-Körös völgyi magyarság. *Földrajzi Közlemények*. XLI. 451–552.

HAJDÚ Zoltán

- 1996 Az „államtáj” és a „tájállam” problematikája a magyar földrajztudományban 1948-ig. *Földrajzi Közlemények*. CXX. (XLIV.) 2–3. 137–150.
- 2000 Erdély történetileg változó államföldrajzi problematikája: közigazgatási régió, részállam, önálló állam? In: Boros László (szerk.): *Erdély természeti és történeti földrajza*. 323–337. Nyíregyháza
- 2001a *Magyarország közigazgatási földrajza*. Budapest–Pécs: Dialog Campus Kiadó
- 2001b Teleki Pál tájleírói munkássága. *Földrajzi Közlemények*. CXXV. (XLIX.) 1–2. 51–64.

HAJDÚ-MOHAROS József

- 1996 Természeti és történeti tájbeosztás. In: Frisnyák Sándor (szerk.): *A Kárpát-medence történeti földrajza*. 249–257. Nyíregyháza: MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete a Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke

HANÁK Péter

- 1988 Magyarország társadalmi a századfordulón. In: Hanák Péter (főszerk.): *Magyarország története 1890–1918. I–II*. 403–515. Budapest: Akadémiai Kiadó

HÁLA József

- 1987 *A Börzsöny-vidéki kőbányászat és kőhasznosítás a XIX–XX. században*. Dissertationes Ethnographicae 6. Budapest: ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszék
- 1995 *Ásványok, kőzetek, hagyományok*. Életmód és Tradíció 7. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet

HÁLA József–SZARVAS Zsuzsa–SZILÁGYI Miklós (szerk.)

- 2001 *Számadó. Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére*. 181–198. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet

HECKMANN, Friedrich

- 1992 *Ethnische Minderheiten, Volk und Nation*. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag

HÉZSER Aurél

- 1922 Az emberföldrajz fogalma és tárgyköre. *Föld és ember*. II. 16–34.
- 1929 Fogalomzavarok a földrajz egyes ágainak elnevezése körül. *Földrajzi Közlemények*. LVIII. 153–155.
- 1930 Emberföldrajzi feladataink. *Földrajzi Közlemények*. LVIII. 1–3. 3–8.
- 1939 Az emberföldrajz módszere. *Földrajzi Közlemények*. LXVII. 1–3. 159–176.

HOLDER, Gottlob

- 1931 *Das Deutschtum in der Baranya*. Schriften des Deutschen Ausland-Instituts Stuttgart Bd 29. Stuttgart: Ausland und Heimat Verlags-Aktiengesellschaft

HORVÁTH Gábor

- 1915 A földrajz lényege. *Földrajzi Közlemények*. XLIII. 418–431.

HUNFALVY Pál

- 1876 *Magyarország Ethnographiája*. Budapest: MTA Könyvkiadó Hivatal

HUNYADI László

- 1995 *A világ vallásföldrajza*. Budapest: Végeken Kiadó
- 1998a Vallásföldrajz. In: Tóth József–Vuics Tibor (szerk.): *Általános társadalomföldrajz. I*. 325–347. Budapest–Pécs: Dialog Campus Kiadó
- 1998b *Az emberiség vallásai az őskortól napjainkig*. Budapest: Lipták Kiadó
- 1998c A Felvidék történeti vallásföldrajza. In: Frisnyák Sándor (szerk.): *A Felvidék történeti földrajza. 133–144*. Nyíregyháza: MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testület, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Földrajz Tanszék

ILYÉS Zoltán

- 1998a *A tájhasználat változásai és a történeti kultúrtáj 18–20. századi fejlődése Gyimesben.* Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem – PhD-értekezés
- 1998b Életmód, tájhasználat, kulturális mintakövetés Bars megyei németeknél. In: Frisnyák Sándor (szerk.): *A Felvidék történeti földrajza.* 321–332. Nyíregyháza: MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testület
- 1999 „Magyarul beszélünk” In: Borbély Éva–Czégényi Dóra (szerk.): *Változó társadalom.* 6–21. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság
- 2000 A specializált háziipari tevékenység és a vallás szerepe egy allochton szórványközösség fennmaradásában. *Erdélyi Múzeum.* LXIII. 3–4. 128–138.

JAKABFFY Imre

- 1994 *Magyarázat Közép-Európa nemzetiségi térképéhez 1942.* Budapest: Teleki László Alapítvány Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat

KARNER Károly

- 1930 A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában. (I–II.) *Theológiai Szemle.* VI. 4–6. 616–707.
- 1931 A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában. (III.) *Theológiai Szemle.* VII. 1–3. 1–36.

KATONA Lajos

- 1890 Ethnographia. Etnológia. Folklore. *Ethnographia.* II. 69–87.

KÁDÁR László

- 1941 *A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei.* Budapest: Országos Táj- és Népkutató Intézet
- 1957 A geografikum problematikája. In: *Földrajzi Közlemények.* V. 1. 1–8.
- 1965 *Biogeográfia.* Budapest: Tankönyvkiadó

KEMÉNYFI Róbert

- 1994 *Etno-kulturgeográfiai vizsgálatok két magyar–román faluban.* Folklor és etnográfia 84. Debrecen: Kossuth Lajos Néprajzi Tanszék
- 1998 *A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai rajza. Az etnikai határ és a vegyes etnicitás kérdése.* Gömör Néprajza L. Debrecen: Kossuth Lajos Néprajzi Tanszék
- 1999 Az etnikai tér és a nemzetállamiság eszméje. *Tabula* 2. 2. 3–26.
- 2000 Az európai görög katolikusság térfolyamatainak elemzési lehetőségei az etnikai dinamika alapján. In: Keményfi Róbert–Ilyés Zoltán (szerk.): *Tiszteletadás Szabó Józsefnek. Tanulmányok a földrajztudomány témaköreiből.* 117–150. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke, Eszterházy Károly Főiskola, Földrajz Tanszék
- 2002a Térbeli és társadalmi szintek fogalmi hálója a néprajztudományban. In: Keményfi Róbert (szerk.): *Régiók és kultúrák találkozása. Tudományos ülés Ujváry Zoltán 70. születésnapján.* 53–68. Debrecen: Ethnica Kiadó
- 2002b Az „etnikai táj” kultúrnemzeti mítosza. *Regio.* 13. 4. 93–108.
- 2002c Pályarajz. Kósa Lászlóról – Kósa Lászlóval. (interjú) *Néprajzi Látóhatár* XI. 1–4. 13–36.
- 2002d Lokális vallási térmodellek szerkesztési lehetőségei. In: *Néprajzi Látóhatár* XI. 1–4. 137–156.

KLINGHAMMER István

- 1998 Nemzetiségi térképek szerkesztésének története. In: Frisnyák Sándor (szerk.): *A Felvidék történeti földrajza.* 217–222. Nyíregyháza: MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testület, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Földrajz Tanszék

KOCSIS Károly

- 1996 Adalékok az etnikai földrajzi kutatások és etnikai térképezés történetéhez a Kárpát-medence területén. *Földrajzi Közlemények* CXX. (XLIII.) 2–3. 167–180.
- 1989 *Vegyes etnikumú területek társadalmának népességföldrajzi kutatása Szlovákia és a Vajdaság példáján*. Studia Geographia. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem
- 1999a Előszó. In: Bulla Béla–Mendöl Tibor: *A Kárpát-medence földrajza*. 9–11. Budapest: Lucidus Kiadó
- 1999b A Kárpát-medence változó vallási térszerkezete. *Földrajzi Közlemények* CXXIII. (XLVII.) 1–2. 11–18.

KOGUTOWICZ Károly

- 1930, 1936 *A Dunántúl és a Kis-Alföld írásban és képekben. I–II*. Szeged: M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Földrajzi Intézete
- 1939 A földrajz. *Földrajzi Közlemények*. LXVII. 375–379.

KOGUTOWICZ Lajos

- 1929 *A magyar térképészet multja, jelene, jövője*. Budapest: A szerző kiadása

KOVÁCS Alajos

- 1925 Magyarország népmozgalma vallásfelekezetek és nemzetiségek szerint az 1921–1924. években. *Magyar Statisztikai Szemle* III. 10. 439–443.

KOVÁCS Csaba

- 1966 Térszemlélet és földrajz. *Földrajzi Közlemények* XIV. (XC.) 31–47.

KOVÁCS Márton

- 1942 *A felsőőri magyar népszívet*. Budapest: Sylvester-Nyomda R.-T.

KOZLOV, V. I.–POKSISEVSKIJ, V. V.

- 1971 Néprajz és földrajz. In: Ortutay Gy. (főszerk.): *Népi Kultúra – Népi Társadalom V–VI*. 399–409. Budapest: Akadémiai Kiadó

KÓNYA István

- 1963 Hogyan alakult ki Magyarország vallási térképe? *Világosság*. 4. 7–8. 445–449.

KÓSA László

- 1989a *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest: Gondolat Kiadó
- 1989b *A Magyar Néprajzi Társaság története (1889–1989)*. Budapest: Magyar Néprajz Társaság – Kossuth Lajos Tudományegyetem, Néprajzi Tanszék
- 1990 *A paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék
- 1998 „Ki népei vagytok?” *Magyar néprajz*. Budapest: Planétás Kiadó

KÓSA László–FILEP Antal

- 1978 *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Budapest: Akadémiai Kiadó

KUNT Ernő–SZARVAS Zsuzsa (szerk.)

- 1993 *A komplex kultúrakutatás dilemmái a mai Magyarországon*. Miskolc: Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszéke

KURT, Rudolph–RINSCHÉDE, Gisbert (Hrsg.)

- 1989 *Beiträge zur Religion/Umwelt-Forschung I–II*. Geographia Religionum 6–7. Berlin: Dietrich Reimer Verlag

LANTOSNÉ Imre Mária

- 1998 Szakrális táj és kultusz a pécsi egyházmegyében III. Kápolnák. In: *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*. 43. 115–147. – különnyomat

LENZ, Karl

- 1977 Die Siedlungen Der Hutterer in Noramnerika – Ausdruck einer sozialgeographischen Gruppe. *Geographische Zeitschrift*. 65. 216–240.

LISZKA József

2000 *Állított keresztényi buzgóságbul.* Dunaszerdahely: Lilium Aurum

MAKKAI László

1987 Művelődés a 17. században. In: Pach Zsigmond Pál (főszerk.): *Magyarország története 1526–1686. I–II.* 1461–1483. Budapest: Akadémiai Kiadó

MAROSI Sándor

1981 Táj és környezet. *Földrajzi Értesítő.* XXX. (CV.) 1. 59–72.

1994 Társaságunk múltjáról és jelenéről. A Magyar Földrajzi Társaság első 120 éve. *Földrajzi Közlemények.* CXVIII. (XLII.) 1. 5–34.

MAROSI Sándor–SOMOGYI Sándor

1990 *Magyarország kistájainak katasztere I–II.* Budapest: MTA Földrajztudományi Kutató Intézet

MÁTÉNÉ SZABÓ Mária Rózsa (szerk.)

1984 *A határainkon kívüli magyar néprajzi kutatások.* Budapest: Tudományos Ismeretterjesztő Társulat

MENDÖL Tibor

1947a Néprajz és földrajz. *Ethnographia.* LVIII. 3–4. 154–162.

1947b *A magyar emberföldrajz múltja, jelen állása és feladatai.* Budapest: Néptudományi Intézet – különnyomat

1949 Parasztság és táj. In: Ortutay Gy. (szerk.): *Néprajzi Tanulmányok* 1. 20–27. Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Intézete

1963 *Általános településföldrajz.* Budapest: Akadémiai Kiadó

1999 *A földrajztudomány az ókortól napjainkig.* Budapest: ELTE Eötvös Kiadó

MÉRŐ József

1986 *A hazafias nevelés a földrajzoktatásban és a tanárképzésben.* Földrajzi Közlemények XXXIV. (CX.) 57–62.

MILLEKER Rezső

1935 Néprajzi térkép és nemzetiségi kataszter. *Földrajzi Közlemények.* LXIII. 189–205.

NIEM, Christina–SCHNEIDER, Thomas (Hrsg.)

1995 *Zukunft kleiner Gemeinden in Rheinland-Pfalz.* Mainz: Gesellschaft für Volkskunde in Rheinland-Pfalz e.V.

NOVÁK László

1997 Emberföldrajz és településnéprajz. In: *Tisicum.* Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve. X. 155–165. Szolnok: Damjanich János Múzeum – különnyomat

OLZAK, Susan

1993 Etnikai konfliktusok elemzési lehetőségei. *Regio.* 4. 1. 159–182.

ORTUTAY Gyula (főszerk.)

1982 *Magyar Néprajzi Lexikon.* V. Budapest: Akadémiai Kiadó

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1980 A kulturális régiók néprajzi vizsgálata. In: Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Néprajzi csoportok kutatási módszerei.* Előmunkálatok a Magyarorságon Néprajzhoz 7. 57–75. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport

1990a Néprajzi térképezés Magyarországon. In: uő *Néprajzi kutatás Magyarországon az 1970–80-as években.* 94–101. Dokumentáció Ethnographica 14. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport

1990b A néprajz a társadalomtudományok mai rendszerében és szervezetében. In: uő *Néprajzi kutatás Magyarországon az 1970–80-as években.* 110–125. Dokumentáció Ethnographica 14. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport

- PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.)
2000 *Társadalom*. Magyar Néprajz VIII. Budapest: Akadémiai Kiadó
- PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.)
1985 *Magyar tájak néprajzi felfedezői*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó
- PARK, Chris C.
1994 *Sacred Worlds. An Introduction to Geography and Religion*. London and New York: Routledge
- PATAKI Gábor Zsolt
1999 A német geopolitika. In: Czizmadia Sándor–Molnár Gusztáv–Pataki Zsolt (szerk.): *Geopolitikai Szöveggyűjtemény*. 159–161. Budapest: Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet
- PÉCSI Márton
1965 A magyar földrajztudományok útjai a felszabadulás óta és időszerű kérdései. *Földrajzi Közlemények XIII. (LXXXIX.)* 207–223.
1979 A földrajzi környezet új értelmezése és értékelése. *Földrajzi Közlemények XXVII. (CIII.)* 17–27.
1984 A földrajzi környezet értelmezése és a környezeti hatások értékelése a gazdaságfejlesztés szolgálatában. *Földrajzi Környezet XXXII. (CVIII.)* 4. 309–313.
1987 A földrajz és geográfiai kutatások időszerű kérdései Magyarországon. *Földrajzi Közlemények XXXV. (CXI.)* 3–4. 113–121.
- PLESOVSZKI Zsuzsanna
1997 Adatok a mezőberényi evangélikusok vallásökológiájához. *Néprajzi Látóhatár VI.* 1–4. 417–426.
- PÓCS Éva
1983 Tér és idő a néphitben. *Ethnographia. XCIV.* 177–206.
- PRINZ Gyula
é. n. Magyarország tájrajza. In: *Magyar Föld Magyar Faj I.* 15–313. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda
- PROBÁLD Ferenc
1999 A földrajz fejlődése a XX. század második felében. In: Mendöl Tibor: *A földrajztudomány az ókortól napjainkig*. 224–257. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó
- PUSZTAI Bertalan
1998 Vallás és turizmus. In: Fejős Zoltán (szerk.): *A turizmus mint kulturális rendszer*. 13–23. Budapest: Néprajzi Múzeum
2000 Remény és beteljesülés. Utaslevelek a turizmus kutatásában. In: Fejős Zoltán–Szijártó Zsolt (szerk.): *Turizmus és kommunikáció*. 180–190. Budapest–Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikációs Tanszék
- RATZEL, Friedrich
1999 Politikai földrajz. In: Czizmadia Sándor–Molnár Gusztáv–Pataki Zsolt (szerk.): *Geopolitikai Szöveggyűjtemény*. 162–234. Budapest: Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet
- RINSCHEDI, Gisbert
1999 *Religionsgeographie*. Braunschweig: Westermann
- RINSCHEDI, Gisbert – SIEVERS, Angelika
1985 Das Pilgerphänomen in sozialgeographischen Untersuchungen. In: Büttner, Manfred–Hoheisel, Karl–Köpf, Ulrich–Rinschede, Gisbert–Sievers, Angelika Vechta (Hrsg.): *Grundfragen der Religionsgeographie*. Geographia Religionum 1. 183–193. Berlin: Dietrich Reimer Verlag
- RÓNAI András
1989 *Térképezett történelem*. Budapest: Magvető Kiadó

SAWATZKY, Leonard H.

- 1976 Die Lebensfähigkeit geschlossener Volksgruppen am Beispiel der Mennoniten in Manitoba/Westkanada. *Marburger Geographische Schriften*. 66. 111–123.

SÁNDOR Ildikó

- 1998 Új zárandoklatok. Adatok a búcsújárás turizmus jellegű vonatkozásaihoz. In: Fejős Zoltán (szerk.): *A turizmus mint kulturális rendszer*. 24–28. Budapest: Néprajzi Múzeum

SCHWIND, Martin (Hrsg.)

- 1975 *Religionsgeographie*. Wege der Forschung. Band CCCXCVII. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft

SEBŐK László

- 1994 Utószó. In: Jakabffy Imre: *Magyarázat Közép-Európa nemzetiségi térképéhez 1942*. 85–91. Budapest: Teleki László Alapítvány Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat

SICK, Wolf-Dieter

- 1984 Die sozioökonomische differenzierung der Volksgruppen in Madagaskar. *Paideuma* 30. 185–200.

S. LACKOVITS Emőke

- 1997 Református templomi ülésrendek Közép-Dunántúlon. In: S. Lackovits Emőke (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében II*. 345–366. Debrecen–Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság Lackó Dezső Múzeuma, Kossuth Lajos Tudományegyetem, Néprajzi Tanszék

SOLYMOSSY Sándor

- 1920 Mese a Jávorfáról. I. *Ethnographia* XXXI. 1–25.
1925 A Jávorfá-mese és a Midás-monda. *Ethnographia* XXXVI. 105–129.

SOPHER, David E.

- 1967 *Geography of Religions*. Engelwood Cliffs

STEGENA Lajos

- 1998 *Tudományos térképezés a Kárpát-medencében 1918 előtt*. Budapest: Akadémiai Kiadó

STOKLUND, Bjarne

- 1981 Europäische Ethnologie. *Ethnologie Bavarica*. 9. 1–36. Würzburg–München

STRÖMPL Gábor

- 1921 A geografia mibenléte. *Földrajzi Közlemények* XLIX. 100–105.

SÜLI-ZAKAR István

- 2001 A határmentiség az euroatlanti folyamatok tükrében, különös tekintettel a Kárpátok Eurorégió működési területére. In: Baranyi Béla (szerk.): *A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön*. 26–54. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja

SÜLI-ZAKAR István (szerk.)

- 1998 *Egy fenntartható nemzetiségi falu: Bedő szociálgeográfiai vizsgálata*. Bedő–Debrecen: KLTE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék.

SZABÓ József

- 1980 *Hunfalvy János*. Budapest: Akadémiai Kiadó
1993 A természetföldrajz tárgya, céljai, tagolódása, tudomány-rendszertani helye. In: Borsy Zoltán (szerk.): *Általános természetföldrajz*. 7–27. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó

SZABÓ Júlia

- 2000 *A mítikus és a történeti táj*. Budapest: Balassi Kiadó

SZABÓ László–CSALOG Zsolt (szerk.)

- 1974 *Szolnok Megye Néprajzi Atlasza*. Szolnok: Damjanich János Múzeum

SZÉKELY András

- 1970 A geográfus Jankó János. *Földrajzi Közlemények* XVIII. (XCIV.) 276–280.

TATAI Zoltán

- 1995 Gondolatok a vallásföldrajz kutatásához. In: Nemes Nagy József (szerk.): *Földrajz, regionális tudomány. Regionális Tudományi Tanulmányok*. 2. 29–33. Budapest: ELTE Regionális Földrajzi Tanszék

TÁNCZOS Vilmos

- 1995 Kis magyar vademecum vallási néprajzi kutatásokhoz. In: Zakariás Erzsébet (szerk.): *Kriza János Társaság évkönyve* 3. 249–262. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság

TELEKI Pál

- 1920 *Földrajz és néprajz*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság
 1934 *Európáról és Magyarországról*. Budapest: Athenaeum Kiadás
 1936 *A gazdasági élet földrajzi alapjai*. Budapest: Centrum Kiadó Részvénytársaság
 1996 *A földrajzi gondolat története*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó

TÓTH József

- 1989 Reform, regionális fejlesztés és földrajz. *Földrajzi Közlemények* XXXVII. 1–2. 41–49.
 1995 A földrajztudomány néhány alapkérdése. In: Golobics Pál–Tóth József (szerk.): *Válogatott fejezetek a társadalomföldrajz köréből*. 5–16. Pécs: JPTE TTK

TÓTH József–TRÓCSÁNYI András

- 1997 *Magyarország kulturális földrajza*. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány

TÓTH József–VUICS Tibor (szerk.)

- 1998 *Általános társadalomföldrajz*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó

TÓTH Károly

- 2001 Egy falu az etnikai peremvidéken: Vághosszúfalu. *Fórum*. III. 3. 3–20.

TRJOSNYIKOV, A. F. (szerk.)

- 1988 Geograficeszkij enciklopedyicseskij szlovav. Pontjátjija i termini... *Szovjetszkaja Enciklopedyija*. Moszkva

TÜSKÉS Gábor

- 1986 A népi vallásosság kutatása Magyarországon. In: Tüskés Gábor (szerk.): *„Mert ezt Isten hagyta...” Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. 18–62. Budapest: Magvető Kiadó
 1993 *A búcsújárás a barokk kori Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó

UJVÁRY Zoltán

- 1969 Az agrárkultusz kutatása a magyar és az európai folklórban. Gunda Béla (szerk.): *Műveltség és Hagomány XI*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem

ÚJSZÁSZY Kálmán

- 1936 *A falu. Útmutató a falu tanulmányozásához*. Sárospatak

VAJKAI Aurél

- 1940 *A mai magyar néprajzi kutatás keresztmetszete*. – különnyomat az Ethnographia 4. számából

VARGA Anna

- 1940 Két szomszéd falu. Adatok Kölesd (magyar) és Kistormás (német) községek összehasonlító néprajzához. In: Schmidt Henrik (szerk.): *Germanisztikai Tanulmányok* 1. 87–182.

VERES Gábor

- 2000 Község és környezet. In: Petercsák Tivadar–Veres Gábor (szerk.): *AGRIA XXXVI*. 279–301. Eger: Dobó István Múzeum

VÉGH József

- 1939 *A néprajzi gyűjtés módszere*. Budapest: Turul-Szövetség

VÉGH József (szerk.)

- 1942 *Táj- és népkutatás a középiskolában*. Budapest: Államtudományi Intézet Táj- és Népkutató Osztálya

VIGA Gyula

- 1985 *Kőmunkák egy bükkalji faluban*. Studia Folkloristica et Ethnographica 17. Debrecen: KLTE Néprajzi Tanszék

VOGELSANG, Roland

- 1983 Chinatowns und die chinesische Minorität in Nordamerika. *Erdkunde* 37. 212–226.
1984 Zur geographisch orientierten Untersuchung ethnischer Minoritäten, dargestellt am Beispiel der chinesischen Kanadier. *Zeitschrift der Gesellschaft für Kanada-Studien*. 4. 6. 108–132.

VOIGT Vilmos

- 1984 Van-e határa egy népi kultúrának? In: Kunt Ernő–Szabadfalvi József–Viga Gyula (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon*. 75–87. Miskolc: Herman Ottó Múzeum
1997 *Irodalom és nép Északon*. Budapest: Universitas Kiadó
2001 A magyar néprajz helye a társtudományok között. In: uő. *A folklórtól a folklorizmusig*. 57–68. Budapest: Universitas Kiadó

WAGNER, Julius

- 1969 *Kulturgeographie*. München-Frankfurt-Berlin-Hamburg-Essen: Paul List Verlag

WAGNER Richárd

- 1956 A táj fogalma. *Földrajzi Közlemények*. IV. (LXXX.) 4. 335–347.

WALLNER Ernő

- 1926 A felső-örvidéki magyarság települése. *Földrajzi Közlemények*. LIV. 1–31.
1973 Néhány kiegészítés falvaink szociálgeográfiai vizsgálatának kérdéséhez. *Földrajzi Értesítő*. XXII. 2–3. 311–319.

WEBER, Max

- 1982 *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Gondolat Kiadó

WIRTH, Eugen

- 1979 *Theoretische Geographie*. Stuttgart: Verlag Teubner

Róbert Keményfi

GEOGRAPHICAL APPROACH IN ETHNOGRAPHY

Analyzing ethnic and religious spaces, contact-zones

The paper presents the relationship between ethnic and religio-geographical researches, and ethnography.* It addresses the question of common research issues where the two disciplines can cooperate effectively, and identifies the – often very slight – methodological fault-lines along which the two disciplines' researches of ethnic and denominational space-structures can be marked off.

The traditional system of the two disciplines (geography–ethnography): In the 18th century when interest toward popular culture started to emerge, descriptive ethnography created a link to the geography of the age. However, the broadening knowledge of the age soon made people realize that the Humboldtian thinking which studied the whole of the Nature was no longer sufficient, and thus the common point between the two disciplines, brought about by the osculatory nature, the „superficial complexity” of percipient description, ceased to exist for good.

Level transition: seeds of the regional aspect – human geography as an interdisciplinary linkage: Because of its local nature and sphere, the human geography of the 1880s became the field of geography that necessarily sought relationship with ethnography. On the other hand ethnography itself could not ignore the results of human geography when investigating the unique culture of a given region or settlement, although it “could not deal with” ethnic and confessional mapping or with the statistical data of quantitative categories.

Regional level – landscape-studies as the actual area of common researches: The widening regional geographical researches and the implied conceptualization of the study of the landscape resulted in the strengthening the linkages between ethnography and geography. Hungarian geography between the two World Wars took in the German landscape-conception, furthermore, through the evaluation of the peculiar conditions of the Carpathian Basin, it elevated that into the core of the complex Hungarian geographical approach. As the science of the social components of the „countryside”, ethnography naturally joined in the on-going regional/landscape studies.

The relationship between geography and ethnography after World War II. The three decades after 1945: The Communist regime in Hungary regarded researches aimed at the spatial/areal characteristics of ethnic phenomena a real threat to internationalism. Of course, studying religious space-structures in an atheist state was also non-desirable. Until the mid-80s only three links preserved connection between geography and ethnography: ethnographical mapping, the geography of settlements, and the regional monographs and analyses in a broader sense.

* Unlike works following the practice of English speaking countries, this study uses the term „Ethnography” not as a method, but as a discipline dealing with the culture of traditional communities, according to the practice observed in Central Europe.

On the linkages of the last two decades until today: During the last decades geography recognized society as the primary space-forming factor today, while ethnography also had to re-interpret concepts related to territoriality. Nowadays one cannot speak about essential differences in the applied methods of the two disciplines. Only special purposes of research determine which discipline's conceptual and methodical equipment is more effective in mapping the spatiality of the given social phenomenon.

Ethnic geography – ethnography: The questions raised by ethnic spatiality reappeared in the second half of the 1980s. Ethno-geography started refining maps drawn on the basis of the data of official censuses, while ethnography set to complement the nationality data missing in geography. From the second half of the 1980s both geography and ethnography recognized the lack of studies focused on minority and nationality networks.

Ethnography of religion – geography of religion: After World War II the meagre religio-geographical researches in Hungary shifted into the area of ethnography of religion unperceived, and works analyzing the spatiality of religiosity first appeared in ethnography. Although the two disciplines can hardly be distinguished nowadays, they differ in the research target-groups.

Ethnography – geography: connections, parallels – outlook: From time to time geography and ethnography rely on each other's results and follow the changes of the other discipline to various extents. However, the relationship between the two disciplines should not be overestimated: ethnography's subject and its methodological resources are rooted in several disciplines. Only the selected approach determines which dimension of the scientific network of ethnography is presented.

A színház és a (köz)nép a 19. század elején*

A 19. század elején a Monarchia minden területén történtek kezdeményezések az országok, tartományok történetének és régebbi életformáinak kutatására. A hagyományos múlt feltárása Ausztria környezetében, így Magyarországon is nagy lendületet kapott.¹ Ez az az időszak, amelyik – többek között – az irodalmi népiesség programját megérlelte, és a hazai színházzal kivirágoztatta. A korszakot tárgyaló összefoglaló kötetek és tanulmányok sora után már nem sok újat remélhetünk a téma néprajzi, történeti vizsgálatától. Mégis, ha – a témát kutató, feldolgozó elődök eredményeire támaszkodva – a színházzal kapcsolatos eseményeket abból a szempontból vizsgáljuk, hogy mi volt a színház szerepe a „népi kultúra” képének megszerkesztésében,² a hazai néprajzi érdeklődés kezdeteibe is betekintést kapunk. Választ olyan ritkán feltett kérdésekre, hogy mi tette a színházat olyannyira fontossá a 18–19. század fordulóján, hogy miért próbálkoztak annyian a színészlettel, miért volt a későbbiekhez képest oly sok „népi” látogatója a színielőadásoknak a 19. század első felében.

A SZÍNHÁZ ÉS A MAGYAR NYELV

Bár a török kiűzése után Pest-Budát a magyarok mellett szerbek, még inkább németek lakták, a 18–19. század fordulójára egyre nyilvánvalóbban a magyar élet és a nemzeti megújulás központja lett. Pozsonyból lassan visszaköltöztek a fontos országos intézmények, megalapították a Nemzeti Múzeumot, az országos

* Elhangzott a Magyar Néprajzi Társaság közgyűlésén, 2002. május 29-én, a Néprajzi Múzeumban.

1 A máig élő Carinthia c. folyóirat első száma 1811-ben jelent meg Klagenfurtban, az 1820-as években. Stájerországban és Innsbruckban tartományi múzeumot alapítottak, 1843-ban létrejött az alsó-ausztriai Történeti Egylet (Zöllner 2000: 291). – Magyarországon 1817-ben indult a Tudományos Gyűjtemény, azonnal egy, a hazai néprajzi tájegységek feldolgozását célzó felhívással. – A néprajzi élet reformkori kibontakozásról: Tálasi 1948.

2 A témával az OTKA T 30291 számú, A „népi kultúra” képének megszerkesztése Magyarországon című, Hofer Tamás vezetésével folyó program keretében, a paraszti öltözetek színpadi megjelenésével kapcsolatban foglalkoztam.

könyvtárat, itt kezdte működését a Magyar Tudós Társaság, de Pestnek nem volt magyar színháza. Pedig éppen a színház volt az a terület, ahol kulturális önállóságunk hiánya s hátrányos helyzetünk az előretörő német kultúrával szemben leginkább megmutatkozott.³ A legtöbb európai országban – Bécsben is – a fejlődési, udvari színházak nyitották meg kapuikat a nagyközönség előtt, a zárt körű, udvari jelleg helyett nemzeti jellegűvé váltak.⁴ „A’ Csehek, Lengyelek, Oroszok ’s más külföldi miveltebb népek fő városában mindenütt saját színháza és szintársasága van a’ hazai anyanyelvnek, és pedig nem mint alárendelt s’ második rendbeli intézet: most az oláh és morva országi fővárosok is hasonló intézetet készülnék állítani... mikor lesz az a boldog idő, midőn a’ magyar nemzet gazdagságához és méltóságához illő nemzeti színészársaság teljes virágjában diszkedve, ’s a külföldiekkal minden tekintetben vetekedve fogja hangoztatni országunk közepén álló nemzeti szinpadunkon a’ kedves magyar nyelvet”.⁵ A királyi alapításnak Magyarországon semmi esélye sem volt. Pest városa – eladott telkeinek árából – 1812-ben ugyan felépítette a Városi Színházat, ebben azonban évtizedeken át német színtársulatok játszottak, Német Színháznak is nevezték.⁶

A középkor és a reneszánsz dramatikus hagyományait követően a 16–17. században az iskolai színjátszás és a misztériumjáték volt a hazai színjátszás leggyakoribb formája.⁷ A 18. században a nyugati műveltséget kedvelő főnemeselek, az udvari színházak mintájára, kastélyszínházakat működtettek, ahol klaszszikus drámákat és operákat adtak elő. A konzervatív magyar köznemesi mentalitás azonban erkölcsstelennek tartotta a színházat, szerintük a „komédiázás ellentétben áll a nemzeti méltósággal, karakterrel”.⁸ 1790-ig nem is volt önálló magyar színészet. Ekkor jött létre Budán az első magyar színtársulat, ami állandó színház és elegendő néző hiányában gyorsan meg is bukott, tagjai néhány éven belül a vándorszínészek sorsára jutottak.⁹ Sorban alakultak a kisebb-nagyobb vi-

3 Fenyő 1990: 216–217.

4 Elsőnek, Mária-Terézia javaslatára, 1776-ban a Burgtheater vette fel a National Theater nevet. Bécs után a manheimi (Schiller), a weimari (Goethe) és a hamburgi udvar is hasonlóan cselekedett (Zöllner 2000: 294–295).

5 Idézet a Honművészből: Kerényi 2000: III. 1224.

6 A Városi Színház (a mai Vörösmarty téren), amit Német Színháznak neveztek, 1812-től, megnyitásától kezdve (1849-ig, amikor is Pest ostromában leégett) a Habsburg-birodalom legnagyobb német nyelvű színháza volt. – A Városi Színház zárkövébe azt vették: „A művelődés előmozdítására”, de a bécsi intézők jól tudták, hogy az óriási színház éppen a magyar művelődés „elnyomására” épül (Karacs 1888: 2).

7 Természetesen néhány másféle dráma is látható volt a szinpadon, például a *Balassi Menyhárt árulása* vagy a *Bor majd a víz dicsérete*. 1696-ban Felvinczy György II. Lipóttól „játszó engedélyt” is kapott, ezek azonban ritka, egyedi jelenségek voltak (Bayer 1887: 21–25).

8 Bécsy 1990: 51.

9 A vándor színtársulatok viszontagságos, áldozatos életét számos irodalmi alkotás megörökítette. Egyik legnagyobb gondot az utazás nehézségei jelentették, ahogy erről Déryné vagy Petőfi útijegyzetei is megemlékeznek (Antalfy 1943: 150–207).

déki truppok: „Mi voltunk a szellemi hajdúk, kik ha másképp nem lehetett, beleverték az emberekbe a műveltséget és magyarságot” – emlékezett a vándorévekre Balog István, színész, maga is egy társulat igazgatója, az első népszínművek írója.¹⁰ A vidéki nagyobb színtársulatok közül a kolozsvári és a miskolci, majd a kassai évtizedekkel később állandó színházat is kapott.¹¹ A vándortársulatok Pesten is megfordultak, volt, hogy a Német Színház, de többnyire a Rondella albérlői voltak, egy időben egy pesti ácsmester szállójának nagytermében tartották előadásait.¹² 1833-ban, a budai Várban otthonra talált a magyar színészet, de ha télvíz idején a hajóhidat már felszedték, és megindult a Duna jege, a pestiek nem tudták megközeleíteni a Várszínházat, üres széksorok előtt játszottak.¹³

1793-ban, a Magyar Hirmondóban már felmerült, hogy állandó Nemzeti Teátrum kellene, hogy a „Nyelv és Erkölcök iskolája” legyen.¹⁴ Az állandó magyar színház felállítására vonatkozó javaslat először 1807-ben került az országgyűlés elé,¹⁵ a megvalósításra azonban három évtizedet kellett várni. A kontinensen elsőként, nem királyi kegyből, hanem mint részvénytársaság, országos összefogás eredményeképpen, 1837-ben nyílt meg a pesti Magyar Színház, hogy 1840-ben a Nemzeti Színház rangjára emeljék.¹⁶ A létrehozásával kapcsolatos huzavonában ellenérvként szerepelt, hogy a magyar színháznak nem lesz állandó közönsége, a pesti polgár ugyanis nem magyar, csak most készül azzá lenni, és ha magyarul beszélnek a színpadon, üres lesz a színház.¹⁷ Volt olyan magyar főnemes is, aki

10 Balog 1927: 60.

11 Réz 1955: 12–14. – Az 1820-as évekre megalakultak a magyar nyelvű játékszínek: Kolozsvárról 1823-tól operaelőadások, Kassán 1828-tól irodalmilag igényes prózai darabok szórakoztatták a közönséget, ez utóbbi társulat 1833-ban a Várszínházba költözött, és később ez lett a pesti Magyar Színház elindítója (Fenyő 1990: 216–217).

12 Hacker József pesti ácsmester szállójának nagytermében léptek színre a magyar színészek, olykor a Német Színház, majd a Rondella albérlői is voltak. 1810 márciusában itt lépett föl először Déryné a *Hamlet*-ben, udvarhölgy szerepben. Katona József, Fáy András, Kultsár István, Kazinczy és Kölcsey is látogatták ezt a „színházat” (Réz 1955: 15).

13 A „magyar Thália sokféle küzdelmei után valahára letette vándorbotját... hazafiui karok nyultak feléje” – írta Frankenburger Adolf (1868: I. 107). – Fenyő 1983: 64.

14 Wellmann 1982: 130.

15 Gróf Károlyi József főispánná iktatása alkalmából a nagykárolyi gyűlésen, az 1790-es években, negyvenen írták alá azt a gyűjtőívet, amelyen a magyar Nemzeti Színház építésére, fenntartására fejenként 1000 forintot vagy annak évi 5%-os kamatát ajánlották meg (H. Balázs 1987: 327–328). – 1807-ben is Szabolcs és Szatmár megye követei indítványozták a magyar játékszín állandósítását a magyar nyelv kiművelése és finomítása érdekében.

16 Bényei 1985: 331.

17 Vahot 1981: 51. – A magyar nyelvű előadás iránti igényt és magyar nyelvű előadás sikerét idézi az az előadás, amelyről többen is lelkesen megemlékeztek: 1827-ben, amikor a pesti közönség még nemigen hallott magyar operai társaságról, „erdélyi énekes társaság” érkezett Pestre. „A magyar dicsőségre féltékenyebb rész szorongó kebellet nézett az előadás elébe, tartott az idegen ajkúak gúnyától és netalán füttyeitől.” A nézőtér tele volt, nem csak magyar ajkúakkal. Az előadáson Fáy András és Szemere Pál is jelen volt. Fáy szerint: „Az előadás folyamával mindinkább foszlott aggodalmunk, a ki-kitörő zajos köztetszés öröme ragadott bennünket, s

attól félt, hogy a magyar színházi előadások hatására „gyermekeink igen elmagyarosodhatnak”.¹⁸

A 19. század elején még társadalmi, politikai mozgalom célja volt a magyar nyelv általánossá tétele, sok pesti polgár nyelve ugyanis a német volt.¹⁹ Bár alig volt olyan család, amelyik ne küldte volna gyermekét falura vagy egy magyarul beszélő vidéki városba, hogy a „honi nyelvet” tökéletesen megtanulja, de miután hazajöttek, az iskolában újra leszoktatták őket az „anyai” magyar nyelvről, mert Pest-Budán a tanítás általában német nyelven folyt, a katolikus iskolákban, a főiskolákon pedig latinul.²⁰ A magyar nyelv II. József halálát követően, a nemzeti felbuzdulás, a felvilágosodás korában, majd a reformkor politikájának is központi problémája lett, és a magyar színház ügye szorosan összeforrt a magyar nyelv ügyével: a „színháznak egyik fő célja... honi nyelvünk mívelése ’s terjesztése...

arcainkon örömkönnyek peregetek alá. Egypár előadás után megfordult a kocka, az idegenajkiúk kezdtek féltékenyek lenni a közönség kegyére” (Fáy 1940c: 86). – Szalay László 1827-es emlékeit idézi Sárosi (1971: 78): „Az ország úszott örömben, hogy a’ pesti német színházban magyar előadásokat láthatott; budafalvi Bors S. kalapban és kardosan fogott helyet a’ parterren, méltóan megünnepelni a’ nagy napot, ’s voltak, kik rebesgették, hogy hazafiúi örömben nevét „paprikára” változtatta által. Kijöttünk a színházból, ’s a’ „hét electoroknál” viradtig énekeltük, hogy „Hunnia nyög letiporva, sirnak a’ bús magyarok.” – Az eseményt Karacs Teréz is (1888: 40) megörökítette, aki a korabeli kedvenc színészeket is felsorolta Déryné, Szerdahelyi és Udvarhelyi Miklós személyében. – Magyar nyelvű előadásra már korábban is megmutatkozott az igény. 1784-ben a Pozsonyi Német Komédiások „némely érdemes igaz Magyar Hazafiának kívánságára, játzottak tiszta Magyar Köntösben, egy régi Magyar Vitézről való Szomorú Játékot”: *Szondi, Magyar Ország Drégelyi várában* címmel. Ugyanebben az évben Pest-Budán ismerték el a „Budai és Pesti közönségnek játzó Német Társaság igazgatóinak Majer János és Ditlemayer Theréziának, hogy ők azt, a mit még soha a Magyarok közül tselekedni senki sem bátorokodott, véghez vitték. – Ők voltak a leg-elsőek, kik a Buda fő Játszó Helyben ... egy nevezetes katonai Szomorú Játékot, Magyarul játzani merészelték,” Müller Ferdinánd Henrik művét, amit Kónyi János fordított magyarra (Wellmann 1982: 24, 27). – Egyes helyeken előbb adtak elő „Idegen Nemzetbeliek” magyar nyelven, mint a magyarok. A bécsi Hofburgtheater tagjaiból Nouseul vezetésével alakult társulat is érdemesnek tartotta 1802-ben, Győrben, Pápán, Tatán, Komáromban, Esztergomban, Vácott, sőt Pesten és Budán fellépni, ahol magyarul adta elő vendégjátékát. A magyar nyelvre maga az osztrák Nouseul tanította őket (Wesselényi 1983: 186). – A „Magyar nyelvnek még az idegen szájba is kedves folyamataját a’ musikához szabott beszédekbe is” örömmel vette a közönség a Magyar Kurír 1802. júniusi száma szerint (Kerényi 2000: I. 22).

18 Fáy András levelet írt Wesselényi Miklósnak, a kolozsvári színház fenntartójának, amikor az 1807-es országgyűlésen szó esett a „magyar theatrumról”. A magyar színháznak mindnyájan pártját fogták, „ki vévén Almásit, a ki azt súgta a szomszédjának: de már félni lehet, hogy a gyermekeink igen elmagyarosodnak” (Wesselényi 1983: 127). – „Félelme” nem volt indokolatlan. Amikor Szilágyi Pál társulata Kassára költözött, mindössze két úriház volt, ahol magyarul beszéltek. A magyar előljárók deáku, tótul beszéltek, a város lakói németül, tótul. Három év leforgása alatt a város fiatalja, öregje magyarul beszélt (Szilágyi 1975: 69).

19 Csak az 1830:8-ik, „A magyar nyelv használatáról” szóló törvénycikk írta elő, hogy a Helytartótanács köteles magyarul felelni a megyék magyarul írt levelire, hogy a királyi kúria köteles magyar nyelvű ítéleteket hozni, hogy a közhivatalokban csak az vállalhat munkát, aki beszél magyarul. Majd 1839-ben, királyi leiratban az uralkodó hozzájárult, hogy a továbbiakban a feliratokat is magyarul szövegezzék meg.

20 Bényei 1985: 123.

nagy befolyással van a ' magyarosodásra'.²¹ Kazinczy Ferenc kifejezetten a nemzeti színjátszásban látta a magyar nyelv kiművelésének, finomításának lehetőségét. Szerinte a nyelv, az irodalom, a színháték és a tudomány közös, központi ügye volt a haladó gondolatoknak.²² Kisfaludy Károly drámái mellett például francia vígjátékok, szentimentális német drámák és a nyugati drámairodalom legjelesebbjei, közöttük Shakespeare, Lessing, Schiller is megjelenhettek magyarul a magyar színházban, a Hamletet éppen Kazinczy fordította magyarra.²³ A színház nyelvművelő funkcióját felismerve, az MTA egyik fontos feladatának tekintette a magyar színjátszás előmozdítását: drámákat fordított, s ami még fontosabb, íratott.²⁴

A korszak szellemi vezetői bámulatos tudatossággal ismerték fel a színház társadalmi hasznosságát, a színésztől a nyelvművelést, a nemzeti önismeret és a hazafiúi érzés felkeltését várták. Felismerték, hogy a színjátszás a maga sajátos eszközeivel – az élőszó erejével, a személyes jelleggel, az írástudatlanok számára is érthetően – elősegítheti a nemzet előtt álló feladatok megoldását.²⁵

KIKBŐL ÁLLT A SZÍNHÁZAK KÖZÖNSÉGE?

A Német Színház látogatói Pest német anyanyelvű polgárai és a németül szintén beszélő magyar nemesek voltak. A pesti köznépet a 18. században a „heccszínház” szórakoztatta, amelyben állatviadalokat tartottak, amiket majd lassanként felváltak az egyre színvonalasabb cirkuszi mutatványok. A pesti soka-

21 A Honművész kritikusanak megfogalmazása 1835-ben (Kerényi 2000: II. 828).

22 Az idézettek mellett a népnevelés szempontjából is a „társasági finom viseletre... alig találhatik kedvezőbb a játékszinnél” hangsúlyozta Beöthy Ödön az egyik, a magyar színház felállításáról szóló országgyűlési vitában (Bényei 1985: 334). – Kazinczy „egy új Magyarországról, egy új magyar nemzetről álmodozott”, amit a nyelv kiművelése révén látott elérhetőnek. Ebben az irodalom és a tudomány mellett a színjátszásnak jelentős szerepet szánt. Az általa lefordított *Hamlet* előszavában fejtekte ki a magyar színjátszással kapcsolatos elképzeléseit (Pukánszkyne Kádár 1967: 160; Gyulai é. n. 10; Réz 1955: 8).

23 Pukánszkyne Kádár 1930: 7; Gyulai 1908b: 38–39; Réz 1955: 12–14.

24 Az 1826-ban, illetve 1830-ban létrehívott Magyar Tudós Társaság felismerte a színház nyelvművelő funkcióját, egyik fontos feladatának tekintette a magyar színjátszás előmozdítását. Külön „játékszini küldöttséget” választott a drámák elbírálására. A pesti Drámaíró Egyesület pedig 1835-ben céljával tüzte ki „a hazai történet nagy, szép és oktató egyes jeleneteit kiszemelve, drámailag feldolgozni” (Bayer 1902: 15), vagyis a hangsúly a hazai történeti események, hagyományok ismertetésén volt. 1836-ban, Debrecenben az *Argir és Helene* vagy az *aranyhajú tündérrályné* c. „babonás vígjátékot adták dalokkal”, amelyről a Honművész kritikus megjegyezte: „amaz ismeretes pór rege után, mely nyomtatott ezen esztendőben, 's található minden apróbb vásárokon megjeleni szokott köpönyeg-sátoros könyvárusoknál. Nem honi e' rege azért, hogy a' pór nép száján forgó egyszer hun vót hun nem vóton épül: mert honinak csak azt tartjuk, mi honunkat érdeklő történetet ad népszájon át a' maradéknak” (Kerényi 2000: II. 285–286).

25 Bényei 1985: 332. – A színház és kifejezetten a népszínmű az egyszerű szórakoztatáson túl a későbbiekben is játszott hasonló, a nemzeti identitás szempontjából fontos szerepet. A műfaj kimerülésének stádiumában, a 20. század elején, Trianon után például a határon túlra szakadt magyarok között a magyarságtudat őrzésének egyik fontos eszköze lett (Gráfik 1996).

dalmakból már a 18. század végén sem maradhatott el a deszka-bódékban működő bábszínház, ahol a „pórnép” naphosszat a polisinél (Paprika Jancsi), Kasperli, Hanswurst, Eulenspiegel durva tréfáin szórakozhatott, medvetáncoltatásban gyönyörködhetett.²⁶ A 19. század elején már panoptikum és például a tűzijáték is a vásári szórakozási lehetőségek közé tartozott.²⁷ Országszerte ilyen közönségből kellett kinevelni az igényesebb színházlátogatókat, akik a vándor színésztársulatokkal is nem egyszer ugyanabban a fabódékban, pajtában találkoztak, mint igénytelenebb szórakoztatóikkal. A fenti szórakozási lehetőségek természetesen csak a hétvégekre, az ünnepekre, a heti és országos vásárookra szorítkoztak. Az ötvenezer lakosú magyar város, Debrecen is csak az évenkénti négy országos vásár alkalmából a városba beözönlő, a színielőadást is megtekintő tömeg segítségével tudott az 1830-as években fenntartani egy színtársulatot.²⁸

Pedig a színház feladata „a magyar nyelv művelése, a nemzet dicsőségének, méltóságának emelése, felzárkózása a művelt külföldi nemzetekhez”, mert a nyelvfejllesztés, a nemzeti egység, a kulturális érdekegyesítés, a népnevelés, az irodalom népszerűsítése és az ízlésnevelés²⁹ céljainak a legjobban megfelelt, csupán csak a társadalom egyes csoportjaival, rétegeivel fel kellett fedeztetni, mint a nemzeti propaganda lehetőségét.³⁰ Egyben olyan intézmény volt, ahol lassanként elhalványodtak a rendi kiváltságok. A színész tekintélyét sem a származás, hanem a tehetség adta. „A játékszíni publikum között nincs rang”, a nézőtérre bárki megválthatta a jegyét: a belépti díjért az „utolsó pór” is épp úgy részeseülhetett a színházi művészet élményében, mint a főnemes.³¹ A színházakban lassanként meg is szűnt a nemesi és polgári ülőhelyek megkülönböztetése, az előadásokat nem is annyira a nemesség, hanem inkább az értelmiség, kormányzósági tisztviselők, jurátusok látogatták.³² Egyéb színházlátogatóból is volt elegendő. A „tudós palócz” írta egy levelében, hogy a délután 4-re meghirdetett előadáshoz már kettőkor a „Komédia-házhoz futottak” a város túlsó végén lakó szabó- és vargaleányok, hogy „bilétet” kapjanak. Utánuk a kapáslegények érkeztek, mire egy úr

26 Vahot 1981: 44–45. – A „pesti Krajtzáros Teátrum, vagy deszka Komédia-ház” télen bezárt. – A bábszínházat, ahol gyakorta három hegedű és egy török dob kísérte a darabot, szórakoztatta a közönséget (Gaal 1975: I. 28), a korabeli kritika mélyen megvetette. Ennek ellenére nemhogy csökkent volna, hanem egyre nőtt a jelentősége (Zoltán 1975: 25, 27). – A bábjátéknak három: népi, vásári és művészi válfaját különböztették meg. A vásári, professzionálisnak mondható komédia, a mutatványosok bábjátéka német, cseh, morva hatásra terjedt el a 18–19. század fordulóján. A korabeli, leghíresebb magyar bábjáték Kemény Henrik *Vitéz Jánosa* volt (Staud 1967: 251).

27 Zoltán 1975: 50.

28 Kerényi 2000: II. 1130–1131.

29 Béneyi 1985: 334.

30 Fáy 1940a: 22.

31 Döbrentei Gábor 1818-ban, Garay János pedig 1853-ben fogalmazta meg a színház demokratizáló funkcióját, hogy a „Játékszíni publikum között nincs rang, mindegyik néző a maga pénzéért van ott, és a maga multságára.” (Fenyő 1990: 217–218).

32 Fenyő 1983: 64.

csodálkozva mondta: „Azt még sem gondoltam volna, hogy a’ módiás nyavala még a’ kapásokat is meg környékezheti. ... azért nem igen nagy tsoda, ha a’ Budakeszi Parasztok is magokat a’ Comédiába aboniroztatnák”.³³ A vegyes nézőközönség persze a színházigazgatóknak is feladatot adott, törekedniük kellett, hogy ne a „karzatot röhögtető” és a nemesebb ízlésűt sértő, hanem a vegyes közönséget megtartó, mégis lehetőleg művészi színvonalú darabokat adjanak elő.³⁴

MILYEN SZÍNDARABOKAT LÁTHATOTT A NAGYÉRDEMŰ KÖZÖNSÉG?

Kazinczy Ferencnek azt az elképzelését, hogy a magyar színpad jelentős nyugati drámák fordításával induljon, nagymértékben megnehezítette, hogy a pesti Német Színházban a legjobb német komikusok és énekesek bécsi színművekkel mulattatták a közönséget. A „német múzsa hódítása könnyű munka volt: a csak nemrég összeütött magyar színpadon majdnem uratlan területet talált”.³⁵ A Német Színházat saját fegyverével kellett legyőzni: a nagyközönséget könnyű darabokkal kellett a magyar színházba csalogatni.³⁶ Így a már megkedvelt, sok ágból ötvöződött bécsi Volksdrama, Volksstück³⁷ nagymértékben befolyásolta hatására Magyarországon is kialakuló új színházi műfajt.

33 Gaal 1975: VI. 44–45.

34 A *Borsszem Jankó* például dicséretet kapott, mert „nemcsak a pór népet, hanem a miveltebb részt is egyaránt mulattatja” (Kerényi 2000: II. 725).

35 Beöthy 1895: 33.

36 A bécsi népszínmű a magyar színészet műsorán kezdettől fogva jelen volt (Pukánszky Kádár 1930: 7). – A Rajzolatok kritikusa még 1835-ben is így írt: „Mi a’ szomszéd német literatúrának mérges gyomait ettük, kábitó máklevét ittuk, mert tudatlanok valánk kiválogatni annak nemesb virágait a’ sok gyom közül, mert józan ítélet nem vezeté lépteinket annak tisztább forrásaihoz” (Kerényi 2000: II. 628–629).

37 A bécsi színmű kifejlődésére hatással volt a *commedia dell’arte* és a *comédie de la foire* is. Két alapeleme egyrészt a természetfölötti, a poétikus iránti vonzalom, másrészt a mindennapi élet trivialitásának kiaknázása. Ezek a Rajmund-képviselte tündérbohózatban, illetve a mindennapi bécsi életet görbe tükörben megmutató bohózatban, elsősorban Nestroy műveiben érték el a tetőfokot. Az Auerbach-féle *Dorfgeschichte* és a tájnyelvi költészet is behatolt a bécsi népdramába, és a napóleoni háborúk után maga a nép is megjelent, tiroli és magyar parasztok, komikus szerepekben, de a tisztalelkű, romlatlan emberek képviselőiként a romlott nagyvárosban (Martinelli: *Der Ungar in Wien*, Fridrich Kaiser: *Stadt und Land* 1844). 1791-ben, a Német Teátrumi Társaság a *Der Ungar in Wien* c. darabot Kassán is előadta, amit legelőbb Bécsben, 1772-ben mutattak be. A darabban egy „egyenes szívű német” egy B. Rosendorf nevű „fetsző” ellen védelmezi a „Magyar Nemzetet” (Wellmann 1982: 68.) – Ezekkel párhuzamosan futott a bécsi színpadokon a paródia és a travesztia. Az ezekből ötvöződött, a már megkedvelt, bécsi eredetű Volksstück, Volksdrama, nagymértékben befolyásolja majd azt a hatásukra utóbb Magyarországon is kialakuló színházi műfajt, amelyik kezdetben a paródia nevet is átveszi (Pukánszky Kádár 1930: 6). – Nemcsak a népszínműveken, hanem például Vörösmarty *Csongor és Tündéjén* és Csokonai bohózatain is érezhető a bécsi színjáték nyoma (Pór: 1974: 11).

Első lépésként a bécsi színműveket, például Haffner közismert bohózatát *Pikkó hertzeg és Jutka Perzsi* címmel átültették magyarra.³⁸ Igen kedvelt lett Nestroy *Lumbacivagabundusa*, ami szintén országszerte szerepelt a vándor színtársulatok műsorán. A németből fordított darabok Bécshez kötött célzásai, szójátékai, figurái, tiroli parasztjai a magyar közönség számára idegenek voltak, szükségessé vált magyaritásuk.³⁹ A *Lumbacivagabundus* eredetileg olasz és német nemzetiségű szereplői például, egy palóc csizmadia és egy tót vándorlegény nyelvén szóltak meg a magyar színpadon. A magyar környezetbe áthelyezett színművekben a legjobb magyar művészek sajátos magyar karakterrel ruházták fel a bécsi figurákat. A magyar alakok, a magyar élet behatolása a bécsi paródiába kedveltté tette a műfajt a magyar közönség előtt.⁴⁰ A magyarra akklimatizált színművek olyan mértékben általánossá váltak, hogy a műveltebb közönség sem figyelt oda az időközben bontakozó, kivirágzó hazai drámairodalomra. „Ki fordította ezt a darabot?” – érdeklődött 1835-ben egy előkelő néző Katona József *Bánk bánjának* előadása közben.⁴¹

A kritika a magyar színműirodalmat féltette az ilyen darabok túltengésétől, mondván, hogy ezeknek a „bécsi színpadon a helye, a magyar nemzeti színpadon nincs keresnivalójuk”.⁴² Kölcsey Ferenc is a „célirányos nemzeti játékszín” megteremtését követelte, amiben benne volt a nép felé fordulás igénye is.⁴³

A színházi kritika és a magyar irodalmi élet legjelesebbjeinek unszolására, a 19. század első évtizedeiben, a hazai színpadi szerzők végül is egy olyan színházi műfajhoz jutottak el, amelyet korábban, bécsi mintára, *paródiának*, az 1840-es évektől *népszínműnek* neveztek. Néhány évtized leforgásával már senki sem

38 J. Haffner színműve nyomán Szalay Antal írta, és 1793-ban mutatták be Pesten. A bécsi színművek magyar utánezetei zömmel a 19. század legelején készültek. Balog István a bécsi színművek összes válfajának legszorgalmasabb fordítója is volt. „Víggal elegy vitézi játéka”, a *Cserni György*, ezek hangnemében íródott 1811-ben (Pukánszky Kádár 1930: 10–11).

39 Mondhatnánk, viszonzásképpen, Szigligeti *Liliomfiját* Nestroy *Umsonst* címmel szinte szó szerint lefordította németre, olyannyira ragaszkodva az eredetihez, hogy kártérítést kellett fizetnie Szigligetinek a plágiumért (Pukánszky Kádár 1930: 7–9, 20).

40 A reformkorban annyiban volt a színmű népi, hogy az érdekegyesítő program szellemében a nagyközönség szélesebb rétegeinek szólt, jobbágy, nemes, polgár megjelent a színpadon, és a cselekmény tárgya korszerű volt. Az önkényuralom idején abban lelta a néző örömét, hogy szemlélhette az „eredeti és romlatlan magyar népéletet, mely ekkor egyedül volt ment az idegen elemtől” (Nagy 2000: 113–115). – A népszínmű magyarrá alakulásában a legfontosabb szerepe Szigligetinek volt, aki viszont „nem ismerte a népet, népi alakjai irodalmi, de magyar irodalmi remimeszcenciák” voltak (Pukánszky Kádár 1930: 18–19).

41 Kerényi 2000: II. 812.

42 Pukánszky Kádár 1930: 9.

43 Kölcsey a vándorszínészek föllépéseiben a „mélyen megromlott német színnek még, ha lehetséges romlottabb visszatükröződését” látta, de azt is észrevette, hogy a kemény kritika elriasztja a magyar írókat a próbálkozástól, „kik magyarok lévén magyar szívekhez szólhatnak; s így színjátzóink kénytelenek a bécsi pórnép multságára koholt alacsony tréfákat szedni elő... melyek a magyar férfias lélekkel oly elhatározólag ellenkeznek” (Kölcsey 1886: II. 155).

vonta kétségbe, hogy a népszínmű ízig-vérig magyar műfaj, a köznép „mulattatására szánt, könnyű fajsúlyú, látványos vasárnapi darab”, ami nem is a népről, hanem a népnek szólt.⁴⁴ A népszínmű nem az irodalom, hanem a színpad terméke volt, jó néhány írásban meg sem jelent, addig élt, amíg a közönség igényelte. Eleinte városi cselekményükben parasztfigurák nem is szerepeltek, mégis ez volt az a műfaj, amelyik a pest-budai, egyáltalában a városi ember figyelmét lassanként a vidék, a falusi ember, a parasztok életmódja, hagyományai felé fordította. A népszínmű azáltal vált magyarrá, magyar népies drámává, azzal távolodott el a bécsi mintától, hogy lassanként a falu felé közeledett, hogy ösztönösen, tudatosan érintkezett a magyar néphagyománnyal.

A nemzeti cél az volt, hogy a színház a műveltség, az erkölcsiség iskolája legyen, ahonnan ki kellene tiltani mindent, ami „alacsony cigány csin”.⁴⁵ A parasztfigurák megjelenése miatt azonban a népszínmű fogadtatása nem volt egybehangzó. A kalocsai főképtalan például megakadályozta, hogy egy vándor színtársulat városában megtelepedjen, mert „Thália templomát se az erkölcs, sem a nyelv oskolájának” nem tartotta.⁴⁶ A paraszt „együgyű észjárása, eszméletlensége, műveletlensége, még a komikai színezet s összes naivsága mellett is” egyhangúnak, unalmasnak számított, más megítélés szerint pedig a népszínmű egyenesen „durva, parasztos, sőt szemérmetlen” volt.⁴⁷ Olyannyira megkülönböztették a népszínműveket az irodalmilag értékesnek tartott klasszikus daraboktól, hogy ezeknek a vasárnapi daraboknak még a rendezői is mások voltak, mint a klasszikus daraboké. A színházi kritika kialakulásával párhuzamosan megjelenő, nívósnak tartott lapokban alig találunk utalást a népszínművekre, és a legkedveltebb népszínművek is elítélőleg szerepeltek. Balog István már 20 éve műsoron lévő *Cserni György* és *Angyal Bandi* darabjai kapcsán a Honművész és a Társalkodó 1830-as évekbeli kritikái arra a kijelentésre fakadtak, hogy egyedül a jobb ízlésű darabok hiánya és nagy nézettségük okozhatja, hogy az ilyen falusi darabok „műveltebb játékszineinkről” nem küszöbölhetőek ki. „De hiszen az alsóbb rendűeknek is kell ám vasárnaponként valami ollyas könnyű, mit egész héten dudorászhatnak munkájuk mellett; hiszen ő érettek is esett le a’ bagoly a’ fáról” – jegyezte meg egy kritikus.⁴⁸

44 „Irodalmunkban van egy sajátos drámai műfaj, mely egészen sajátunk és ez a népszínmű” – írta Váradi Antal (1900: 42.) irodalmi értékelésében. – Gyulai 1908a: II. 395.

45 Kerényi 2000. I. 175.

46 A kalocsai főképtalan követének ez az 1840-ben megfogalmazott véleménye (Bényei 1985: 126) Kalocsán érvényesült is. Szuper Károly 1844-ben Kalocsára látogató színtársulata, akár operát, akár drámát adott elő, mivel a papok a színházba járást bűnnek és erkölcstelenségnek tartották, két előadást adhatott csak elő, a többi részvétlenség miatt elmaradt (Szuper 1975: 46–47).

47 Bayer 1887: 21–25; Szigligeti 1873: 58. – A Fehérvári Magyar Theátrumi Társaság 1819-ben, Pesten előadta Kisfaludy Károly *A kérők* című darabját. A „parasztostól” iszonyodó kritika dicsérőleg írta az előadásról, hogy az eltalálta, hogy „a’ nevelés ne legyen gúnyoló, és a’ vig ne legyen parasztos” (Kerényi 2000: I. 54).

48 Kerényi 2000: I. 165, II. 640–641.

ÍZLÉSBELI KÜLÖNBBSÉGEK A NÉPSZÍNMŰ MEGÍTÉLÉSÉBEN

Elsősorban a *magyar nyelv* színpadi megjelenése gerjesztett különféle indulatokat. A kolozsvári társulat 1807-ben magyar nyelvű vendégjátékkal szerepelt a pesti Rondellában. Balog István,⁴⁹ aki kamaszfejjel ekkortájt érkezett Pestre, féltette a magyar nyelv becsületét: „De hát lehet az, illik az, hogy a magyar olyan bolondot üzzön magából? Hogy kifestékezzék, aztán olyan cifra, tarkabarka ruhában álljon a deszkapadra... Kár lesz, ha szégyent találnak hozni a nemzetre, mely iránt még a trabális mészáros legények is respektussal viseltetnek. Még is, nem is magyarul, de legalább diákul játszhatnának”.⁵⁰ Mások pedig éppen pimaszságnak tartották a magyar nyelv színpadi használatát, ha egy színész legalább „németesen szavalt” és idegen modorban játszott – ahogy a korabeli társasági életben is szokás volt –, azt becsülték.⁵¹

Amikor már elfogadták a magyar nyelv színpadi szereplését, a tájszólás lett a vita tárgya. A szépirodalmi művek ekkortájt még ritkán beszélgették szereplőiket egységes irodalmi nyelven, Dugonics alakjai például szegedi tájszólásban beszéltek. A színészet alapszabályait később írásba foglaló nagy színésztanár, Egressy Gábor, ezzel szemben a tájszólásban beszélő színészt csak komikus szerepre tartotta alkalmasnak.⁵² Egy korabeli kritika megemlékezik egy német akcentussal beszélő színésznőről és „palócz beszédű” partneréről, akik „ha ketten énekeltek és beszéltek, az ember azt hitte, hogy idegenek játszanak magyarul”.⁵³ A nemzetiségi tartalmú színműveket viszont éppen ez a nyelvi különbözőség tette érdekessé, a *Cserni György* c. népszínműben szerb dalokat énekeltek⁵⁴, egy

49 Balog István (1790–1873) az 1810–1840-es években a vándorszíneszet kiemelkedő alakja, a legtermékenyebb és legsikeresebb színpadi szerzője volt. Nagy életismerete és a népi látásmóddal rokon életfelfogása páratlan értéke volt a korabeli színpadnak (Pór 1974: 24).

50 Balog 1927: 14.

51 Balog 1927: 50–51.

52 Ugyanakkor a színésznek minden hazai tájszólást ismernie kell, éppen azért, hogy ezáltal a „legtisztább kiejtést érezhessük” (Egressy 1889: 12–13, 22, 27).

53 Az esetet Ujházy (1908: 43) írta le, a német akcentussal beszélő Bodenburg Lináról és a „palócz beszédű” Füredi Mihályról, azzal a megjegyzéssel, hogy ezt senki sem bánta, mert „az elnyomatás korszakában minden jólesett, ha magyar volt”. – Vahot például már 1846-ban, a Pesti Divatlapban lelkesen üdvözölte a lehetőségét, hogy a színpadon látni lehet majd „palóccokat, borlókat, tiszamelléki, tiszaháti népet, göcseji, csallóközi, borsodi magyarokat” (Kerényi 1990: 316). – A tájnyelvet, mindenekelőtt a palócos kiejtést megmosolyogtató sajátosságként kezelték. Gaal György tudós palócára, de még Lisznyaira vonatkozó visszaemlékezések is ezt bizonyítják (Szilágyi 2001: 77).

54 A 19. század elején a szerb irodalom egyik fontos központja éppen Pest-Buda volt. A Tabánban és a Belvárosban mintegy 1000 főnyi szerb lakosság élt, főleg mesteremberek és kereskedők. 1795 óta nyomdájuk is volt. Balog István *Cserni Gyuró vagy Belgrád bevétele a töröktől* c. darabját mintegy nekik írta. A darabban Déryné rác dalokat énekel (Fenyő 1973: 182–183).

másik darabban a „gyolcsos tót” figurájának szlovákos ejtésű magyar beszéde volt a színpadi humor forrása.⁵⁵

A vígjáték azonban kifejezetten igényelte, hogy a csiszolt beszédű felsőbb osztályúak mellett az alsóbb osztályú szereplők „bizonyos pór nyelvet” vegyenek fel. Elismerést váltott ki, ha ez csupán „népies” volt, de nem süllyedt közön-ségessé, mert volt, aki úgy beszéltette jellemeit, amint csak „vasárnap délután lehet hallani a kocsmában”.⁵⁶ A paraszti hagyományokban az emelkedettebb „népi” és az alantasabb „póri” megkülönböztetése, szembeállításuk különösen a 40-es években foglalkoztatta az irodalmi közvéleményt, Petőfi költészetét is erélyes támadások érték a „póriás” elemek használatáért.⁵⁷ A nyelvi stílus a népszínművek megítélésének is lényeges kritériuma lett, hiszen a színész leghamarabb elfogadja az új szavakat, és nagyon gyorsan tovább is terjeszti azokat. Balog István tudatos nyelvemelő tevékenységére utalnak „parasztmondások” és „kétértelmű szavak” címet viselő kéziratok feljegyzései.⁵⁸ Hasonló felismerésből rendelte el a Magyar Tudós Társaság a magyar tájszavak, szólások, elavult szavak, mesteremberek között használt műszavak gyűjtését, melynek eredményeiből 1838-ban adták ki a *Magyar Tájszótárt*.⁵⁹

Maguknak a *parasztfiguráknak az ábrázolása* is meglehetősen negatív volt. A figurák igazodtak a bécsi előképekhez, ahol a paraszt a városi környezetben együgyű, részeges volt, még ha vitézség, virtus is jellemezte. Az asszonyok is hasonlóak voltak. A magyar színművekben, a városi környezetben megjelenő falusi emberek is, a 18. század végétől az iskolai drámákban, vígjátékokban és regényekben az 1830-as évek közepéig, nevetséges alakként szerepeltek, egyetlen kivétel a *Bánk bán*-beli Tiborc volt. A betyárok az 1810-es években jelentek meg a színművekben. A kegyetlen, durva, mégis rokonszenves, mert csak a gazdagokat fosztogató, de a szegényekkel barátságos betyár alakja a politikai népiességet jelenítette meg. „A korai népszínművekben a társadalmi különbségeket reformok útján feloldó liberális népfogalom érvényesült, mintegy magatartásformákat kínálva a nézőknek.”⁶⁰ A konzervatívokat éppen ez nyugtalanította,

55 A „gyolcsos tót” figurája szlovákos ejtésű magyar beszédével a színpadi humor egyik forrása volt (Fried 1989: 158–159). Még egy jóval későbbi népszínmű, *A tót leány* figuráját alakító Blaháné sem tudott megbirkózni szerepével, mert a „magyar népies felfogás a tótot ... a mai napig lenézi, csúfolja, kineveti” (Beöthy 1895: 63).

56 A *Nótás Kata* című színművel kapcsolatban írta Beöthy Zsolt (1882: 105–106): „a népies és mégsem alantas nyelv az, melyet különös elismerés illet meg... Győry meg tudott maradni népiesnek, anélkül, hogy közön-ségessé süllyedne”.

57 Milbacher 2000.

58 Pór 1974: 47.

59 A téma fontosságát felismerő Magyar Tudós Társaság mindjárt a legelső nagygyűlésén közzétette felhívását a népryelv gyűjtésére (Horváth 1978: 262).

60 Horváth 1978: 239–246, 248–249.

hogyan a népszínművek, politikai céllal, a társadalmi ellentétek élezésére is felhasználhatóak voltak.⁶¹

Az általában sematikus megrajzolt parasztszerepeket a színész töltötte ki az életből vett saját megfigyeléseivel. Ezekből a külsőségekben magyar alakokból alakította ki maga a nép is a romantikus „népi viselkedés” ideálját.⁶² Voltak jeles színészek, akik kifejezetten egy-egy speciális szerepre voltak alkalmasak. Volt, aki az „érzékeny öreg, vad indulatú és pórvidám” szerepeket⁶³ saját egyéniségéből adódóan, magától értetődően adta elő. Azonban „némely alsóbbrendű színészeink igen tetszenek magoknak a póriasság és aljasság igen hű életképe adásában. Különösen a paraszt, betyár, csikós, zsvány személyesítéseiben gyakran olyan durva fiai a természetnek, hogy hübb példányokban magán a hortobágyi pusztán sem lelhetnők fel azokat.”⁶⁴ Mindenesetre, ezek a szerepek a korabeli színházi „síró-éneklő” vagy patetikus beszédmodortól⁶⁵ eltérően természetességet, köznapi beszédstílust igényeltek és fejlesztettek ki.⁶⁶ Az osztrák színészek

61 Kerényi 1991: 36–37.

62 Elsősorban Szigligeti drámáinak sematikus alakjai hagytak nagy teret a színészi játéknak, sematikus figuráit a színész töltötte ki magyar karakterrel (Pukánszky Kádár 1930: 18–19). – A színműveknek a paraszti magatartásformákra gyakorolt nyilvánvaló hatását mutatta be Hofer Tamás (1991).

63 A Budai Játékszínben Bartha volt, aki ezekre a szerepekre a legalkalmasabb volt, „mert ezekben legkedvezőbb tehetségeit tünteti ki” – írta a Szemléző 1836-os száma (Kerényi 2000: II. 1023). Rajta kívül Szerdahelyi és Megyeri volt a 19. század első felében a népszínművek legkedveltebb alakja. Gaál József *Peleskei nótáriusának* alakját Megyeri magyar típusú formálta, s amikor Megyeri 1842-ben meghalt, meg is szűnt a Nótárius vonzereje, ami Megyeri személyéhez kapcsolódott (Pukánszky Kádár 1930: 7–9, 12–13). Megyeriről Vahot Imre is (1981: 350–356) elismeréssel emlékezett meg, mint aki a „magyar eredeti jellemet hűen adja vissza”, ámbar sajnálatos, hogy éppen a „legujabb silány paródiahősök helyett, classica színművek’ alakjainak feltüntetéseivel nem örvendeztet meg bennünket”, ennek ellenére Megyerire „büszke lehet minden magyar”.

64 Fáy 1940b: 51.

65 A pesti Magyar Színház megnyitásával új irányzat kapott lábra, a kritika kezdte elítélni a színpadi pátoszt. „A nyelvészek visszakövetelték a magyar hangsúlyozást ... különösen a népszínművek ... hozzászoktatták a színészt, hogy ismert alakokat másoljon, amit egyéniesítésnek neveztek” (Gyulai 1908b: 254).

66 A Kassán, 1830-ban megjelent Nemzeti Játékszíni Tudósítás c. hetilappal kezdődött a hazai színikritika, ami mindjárt a kezdetekkor a színpadi játszásban tapasztalható természetellenességekre mutatott rá (Fenyő 1983: 65). Desseffy József gróf, Kassán, 1819-ben, írott levelében részletesen beszámol a színház patrónusának, Sztrogh Samuelnek, arról, hogy a színház tagjai nem artikulálnak megfelelően, beszédmodoruk természetellenes, és egyéb beszédhibákat is ejtenek előadás közben (Kerényi 1987: 106). – A *Bánk bán* előadásának kritikusa a patetikus előadásmódot rosszalta: „a’ nemzeti darabban... a’ színész azon részeiben is, hol szükségtelen, ’s a’ dolog természetével ellenkezik, helyben nem hagyható pathosszal, pattogósan és lármásan szoktak adni” (Kerényi 2000: II. 812). – A népszínmű fokozottabban igényelte a természetességet. Murányiné egy népes társágban elpanaszolta Karacs Teréz anyjának, hogy „egy magyarul nyelvelő vén, közönséges szerepét” kellene alakítania, de nem tudja, hogyan csinálja. Az egyik vendég, Sényi, a későbbi kecskeméti orvos, aki maga is próbálkozott az irodalommal, elvitte őt a városháza elé, ahol a pesti kofák üldögéltek az asztalok mellett. Az egyik kofánál Sényi elkezdett válogatni, amíg a kofa meg nem

bevallották magyar kollégáiknak, hogy játéukban „azt találták meg, amire ők csak törekszenek, a közvetlen, igazi természetesség”.⁶⁷

Sokszor azonban igen nehéz volt megtartani a határt a természetes és a közönséges, továbbá a „népies” és a „pórias” között. A *Toldi*ról szóló vitézi játék kritikája szerint „kár volt a tisztos hajdankori személyeket illy aljas vasárnapi darabokra használni”,⁶⁸ a *Valburg éjszakáját* – ami szintén a „vasárnap egybegyűlni szokott pórnépet mulattatta” –, „botránkoztató pajzanságai, a kovácslegények illetlen” viselkedése és az olyan kifejezések miatt rótták meg, „amelyeket színésztől hallani nem volna szabad”.⁶⁹ Egy énekes vígjátékot így ítélte meg kritikusa: „Vasárnapi darab, van benne kevés satyra, kevesebb elménczés, legkevesebb olyan, a’minek szindarabban lennie kellene”.⁷⁰ Majd minden népszínműről szóló megemlékezésben szerepel a „vasárnapi darab” kitétel, a kritika, hogy a darab „a vasárnapi közönségnek hízelkedik”, „a pór bohóckodások helyének tárgyává aljasul”. Többször elhangzott, hogy „hányszor figyelmeztettük már színészeinket... hogy ne a tömeg izlésének kedvezzenek, hanem az izlést kedveltessék meg a tömeggel” – írta a *Rajzolatok* is 1835-ben.⁷¹

A nemzeti törekvések eszköztárában a magyar nyelv mellett a *magyar ruha* is szinte nemzeti szimbólummá vált a 18. század végére. A megmagyarosított és a magyar szerzők által írt, elsősorban történelmi tárgyú darabok újfajta szcenikai felszerelést, magyar jelmezeket is igényeltek. A magyar és a német ruha a magyar vidék és a „német ajkú” Pest ellentétét is kifejezésre juttatta. A nyugati ruhában járó Pesten, 1792-ben rendezte meg az első magyar színtársulat a *Hunyadi László fejevétele* c. darabot, amelyben a német színjátszók is magyar ruhában díszeskedtek. Három-négy magyar asszony is fellépett talpig nemzeti köntösben, „kiket Isten éltesen sokáig, és növelje követőik számát a Haza diszére és javára” – írta egy korabeli újság.⁷²

unta, és nem kezdett el veszekedni. Sényi tovább ingerelte, hogy a színésznőnek legyen ideje megfigyelni, majd levert néhány kosarat, mire vagy „fél tucat hős nő különféle hangját és furcsábbnál, furcsább tagmozgásokat tehetett magáévé a rémült színésznő.” Aztán Sényi néhány húszszallal kibékítette a kofákat, karját nyújtotta Murányinének, és megkérdezte, „vette-e hasznát a rögtönzött előadásnak” (Karacs 1888: 20–2).

67 A kolozsvári színtársulat 1880-ban vendégszerepelt a bécsi Ringtheaterben, ahol az osztrákok lelkesen figyelték a magyar előadásokat, ekkor is megfogalmazták az idézett megfigyelést (Ditrói 1928: 61–62).

68 1835-ben, Budán, a neves színész, Czelesztin úr által, saját vendéjátékaul megmagyarított vitéz játékot adtak elő *Toldi Miklós*ról. Erről jegyezte meg a Honművész kritikusa a fentieket, hozzátéve, hogy a darabban előfordult „bohózati és póros jelenetek a’ czim méltóságával nagy kontrasztban vannak” (Kerényi 2000: II. 781–782).

69 Kerényi 2000: II. 781–782.

70 Kerényi 2000: II. 846.

71 Kerényi 2000: II. 763.

72 A *Hírmondó* 1792-es kritikáját idézi Bayer 1887: 133.

Az 1808-as országgyűlésen tévedett az a magyar táblabíró, aki a magyar ruha tekintélyét féltette az „alakos játszóktól”. A *Hazai 's Külföldi Tudósítások* például 1818-ban arról számolt be, hogy a soknemzetiségű Aradon is elragadtatással fogadta a közönség a Mátyás királlyá választásáról szóló, „áldott arany honi nyelven” és „diszes magyar ruházatban” előadott darabot.⁷³ A nagyérdemű hamarosan kétféle darabot látott, amelyet magyarul adtak elő, „kacagányos tragédiákat és tájképpipás vígjátékokat”.⁷⁴ Valójában több magyar hajmeresztően anakronisztikus színművet a „párducos kacagány, a gazdagon zsinórozott magyar mente” mentett meg a bukástól.⁷⁵ Idővel éppen a színházi jelmeztervezők korszerűsítették az archaikus magyar öltözetdarabokat, és ezzel hozzájárultak a magyar ruha polgári, alkalmi használatának meghosszabbításához.⁷⁶

Ahogy a népszínmű igényelte, hogy a felsőbb és alsóbb osztályúak különböző nyelvet beszéljenek, öltözetükben is meg kellett őket különböztetni. A 19. század elején „szürrel, bundában, gatyaszárban jelenni meg a színpadon egyetlen dolognak, a magyarságot lealázó kigúnyolásnak tartották, s még a színész is, ki magyaros jellemzéssel és jelmezben játszott, durva pimasznak nézték”.⁷⁷ A parasztot, betyárt, csikóst és zsványt megszemélyesítő színészek tehát nem csak a beszédükkel, mozgásukkal, hanem az öltözetükkel is túl póriások voltak.

A színházi kelléktárakban nem is voltak magyar vagy nemzetiségi parasztöltözetek. A szerb nemzeti hős, Cserni György darabjához az öltözetekről a pesti szerbek gondoskodtak.⁷⁸ Idővel a darabokat „gatyás” és „nem gatyás” darabokra osztották, és a Nemzeti Kaszinóban azon tanakodtak, hogy nem egyetlen dolog-e, hogy a Nemzeti Színházban olyan darabokat játszanak, amelyekben az emberek – gatyában járnak.⁷⁹ A gatyás darabok ellenzői szerint: „Kinek lenne kedve efféle szalonnabüzs darabokat nézni? A magyar parasztnál sokkal többet érnek a francia proletariátusok, a német szobalányok és Kasperlik”.⁸⁰ A népies, póriás öltözet körüli zavart úgy igyekeztek elkerülni, hogy a lábravaló és az alföldi zsíros, a derekat sem takaró ing helyett fekete selyeminget kapott a színész, és az oláh medvetáncolatok „csupa aranyruhában” érkeztek meg a színpadi magyar faluba.⁸¹

73 Kerényi 2000: I. 37.

74 Beóthy 1882: 81.

75 Bayer 1900: 44.

76 Közöttük legnevezetesebb Kostyál Ádám magyar szabó volt, akinek működéséről a Pesten felállítandó magyar játékszín számára „készített csinos ruhatáráról való jegyzék” is tanúskodik (Bényei 1985: 96)

77 Balog 1927: 50–51.

78 Balog 1927: 75. – A szerbek saját népköltészetük iránti érdeklődése megelőzte a magyarokét. Hatásukra már Kazinczy is érdeklődött a szerb népköltészet iránt, mivel a szerb népköltészet kutatói éppen Pest-Budán működtek. A magyar színpadokon előbb jelent meg a szerb és a szlovák népdal, mint a szerb és a szlovák színpadokon (Fried 1989: 158; 1979).

79 Rákosi 1926: 54.

80 Pukánszky Kádár 1979: 17.

81 Kolta 1991: 57. – A reformkorban elterjedt metszett, festett tarokk kártyalapok magyarországi táj- és városképeket, hazai népviseleteket és ismert színművek jeleneteit ábrázolták (Zsoldos 1980).

Csak jó néhány évtized múlva – amikor megindult az ország „népszínműves felfedezése”, amikor a tájegységi, etnikai sajtóságok színpadra kerültek, amikor a történelmi témák mellett megjelentek a falusi életformát is bemutató, úgynevezett etnográfiai színdarabok, akkortájt oldódott fel a parasztöltözetekkel szembeni ellenszenv. Akkor, amikor az Alföld, a csikós és a betyár már a képzőművészetnek és az irodalomnak is elfogadott témája volt, és a szereplők jelmeze a gatyá helyett elsősorban a színpompás cifraszűr lett.

MI TETTE VÉGÜL NÉPSZERŰVÉ A NÉPSZÍNMŰVEKET A SZÉLESEBB KÖZÖNSÉG ELŐTT?

A korai híradások szerint „valódi nemzeti zenének hirtelenséggel híre sem volt a magyar színházban”, pedig a magyar közönség élt-halt a jó magyar nótáért, s „egy jól húzott csárdást, vagy egy magasabb művészi becsű régi magyar zeneművet sokszor egy egész idegen opera hallásával sem cserélné föl”.⁸² Az a terjedő szokás azonban, hogy játék közben gyakorta „műkedvelő nemzeti magánytáncossal”, „csinos honi” táncossal gyönyörködtették a közönséget, megkívánta a zenei kíséretet is.⁸³ Ahogy a bécsi népdramában megjelentek az alpesi tájak, a népviseletek, ahogy az alpesi dalosok divatba hozták Bécsben az osztrák népdalt, a magyar népdal is megjelent a színpadon. Eleinte csak a népinek érzett szereplők száján, betétként jelent meg a megmagyarított népszínművekben, majd, hogy a darabot érdekesebbé vagy hosszabbá tegyék, beleszólték magába a darabba is. A népszínművel a népdal, a „műnépdal” végérvényesen meghonosodott a színpadon, és idővel a drámát félig-meddig daljátékká alakította.⁸⁴

82 Még 1842-ben is panaszképpen hangzik el, hogy „valódi nemzeti zenének hirtelenséggel híre sincs a magyar színházban”. Erős volt az igény, hogy a már külföldön is sikeresen szereplő, „csinos külsejű egyénekből álló, s néhány fúvó hangszerrel megerősítendő Bihari-féle magyar zenésztársaságot kellene az orchestrumban meghatározott havi fizetés mellett játszatni” (Vahot 1981: 153–154).

83 A „nemzeti magánytánc” minden alkalommal nagy sikert aratott: „Szívből óhajtanánk, ha a’ fejszédítő keringők helyett a’ nemzeti divatozna honunkban mindenütt” – írta a Szemlélő ismeretlen kritikusa 1836-ban. A táncok a „nemzeti büszkeséget” és a „nemes tartást” demonstrálták, „melly a’ Magyarat mások felett annyira különbözteti” – írta a Honművész kritikusa 1837-ben (Kerényi 2000: II. 940, III. 1227). – Sok esetben a darabot elmarasztaló kritikát a kísérő táncok elismerése követte, mint egy 1835-ös szegedi előadás esetében, amikor is az „ugrós ötös, négyes körtánc, kettős betyártánc” elragadtatta a kritikust (Kerényi 2000: II. 660–661). – A 19. század elején, illetve azóta alakuló új paraszti táncstílus kialakulásáról l. Martin György 1977.

84 Csokonai *Cultura* című darabjában már népdalokat énekeltek, és szerepelt benne a *Rákóczi-induló* is. Balog István *Cserni György és Angyal Bandi* darabjaival honosodott meg a népdal a színpadon. A Magyar Színháztársaság megnyitó előadásán cigányzenekar is szerepelt, és szerződtették Lavotta Jánost, hogy „nemzeti táncnótákkal” is gyönyörködtesse a nézőket. Cigányzenekar Wándza Mihály *Zöld Marczijában*, majd Jakab István *Falusi lakodalmában* (1834) is játszott (Pór 1974: 19–20). – A cigányzene, a népies dal vagy magyar nóta korai történetéről l. Sárosi 1971: 136–143.

A népköltészet műfajai közül miért éppen a népdal lett a legnépszerűbb a színpadon? Korábban az írók a görögségben vélték felfedezni a „nemzeti gyermekséget”, majd az antikvitással elveszített értékeket az „ártatlan falusi nép” körében lelték meg. A 18. századi nemzeti eszmélésnek fontos törekvése volt a múlt örökségének, így a népi műveltségi hagyományoknak mentése.⁸⁵ Ezekben a kulturális programokban folyamatosan napirenden volt az irodalom szerepe, s ezen belül a dal volt az egyetlen műfaj, aminek a magyar világi szépirodalomban⁸⁶ és az alsóbb rétegeknél is nagy hagyománya volt. Ezért a dal volt az, ami ennek a törekvésnek 19. század eleji folytatásában is a legsikeresebb utat futotta be. E törekvéseknek volt egy nem népies, hanem póriás magyarkodásba torkollt, a műveltebb körökben közönségesnek tartott irányzata. Más esetben a régies magyar ének lett a népdalhatások befogadójává, és így lett a népies magyar dal, a műdal, az egész népies mozgalom fő eredményévé.⁸⁷ Ahogy maga a nép fogalma, a nép, a paraszt, a pór szavak értelme is bizonytalan volt, idővel a pórdal, parasztdal, népdal különféle politikai-ideológiai tartalomra is utalt.⁸⁸

Az állandó magyar színtársulat, a magyar színház megteremtésére irányuló első kísérletek szinte egyidejűek a népköltészet, elsősorban a magyar népdal felfedezésével is. A magyar népdalok gyűjtésére⁸⁹ legelőször 1782-ben, a pozsonyi Magyar Hírmondóban jelent meg felhívás, minden eredmény nélkül. Csak az 1810-es évek végén vett nagyobb lendületet a népdal gyűjtése és közlése.⁹⁰ Többször is felve-

85 Fenyő 1973: 117. – Minden olyan nemzeti sajtóságot, amely a messzi, akár a legmesszebbi múltból, esetleg a nemzet íratlan őskorából származik, hagyománynak értelmeztek, ami ha máshol nem, a nép „legalsó rétegeiben, akár itthon, akár az őshazában, ha láthatólag már nem, de a közlemlékezetben megmaradt, él”. A hagyomány „zeng dalainkban, versünk ritmusában... magáról regél mondáinkban... ott bújdokol ruhánk zsinórzatán, pompázik nagyjaink ünneplő viseletén, s felismerszik a paraszt egyszerű köntösén, cifra szűrén, a pásztor faragott botján, a csikós ostorán, a halász ősi szerszámain” (Horváth 1978: 11–12).

86 A dal, a népdal 18–19. századi irodalmi történetét l. Horváth János 1978.

87 Paksa Katalin (1991: 26; 1999: 197–210) vizsgálta meg a 19. század eleji népzene és a népszínművek zenei anyagát. Kimutatta, hogy a Bartók által jellemzően magyarnak tartott parasztzeneét következetesen mellőzték. Viszont sok olyan műdal szerepelt bennük, amelyek jelentős szerepet játszott a parasztzene nem sokkal később bekövetkezett felvirágzásában.

88 Kerényi 1991: 38.

89 A népköltészeti műfajok közül elsőknek a történeti mondák, a pogány emlékeket őrző babonák gyűjtése indult meg. Népmesét a német nyelvű kiadványok számára gyűjtöttek, az első mesegyűjtemény Erdélyi János 1847-ben megjelent kiadványa volt (Horváth 1978: 257).

90 Horváth 1978: 49–55. – A Hazai és Külföldi Tudósítások 1811-ik számában szólított fel Kultsár István a népdalok gyűjtésére. 1817-ben, *A Hasznos Mulatságok A köznép dalai* címmel a „pusztákon, a falvakban forgó tudós hazafiak” segítségét kérte a paraszti tömegek dalkincsének gyűjtésére (Fenyő 1973: 130). Kultsár István ekkor használta először magát a *népdal* kifejezést is (Horváth 1978: 361). A *népdal* fogalma, a szó használata még nagyon hosszú ideig bizonytalan volt: 1836-ban több színelőadás kritikája említi például, hogy V. Ferdinánd születésnapja alkalmából Budán és Debrecenben is elénekelték *az Isten, tartsd meg királyunkat* kezdetű „népéneket” vagy „hódolati népdalt”, illetve Kisfaludy Sándor *Adja Isten, hogy a Magyarat* című „népdalját” (Kerényi 2000: II. 262, 842–844, 966).

tették a népdalgyűjtés fontosságát, de az egykorú folyóiratokban a népi dal és a műdal keveredett. Volt, aki meglátta a különbséget a között, amikor „a dal a nép közt születik és a közt, midőn a művész akar a népdallal rokon dalt költeni”.⁹¹ Tudományos feladattá vált magának a népköltészet gyűjtésmódjának, közlésének kérdése is. A Tudományos Gyűjtemény szerkesztője arra is rámutatott, hogy a „nemzeti dalok”, „e magyar minneliederek”, már csupán a nép között találhatóak meg.⁹² A Magyar Tudományos Akadémia a népdalokat valamivel „nemesebb és csinosabb formában” adta közre az „izlésnek az alnép közt terjesztése végett”.⁹³ Ezzel szemben a Kisfaludy Társaság a „nép száján közönségesen forgó”, egyrészt „műveltebb tollból származó”, másrészt a köznéptől származó, „aljasabb” „népdalokat” különböztetett meg, célja, hogy az utóbbi, eredeti népdalokat a műveltebb olvasóval megismertesse. „Mit értünk a nemzetiség és népiesség alatt a’ költészetben ’s különösen a magyar költészetre mennyi és milly befolyást gyakorolt a’ nemzeti és népi elem?” – ez volt, ami a Kisfaludy Társaságot foglalkoztatta.⁹⁴

Elindult az a folyamat, amelyben a műdal éppen a színpad közvetítésével lett népdallá. Ha egy dal megjelent a színpadon, utána énekelte a város, majd az ország, akár a mai slágereket. A műdal népdallá válásának legjellegzetesebb példája a *Cserebogár, sárga cserebogár* története, amelynek szerzője az 1810-es években egy vándor színtársulat tagja volt. A dalt Déryné tette közkezdveltté. Először 1815-ben nyomtatták ki, 1825-ben már színdarabbetétként szerepelt,⁹⁵ 1837-ben ezzel a dallal búcsúzott Déryné a kassai színtársulattól.⁹⁶ Petőfi, aki vándorszínészként nagyon is tudta a dalok jelentőségét, „egy reggel arra ébred, hogy Magyarország legnépszerűbb költője. Dalait kunyhóban, palotában éneklék. Estéknént dalai mellett alszik el, amelyeket az utcákon énekelnek” – írta egy kortársa.⁹⁷ Petőfi 1842-ben közölte első verseit, 1845-ben már második verses füzete jelent meg,⁹⁸ az Erdélyi-féle 1845-ben megjelent népdalgyűjtemény már két népdalát közölte, de idővel 39 dala ment át a nép ajkára. Ezek között a dalok között ott található a *Cserebogár, sárga cserebogár* is, amit Petőfi már mint népdalt idéz költemé-

91 Horváth 1978: 133.

92 Fenyő 1973: 80.

93 Horváth 1978: 267, 275.

94 Fried 1989: 161.

95 Petró (1940) a *Cserebogár*-dal 1801-es előfordulására talált bizonyítékot, ami egy másik népdallal kapcsolódva alakult műdallá. Tolnai Vilmos feltételezte (1926), hogy a műdal szerzője az 1810-es évek vándortársulatainak egyik tagja volt, esetleg éppen Déryné társa. Az *Oltovány vagy a viszont találkozás* című darabban már színdarabbetétként szerepelt, majd ezt követően több változatban is megjelent (Horváth 1978: 118–119).

96 Déryné 1900: II. 237; III. 279.

97 Gyulai 1908a: 12.

98 Arany is volt vándorszínész 1836-ban. Petőfi színésztársai nem hitték el, hogy azonos azzal a költővel, akinek versei az Athenaeumban megjelennek. A színészet nemcsak a kilátástalan élethelyzetből való menekülést jelentette ebben a korban, hanem szinte egy olyan életformát, amit a romantikus érzésű, nemzeti lelkesedéstől fűtött fiatalok szinte kötelezőnek tartottak önmaguk számára.

nyében.⁹⁹ Horváth János szerint ez a mozzanat volt az, amikor az irodalom szándékosan kereste az érintkezést a népköltéssel, és ahol a népiesség kezdődött. Az igazi népiesség nem csak a néphez való idomulást jelentette, hanem egyenesen a nép számára alkotta műremekeit, elsősorban a népdalokat.¹⁰⁰

IRODALOM

ANTALFFY Gyula

1943 *A honi utazás históriája*. Budapest

H. BALÁZS Éva

1987 *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen. 1765–1800*. Budapest

BALOG István

1927 *Egy agg magyar színész életéből*. Sajtó alá rendezte és kiadta: Barna János. Makói Friss Ujság. Makó

BAYER József

1887 *A Nemzeti Játékszín története*. I–II. Franklin. Budapest

1900 *A Nemzeti Játékszín, mint közügy*. Franklin. Budapest

1902 Szigligeti Ede (1814–1878). In: *Szigligeti Ede színművei. I–II.* (Sajtó alá rendezte, és bevezetéssel ellátta... 5–24. Franklin. Budapest

BÉCSY Tamás

1990 A 18. század végének magyar dráma- és színházelmélete. In: Kerényi Ferenc (szerk.): *Magyar színháztörténet (1790–1873)*. 49–60. Akadémiai Kiadó. Budapest

BÉNYEI Miklós

1985 Színházpolitikai kérdések a reformkori országgyűléseken. In: *Reformkori országgyűlések színházi vitái (1825–1848)* (Sajtó alá rendezte, összeállította, a bevezetőt, az utószót és a jegyzeteket írta Béneyi Miklós.) 331–352. Színháztörténeti Könyvtár 15. Budapest

BEÖTHY Zsolt

1882 *Színműírók és színészek, 1878–1881*. Athenaeum. Budapest

1895 *Színházi esték*. A színműírók és színészek új folyama. Hornyánszky. Budapest

DÉRYNÉ

1900 *Déryné naplója*. Sajtó alá rendezte Bayer József. Singer és Wolfner. Budapest

DITRÓI Mór

1928 *Ditrói Mór emlékiratai*. Komédiások. Közl. ny. Budapest

DÖMÖTÖR Tekla

1957 Történeti rétegek a népi színjátszásban. *Ethnographia* LXVIII. 253–269.

99 Horváth 1978: 294. – Természetesen nem Petőfi volt az egyetlen „dalköltő”. Erdélyi Jánost 1842-ben, a Kisfaludy Társaságban tartott székfoglalóján mint „népünk költőjét” üdvözölték, és 1844-ben megjelent költeményeinek kiadásában már 21 népdala szerepelt, Czuczortól pedig ekkorra már 28 dalt vett át a nép. Horváth János (1978: 315, 333) szerint pedig Kriza székelly népdalai közelebb vannak a néphez, mint bármelyik magyarországi költőtársáé. – Lisznyai irodalmi sikerét is az 1851-ben kiadott *Palóc dalok* című kiadványa hozta meg (Szilágyi 2001: 62).

100 Horváth 1978: 10.

EGRESSY Gábor

1889 *A színészet iskolája*. Hornyánszky. Budapest

FÁY András

1940a Nyílt szó az országos színház ügyében. 1841. In: *Fáy András színészeti tanulmányai*. Kiadta: Staud Géza. 9–28. Magyar Irodalmi Ritkaságok LIV. Budapest

1940b Apró figyelmeztetések Nemzeti Színházunk körül. 1846. In: *Fáy András színészeti tanulmányai*. Kiadta: Staud Géza. 29–53. Magyar Irodalmi Ritkaságok LIV. Budapest

1940c A nemzeti színészet viszontagságai, s majdan megalapítása Pesten, hiteles adatok alapján. 1860. In: *Fáy András színészeti tanulmányai*. Kiadta: Staud Géza. 80–98. Magyar Irodalmi Ritkaságok LIV. Budapest

FENYŐ István

1973 *Nemzet, nép – irodalom*. Tanulmányok a magyar reformkor irodalmáról. Magvető Könyvkiadó. Budapest

1983 *Haza s emberiség*. A magyar irodalom 1815–1830. Gondolat. Budapest

1990 *Valóságábrázolás és eszményítés 1830–1842*. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1830–1842. Akadémiai Kiadó, Budapest

FRANKENBURG Adolf

1868 *Emlékiratok I–II*. Emich. Pest

FRIED István

1989 Magyarország nemzetiségei a korai magyar folklórgondolkodásban. *Ethnographia* 100. 155–175.

GAAL György

1975 *A' tudós palótz avagy Furkát Tamásnak Monosbélbe lakó sógor-urához irtt levelei*. (Az 1803–1804-ben megjelent mű hasonmás kiadása) (Szerk.): Gátiné Pásztor Mária. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Budapest

1979 *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig*. Akadémiai Kiadó. Budapest

GRÁFIK Imre

1996 A népszínmű szerepe a nemzeti tudat őrzésében. In: Diószegi László (szerk.): *Magyarságkutatás 1995–96*. 39–51. A Magyarságkutatás könyvtára XX. Budapest

GYULAI Pál

é. n. Kazinczy Ferenc (emlékbeszéd). In: *Gyulai Pál munkái*. IV. 3–40. Franklin. Budapest

1908a Szigligeti és újabb színművei. 1873. In: *Dramaturgiai dolgozatok*. II. Franklin. Budapest

1908b Petőfi Sándor és a lyrai költészet. (Uj Magyar Múzeum 1854.) In: *Kritikai dolgozatok*. 1–68. Franklin. Budapest

HOFER, Tamás

1991 Construction of the 'Folk Cultural Heritage' in Hungary, and Rival Versions of National Identity. *Ethnologia Europaea* 21. 145–170.

HORVÁTH János

1978 *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfigig*. Budapest

KARACS Teréz

1888 *A régi magyar színészetről*. Sajtó alá rendezte, és jegyzetekkel ellátta: Náményi Lajos. Széchenyi Irod. Int. Arad

KERÉNYI Ferenc

1987 *A vándorszínésztől a Nemzeti Színházig*. (Válogatta, a szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta Kerényi Ferenc) Magyar Levéltár. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest

- 1990 Nemzeti Színház a polgári forradalom előestéjén (1840–1848). In: Kerényi Ferenc (szerk.): *Magyar színháztörténet (1790–1873)*. 284–324. Akadémiai Kiadó. Budapest
- 1991 Paraszti magatartásformák a reformkori népszínművekben. In: Hofer Tamás (szerk.): *Népi kultúra és nemzetudat*. 36–50. A Magyarországtudományok Könyvtára 7. Budapest
- 2000 *A magyar színikritika kezdetei (1790–1837)*. (Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket írta és a mutatókat készítette Kerényi Ferenc) I–III. Budapest
- KOLTA Magdolna**
- 1991 Tájai különbségek és regionális sajátosságok a 19. századi népszínművekben. In: Hofer Tamás (szerk.): *Népi kultúra és nemzetudat*. 51–60. A Magyarországtudományok Könyvtára 7. Budapest
- KÖLCSEY Ferenc**
- 1886 Magyar Játékszín. 1827. In: *Kölcsey Ferenc: Minden munkái*. Harmadik bővített kiadás. II. Budapest
- MARTIN György**
- 1977 Az új magyar táncstílus jegyei és kialakulása. *Ethnographia* LXXXVIII. 31–48.
- MILBACHER Róbert**
- 2000 „... földben állasz mély gyökökkel ...” Osiris. Budapest
- NAGY Ildikó**
- 2001 A Népszínház. In: Gajdó Tamás (szerk.): *Magyar színháztörténet (1873–1920)* 102–142. Magyar Könyvklub. Budapest
- PAKSA Katalin**
- 1991 A népdal a 19. századi polgári életben és a tudományban. In: Hofer Tamás (szerk.): *Népi kultúra és nemzetudat*. 24–35. A Magyarországtudományok Könyvtára 7. Budapest
- 1999 *Magyar népzene-történet*. Balassi Kiadó. Budapest
- PETRÓ Sándor**
- 1940 Újabb adatok a Cserebogár-nóta történetéhez és változataihoz. *Ethnographia* LI. 489–490.
- PÓR Anna**
- 1974 *Balog István és a 19. század elejének népies színjátéka*. Irodalomtörténeti Füzetek 86. Budapest
- PUKÁNSZKYNÉ Kádár Jolán**
- 1930 *A magyar népszínmű bécsi gyökerei*. Irodalomtörténeti füzetek 38. Budapest
- 1967 A magyar színészet története. In: Hegedűs Géza–Pukánszkné Kádár Jolán–Staud Géza: *A színpalak között*. 158–223. Minerva Zsebkönyvek. Budapest
- 1979 *A budai Népszínház története*. Budapest
- RÁKOSI Jenő**
- 1926 *Emlékezések I*. Budapest
- RÉZ Pál**
- 1955 Előszó. In: *Déryné emlékezései*. 5–33. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest
- SÁROSI Bálint**
- 1971 *Cigányzene*. Budapest
- SINKÓ Katalin**
- 1989 Az Alföld és az alföldi pásztorok felfedezése a külföldi és a hazai képzőművészetben. *Ethnographia* 100. 121–154.
- STAUD Géza**
- 1967 A bábjátékokról. Hegedűs Géza–Pukánszkné Kádár Jolán–Staud Géza: *A színpalak között*. 238–257. Minerva Zsebkönyvek. Budapest

SZIGLIGETI Ede

1873 *A dráma és válfajai*. Budapest

SZILÁGYI Márton

2001 *Lisznyai Kálmán*. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai. Irodalomtörténeti füzetek 149. Budapest

SZILÁGYI Pál

1975 *Egy nagyapa regéi unokájának*. Kor-, jellemrajzok s adomák a régi színvilágból. 1859. (Szerkesztette, az utószót és a jegyzeteket írta Bódis Mária) Színháztörténeti Könyvtár 3. Budapest

SZUPER Károly

1975 *Szuper Károly színészeti naplója. 1830–1850*. Sajtó alá rendezte: Váli Béla. [1889] (Szerkesztette, az utószót és a jegyzeteket írta: Cenner Mihály) Színháztörténeti Könyvtár 2. Budapest

TÁLASI István

1948 *Néprajzi életünk kibontakozása*. Különnyomat a Magyar Népkutatás Kézikönyvéből. Budapest

TOLNAI Vilmos

1926 *Cserebogár, sárga cserebogár*. *Ethnographia* XXXVII. 161–168.

UJHÁZI Ede

1908 *Régi színészekről*. Újság váll. kiad. Budapest

VAHOT Imre

1981 *Vahot Imre válogatott színházi írásai. 1840–1848*. Szerk.: Szigethy Gábor. Színháztörténeti Könyvtár 12. Budapest

VÁRADI Antal

1900 *A vers- és költészetten vázlata*. Az Orsz. M. Kir. Színművészeti Akadémia növendékeinek használatára. Budapest

WELLMANN Nóra (szerk.)

1982 *Színházi hírek 1780–1803*. A Magyar Hírmondó, a Hadi és Más Nevezetes Történetek és a Bécsi Magyar Hírmondó tudósításai. Színháztörténeti Könyvtár 13. Budapest

id. báró WESSELÉNYI Miklós

1983 *id. báró Wesselényi Miklós színházi levelezése*. Összeállította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Enyedi Sándor. Színháztörténeti Könyvtár 14. Budapest

ZOLTÁN József

1975 *Népi szórakozások a reformkori Pest-Budán*. (Az 1959-ben készült tanulmány első kiadása) 1–108. Szerk.: Gátiné Pásztor Mária. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Budapest

ZÖLLNER, Erich

2000 *Ausztria története*. Osiris. Budapest

ZSOLDOS Benő

1980 *A játékkártya és története*. Budapest

Mária Flórián

**THE THEATRE AND THE PUBLIC AT THE BEGINNING
OF THE 19TH CENTURY**

In the age of the Enlightenment and in the Reform-era, the case of the Hungarian theatre was closely intertwined with the issue of the Hungarian language: theatres were expected to cultivate the language and spread national identity, conveying national values within reach, even for the illiterate. The folkloristic plays aimed at a wider public, manifesting the language, Hungarian costumes and music, had eventually become very popular, so dramatic acting truly reached the wider society by the beginning of the 19th century.

It was the genre of the song that really connected folk culture to the stage. The stage performance of folk-songs of folkloristic songs was introduced parallel to the start of collecting folk music and folk songs, and the relationship is true vice versa: several “folkish” songs were folklorized through the theatre.

Seres Andrea

Lakodalmi vendéglátás: gyökeres változtatás gondolata vidéken az ezredfordulón

A jelen közlést híradásnak szánom egy gyökeres újítás első lépéseiről a vidéki Magyarországon. A szomszédos Ausztria esete mutatja, hogy ilyen irányú és jelentőségű váltás hosszabb távon nálunk is tért nyerhet. A különbség az, hogy idehaza még lehetőség van az események figyelemmel kísérésére a kezdetektől fogva, bármi legyen is a kimenetel.

2000 tavaszán fejeztem be néprajzi szakdolgozatomat szülővárosom, Jászberény táplálkozásokultúrájának alakulásáról az utolsó három generáció életének időszakában, az 1930–2000 periódus idején. A felmérésben mind a mindennapi, mind az ünnepi étkezést vizsgáltam.¹ Közvetlenül a dolgozat lezárása előtt felmerült a lakodalmrendezésnek egy, a városban addig még teljesen ismeretlen megoldású terve, amire röviden még utalhattam, s ami figyelemfelkeltés szándékával a szakdolgozat főcímén is változtatott. Azt utóbbi végül így szövelt: *Birkapörkölttől a Banquet Service-ig*, és a lakodalmi vendéglátás hagyományos, illetve frissen felmerült, egymással gyökeresen ellentétes megoldásaira utalt. Egy házasulandó fiatal pár ugyanis a városban és a környéken szokásos lakodalmi vendéglátási forma helyett hivatalos rendezvényszervezővel megoldandó, kerti fogadás keretei közt, büféasztalon/svédasztalon kínált sokféle hideg étellel, csemegével, a helyszínen grillezett meleg ételekkel való vendéglátást tervezgetett saját esküvőjére, s lázasan keresték a megvalósítás lehetőségét, az akadályok legyőzésének útját. Ugyanez a pár nemcsak az étkezésben, hanem a polgári és egyházi esküvői szertartások, valamint a profán szokáselemek körében is tervezgetett új formákat. Az esküvőre 2000 nyarán került sor.² Mielőtt ismertetném a tervek tartalmát és sorsát, felidézem a 20. századi jászberényi lakodalmi vendéglátás fő formáit és ételeit. Nem részletezem itt a generációról generációra szervesen beépült apró bővítéseket (italválaszték, édes sütemények), hanem elsősorban a ma is gyakorolt hagyományos forma fő vonalát, melynek szerkezete és fő ételei a mai nagyszülői generáció házasságkötéseinek idején, az 1930–1940-es években is irányadóak voltak.

1 Seres 2000.

2 Ez az az eset, amelyről szakdolgozatomra hivatkozva, és a fejlemények kísérését tőlem várva egyetemi konzulensem, Kisbán Eszter hírt adott. Kisbán 2001: 225–231.

HAGYOMÁNYOS LAKODALMI VENDÉGLÁTÁS JÁSZBERÉNYBEN

Kézfogó – eljegyzés. Az előkészületek során a nagyszülői, szülői generációban a lányos háznál *kézfogó* nevű összejevetelt tartottak, mint a jászsági falvakban is tették,³ 1–4 héttel az esküvő előtt. Jelen volt a vőlegény, mindkét oldalról a násznagy (aki rendszerint a keresztapa), valamint hivatalos volt ide a menyasszony rokonsága széles körből, köztük feltétlenül a nagyszülei is. Valaha itt a fiatalok ünnepélyesen kezét adták a tervezett házasságra, itt történt a jegyajándék, az 1930-as években már gyűrű átadása, az esküvő részleteinek megbeszélése. A résztvevőknek készített vendéglátás a lakodalmi vacsorával összevethetőn gazdag volt, ugyanazokkal a fogásokkal és főtételekkel (húsleves, birkapörkölt, sült hús, sült tészta). Gyakran állítottak fel vendéglátósátrat is az udvarban, mint a lakodalomnál. A vendégek hajnalig ott mulattak. A vendéglátás mérete és formája folytán nevezhették az eseményt maguk *kislagzinak*, *kis lakodalomnak* is.

Mára a sokvendéges *kézfogó* rendezése megszűnt, felesleges költségnek ítélik. Helyette *eljegyzés* néven a lányos háznál tartanak kisebb családi összejevetelt a lakodalom előtt néhány héttel. Erre a vőlegény, a násznagyok, a menyasszony nagyszülei és további szűkebb rokonsága hivatalos. A vendéglátás rövidebb, általában ebéd, otthon vagy vendéglőben. Ételei húsleves, birka- vagy más pörkölt, sült szárnyasok, sült tészta.

Lakodalmi vacsora. A lakodalmi főétkezés vacsora- és az éjfélti tálalás fogássora az 1930–40, az 1960–70 és az 1990–2000 közti években azonos volt, jellegadó ételeik pedig az alábbiak mindhárom időszakban:

- Vacsora:* tyúkhúsleves csigatésztával
főtt hús a levesből, leveszöldséggel
birkapörkölt, főtt krumpli, savanyúság
sült tyúk rostélyos kaláccsal
rétes
egyéb sült tészták
grillázstorta
- Éjfélkor:* sült tyúkhús rostélyos kaláccsal
húsos káposzta (csak a század első felében)
sütemények

A vacsorán a mindvégig domináló birkapörkölt változataként a második és harmadik időszakban sertés-, borjúpörkölt is előfordult. A sült tyúk fogásban ma többféle sültet tálalnak vegyesen. A rétest korábban otthon sütötték, ma többször

3 H. Bathó 1983: 156–157.

rendelik cukrásztól is. Az egyéb sült tészták a háromgenerációs időszakban a kálácstól kezdve a vajas krémes töltelékűeken és ilyen tortákon, az édes és sós aprósüteményen át a sokféle kínálása felé tartottak. A helyben *pörkölt tortának* nevezett grillázstorta az 1930/40-es években már szerepelt, majd elengedhetetlenné válva bemutatásának helyét tartósan a vacsora végén találta meg. Megkezdésére gyakran mégsem ekkor, hanem az éjjeli kínáláskor került sor, amikor is az új pár összetört egy egészet és személyesen sorba kínált belőle minden vendéget. Az éjjeli tálalás sültfogásának vezető eleme a sült tyúk, mellé az első időszakban hurka-kolbász, ma különféle disznósültek kerülnek a tálakra. Az éjjeli étkezésen az első időszakban szerepelt csak rendszeresen káposztafogyás is, húsos káposzta formájában. A második időszak újdonsága az éjjeli kávékínálás bevezetése. Az ital akkor fazékban főtt, ma kávéfőző gépben. A pálinka, bor induló italválaszték egyéb röviditalokkal, az 1960/70-es évektől sörrel, szódavízzel és málnaszörpvel, az utóbbi évtizedben további üdítőitalokkal bővült.

Ez az a lakodalmi vendéglátás, amely a jászberényiek három felnőtt nemzedéke számára manapság ismerős és otthonos. Ezt várják és kapják akár otthon rendezik a lakodalmat, akár bérelt helyiségbe telepítik, de maguk készítik elő, akár pedig vendéglőben rendelik meg,⁴ minél több saját nyersanyagot rendelkezésre bocsátva.

A RENDHAGYÓ LAKODALOM TERVE

Társadalmi környezet. Jászberény város történeti háttere közismert. Az utóbbi évtizedekben egyrészt erőteljesen megmaradt mezőgazdasági jellege, másrészt fontos modernizációs tényező az ide települt hűtőgépgyár, a modern városi funkciók folyamatos fejlődése mellett.

A rendhagyó lakodalmat tervezgető házasulandó pár húszas éveik végén járó, önálló keresettel rendelkező fiatalok, mindketten helybeli családból valók. Egyikük műszaki szakképesítéssel a hűtőgépgyárhoz kapcsolódik és főiskolán tanul, másikuk humán felsőfokú végzettséggel szintén helyben dolgozik. A nagyszülői generáció mindkét oldalon helybeli tanyás gazdaként indult. Az apák a termelőszövetkezetek szervezésének korábbi-későbbi szakaszában kiléptek a mezőgazdaságból, alkalmazott termelő, szolgáltató munkát végeztek. A mezőgazdasági

4 Egy jászberényi étterem lakodalmi vacsoraajánlata 2002-ben: Ültetett vacsora: aperitif (választható: vodka, Martini, konyak, pezsgő), sós sütemények; leves (ún. Újházy-tyúkileves, szűrt leves csigatésztával, külön a főtt hús zöldséggel, vagy marhahúsleves finommetélttel); főétel pörkölt (választható birka, disznó, marha), főtt krumpli, savanyúsággal, és/vagy ún. esküvői vegyes tál (különbéféle frissen sülték, máj, gomba, többféle köret, saláta). Éjjeli menü: töltött káposzta vagy ún. disznótoros. Kívánt helyen torta, sütemények. – A családi kiállítású lakodalmak éjjeli kínálatáról a 20. század második felében eltűnt a káposztaétel, igaz, más formában, a vendéglői ajánlatok visszahozták.

kárpótlási lehetőség megnyíltával a fiú szülei már nem kívántak visszatérni a mezőgazdaságba, míg a másik család erőteljesen visszatérőben van.

A kezdeményező. A rendhagyó lakodalmi vendéglátás tervét a menyasszony kezdeményezte. A szóba jövő formákat, a megvalósítás lehetőségét és költségét elsősorban ő derítette fel. Terveit a vőlegény támogatta. Párhuzamosan folyt a szülők felkészítése. Bármilyen formát öltsenek ugyanis az ünnepségek, a költségeket a kétoldali szülők vállalták előre magukra, ahogyan Jászberényben ez szokásos. Bátorító támogatást kapott a menyasszony továbbá lánytestvérétől, valamint helybéli és környékbeli kortárs barátnőitől, akik többségével korábban egy távoli főiskolán együtt tanult. Magam – családi kapcsolat révén – közvetlen rálátással kísérhettem az eseményeket.

Az új forma. Az újítás kiinduló gondolata az egyéni, addig egyedülálló megoldás keresése volt. A tervezés irányát (kerti fogadás, a hagyományostól teljesen eltérő ételek, tálalás) valószínűleg filmélmények kínálták. Az ötlet nyomán a menyasszony felderítette a rendhagyó vendéglátás lehetséges kereteit, formáit: elment a Budapesten, a tél végi időszakban évek óta megrendezett esküvő témájú elegáns kereskedelmi kiállításra, beszerezte az esküvő témájú nyugat-európai magazinok magyar kiadásait, hasonló hazai lapot a szolgáltatók címjegyzékével és egyéb szakönyveket. Mindezek az étkezésen kívül egyéb tanácsokkal is szolgálnak.

Ételek. A fiatalokat nem riasztotta el, hogy a rendezvényszervező szolgáltató party service cégek ajánlatai homlokegyenest ellentétesek voltak a helyi szokásokkal. Vacsorára javaslat például: előételnek hal aszpicban; főételként szabadtéri grillkonyhán készült bárány, malac, csülökspecialitások, valamint „a tenger gyümölcseiből” gazdag választék, mindehhez vörösborban párolt gyümölcsköretek, kaviár és lazac ételkülönlegességek. Desszertnek egzotikus gyümölcstálak és fagyalatkelyhek, az ifjú pár nevével díszítve. Elmaradhatatlan az eltolt szintű, emeletenként különböző ízű, fehér marcipánnal bevont menyasszonyi torta, ehető rózsadiszekkel. Éjfélkor: húsfalatok, pikáns ízesítésű mártásokkal. A szerkezetileg viszonylag közelebb álló ajánlatok (mind Budapestről) sem tartalmaztak levest, hanem helyette hideg előételt, majd hideg-meleg szárnyas-sertés-bélszín pecsenyék közt meglehetősen szokatlan elkészítéseket, míg az ajánlott sajttál nemcsak önmagában hallatlan helyben, de mogyoróval, datolyával, áfonyával, koktél formában különösen. A desszertek közt sem szokás semmiféle gyümölcs a hagyományos lakodalmi asztalon – Jászberényben.

Az idősebbek kárpótlása. Tavasszal a fiatal pár még megvalósíthatónak remélte a merőben újszerű megoldást, lélekben erre készült a család. A megvalósítás azonban nemcsak költségek kérdése, hanem presztízs, kötelezettség, a családi béke kérdése is. A szülők kortársainak, sőt a nagyszülők kortársainak is jól kell érezniük

magukat a lakodalomban, nemcsak a fiatal generációnak. A rendhagyó lakodalmi vacsora viszontagságainak az idősebb generációkat nem akarták kitenni. A lány szülei, akik számára a régi hagyományból adva volt a lehetőség (s akik kettős foglalkozási kötöttségükkel ma erőteljesebben vannak beágyazódva a helyi társadalmi kapcsolathálóba, valamint nagyszülő is csak ezen az oldalon él még), április végén hagyományos *kézfogó* vendéglátást tartottak. Emlékeztetek rá, hogy ez évtizedek óta nem szokásos már, helyébe a kisebb léptékű *eljegyzés* lépett.

A rangosabb *kézfogó* megoldás a szülőkből a fiatalok merész lakodalmi terveiől függetlenül is felmerült, első leányuk életfordulós alkalmainak emlékeztetésképpen tételére gondolva. A rendhagyó tervek hallatán azonban a *kézfogó* a szülők szemében különleges jelentőséget kapott. Az idősebbek emlékeztetésében a *kézfogó* fogalom még tartalmazza a *kislagzi* képzetét, a lakodalmival összemérhető vendéglátást, étkezést, mulatságot is, igaz a rokonságból csak a menyasszony oldaláról hívtak vendégekkel. A merészen tervezgető menyasszony szülei számára megnyugvásul szolgált, hogy rokonaik középső és idősebb generációi számára ezen az alkalmon nyújtani tudják azt, amire a lakodalomban nem kerül majd sor, ha a házasulandók tervei valósulnak meg. A *kézfogó* kislagzi lezajlott, a fiatal pár korosztályos barátai nélkül. Ezzel gyakorlatilag megtörtént a lakodalmi népi korosztályos szétválasztása: hagyományos vendéglátással az idősebbeknek, merész újítás elé nézve a fiataloknak. Kizárólagossá az elkülönítést nem tették. Természetesen a *kézfogó*ba hívást is idejében közzé kell tenni. Mire aztán az esemény elérkezett, a menyasszony már tudta, hogy merészen újító lakodalmi vacsoraterveiről le kell mondania. Elnyerte ugyan a család erkölcsi támogatását, az elképzelt forma azonban 2000-ben Jászberényben még nem valósítható meg.

Akadályok. A rendhagyó lakodalmi vendéglátás előkészítése, az általános tájékozódást is beleértve, egy évnél hosszabb ideje folyt, tornyosuló nehézségekkel. Jászberényben nincsen olyan banquet service, party service vállalkozás, amely a teljes esemény lebonyolítását együtt vállalná, így aztán annak költsége már nem is került napirendre. Egyes részfeladatokra van vállalkozó, de nem minden részre, összehangolásuk nehézkes és aránytalanul költséges. A városban nem bérelhető olyan kerthelyiség, szabadtéri helyiség, ahol kerti fogadást meg lehetne valósítani. Ahol van ilyen, nem adják ki ilyen célra még részletére sem, mert még sosem merült fel ilyen igény. Ugyancsak azért, mert még sosem fordult elő, nem lehetett helyben sokféle hideg ételből, s néhány helyben grillezett meleg ételből álló, svédasztalos vendéglátást rendelni vagy megcsináltatni. Rése volt a tervnek a kerti parti helyén való esketés is, de a városi anyakönyvvezető egyelőre nem vállal ilyet a hivatali helyiségen kívül.

Vissza a hagyományos vendéglátáshoz. A lakodalomra végül az ilyen célra általában igénybe vett Ifjúsági Ház bérelt termében került sor. A sütést-főzést helybeli vállalkozóra bízta (így működik ma a korábbi lakodalmi főzőasszony

és csapata foglalkozás), a család által rendelkezésére bocsátott nyersanyagokból. A vendégeket asztalokhoz ültették, a vacsorát felszolgálták, a fogásokat vőfély köszöntötte be. A vacsora a manapság szokásos fogásokból állt, a fogásokban a szokásos ételeket kínálták. Sorra került a hagyományos éjféλι tálalás, az ott visszatérő sültfogással (sült tyúk rostélyos kaláccsal, hurka-kolbász). Az ételválasztékban újító bővítésre éppen az éjféλι sült fogás keretében találtak lehetőséget: töltött szüzpecsenye gyümölcssalátával és franciasalátával, továbbá vagdalthús-golyócskák, valamint párizsi és jászági szelet. Ennyi tere maradt tulajdonképpen a menyasszonynak a vendéglátáson való tartalmi változtatásra.

EGYÉB SZOKÁSELEMEK KAPCSÁN MEGVALÓSULT ÚJÍTÁSOK

Míg a lakodalmi főétkezés új megoldásának tervével a fiatalok a lakodalmi szokásrend egy teljes, nagy, összefüggő egységének terveztek új formát adni, ami végül nem sikerült, számos más részmegoldás újszerű megformálásában sikerrel jártak. Így új megoldás volt esküvőjük alkalmával Jászberényben: mindkét fél színvonalas budapesti szalonból kölcsönzött, legújabb európai divatú öltözéke; a menyasszony élővirág nyakpántja, később menyecskeruhájához is élővirág fejdísz, a fiatal pár legközelebbi nőrokonainak széles élővirág karkötő, férfi rokonaiknak kítűző. Nyitott tetejű (fehér, nagy) autó a fiatal pár szállítására, amelyben felállhattak, jól láthatóak voltak, és viszonyozhatták az integetést. Rendkívüli volt az anyakönyvvezetői hivatalban kétesküvőnyi időtartamra lekötött teremhasználat az új elemek miatti hosszabb jelenlétre; ilyen volt az anyakönyvvezető személyükre szabott hosszabb beszéde, a barátnők versmondása, valamint a teljes vendégsereg (mintegy 120 felnőtt) pezsgővel kínálása. Ehhez szabályszerű poharak beszerzése is újszerű feladat volt, kínálását pedig a barátok-barátnők vállalták. (1967-ben az egyik szülőpár esküvője alkalmával még csak az új pár koccintott pezsgővel, akkor a lakodalmi vacsorán.) Új elem volt a rizsszórás, barátok várták így a hivatal épületéből kilépő új párt. Ez az új elem egyébként azóta már ismétlődött a városban. Magyarázata termékenységvarázslás, de nem helyi hagyományból való. A menyasszony szervezte templomdíszítés is új volt, a padosok egyik oldalán élővirág füzérekkel, berendezésekre elhelyezett virágkompozíciókkal. Mind ezek, mind a menyasszonyi csokor és a többi személyes virágdísz azonos, pasztell színű (őszibarack) virágból állt. E színnel harmonizált a szalvéta színe a vacsoránál. A templomi esküvőről a kislányka koszorúslányok virágszirmot szórva vezették ki az új párt. A templomkertben a menyasszony háta mögé dobta csokrárt, amit fiatal lányok abban a reményben vártak, hogy aki elkapja, meggy majd férjhez legelőször. Újítás volt az is, hogy a vacsora helyszínére érkezve a táncot az új pár nyitotta meg keringővel, és ekkor csak ők táncoltak, valamint hogy a zene a

vendéglátás folyamán sem kizárólag a hagyományos lakodalmi dallamokból állt. A terem a szokásos színes papírszalagok helyett hivatásos dekoratőrök munkájaként léggömb-kompozíciókkal és virággal volt díszítve.

KITEKINTÉS

A lakodalmi vacsora az az étkezési alkalom, amelynél a forrásadottságok a leghosszabb időszakra, a 18. század végéig visszanyúlva lehetővé teszik a vidéki köznép táplálkozaskultúrája adott helyzetben való történeti alakulásának nyomon kísérését.⁵ Ebben a hosszú időszakban a helyi társadalom számára legmegrázóbb, gyökeresnek számító változtatásról a moldvai Pusztina községből Nyisztor Tinka számolt be a szakirodalomban, noha ott például az alapvető ételek ki sem cserélődtek. Ott is egyetlen személy kezdeményezte a változtatást, a szülő ott is mellé állt, noha szorongva. Az új minta ott is a községen kívülről származott. Az 1970-es évek derekán a terv ott megvalósult és számos bírálatot kapott azonnal. Rövidesen azonban megkerülhetetlenül beépült az új forma, azon az áron, hogy a terítésnél szétválasztották a generációkat, amit viszont készséggel fogad el a község. Ma már elképzelhetetlen a vendéglátás megelőző formájához való teljes visszatérés.⁶

A néprajztudomány lakodalom témájú legújabb tanulmánykötete hagyományos megoldásokat tárgyal. Lezárásul a szerkesztő munkatársa igyekezett egy rövid írásban legalább jelzésszerűen napjaink osztársadalmi valóságába belefűzni a kérdéskört. A legújabb formák között még nem említ kerti fogadás–büféasztalos lakodalmi vendéglátást, a hagyományostól alapvetően eltérő ételekkel vidéki környezetben.⁷

Amit Jászberényben megfigyelhettem, jól mutatja, hogyan lesznek az egykori népi kultúra részeseinek unokái egy populáris kultúra résztvevői, földrajzilag ugyanazon a helyen.

5 Kisbán 1993: 81–106.

6 Nyisztor 1997: 227–229.

7 Antusné Ercsényi 2001: 230–233.

IRODALOM

ANTUSNÉ ERCSÉNYI Ágnes

- 2001 Napjaink esküvői szokásai. In: Györgyi Erzsébet (szerk.): *Lakodalmi szokások. Mátka-ság, menyegző*. Budapest, 230–233.

H. BATHÓ Edit

- 1983 A jáász lakodalom szokásrendszere. In: Novák László–Ujváry Zoltán (szerk.): *Lakodalom*. Debrecen, 155–167.

KISBÁN Eszter

- 1993 Menyegzői lakomák a magyar parasztnál a 18–19. században. *Népi kultúra – Népi Társadalom* XVII. 81–106.
- 2001 Szokásszerű vagy meglepetés. Az ünnepi ételsor összeállításnak két mintája. In: Bali János–Jávor Kata (szerk.) *Merítés. Néprajzi tanulmányok Szilágyi Miklós tiszteletére*. Budapest, 225–231.

NYISZTOR Tinka

- 1997 Kései fordulat. Az étkezési kultúra újkori formáinak beépülése az 1960-as évektől egy moldvai faluban. In: Romsics Imre–Kisbán Eszter (szerk.): *A táplálkozástudomány változatai a 18–20. században*. Kalocsa, 219–232.

SERES Andrea

- 2000 Birkapörkölttől a Banquet Service-ig. Mindennapi és ünnepi étkezés Jászberényben 1930–2000. *Kézirat, Szakdolgozat a Pécsi Tudományegyetemen*. Pécs

Andrea Seres

**HOSPITALITY AT THE WEDDING PARTY:
THE IDEA OF RADICAL CHANGES IN THE COUNTRYSIDE
AT THE TURN OF THE MILLENNIA**

This publication informs about a new and, compared to earlier forms, radically different idea of organizing a wedding party in Jászberény. According to the initiative of the young couple, the traditional wedding party should have been substituted by the services of Party/Banquet Service enterprises, which would have included the different way of serving up meals dissimilar to the traditional ones. However, due to the unavailability of enterprises undertaking the organizing of the party, and with regard to the older generations' reluctance to accept new initiatives, the idea was not realized.

Tardosi adatok Szűz Mária tiszteletéhez

Az elmúlt évtizedben a szakrális emlékek kutatása hazánkban is megélénkült. A különböző lokális kutatások, illetve elméleti összefoglalások hatására korábban gyakorlatilag kutatatlan területeken is megindult a szakrális emlékek összegyűjtésének és elemzésének folyamata.¹ 2000-ben kezdődött meg a Komárom–Esztergom megye egykori tatai járásának területén is a gyűjtőmunka az OTKA támogatásával.²

A gyűjtés során jutottunk el Tardos községbe 2001 tavaszán. A település a Gerecse hegység medencéjében fekszik. A legfontosabb munkalehetőség az itt élők számára évszázadok óta a közeli vörösmészke-bánya. A kiváló építőanyag bányászata már a római korban megkezdődött. A középkor idején is kedvelt építőanyagot a faluban élők bányászták.³ Az innen származó jellegzetes „vörös márvány” a tihanyi apátság és a székesfehérvári bazilika építésénél is felhasználásra került. A török hódoltság idején elpusztult falut a 18. században telepítette újra az esztergomi érsekség szlovákokkal. A Nyitra és Trencsén megyéből származó szlovák telepesek számára a falu szűk határa nem kínált elegendő megélhetési lehetőséget, a kőbányászat lett a legfontosabb foglalkozás az itt élők számára. A 19. században olasz kőfaragókat telepítettek a Gerecse több településére, így Tardosra is.⁴ A települést több alkalommal szinte teljesen elpusztították a tűzvészek. Az emlékezet elevenen őrzi az 1870-es és az 1904-es tűzvészek emlékét. 1949-ben 70 család Csehszlovákiába települt Tardosról.

1 Így az észak-dunántúli régióban Askercz 1993: 385–394; Perger 1993: 357–384; Kövecses Varga 1995. 2. sz. 639–672. E régiótól délre fekvő területre vonatkozó kutatások pl. Lukács 1988: 99–113; S. Lackovits 1997: 537–540; Márkusné 2001: 317–330. A Dunától északra fekvő vidékek gazdag szakrális hagyományát mutatja be pl. Liszka 1995. Uő: 2000.

2 Jelen tanulmány is az OTKA T 43187 pályázatának támogatásával készült. A kutatásban közreműködik Kövesdi Mónika művészettörténész.

3 Hála 1995a: 312.

4 Hála 1995b: 198.

A falut a viszonylagos elzártság, a környező településektől eltérően a szegénység és a vallásosság jellemezte egészen a 20. század közepéig.⁵ Körülöttük német (Agostyán, Tarján, Süttö) és magyar (Héreg) nemzetiségű falvak fekszenek. A legközelebbi szlovák település Vértesszöllős, amely falu lakói a Mária-kultusz egyes elemeiben is szerepet játszanak. A sok azonos családnév miatt a ragadványnevek rendszere igen bonyolult. A falun belül az *Alvégen* lakók elsősorban földművesek, iparosok voltak, míg a *Felvégen* éltek a *betlehemeseknek* csúfolt kőbányászok, fuvarosok.⁶

A faluban élők vallásosságának a szakrális tért kijelölő emlékei a keresztek. Az ezekhez kapcsolódó hagyományanyag gyűjtésekor kerültünk kapcsolatba a közvélekedés szerint „igen vallásos” adatközlőnkkel, aki elvezetett minket a település felett magasodó hegyen lévő Mária-kegyhelyhez.

A falu szélétől induló meredek gyalogút mellett, a Gorba-tetőn egymástól néhány méterre két, Mária-képet, illetve -szobrot védő építmény áll. Az újabb közel 3 méter magas, kőből készült, ívelt fülkéjében üvegajtó mögött Szűz Mária-szobor áll, virágokkal körülvéve. A kőoszlop alján olvasható évszám: 1993.

A közelében, faragatlan kőek halmán 160 cm magas, deszkából készült csúcsos tetejű Mária-képet védő építmény áll. Közvetlenül előtte, a földön, utólagos javításokkal szinte formátlanná torzított 35 cm magas Szűz Mária-szobor látható. A kőhalom körül kisméretű fakeresztek állnak. A két „oszlop” körül az erdő aljnövényzetétől megtisztított kis tisztás, illetve kettéhasított fatörzsekből készített egyszerű padok jelzik a szakrális tér határait.

A Mária-kegyhely keletkezésének történetét kutatva kiderült, hogy eredete a második világháború előttre nyúlik vissza. Több adatközlővel történt beszélgetés alapján rekonstruálható, hogy 1939 februárjában két 11 éves gyerek indult a faluból a tatai piacra hóvirágot árusítani.⁷ A falu fölött emelkedő hegyen át vezetó gyalogút 3 kilométerrel rövidebb, mint a völgyben haladó közút. Ezért indultak a hajnali órákban a piacosok ezen a nehezen járható úton a városba. A gyerekek az út mellett egy gyertyánfán nagy fényjelenség kíséretében Szűz Máriát látták. Magyarul (!) szólt hozzájuk, és ők térdre hullva imádkoztak hozzá, majd ijedten hazafutottak. A visszaemlékezők egyöntetű véleménye szerint a gyerekek szülei megtiltották, hogy a jelenésről beszéljenek, de két nap múlva mégis kiderült. Egyes visszaemlékezők szerint a gyerekek másnap egymástól függetlenül azonos álmot láttak és ez is megerősítette őket abban, hogy nem érzéki csalódás volt, amit tapasztaltak a hegyen. Álmukban tiszta vízben apró békák úsztak, és ez az adatközlők szerint jó jelnek számított.

5 Vö. Tardos társadalmi és vallási szokásai az 1920-as évektől. Gyűjtötte: Vitéz Józsefné (1989). Balassa Bálint Múzeum, Esztergom, Néprajzi Adattár 67.

6 *Betlehemeseknek* a hátukon hordott batyu miatt nevezték őket (Hála 1995a: 321).

7 A tadosiak számára még napjainkban is fontos bevételi forrás az erdei virágok, termények gyűjtögetése és árusítása a tatai piacon (Kemecsi 1994: 65).

A Mária-emlék a Gorbán

A közeli Tarján faluból elinduló csendőrök is látták a hegyen tündöklő fényjelenséget, és a faluba érve kifaggatták a gyerekeket a történekről. A jelenés utáni második napon már egy Mária-kép és virágok kerültek a fára, mintegy megjelölve azt. A jelenés híre gyorsan elterjedt, és a falu határán keresztül a pé-liföld–szentkeresztí búcsúba gyaloglók elvitték a híret. A tardosiak visszaemlé-kezése szerint a közeli Szöllös, Mocsá, Baj, Kocs és Tata lakosai jártak rendszeresen a falut érintő útvonalon a szentkeresztí búcsúba.⁸

A látomás után megindult események nyomán követése külön tanulmányt igényelne. A hivatalos egyházi álláspont alakulásának fázisai, a felnőttek reagálásai a gyermekek látomására, illetve a Mária-jelenéshez kapcsolódó további események – búcsújárás, építmény állítása, a falu hitéletében való szerepe – egyaránt részét képezhetik a további kutatásnak. Különösen sajátos a második világháborút követő időszak változásainak vizsgálata a Mária-jelenés megítélése terén. A politikai változások hatásai gyakorlatilag egészen a rendszerváltás utáni évekig nem tették lehetővé a kultusz gyakorlását.

Az 1940-es években a *Gorbán* lévő Mária-kegyhely a rendszeres kultusz részévé lett. Mária-ünnepeken a faluból a plébános vezetésével körmenet indult a

8 Vö. Barna 2001: 35–54.

hegyre, miként a vasárnapi litánia után is sokan látogatták a helyszínt. A kultuszhely tisztelete 1950 után csökkent, amikor rendőrök is zaklatták az odajárókat. Emiatt már csak idősebb asszonyok jártak fel imádkozni, hajnali időpontokban. A Mária-kegyhely ismertsége és látogatottsága azért is csökkent a visszaemlékezők véleménye szerint, mert a Tatára vezető gyalogút jelentősége gyakorlatilag megszűnt a rendszeres autóbuszjáratok beindítása után.⁹

A Mária-hegyhely emlékét csak néhány idős asszony őrizte 1989-ig a faluban. Ebben az évben az adatközlőink egy része által elfogadott „szellemi vezető”, N. Katalin látomása nyomán újra feléledt a kegyhely hagyományos tisztelete.¹⁰ Visszaemlékezése szerint a konyhájában megjelenő Szűz Mária több alkalommal is azt mondta: „Amit kértem 50 éve, az érvényes!”¹¹ Katalin nem tudta, hogy ez a kérés kapcsolatban van a hegyen lévő kegyhely sorsával, míg egy kislány, aki szintén látta a Mária-jelenést „elvezette őt a Gorbára”. Ott a „Szűzanya mutatta meg neki, hogy milyen emléket akar”. A korábban a kegyhelyen állott és összetört szobor darabjait a földből kiásta és kijavítva visszaállította a faemlék elé. Az általa látott jelenés hírének elterjedése után történtek hatására egy méltó emlék készítése érdekében a falu több lakója összefogott.¹²

Az adatközlők visszaemlékezése szerint 1977-ben készült a szentkép és a szobor védelmére az első fából készült *szekrény*. Ezután az igen rossz állapotban lévő, több alkalommal összetört és kijavított (utoljára 1991-ben¹³) deszkaépítmény mellett a helyi kőfaragóval egy *kőemléket* 1993-ban készítették. A „Benzin” Moravcsik György *riccer* (kőbányász) által készített oszlop tájolása fontos kérdés volt. Az adatközlők meglegedésére szolgál, hogy viták után elérték: az oszlop a falu felé nézzen, ezáltal biztosítva Szűz Mária védelmét és figyelmét az ott élőknek. Az új *kőemléket* a tardosi plébános mintegy 200 helybeli jelenlétében szentelte fel.¹⁴ Az új építménybe egy tardosi idős asszony által őrzött Mária-szobrot állítottak. Az építményt adatközlőink *káponkának* nevezték alkal-

9 Vö. Kemecsi 1994: 71.

10 N. Katalin a tardosiak által nagyon eltérően megítélt, 52 éves, elvált asszony. Visszaemlékezése szerint nyolc alkalommal volt kénytelen költözni a faluban, miután a családjával összevezszett. Elmondása szerint hite miatt üldözték és üldözik a „faluban élő hitetlenek”, akik bolondnak tartják. Vannak azonban, akiknek szeretete kárpótolja ezért: „Én elmegyek a faluból. Két éve Medzsugoréban voltam egy hétig. Nekem a szívem oda vágy. De sírnak az asszonyok: ne hagyjál itt minket, Kati, mert ki marad nekünk.” Vö. Küllös 1998: 143.

11 Vö. a szandai Máriácska állításának a körülményeivel (Limbacher 1991: 254).

12 A látomások ismétlődtek, és több csodás esemény erősítette a Mária-kegyhelyben hívők hitét. N. Katalin szerint kezének érintése gyógyítóerővel rendelkezik, amit a Szűzanya segítségével tud átadni. Pénteki napokon, *böjtből* elváltozásokat észlel a testén és a tenyerén, tömjénillat érződik körülötte.

13 A jelenleg is álló faépítményt „Csomó” Moravcsik György asztalos csinálta, akinek az anyósa igen vallásos asszony volt.

14 A plébános szerepe, a hivatalos egyházi elfogadás vagy elutasítás további kutatást igényelnek.

manként.¹⁵ A kegyhelyet felkeresők rendszerint virágokat visznek a szobrok, illetve az építmények díszítésére. A kőből készült oszlop mögött üres műanyag palackok vannak összegyűjtve, hogy szükség szerint vázaként szolgáljanak. A virággal való díszítés némiképpen normateremtő is. Az asszonyok figyelik és értéklik, hogy ki milyen virággal díszíti a kegyhelyet.¹⁶ Miközben imádkoznak és énekelnek, gyertyát, illetve méceszt is gyújtanak a szobrok előtt.

Rövid idő alatt a kegyhelyhez vezető útvonal is szakralizálódott. Több alkalommal, különböző időpontban végzett terepmunkánk során minden esetben találkoztunk az oda igyekvő, onnan érkező asszonyokkal. N. Katalin szerint a hívő asszonyok vele közösen szeretnek leginkább a *Gorbára* menni. A falut elhagyó meredek út mentén álló szikláknál minden esetben megállnak és egy imát elmondanak.¹⁷ Az adatközlők szerint a kegyhely környezete is jelzi megkülönböztetett voltát. Körülötte tavasszal mindig sokkal több a hóvirág, az erdei vadak nem járnak arra, a madarak viszont ott énekelnek, a kegyhely közelében álló bükkfa lombját még a völgyből is meg lehet különböztetni: más színű, mint a többi fa.

A hely kiválasztott voltát igazolja az a széles körben hangoztatott állítás, hogy a második világháború végén a hegyen dülő véres harcok során a közvetlen közelében zajló erős tűzpárbaj ellenére a fa nem kapott egyetlen lövést sem. A világháború eseményeit idézi a kegyhelytől kb. 30 méterre fekvő, kövekkel körberakott két sírhely is. A fa- és egyszerű fémkereszttel megjelölt sírokban a harcok során elesett és haláluk helyén eltemetett német katonák nyugszanak. N. Katalin a sírok gondozását is egy látomással magyarázza. Az egyik elhunyt katona megjelent álmában és hazai földet kért a sírjára, hogy megnyugodhasson. A faluban élő távolsági fuvaros segítségével hozatott egy kevés német földet a sírra az asszony, így teljesítve a kérést. Halottak megjelenése a kegyhelyen is gyakori. Az adatközlők visszaemlékezése szerint az odavezető úton több alkalommal előfordult, hogy elhunytak az élők kíséretében, énekelve együtt mentek Szűz Mária elé. Adatközlőink többségének természetesnek tűnik, hogy kivételes, kiválasztott személyek – és többen ilyennek tekintik N. Katalint – kapcsolatba léphetnek a hétköznapi emberek számára elérhetetlen, megközelíthetetlen világgal. Számukra elfogadható, hogy ezek a kiválasztottak kommunikációt folytathatnak a „másik” világ lényeivel is.¹⁸ N. Katalin környezetében kialakult egy összetartó, a falubeli hagyományosan vallásos közösségen belül bensőségesen imádkozó asszonyokból álló csoport. Személyében egyesül egy gyógyító és lelki gondozó, közösségszervező és -vezető, akihez magántermészetű problémákkal is lehet fordulni.¹⁹

15 „Káponka az kicsi kápolna, szobornak való.”

16 Vö. Zakariás 1994: 177.

17 Ezt azzal magyarázta N. Katalin, hogy egy későbbi jelenés alkalmával, szobájában hasonló sziklák között látta sírni Szűz Máriát.

18 Vö. Pozsony 1997: 249.

19 Vö. Sándor 1998: 150.

N. Katalin rendszeresen tapasztal látomásokat. Nem csupán éjszaka, hanem nappal, a lakásában vagy más épületekben, illetve szabad ég alatt is. Különösen intenzív a kegyhelyen, illetve az odavezető úton a látások feltűnése. Rendszerint azonos élményről számol be. Nagy fényesség veszi körül, teste elzsibbad és erőtlennek érzi magát.²⁰ A látások célját N. Katalin úgy fogalmazta meg, hogy a nem hívők figyelmét kell felkelteni a bibliai igazságok megismerésére és figyelmeztetni kell őket bűneikre.²¹ Személyiségét jellemzi, hogy visszatérően megfogalmazza: ő csupán közvetítő, rajta keresztül szól a Szűzanya és Jézus.²²

A fa sorsa, amelyen először megjelent Szűz Mária, igen tanulságos. A szentképekkel megjelölt gyertyánfa az 1960-as évek elején kiszáradt. Több adatközlő egymástól független elbeszélése szerint a kiszáradt, kidőlt fát nem bántotta senki, pedig a száraz fa gyűjtése még napjainkban is alapvető haszonvétele az erdőnek a faluban élők számára.²³ Egyetlen férfi volt Tardoson, aki fennen hangoztatva ateista mivoltát, levitte a kiszáradt fát az udvarába és felhasogatta tűzifának. A tűzre vetett fa azonban olyan erős és hatalmas füstöt adott, hogy az egész falut ellepte és csak igen lassan oszlott fel. Ezután már ez a férfi sem merte elégetni a megjelölt fát. A hitetlenek megbüntetésének példjaként emlegetik a Szűz Máriát gúnyoló helybeli férfi történetét az adatközlők, aki bár az erdőt ismerte, mint a tenyerét, mégis bolyongott a hegyen büntetésből és csak akkor talált haza, amikor megfogadta, hogy többet nem káromkodik. A kiszáradt fa gyökereinek maradványait 1990-ben kiásták az asszonyok és elosztották egymás között. Elhunyt családtagjaik koporsójába tesznek belőle apró darabokat.²⁴

A Mária-kegyhelyhez kötődő jelenségek a közelmúltban és napjainkban is megfigyelhetőek. Férfi és női adatközlők egyaránt beszámoltak éjszakai, a hegyről kiinduló fényjelenségekről, amelyek 2001. augusztus 15. után megélnékültek. Ezek a fényjelenségek az adatközlők szerint rendszerint Szűz Mária képét mutatják koronával, palástban.²⁵ A vakító fénysugarak eltakarják alakját a jelenséget látók elől. A visszaemlékezők között többen hangsúlyozták, hogy férfiak is látták a jelenséget, mintegy a hitelesebb emlékezést feltételezve róluk, ellensúlyozva a nők intenzívebb lelki életéből adódó esetleges túlzásokat. A természetfelettire, látomásra hangolt paraszti mentalitás, kulturális látásmód szemléletesen tükröződik a tardosi Mária-kegyhelyen lévő kápolnák alapításában.²⁶

20 Vö. Pozsony 1997: 254.

21 Vö. Gacsályi 1985: 270.

22 Véleménye szerint ő nem is méltó erre a tudásra, amit megkapott. Vö. Lovász 1998: 164.

23 Kemecsi 1994: 71.

24 Kemecsi 1994: 71.

25 A látásokban előforduló kép erősen emlékeztet a medzsugorei Szűz Máriáról szóló beszámolókra. (Vö. Kürti 1998: 178.)

26 Vö. Limbacher 2001: 406.

Hasonlóan bőséges a kegyhelyhez kötődő csodás gyógyulások történeteinek száma. A hegyoldalban 1990 és 1993 között rendszeresen fakadt egy forrás a Mária-jelenés közelében. N. Katalin elbeszélése szerint a kegyhely pontos helyét megmutató kislány segítségével talált az elszennyeződött forrásra és kitisztította. A kislány által megjelölt helyen felfakadó vizet megtisztították és hatalmas mélységet láttak benne. Az onnan származó vizet a gyógyulás reményében a faluba vitték és a legkülönbözőbb betegségek ellen használták. A visszaemlékezések szerint az innen származó víz gyógyította a vesekövet, a méhdaganatot, a magas vérnyomást és a szívbetegségeket is. A forrás mindaddig gazdagon adott vizet, míg egy alkalommal falubeli férfiak káromkodtak a hegyen és ezután elapadt. A kegyhelyhez kötődő gyógyító jelleg magyarázza, hogy rendszeresen eltűnik a Mária-szoborhoz tartozó rózsafüzér, amelyet elvisznek a gyógyulást keresők. A forrás megjelenése tovább erősíti a párhuzamokat a tardosi Mária-kegyhely és több korábbi eredetű búcsújáráshely között. A források tisztelete szoros összefüggésben áll a kegyszobrok és kegyképek tiszteletével.²⁷ A csodaforrások kialakulása egyenes úton visszavezethető a vallásos népelet 18. századi újjáalakulására.²⁸

A Mária-kegyhely ismertségét a gyógyulás lehetősége erősíti. A tardosiak szerint a szomszédos falvakban élők nem érdeklődnek a *Gorbán* lévő kegyhely iránt, „hiszen azok nem szlovákok”. A Tardosról elszármazottak körében azonban már elterjedt a Szűz Máriához kötődő kegyhely híre és távoli városokból, sőt külföldről is eljöttek már a helyreállított emlékhelyre.

A Hála József által 1984-ben gyűjtött, egy tardosi öltöztetős Mária-szoborral kapcsolatos adatok, annak tisztelete és a hozzá kapcsolódó hiedelemelemek a helyi Mária-kultusz erősségét és mélységét tovább pontosítják. Ezen elemek miatt, illetve a közel két évtizedes időkülönbséggel végzett gyűjtések összevetésének ritka lehetőségét figyelembe véve célszerű együtt tárgyalni a Mária-tisztelet ezen jelenségeit.

Hála József gyűjtései során egy adatközlő otthonában talált rá a *tisztaszobában* kiemelt főhelyen, az ágy melletti sublóton, szentképek, szobrok és virágok között álló Mária-szoborra.²⁹ A hagyományos lakásberendezéshez igazodva, az utcára néző szoba kultikus helyére, a „szent sarokba” állították. A Mária-szobor eredetéről és tiszteletének erősségéről a gyűjtőnek egy hiedelemtörténetet is elbeszélő adatközlőről a gyűjtés kiderítette, hogy a szobor csak ideiglenesen volt a birtokában. Eredeti tulajdonosainak házáat felújították és az elhúzódo építkezés zürzavarai elől helyezték biztonságosabb helyre, unokatestvérükhöz, ahol néhány évig maradt.³⁰ A szobor eredetének kérdése bizonytalan. Az adatközlők (már 1984-ben is) úgy emlékeztek, hogy a régi temetőben egykor állott kápolnából került a család

27 L. Imre 2000: 172.

28 L. Imre 2000: 175.

29 Az adatközlő: Nagy Ignácné (sz. Varga Anna, 1917).

30 A szobor jelenlegi tulajdonosa, Győrik Ferencné (sz. Varga Mária, 1947).

tulajdonába. Hagyományosan e családból kerültek ki az elmúlt évtizedekben a templomszolgák. A templom védőszentje Mária Magdolna és az adatközlők szerint ezért fel sem merült, hogy a szobor bekerüljön a templomba.

A Mária-szobornak a visszaemlékezők szerint eredetileg csak egy ruhája volt, majd Nagy Ignácné további hármat varrt számára, így a különböző Mária-ünnepeken más-más ruhába öltöztetik.³¹ A ruhát *palást*nak nevezik, és ismeretes az általános hagyomány, hogy a palást Mária oltalmának kifejezője. Aki készíti, vagy ajándékba adja, cserébe elnyeri Mária oltalmát.³² Maga a szobor az általánosan ismert öltöztetős Máriák közé tartozik. Egyszerű, népi munka, amit a megformálás és a készítés technikája egyaránt alátámaszt. Kidolgozása elsősorban a festett fej és korona díszes faragásánál igényesebb, egyébként csak kinyagolt a ruha által eltakart test, amely napjainkra igen rossz állapotba került. A szobor összehasonlítása hasonló népi plasztikával arra enged következtetni, hogy készítője ügyes kezű parasztember lehetett.³³ Mária ruhatárát a szobában álló szekrényben őrzik. A karácsonyi fehér mellett halottak napján és a nagyhéten használatos fekete, illetve egy kék ruha őrződött meg napjainkig, a legrégebbinek tartott apró virágmintáson kívül. A díszesen faragott koronás Mária bal karján a palásttal borított Kisjézust tartja, jobb kezéből hiányzik a kidolgozás alapján következtethető jogar. Az adatközlők visszaemlékezése szerint Mária a jobb karján a jelenleg is látható rózsafüzért tartotta korábban is. A szobor nyakába akasztott medálon Mária látható a Kisjézussal. Húsz évvel ezelőtti elhelyezése hasonló volt a maihoz. Mellette kétoldalt vázákban virágok, illetve gipszből készült Jézus és Mária szíve szobrok láthatóak. Ünnepekkor gyertyatartókat tettek mellé. Fölé a falra az utolsó vacsorát ábrázoló nyomat, illetve a tardosi szobákban igen gyakori apró szentképek kerültek.

A Mária-szoborral kapcsolatos történetek közül különösen figyelemre méltó az, amelyben az álmok a fent említett Mária-jelenésekhez hasonlóan fontos szerepet töltenek be.³⁴ A történetet Hála József gyűjtése alapján közöljük, megjegyezve, hogy gyakorlatilag romlatlan változatban maradt fenn az adatközlő családjában.

„Valamikor e temetőben volt a régi templom. És abból a templomból való ez. Akkor, amikor a törökök fölgújtották a templomot, semmi sem maradt meg, csak ez az egy Mária-szobor. Mikor osztán ez meglett, akkor az őseink, nagyapáink ezt hazahozták és őrizték maguknál.

31 Ellentmondásosan emlékeznek az adatközlők a legrégebbi ruhára. Hála József feljegyzésében az szerepel, hogy az első ruha fehér színű volt, apró, piros rózsabimbókkal díszítve. 2001-ben már úgy emlékeztek, hogy 1965-ig csak egy kék ruha és palást tartozott a Mária-szobor ruhatárába.

32 L. Imre 1990: 52.

33 Vö. Limbacher 1989: 112.

34 Vö. Limbacher 1994: 139.

Az öltöztetős Mária-szobor

Mikor az első világháborúba vót a nagyapa és hát ott megismerkedett egy szöllősi (Vértesszöllős, közeli település) emberrel. Jó barátok vótak, összejártak mindig. És egyszer, mikor szóval először mikor ide jött a felesége is a szöllősi barátjának, akkor azt mondta, hogy adják oda neki ezt a Mária-szobrot, mer' ő nagyon szeretné. Hát a nagyanya nem akart elválni tőle, azt mondta, hogy ő nem adja oda. Hát osztán annyit, annyit jártak, szóval telt-múlt az idő, hogy mégis csak elkérte. Azt mondta a nagyapa a nagymamának: – Adjuk oda, hogyha már olyan nagyon-nagyon kéri! Mer' azok olyan gazdagok voltak akkor. A szöllősiek.

Osztán mikor elvitték, akkor éjjel azt álmodta az asszony és az ember, hogy: – Engem vigyetek haza oda, ahunnan elhoztatok, mer ha nem, akkor minden állatokot kipusztul. Hát az álom, ugye. Hát csak kezdtek az apró baromfik pusztulni. El is pusztult mind. Osztán azt mondja az asszony: – Ah, vót is, meg lesz is! Azt mondta: – Ez csak valami betegség. Nem hozták vissza.

Akkor utána megint azt álmodták, ugyanúgy mind a ketten, hogy: Ó Engem vigyetek haza, oda, ahunнан engem elhoztatok, mer ha nem, akkor az összes szarvasmarhák, nagy állatok mind elpusztulnak! Megint csak a vállukat vonogatták: – Hát ez csak álom. Hát utána csak kezdett, állítólag, hogy az összes szarvasmarha egymás után pusztulni. Úgy a lovak is, meg minden. De az asszony még mindig nem akart elválni tőle.

Utána megint álmodtak mind a ketten: – Ha nem visztek engem haza, akkor nektek kell elpusztulni! Nekem oda kell elmenni, ahunнан hoztatok! Három nap múlva az asszony beteg lett. Olyan halálos beteg. Utána már a férfi is olyan, olyan ingadozóba vót és akkor azt mondta az asszony: – Ide figyelj! Vigyétek haza a Szűzanyát, nehogy mink is úgy járjunk, mint az állataink!

Hát úgy is vót. Vót nekik cselédjük és mondták annak a cselédnek, azt mondja: – Vidd haza ötet! Vidd haza öt, oda, ahunнан elhoztuk, nehogy mink is áldozatává váljunk ennek a szobornak!

El is indult a szolga. Ahogy kiért az erdő széléig, már az asszony és az ember fölkel, nem vót semmi baja.

Szóval ezt így mondták.”

A család korábbi generációjához tartozó adatközlő által elmondottak gyakorlatilag érdemi romlás nélkül hagyományozódtak a ma élő családtagokra. Az utógyűjtés eredményeként lejegyzett szöveg megőrizte eredetiségét, jól érzékelhetővé tette a szájhagyományozó népi műveltségnek a múltat, a helyi tradíciókat őrző teljesítményét, két évtized távlatában.³⁵

A Mária-szobornak a kultuszban egészen az 1960-as évekig komoly szerepe volt. A falubeli asszonyok gyakorta felkeresték és imádkoztak mellette, nagyböjtnben minden este. Napjainkban a magánájtatosságban tölt be szerepet, és a családtagokon kívül mások nem látogatják.³⁶ Az öltöztetős Mária-szobor a népi áhítat sajátos kifejezésmódja, gyakorlata hazánkban a barokk kortól, a török kiűzését követően vált közkezdeltté.³⁷ A tardosi hiedelemtörténet is mutatja, milyen erős emocionalitás jellemzi ezt a jelenséget. A Mária-szobor a hagyományos népi kommunikációs rendszerben töltötte be a maga szerepét.

A Mária-szobornak a faluhoz, a családhoz szorosan kötődő jellegét a kialakulóban lévő Mária-kegyhely kapcsán is megfigyelhettük. A Gorba-tetőn állított köemlék tájolásánál is felmerült, hogy ne más település felé nézzen, hanem a védelme alá tartozó falu irányába. Szintén hasonló a Mária-kultusz erejét igazoló álmok jelentősége mindkét elem kapcsán.³⁸

35 Vö. Limbacher 1989: 109.

36 Vö. Bálint 1977: 171–179.

37 Vö. L. Imre 1990: 50.

38 Vö. Limbacher 1993: 198.

A tardosi Mária-kegyhely alakulásának napjainkban is zajló folyamata szoros kapcsolatban áll a népi unio–mystica elemeivel.³⁹ A szentség és reprezentációjának viszonya is tanulságosan módosult az elmúlt évtizedekben. A Mária-tisztelethez kötődő komplex hagyományok elemzése szétfeszítené a tanulmány nyújtotta lehetőségeket. A kutatás további fázisában a személyiség vizsgálata, illetve a látomások jellemzőinek feltárása is új eredményeket hozhat.⁴⁰ A látóasszony szövegeinek komplex vizsgálata, olvasmányainak szerepe a látomások változásában szintén további kutatást igényel.⁴¹ Látomásainak jellemzője a nagyfokú vizualitás, megkomponálásukban minden bizonnyal szerepet játszanak az otthonában nagy számban előforduló színes vallásos ábrázolások, képek, szobrok.⁴² Miként a szakrális kommunikációs rendszer elemzése, a búcsújáróhely kialakulása is folyamatában vizsgálható a tardosi kegyhely esetében.⁴³

A tardosi népi vallásosság egyik jelenségét, a Mária-tiszteletet állítottuk írásunk középpontjába és utaltunk a hagyományos falusi műveltség utóbbi, mintegy fél évszázadban bekövetkezett változásaira is.

IRODALOM

ASKERCZ Éva

1993 Barokk út menti szobrok Északnyugat-Magyarországon. In: *Kisalföld népi építésze*. Szentendre, 385–394.

BÁLINT Sándor

1977 *Ünnepi kalendárium I–II*. Budapest

BARNA Gábor

1998 Egyéniségkutatás a magyar vallási néprajzban – Bálint Sándor „Egy magyar szentembere”. In: *Szentemberek*. Szerk.: Barna Gábor. Szeged, 26–36.

2001 Búcsújáró körzetek – kulturális övezetek. In: *Búcsújárók*. Budapest, 35–54.

HÁLA József

1995a Kőbányászat és kőfaragás a Gerecse hegységben, különös tekintettel a tardosbányai kőfejtők barlanglakásaira. In: *Ásványok, kőzetek, hagyományok*. Életmód & Tradíció 7. Budapest, 1995. 308–334.

1995b Történeti és néprajzi adatok olasz kőbányászok és kőfaragók magyarországi tevékenységéhez. In: *Ásványok, kőzetek, hagyományok*. Életmód & Tradíció 7. Budapest, 1995. 189–210.

GACSÁLYI Gábor

1985 A látomások szerepe a mai gyülekezeti életben. In: *Vallási Néprajz I*. Budapest, 260–272.

39 Limbacher 1998: 191–210.

40 Vö. Barna 1998: 26–36.

41 N. Katalin járt Medzsugoréban, ahol további látomásai voltak és a látogatás hatását napjainkban is hangsúlyozza.

42 Vö. Lovász 1998: 157.

43 Vö. Szacs vay 1998: 129.

KEMECSI Lajos

- 1994 Teherhordás emberi erővel a Gerecse vidékén. In: *Paraszti élet a Duna két partján II.* Tatabánya, 59–77.

KÖVECSSES-VARGA Etelka

- 1994 *Szagrális emlékek és hagyományok Esztergomban és környékén.* Ethnographia 106. 639–673.

KÜLLŐS Imola

- 1998 Egy XX. századi parasztproféta látomásai. In: *Eksztázis, álom, látomás. Tanulmányok a transzcendensről I.* Szerk. Pócs Éva. Budapest–Pécs, 131–146.

KÜRTI László

- 1998 A Mindenség Királynője. In: *Eksztázis, álom, látomás. Tanulmányok a transzcendensről I.* Szerk. Pócs Éva. Budapest–Pécs, 174–190.

S. LACZKOVITS Emőke

- 1997 Csapaki feszületek. In: *Csapok története. A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 12.* Veszprém, 537–540.

LANTOSNÉ IMRE Mária

- 1990 Öltöztetős Mária-szobrok Magyarországon. In: *Néphit, népi vallásosság a mai Magyarországon.* Budapest, 49–61.
2000 Szűz Mária gyógyító forrásai. In: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében III.* Veszprém, 171–176.

LISZKA József

- 1995 „Szent képek tisztelete.” Dolgozatok a népi vallásosság köréből. Dunaszerdahely
2000 *Állítatott keresztényi buzgóságból: Tanulmányok a szlovákiai Kisalföld szagrális kis-emlékeiről.* Dunaszerdahely

LIMBACHER Gábor

- 1989 A népi kultúra becses emléke. In: *Balassagyarmati Honismereti Híradó.* Balassagyarmat, 108–120.
1991 Máriácska káponkája. Vázlat a népi unio-mystica egyik tárgyi megjelenéséről. I. *A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve XVII.* Salgótarján, 215–283.
1993 Mária-káponkák és az öltöztetős Mária-szobrok kultusza Nógrádban. *Néprajzi Értesítő LXXV.* Budapest, 181–205.
1994 Palócföldi kis-kápolna, tárgyai tükrében. In: *Ház és Ember 9.* Szentendre, 135–160.
1998 A népi unio mystica. In: *Eksztázis, álom, látomás. Tanulmányok a transzcendensről I.* Szerk. Pócs Éva. Budapest–Pécs, 191–210.
2001 Kápolnák és kápolnagondozók Nógrádban. In: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 5.* Veszprém, 403–417.

LOVÁSZ Irén

- 1998 „Az elme hallja nem a fül”. In: *Eksztázis, álom, látomás. Tanulmányok a transzcendensről I.* Szerk. Pócs Éva. Budapest–Pécs, 156–173.

LUKÁCS László

- 1988 *Szent Orbán kultuszának emlékei a székesfehérvári egyházmegyében.* Székesfehérvár egyházmegye jubileumi évkönyve. Székesfehérvár, 101–113.

MÁRKUSNÉ VÖRÖS Hajnalka

- 2001 Szabadtéri szagrális emlékek levéltári forrásai. In: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 5.* Veszprém, 317–330.

PERGER Gyula

- 1993 Képoszlopok a Kisalföldön. In: *Kisalföld népi építésze.* Szentendre, 357–384.

POZSONY Ferenc

- 1997 Látomások a moldvai csángó falvakban. In: *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 5. Kolozsvár, 248–258.

SÁNDOR Ildikó

- 1998 Próféta és hívei Nagydobronyban. In: *Eksztázis, álm, látomás. Tanulmányok a transzcendensről I.* Szerk. Pócs Éva. Budapest–Pécs, 147–155.

SZACSVAY Éva

- 1998 Mária-látomás Mezőkövesden. In: *Eksztázis, álm, látomás. Tanulmányok a transzcendensről I.* Szerk. Pócs Éva. Budapest–Pécs, 123–130.

ZAKARIÁS Erzsébet

- 1994 Útmenti keresztek Baróton. In: *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 2. Kolozsvár, 166–179.

József Hála–Lajos Kemecsi

DATA FROM TARDOS TO THE ADORATION OF THE VIRGIN MARY

The publication follows the process of recent decades by analyzing sacral monuments, in this case in the village of Tardos, inhabited by a Slovak majority, in the basin of the Gerecse mountain. The central place of the sacral space of the village is the Virgin Mary-shrine at the top of the mountain over the village, and the road leading to the shrine with its several other sacral objects. The publication presents the rich material of traditions related to the shrine, referring to the changes of the village culture in the last five decades.

Voigt Vilmos

A folklór mint művészet*

A folklór esztétikájának fontosságát mindenki ismeri. Mégis meglepően kevés az olyan munkák száma, amelyek kifejezetten ezzel a kérdéssel foglalkoznak. Hogy csupán a magyar előzményekre hivatkozzunk, azokra is igazán röviden,¹ megemlíthetjük, hogy esztétáink Erdélyi Jánostól kezdve Lukács Györgyig igen sokszor utaltak a folklór egyes jelenségeire. Alkotó művészeink közül Petőfi Sándor, Arany János, Bartók Béla, Kodály Zoltán, Vajda Lajos, Juhász Ferenc, Illyés Gyula és sokan mások igen lényeges esztétikai megfigyeléseket rögzítettek a folklórra vonatkozó írásaikban, olyanokat is, amelyeket életművükben maguk is felhasználtak, olyanokat is, amelyeket csak teoretikusan fogalmaztak meg. Időszerű lenne egyszer valamilyen szöveggyűjteményben összegezni ezeket a fontos megjegyzéseket.

Néprajzkutatóink és folkloristáink sokszor érintették a témakör egy-egy részét. Népművészetünk kézikönyveiben, néprajzi monográfiákban, terjedelmesebb népköltési szöveggyűjteményekben találunk idevágó részeket. Katona Lajos, Vikár Béla, Solymossy Sándor inkább filológiai, Honti János elméleti, Ortutay Gyula, Vargyas Lajos, Katona Imre poétikai és esztétikai kérdésekkel foglalkoztak több tanulmányukban. Régebbi kézikönyveinkből mégis hiányzik egy olyan fejezet, amely a folklór esztétikájával mint önálló témával foglalkoznék. Még a négykötetes *Magyarország Néprajza* (1932–1936) is adós maradt ezzel. 1976-tól készülő új változata bizonyára pótolhatta volna ezt a hiányt. Az eredeti címén *Magyar Néprajzi és Folklór Lexikon* több címszóra széttagolva, de lényegileg mégis áttekintést adott e témakörrel. Megjegyezhetjük, hogy az először 1966-ban, majd javított és bővített kiadásban 1969-ben megjelent *A magyar népköltészet* című egyetemi jegyzet (Dömötör Tekla, Katona Imre, Ortutay Gyula, Voigt Vilmos munkája) sem tartalmazott önálló esztétikai fejezetet, azonban itt „A népköltészet általános problémái” című fejezet mégis foglalkozik esztétikai kérdésekkel. Ez a munka természete-

* Készült az MTA–ELTE BTK Folklór Szövegelemzési Kutatócsoportjának munkája során, valamint az OTKA NRZ T 037900 pályázata keretében.

1 Itt igen rövid utalást kell csak adnunk, mivel maga a dolgozat hivatkozik a tárgyalt művekre, és ezekben van bőséges további szakirodalom is.

sen csak a népköltészetet tárgyalta. Az 1976-ra elkészült továbbfejlesztés, *A magyar folklór* című egyetemi tankönyv (felkért szerzői a már említettek, valamint Hofer Tamás, Martin György, Olsvai Imre) viszonyt nemcsak egyes részfejezeteiben ügyeltek volna a különböző folklórjelenségek esztétikumának kérdéseire, és erről a témáról külön összefoglaló fejezetet is terveztünk. Sajnos, éppen a népművészet fejezetet akkor sem (azóta sem) írták meg.

Ha azt akarjuk áttekinteni, speciálisan a folklór esztétikájának milyen műveket szenteltek eddig, pár munkára hivatkozhatunk. Az *Ethnographia* hasábjain 1938-ban jelent meg Marót Károly „Esztétika és folklore” című tanulmánya. Először még 1964-ben fogalmazhattam meg, de csak 1972 tavaszán jelent meg *A folklór esztétikájához* című könyvem. Ekkor ugyancsak *A folklór esztétikájához* címmel írott kandidátusi téziseimben magam tekinthettem át az 1964 és 1972 között e téren a nemzetközi kutatásban bekövetkezett fejleményeket, valamint a mű első gondolata óta nálunk is megfigyelhető örvendetes kutatási megélénkülés eseményeit. Ezek közül a legfontosabbnak nevezhető a szovjet folklorista V. J. Guszev 1967-ben kiadott *Esztetyika folklor*a című munkája volt, amely azonban a tervek ellenére magyar nyelven mégsem látott napvilágot, így a szélesebb olvasóközönség számára sem lett hozzáférhető.

Nemzetközi méretben is jelentékeny tett volt, az első kiadásban 1969-ben megjelent önálló magyar produktum, az *Esztétikai kislexikon* (szerkesztői Szigeti József és Zoltai Dénes). Ebben több folklór-esztétikai címszó, illetve részcímszó (folklór, formula, improvizáció, motívum, népballada, népköltészet, népmese, szinkretizmus, szüzsé, típus, változat, verzió) kapott helyet, ezek azonban a szövegfolklórra vonatkoztak, és a zene, tánc, népi díszítőművészet nem kapott helyet a lexikonban. Az 1972-es második és bővített kiadás (szerkesztői Szerdahelyi István és Zoltai Dénes) már sokkal gazdagabb címszóanyagot hozott (folklór, folklorizmus, formula, hagyomány és újítás, improvizáció, motívum, népköltészet, népmese, népművészet, néptánc, népzene, primitívizmus, primitív művészet, szinkretizmus, szüzsé, típus, változat, verzió), és néhány jelentős folklorista (Bausinger, Bogatirjov, Erdélyi János, a Grimm testvérek, Guszev, Herder, Honti János, Jolles, Marót Károly, Ortutay Gyula, Propp, Veszeloovszkij, Wundt, Zsirmunszkij) munkásságának esztétikai értékelését is adta. Megjegyezhetjük, hogy ennek alapján később Csibra Istvántól és Szerdahelyi Istvántól megjelent *Esztétikai alapfogalmak* c. „kisenciklopédia” (1975) innen merítve foglalkozott a folklór alapvető meghatározásával. Ez azonban nem sok-sok címszó rendjében összeállított mű – csak mintegy 40 szócikk van benne. Köztük az egyik legterjedelmesebb a „folklór” címszó (a 79–86. oldalakon). A kötet végi, összesített irodalomjegyzék is igen tömör. Az ugyanezen két szerző által készített *Esztétikai ABC* (1977) viszont sok száz kis címszót hoz – szakirodalmi utalások nélkül. Itt persze a „folklór” is csak pár mondatot kapott.

Az *Esztétikai Kislexikon* harmadik, átdolgozott és bővített kiadása (1979 – ezt is Szerdahelyi és Zoltai szerkesztették) ugyanezt a hagyományt a lehető leg-

szorosabban követte. Ez már 750 nyomtatott lapnyi, az első még 400 lapnyi volt. A címszavak szakirodalmi jegyzékében még az 1978-as esztendőben megjelent művekre is lehetett utalni. Sőt a korrektúrába én még 1979-es utalásokat is be-csempészttem, köztük említett egyetemi tankönyvünket is megemlíthettem. Vagyis, mind terjedelmében, mind korszerűségében ez máig sem felülmúlt eredményt képviselt. (Szerdahelyi István későbbi, ilyen irányú munkásságára még visszatérek.)

Legalább röviden arra is utalni kell, hogy a Kenyeres Ágnes főszerkesztésében megjelent *Kulturális Kisenciklopédia* (1986) is ezt a lexikonmegoldást képviselte. Itt már, persze, sokkal kevesebb volt a „folklór” címszóanyaga – ám még itt is mindmáig itthon is, nemzetközi távlatokban is társtalanul gazdag és modern felfogásban és terjedelemben. (Pl. nemcsak „folklorizmus”, hanem „orientalizmus” és „primitivizmus” címszavakkal, ahol a nyolcvanas évtizedben megjelent és nemzetközi szakirodalomra is történt utalás.)

Mindezek után azt mondhatjuk, hogy az 1960-as évek végével kezdődő, mondjuk másfél évtizedben sokkal több munkát szenteltek a folklór esztétikájának Magyarországon, mint addig bármikor. Ha valaki akár ma végigolvassa e címszavakat – irigylésre méltó módon tájékozódhat.

Ennek a folklór iránti esztétikai (kulturologiai) hazai érdeklődésnek legfőbb okát abban látjuk, hogy a hivatásos művészetek történetiségét és társadalmiságát ugyanis igazában akkor ismerhetjük meg, ha valamivel szembe tudjuk állítani azt: mondjuk a nép művészetével. Mivel ezt a kategóriát („a nép művészete”) az újabb magyar kutatás egyértelműen történeti és társadalmi jelenségnek tartja, nyilvánvaló, hogy megnőtt a különböző társadalmi–történeti formációk iránti érdeklődés. E téren a folklórnak az őstársadalmak, a primitív társadalmak művészetéhez, illetve napjaink tömegművészetéhez való hozzáérése bizonyult a leginkább kutatott témának. Hazánkban főként Vitézy Iván vezetésével (főként az akkori Népművelési Intézetben) folytak vizsgálatok a különböző, ún. „generatív” művészetek körében, ide véve az öntevékeny művészkedés és a tradicionális folklór továbbélésének kutatását. Napjaink közösségi jellegű művészetét azonban nem is vizsgálhatjuk más módon, mint ha a folklórművészet egészét tekintjük át aszerint, hogyan érvényesülnek benne történeti és társadalmi tényezők. Egy ilyen vizsgálat szükségképpen a múltból indul ki, azonban bemutatja az újabb évszázadokban az osztálytársadalmak folklórájának életútját is.

Folklóresztétikánkban ez a gondolat több évtizede bukkant fel, és azóta alkalmazták a folklór művészet jellegű és nem művészet jellegű ágazatainak vizsgálatában egyaránt. Most mégis csak a szorosabban vett esztétikai problémafelvetés oldaláról idézzük a legfontosabb ilyen felismeréseket.²

2 Ennek általánosító áttekintését adja Szerdahelyi István: *A magyar esztétika története 1945–1975.* (Budapest, 1976) könyvében, ahol – nemzetközi mértetekben is társtalan nyitottsággal – külön fejezet szól a folklóresztetikáról, és ide kapcsolva a „közhasznú művészet” elméletét (l. a 429–436. oldalakat, sőt a könyv más részeit) is.

Az emberiség története abban áll, hogy az emberek megismerik a környező valóságot, felismerik törvényszerűségeit, és a maguk számára kedvezővé próbálják alakítani azt. A *valóság* ilyen értelemben vett *elemberiesítése* egyrészt az ember alkotótevékenységét teszi mindenütt felismerhetővé, másrészt azonban magának az adott természeti-társadalmi környezetnek is a kibontakozása, teljességében való megjelenése. Az emberi valóságelsajátítás nem csupán az embert alakította át, hanem hovatovább az egész valóság legfontosabb vonásává válik. Természetesen ez a valóságelsajátítás a különböző korokban és a különböző társadalmi osztályok számára más-más módon jelentkezik, bizonyos tulajdonságait mégis állandóan megtartja. Ilyen vonása pl. az, hogy e folyamat nem csupán a valóság újratermelésére, hanem a valóság kifejezésére is törekszik. A valóság ábrázolása, tudatos felismerése, a gondolkodás, szokások, művészetek tudatformáiban való megfogalmazása természetesen elszakíthatatlan a gyakorlati munkától, a természet és a társadalom újratermelésének kézzelfogható eredményeitől. A művészet – ahová a dolgozó nép művészete, a *folklór* is tartozik – elsajátítja mindazt, ami a természetben és a társadalomban a művészi elemberiesítés számára adott, ugyanakkor konkrét formáiban mindig egy-egy társadalom termékeként jelenik meg, maga is *társadalmi folyamat*. Létrejötté is azon alapul, hogy az emberiség fejlődésének egy bizonyos szakaszán képes arra, hogy művészettel, azaz nem vallási, tudományos vagy más ideológiák segítségével fejezze ki a valóság elsajátításának konkrét folyamatait. A folklór jellegű művészet mégsem csupán a társadalomtörténet vagy az etnográfia egyik fejezete, hanem egyszermind mindenfajta későbbi művészet „előzménye” is. Éppen ezért nem véletlen, hogy a folklórban olyan sok történet, magyarázat fűződik a művészetek kialakulásához. A folklór mint *esztétikai kategória* a nép által történő művészi valóságelsajátítás termékeinek összessége. A kapitalizmus előtti társadalmakban a folklór nem árjellegű, és közvetlenül kapcsolatban van a termelési gyakorlattal, a köznapi és a kezdődő tudományos valóságelsajátítással. A folklór esetében a társadalmi és esztétikai értékek a szó szoros értelmében elválaszthatatlanul függnek össze egymással.

Innen származik a folklór két leglényegesebb jellemvonása: kezdettől fogva közösségi jellege és művészi volta. A *közösségi jelleg* nem azt jelenti, hogy a folklór különböző alkotásait nem egyes emberek formálják meg, adják elő vagy hagyományozzák tovább – „az egész nép költi a népköltészeti alkotásokat” romantikus szemléletétől már messzire jutottunk. A folklór közösségi jellege abban áll, hogy a természet, a társadalom törvényeinek emberi közösségek által való elemberiesítését ábrázolja. Amikor a folklórnak egy adott társadalomban szerepe van, ez azt jelenti, hogy abban népi közösségek élnek. A folklór első nyomai a szerveződő közösségek kialakulásának, a nemzetségek és törzsek keletkezésének idejéből bukkannak fel, és a feudalizmus lehanyaglása után már csak ott őrződnek meg összefüggően, ahol ideig-óráig még fennmaradnak ilyen régebbi típusú közösségek, mint például a

börtönbe zártak, a közkatonák, a partizánok, az agrárproletárok, a munkásmozgalmakban részt vevők szorosabban összetartó csoportjai, a vándormunkások vagy a manufaktúrális, még meg nem osztott munkájú gyári munkások között. Magától értetődik az is, hogy a folklór nem csupán tartalmában fejezi ki ezeknek a közösségeknek viszonyát a valósághoz, hanem rendszerint ugyanezekben a közösségekben is nyilvánul meg, tehát a folklór életformája is közösségi jellegű. A folklór *művészet volta* pedig azt jelenti, hogy nem csupán része és megnyilvánulása a nép életének, hanem annak tudatos, művészi ábrázolása is. (Természetesen itt a folklór „művészeti” részéről van szó. A folklóron belül természetesen vannak „nem-művészeti” részek is.)

Mindig sok vita folyt arról, mi tekintendő a folklór tárgyának. Maga a szó jelentése nem igazít el, mivel az angol *folklore* kifejezés, amelynek szó szerinti értelme „népi tudás”, csupán 1846-tól ismert, és ekkor sem maga a nép alkalmazta „népi szokások, megfigyelések, babonák, népdalok, közmondások” gyűjtőneveként. Nem jobb kifejezés a szintén csak mintegy másfél évszázados múltú magyar *népköltészet* szó sem – amely egyébként a német *Volksdichtung* szó szerinti fordítása –, mivel indokolatlanul kirekeszti a folklórból a nem szóbeli művészi alkotásokat. Akármelyik folklórt teremtő közösség: az ősközösség, a rabszolgák vagy a jobbágyság kultúráját nézzük, nyilvánvaló, hogy ez elsősorban nem az anyagi kultúra–folklór kettősségére bomlik, hanem az alap és felépítmény szokásos dialektikáját mutatja. Igaz ugyan, hogy a felépítmény tágabb kategória, mint a folklór, azonban éppen ezáltal alkalmas arra, hogy segítségével meghatározzuk a folklór helyét a társadalmi élet egészén belül. Egy adott társadalmi osztály tudatának, intézményeinek összességéből esztétikai szempontból azok az elemek tartoznak az illető osztály folklórához, amelyek az illető osztály szempontjából és érdekében művészileg sajátítják el a valóságot. Nem tartozik tehát a folklór esztétikumába a néptömegek egész ideológiája (például világszemlélete, hiedelmei, gyakorlati-technikai tudása a maga teljességében), és csupán részben tartozik ide a néptömegek szokás- és erkölcsvilága. Mindezekből csupán azok az elemek számíthatók a folklórművészet körébe, amelyek szándékosan és közvetlenül művészi oldalát alkotják az illető népi közösség életének. Például a népviselet anyaga és elkészítési technikája, a gabonavetés közvetlen, gyakorlati szokásai (milyen időben, mekkora földbe, melyik kézzel, mennyi magot vetnek) nem tárgyai a folklorisztikának, mindezek még mindig inkább a tárgyi néprajz kutatási területéhez tartoznak.

Mivel foglalkozik ezek szerint az esztétikai folklorisztika? A népi alkotóművészet szóbeli termékeivel (dalok, történetek, párbeszédes jelenetek, szólások stb.), a népi díszítőművészetek ábrázoló és a népi szokások megjelenítő formáival (faragások, hímzések, a kerámia díszítőmotívumai, táncok, ünnepi és színjátékszerű szokások, játékok stb.), valamint a mindezek kifejezési eszközeül szolgáló jelenségekkel (irodalmi, zenei és táncnyelv, a díszítőművészek formakincse ál-

talában). Mindezeknek a jelenségeknek igen sok közös jellemvonásuk van, amelyek nyilvánvalóan mutatják, hogy a folklór egységes és összefüggő fogalom. Ezt bizonyítják a teljes folklórra vonatkozó következő törvényszerűségek is.

1. Nem sok újat mondanánk azzal, ha pusztán megállapítanánk, hogy a folklór mindig egy adott társadalom életének ábrázolása, minden megnyilvánulásában társadalmi és történelmi körülményekhez illeszkedik. Egy ilyen tétel minden emberi életmegnyilvánulásra egyaránt érvényes. A folklór azonban – éppen művészet volta következtében – nem újratermeli, hanem tudatosan ábrázolja a konkrét történelmi valóságot, és ezért *el is szakadhat* attól. Igen sok olyan parasztmesét ismerünk, amelynek szegényemberhőse végül jótékony, gazdag király lesz – noha például mondjuk a középkor konkrét eseményei ezt az elképzelést nem nagyon támogatják. A valóságtól való elszakadás ebben az esetben az elnyomottak győzelmének az oly sokra becsült népi fantáziával való előrelátásaként jelenik meg, a hihetetlenben mintegy anticipálva a jövőt. A konkrét körülményektől való művészi elszakadás azonban nem mindig ilyen nyilvánvalóan progresszív jellegű. Olyan történetet is sokat ismerünk, amelyben törökről, tatárról, csodás szörnyetegekről van szó, jóllehet ezeknek az elbeszéléseknek közvetlen valósága már réges-régen eltűnt, és csak művészi formában él emlékük. Sokan abszolutizálják a folklór ilyen hagyományörző szerepét, „élő ősiségnek” tartva a folklór alkotásait. Természetes, hogy a közelmúltban lejegyzett történetek nem azonosak évszázadokkal ezelőtti, eredeti formájukkal, az idők folyamán alakultak, maguk is változtak. Mindazonáltal a folklór hagyományörző jellege közismert, és ez csak részben magyarázható azzal, hogy minden művészi alkotás elszakadhat az őt közvetlenül létrehozó körülményektől. Ennek a lehetőségnek a folklór egységes alkotásainak létrejöttekor és élete során természetesen esetenként kell valósággá válnia. És ehhez egy másik törvényszerűség érvényesülésére is szükség van.
2. Közismert tény, hogy a történelemben lejátszódó folyamatok során az egyes közösségek, csoportok, osztályok lassabban változnak, mint az őket alkotó egyedek. Ez a körülmény is egyik oka a folklór határozott *hagyományörző* szerepének. Nem csupán azért tudunk régies mázzal díszített cserepeket vagy igen nagy múltú dallamokat néhány helyen még ma is összegyűjteni, mivel minden faluban akad egy-két ember, akit kevéssé változtattak meg az új hatások, hanem azért, mivel ezek akár egyetlen házban is egy egész hajdani közösség összefüggő hagyományát őrzik, míg esetleges újításai ehhez képest csupán egyedi változtatásokat eredményezhetnek. Mihelyt a nagy társadalmi-történelmi események során megszűnik egy folklórt teremtő és fenntartó közösség, többé egyetlen ember sem őrizheti meg annak egész folklórlóját, csupán egyes töredékeit – ugyanakkor egyet-

- len ember sem teremthet új, a régi közösségi kultúra teljességével egyező mértékű hagyományt: az egyes ember számára mégis több lehetősége van a „teljes” hagyományörzésnek, mint a „teljes” hagyományteremtésnek.
3. A folklór harmadik általános törvényszerűsége, hogy történeti fejlődése során a kezdeti *szinkretizmusból a specializálódáson át halad a megszűnés felé*. Noha igen kései megfigyelések alapján, mégis biztossággal állíthatjuk például, hogy az ősközösségi társadalomban ismertek voltak olyan énekek, táncok, zenével kísért drámai jellegű előadások, amelyek tartalma egyszerre volt mitologikus és epikus színezetű: ezzel szemben az utóbbi évszázadok paraszti folklórájában már nemcsak az egyes művészek és műfajcsoportokon, hanem a még életben maradt műfajokon belül is nagyarányú specializálódás következett be: más írta a divatos énekeket, más a verses katonaleveleket, más a vőfélykönyveket, ismét más tudott felvilágosítást adni a távolba szakadt családtagok hogylétéről. Ha olykor akadt is, mondjuk egy-egy tehetséges, sokoldalú ácsmester, aki számos régi balladát ismert, még ő sem ezek történeteit faragta a házak ormára, és már nem is a csodálatos ácsszerszámok feltalálásáról szóló, eredetmagyarázó énekeket énekelte, mint hajdani őse, a folklór szinkretisztikus időszakában. A tartalmak, formák, előadási alkalmak ilyen specializálódása feltartóztathatatlan folyamat, mivel a személyiség kibontakozása legyőzi a folklór hagyományos, közösségi jellegű művészi elsajátító módszerét. A folklór is próbál alkalmazkodni az újhoz, keretein belül megjelenik például a líra – ez a jellemzően a személyiség kibontakozásával összefüggő műfajcsoport, ám a tulajdonképpeni líra már nem a folklórban alakul ki; mint ahogyan az új összművészet művészi módszere, a realizmus sem a folklórban éri el igazán fejlett formáit.
 4. Általános sajátossága a folklórnak bizonyos *tartalmi, illetve formai tagolódás*. Mind a két szempontot követő vizsgálatok azt mutatják, hogy az ilyen elemekre bomlás ismét csak a közösségi jellegű valóságelsajátítás terméke. Egy folklóralkotásnak nem csupán egyetlen szövege van, hanem változatok sorozatán keresztül él és terjed tovább. Az egyes változatok azután minden eltérésük ellenére, éppen tartalmi és formai tagolódásukban mindig hasonlítanak egymáshoz. Tartalmilag vissza-visszatérő, azonos szüzsék, típusok és motívumok; formailag pedig a formulákban, a stílusokon és az ábrázolási módokon belül jelentkező párhuzamok, gyakran egyezések alakjában nyilvánul meg ez a folklorisztikai sajátosság. Akár a prózai hagyomány egyes történeteit, akár a gyermekjátékok típusait vagy egyes textildíszítő motívumokat vizsgálunk, megállapíthatjuk, hogy ezek olykor egymástól kontinensnyi távolságra levő helyeken is azonos motívumokra tagolódnak, nemegyszer pedig formailag is igen hasonlítanak egymásra.

Miért van ez így? Minden párhuzam történetileg is összefügg egymással? Csak a folklórban található meg az ilyen tagolódás? Ezekkel a kérdésekkel sokat foglalkozott már a tudomány, noha mindegyikükre nem sikerült még megnyugtató választ találni. Egy azonban bizonyos: a folklór ilyen tagolódásán alapuló egyezés (és az erre épülő állandó variálódás) sokkal fontosabb jelenség, mint a történetileg fejlettebb hivatásos művészeteknél. A folklórban ugyanis nem fejlődhet ki teljes gazdaságában a tipizálás, ezért a művészi általánosítás nem a társadalmi viszonyok felismerésében és ábrázolásában áll (erre csak a folklór utolsó periódusában történik kísérlet), hanem a minduntalan visszatérő elemek alkalmazása, azonos típusú tartalmi és formai elemek szorosan meghatározott ismétlődése szolgálja a közösségi jellegű művészet valóságelsajátításának általános érvényűségét. Az ismétlések és változatok sorozata teremti meg azután az egyes művek között hasonló elemeik alapján létrejövő kapcsolatokat is: így a tagolódás sajátzerűsége nem csupán a folklór alkotásoknak egyszeri megjelenését segíti elő, hanem fejlődésüknek is legjelentékenyebb tényezőjévé válik.

Mindezek a vonások együttvéve a folklór elvont lényegének megragadására alkalmasak és érvényesülésük változatos történeti folyamata egyszersmind a *folklór történeti útját* is jelenti. Azt hisszük, nem kell bizonygatni, hogy a folklór általában változik, és még akkor is, amikor egészében már elmúlóban van, egyes alkotásaiban új vonásokkal telítődik. A folklór abszolút értelemben és esetenként megelőzte a hivatásos művészet létrejöttét, és még akkor is megőrzi jelentőségét, amikor az osztálytársadalmakban megjelenik a hivatásos művészet, amely majd (az uralkodó osztályok művészete lévén) uralkodó művészetté válik. A folklór egyenértékű a hivatásos művészettel, igen sok nagyszabású egyéni műalkotásnak közvetlen, s majdnem minden egyes művészi munkának valamennyire közvetett forrását képezi. Ugyanekkor, amikor a néptömegek művészetét a közösségeiktől és hagyományaiktól „szabad” művészek árujellegű művészi termelése váltja fel, megszűnik a folklór, és a „szocializmus”-ban vagy a „kommunizmus”-ban sem tér többé vissza, hiszen akkor is személyiségek teremtik a művészi alkotásokat, tevékenységük nem kollektív jellegű, hogy folklórt hozhasson létre.

Az így bemutatott általános összefüggések természetesen koronként és az egyes művészi áganként is változnak. A népzene anyagszerűsége és esztétikuma más, mint például a találás kérdéseké. Jóllehet a folklór nemzetközi, mindazonáltal az egyes nyelvek, dialektusok is befolyásolják konkrét formáit. Az egyes közvetlen közösségek, sőt az egyes alkotók-előadók is módosítanak sok mindent. Mindez nem azt jelenti, hogy az általános folklóresztétika önmagában voltaképpen semmire sem érvényes absztrakció. Éppen az ilyen összefüggések felismerése után értelmezhetjük pontosabban az egyes konkrét folklór jelenségeket.

Ha van folklóresztétikánk, az egyaránt segíti a folklór gyűjtőjét, a helyi néphagyomány feldolgozóját, az egyes népek folkloristáit, de a teoretikusát és az esztétikát is. Elmélet és mindennapi gyakorlat között itt is termékeny kölcsönös kapcsolatnak kell lennie.

Ezt nevezhetjük a napjainkban talán ismét feléledő magyar folklóresztétika legfontosabb tanulságának.

Amikor a „talán ismét” szavakat használom, arra gondolok, hogy a közelmúltban Szepes Erika és Szerdahelyi István szerkesztésében megjelent egy főiskolai tankönyv: *Művelődéstörténet. Szöveggyűjtemény* címmel (Budapest, 2002). Ebben régebbi írásaimból vagy tíz szövegidézet szerepel – a fent is előadott fel fogást követve. Még ennél is frissebb mű Szerdahelyitől a *Bevezetés az esztétikába* című másik főiskolai tankönyv (Budapest, 2003). Ez rendkívül érdekes, egyéni és a szerzőtől megszokottan apodiktikus alkotás. Valódi és rendszeres esztétika – azaz mondjuk az érzékeléstől a természeti lényegen át a szépségig, a visszatükröző művészetig és a himnuszig meg a reklámművészetig szinte mindent átölel. És ebben is megvan a folklór esztétikája – megint csak a fenti értelemben. Minthogy azonban nem egyetlen kicsiny és szakszűk fejezetben bukkan fel, hanem áthatja az egész művet, nehéz lenne egyetlen lapszámra hivatkozni, ezt dokumentálandó. (Azért a 63., 66., 70–74., 108–112., 177–186., 207–210, 237–238, 255–259 stb. oldalakat ajánlhatom, annál inkább, mivel itt nemcsak a folklórhoz közel levő, hanem azt távolabbról értelmező jelenségekre utal a mindig frappáns szerző.)

Ha most, szinte egy emberöltővel később visszatekintek folklóresztétikánk egyszeri aranykorára, három tanulságot fogalmazhatok meg.

1. Az utóbbi évtizedek társadalmi változásai nemhogy csökkentették volna, inkább még nyilvánvalóbbá tették a folklór társadalmi meghatározásának használhatóságát.
2. Az utóbbi negyed században megjelenő művészi és technikai újítások miatt újból érdemes lenne a folklorizmus és neofolklorizmus jelenségeit tüzetesen megvizsgálni, majd elméletileg is elemezni.
3. Egy most írandó „új” folklóresztétika még inkább komparatív és kontrasztív kellene hogy legyen.

Hogy ezt ki és mikor és valaki egyáltalán megteszi-e? Nem tudom. A mostani szemlével azonban egyértelműen arra kívántam rámutatni, hogy ez érdemes feladat.

*Vilmos Voigt***FOLKLORE AS ART**

The author approaches the subject of “folklore as art” strictly from an aesthetic point of view. Following a brief history of the discipline, he introduces the “golden age” of Hungarian folklore-aesthetics, when he wrote a synthesizing book on the subject from the end of the 1960s to the mid-1980s, and when entries on the aesthetics of folklore regularly and relevantly appeared in various Hungarian handbooks on aesthetics. At that time this was a unique and novel phenomenon all over the world.

The author conceives the most fundamental principles of the socio-historical systematization prepared at that time in a thesis-like briefness. Synthesizing all that has its relevance today, because after a decade-long silence, there are references made today to the folklore aesthetical findings of that time.

Balassa M. Iván

A Magyar Néprajz kézikönyv Gazdálkodás kötetének szakmai vitája

**Természeti gazdálkodás; A vadnövények gyűjtögetése;
Vadászat; Méhészet**

A magyar néprajz tudománytörténetében jelentős esemény, hogy a *Magyar Néprajz* nyolckötetes nagy vállalkozásának megjelent az utolsó előtti kötete, mely a *Gazdálkodás* címet viseli. Ezután már csak az összefoglalás következik, a tudománytörténetet, a népi kultúra táji-történeti tagozódását, valamint a népi műveltség fejlődési szakaszait bemutató rész. A most megjelent munka tudománytörténetileg is meglehetősen kalandos sorsú, mint ez a főszerkesztő, Paládi-Kovács Attila előszavából is kitetszik, és a bemutatásra, értékelésre részemre „kimért” fejezetek, a „Természeti gazdálkodás” részen belül a „Vadnövények gyűjtése”, „Vadászat” és a „Méhészet” fejezetek, ha lehet, a többinél is változatosabb keletkezéstörténetűek. Mindhárom megírását a legtöbb ismerettel és a legnagyobb áttekintéssel rendelkező Gunda Béla vállalta, és kettőnek a kézírata – „A természetes növénytakaró és az ember” és a „Méhészet” – legalábbis első fogalmazásban még 1983-ban eljutott a szerkesztőkhöz. Gunda Béla 1994-ben elhunyt és a harmadik, a vadászatot bemutató kézírata nem került elő, ezért ennek a fejezetnek elkészítésére egy 1970-es években írt összefoglalására támaszkodva Szilágyi Miklós vállalkozott. Hasonló kiegészítésre szorult a méhészet is, itt a kéziratból a paraszti méhészet teljesen hiányzott, ennek megírására a szerkesztők Kotics Józsefet kérték fel.

Mindezzel előljáróban szükséges tisztában lenni, hiszen nyilvánvaló, a szerkesztők itt szinte megoldhatatlan feladattal találták szembe magukat, az elhunyt kiemelkedő tudós nem befejezett és esetenként talán nem is teljesen kiérlelt, de a többi fejezettel és az egész Magyar Néprajzzal nyilvánvalóan nem összezsírozott munkájának az életművű kellő tiszteletben tartásával történő kiegészítésével és beillesztésével a kötetbe.

Az első rész *A vadnövények gyűjtését* mutatja be. A fejezet olvastán még inkább sajnálhatjuk, hogy Gunda Béla a további részeket nem, illetve csak töredékesen írta meg, mert megítélésem szerint koncepcionálisan, a bemutatás módjában és gazdagságában példaértékű, leginkább megfelel annak, amit az egész Magyar Néprajztól elvárhatunk.

Érdeemes összevetni például, hogy mennyivel többet tudunk meg innen a népi gyógyászatról, mint annak hivatalos helyén, a VII. kötetben! Lehet, hogy ez va-

lami, általam nem ismert szerkesztői előkészítésnek és „témamegosztás”-nak köszönhető, de az már elgondolkoztató, hogy aki a megfelelő helyen keres a témával kapcsolatosan, vajon rájön-e, hogy azt itt kellene tennie. És itt találja meg az úgynevezett mitologikus növényeket is, ami viszont nem maradt ki Pócs Éva összegzéséből – tanulságos összevetni a kétféle megközelítést és szemléletet!

A fejezet összefoglalása megerősíti bennem azt a hiányérzetet, ami már az írásjegyzékekről olvasva is felötlött, hogy a növényvilágból történő gyűjtögetés inkább egy gazdasági-társadalmi állapotot jelez, és kevésbé alkalmas etnikai, esetleg interetnikus kapcsolatok boncolgatására. Hadd utaljak ezzel kapcsolatosan egy, a szerző által természetesen nem ismert munkára, Montanari, Massimo magyarul 1996-ban megjelent *Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete* alcímet viselő könyvére, melyből egyértelmű, Európa lakói éhínségek idején vagy táplálékkiegészítésként máskor is ugyanazokhoz a növényekhez fordultak, mint a Kárpát-medence magyar népessége (Csak kiragadott példaként a VI. század végén Tours-i Gergely ezeket írta: „Abban az évben nagy éhínség sújtotta szinte egész Galliát. Sokan a szőlő magjából vagy mogyoróvirágból sütöttek kenyeret, mások a páfrány kisajtolt, megszáritott, majd megőrölt gyökeréből, kevéske liszttel elkeverve. Olyanok is voltak, akiknek egyáltalán nem volt lisztjük, s csak mindenféle összegyűjtögetett füveken éltek, ezek viszont mindannyian felpuffadtak és legyengültek” 12–13.).

A *Gazdálkodás* kötet szinte minden nagy fejezete egy rövid, tömör kutatástörténeti bevezetővel kezdődik. Ez hiányzik a gyűjtögetésnél, a következő, a *Vadászatot* bemutatónál Szilágyi Miklós pótolta ezt, sőt többet is tett, az úri és paraszti vadásatról szólva tényszerűen bizonyítva igyekszik eloszlatni azt a megkövesedett vélekedést, hogy a népi, paraszti vadászat mindig is „vadorzás” volt. Az 1883. évi XX. tc.-ig esetenként különböző megszorításokkal, de vadászhattak a jobbágyok és parasztok, és ezt meg is tették. Még hozzá nem sokban különbözve az úri vadásztól, akik nemcsak lőfegyverrel és mondjuk lovon ülve, délcegen hódoltak kedvtelésüknek, hanem bizony éltek a különböző lesvetésekkel és csapdaállításokkal is. Jó lenne, ha ez átmenne a köztudatba, bár más, hasonló vélekedések eloszlatása körüli próbálkozások (pl. a kőépítkezés királyi tiltása, vagy Fresingi Ottónak a magyarok építkezésére vonatkozó sorai stb.) kudarca nem sok reménnyel kecsegtet.

A továbbiakban ismét Gunda Béla megszokott részletességű összegzését élvezhetjük. Valószínű, a kegyelet és a szerzői jogok tiszteletben tartása tarthatta vissza a szerkesztőt attól, hogy a nem teljesen világos kormeghatározásokat megszüntesse, vagy hogy olyan részletet kivegyen, mint amit az 54. oldalon olvashatunk: „A parasztok a kamarában még ma is tartanak egy-egy levágott szárnyú vércsét (*Falco tinnunculus*), amely az egereket és patkányokat fogdossa össze.”

A *méhészet*, mint a fejezet tudománytörténeti bevezetőjéből kitűnik, a Gunda Béla által is vallott, a „méhészet-zsákmányolás” szemléletnek megfelelően ke-

rült a természeti gazdálkodást bemutató főfejezetbe, hasonlóan, mint a nagy elődnél, a *Magyarság Néprajzában*. Ez alapvetően meg is határozta a Gunda Béla által írt részt, mely példás alapossgal mutatja be az ősmagyar kor, a feudalizmus korának jobbágyi méhészetét, szól a kedvelt területéről, a méh vadászatról és zsákmányolásról, a méhesekről és a hagyományos méh lakásokról. Itt is tapasztalható az, amit már a vadászatról szólva említettem, és így például azt olvashatjuk, hogy „A révi fazekasok (Sebes-Körös völgye) agyagból formálnak méhcsapdát” (70. o.), akkor, mikor tapasztalatom szerint ma már ez a nagy múltú fazekasközpont megmaradt két fazekasa mindent gyárt, csak nem ezt az eszközt. Ugyanígy az időmegjelölés is problematikus helyenként (pl. 71. o.: „Élő fákból a Bodrogyóközben, Szatmárban, Vas és Zala megyékben ezelőtt 50–70 évvel még tartottak méheket”). A *kelence* nem általában ’méhes’ értelmű, mint ahogyan az abból következne, hogy a 71. oldalon lévő cím után a 74. oldalon az egyéb méhes-építmények minden elkülönítés nélkül szerepelnek.

Megítélésem szerint nem volt szerencsés a Gunda Béla által írt, kétségtelenül nem teljes feldolgozás kiegészítése a Kotics József által írt *Paraszti méhészet* fejezettel. Az egyébként hasznos és érdekes munka itt idegen, nemcsak Gunda Bélához képest, hanem az egész *Gazdálkodás* kötethez is – sokkal jelentősebb fejezeteknél sincs ilyen szemléletű, egyébként máshol, önálló monográfiában indokolt (ahogyan ezt a szerző meg is tette) bemutatása egy gazdálkodási ágnak.

Ugyanakkor a gazdaságstruktúrális, -statisztikai, sőt ha szabad a kifejezéssel élni, gazdaságmentális feldolgozás nem adott teret a Gunda Béla által megkezdett részletes eszköz-, eljárásleírásnak. Így történhetett meg, hogy a paraszti méhészet szempontjából alapvető fontosságú innovációnak, az *országos kisméretű kaptárnak* még a nevét is hiába keressük.

Azzal kezdtem, hogy az általam értékelt fejezeteknél a szerkesztő(k) tiszteletre méltó, de szinte megoldhatatlan feladatra vállalkoztak, most már hozzátehetem, nem túl sok sikerrel. Az említettekén túl ehhez még egy tényező társul – a szemléltetés. Mint más rész szerzője megtapasztaltam, a kiadói szigor is hozzájárult ahhoz, hogy mennyiségileg rendkívül kevés fényképpel, rajzzal lehetett illusztrálni ezeket a fejezeteket (is). Akkor, amikor itt sok, a 20. századvég embe-re által már nem ismert tárgy, jelenség szerepel, különösen szembeötlő ez a hiányosság. De nemcsak ezzel, hanem a minőséggel is problémáim vannak, a rajzoknál kár volt megelégedni a *Magyarság Néprajzában* megszokott színvonalnál gyengébb grafikákkal, még ha azok egy másfajta, de talán nem elavult stílusban fogalmazódtak is meg. A fényképek válogatása, elsősorban a táji elterjedtség szempontjából nem méltó a komoly magaslatokra eljutott magyar néprajzi fényképezéshez – érdemes megnézni csak az első képívet, nem szerepel benne egyetlen erdélyi felvétel, pedig a gyűjtőgetésről, vadászatról van szó, jobbára csak Jász-Nagykun-Szolnok megyében méhészkedtek stb.

Végezetül – tudomásul kell vennünk, hogy a *Magyar Néprajz* és ezen belül természetesen a *Gazdálkodás* kötet a magyar néprajztudomány utolsó és megismételhetetlen ilyen jellegű vállalkozása. Sem terjedelmében, sem szemléletében, de a felvonultatott ismeretek terén se lesz folytatása, olyan utódja, mint ahogyan a *Magyarság Néprajzá*nak volt ez a magyar néprajztudomány nagy összefogásával elkészült mű. Nekünk szakmabelieknek nem porosodik be a könyvespolcunkon, íróasztalaink sarkán kézügyben vannak, hogy bármikor felüthessük egy-egy adatért. Nem tudom, a társtudományok mennyire „használják”, bár tapasztaltam, hogy a „vérkeringésbe bekerülés” közelebb van a megjelenéstől számított tíz, mint az öt évhez. Remélem ők is előbb-utóbb rátalálnak és használják minden erényével és a (többnyire csak általunk ismert) hiányosságával.

Iván M., Balassa

**THE PROFESSIONAL DISCUSSION OF THE “FARMING” VOLUME
OF THE HANDBOOK „MAGYAR NÉPRAJZ”
(HUNGARIAN ETHNOGRAPHY) NATURAL HUSBANDING;
COLLECTING WILD PLANTS AND CROPS;
HUNTING; APICULTURE**

The essay reviews the rather eventful formulation of the three chapters of the penultimate volume of *Magyar Néprajz*.

With the death of the author, the original manuscripts of Béla Gunda were left behind incompletely; Miklós Szilágyi and József Kotics undertook the work of synthesizing and completion. Mr. Balassa finds the oeuvre of Béla Gunda to be outstanding in several fields, nevertheless, he believes that the editors took up an insoluble task and the result is rather modest.

Hermann Zoltán

Fonorejtvények Kriza János gyűjteményében

I.

A találós kérdések szövegiségének és referencialitásának kérdéseiről a 60-as, 70-es évek fordulóján az orosz folklorisztikában indultak meg a tartui szemiotikai iskola és a moszkvai Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézet kutatói által kezdeményezett vizsgálatok. A. I. Gerbsztmannak a találós kérdések anagrammatikus szerkezetét és Jurij Levinnek a műfaj jelentésstruktúráit illető tanulmányai a legnagyobb orosz találóskérdés-gyűjtemény, a Szadovnyikov-féle gyűjtemény szövegeinek vizsgálatán alapultak.¹

Jurij Levin a találós kérdés (*загадка*) műfajának jel- és szövegelméleti sajátosságát abban látta – s ebben a korábbi kutatások nem voltak eléggé körültekintőek –, hogy a szövegpéldák voltaképpen *metaforikus szövegpárok*: a feltett kérdés (az ún. *kérdésszöveg*) a szöveg egyik eleme, a válasz nyelvi formája (a *megfejtésszöveg*) a másik. Mindkét elem egy közös referensre utal, s e tekintetben csak azok a változatok kivételek, ahol a meghökkentő, „nonszensz” kérdés csak nyelvjátékként oldható fel. (Egy közismert magyar példára utalva: „Melyik tó tartja a sót? — A sótartó.”)² Ez esetben ugyanis a kérdés saját nyelvi formájának egy szegmensén keresztül kapcsolódik a válaszhoz, s ezen keresztül a referenshez: tehát éppen az „értelmetlensége”, autoreferenciális jellege jelzi, hogy nem közvetlenül áll kapcsolatban a tárgyi megfelelővel.

Gerbsztman alapvető felismerése az volt, hogy a Szadovnyikov-gyűjtemény szövegeinek jelentékeny hányada úgy épül fel, hogy a kérdés hangsorai tartalmazza a válasz nyelvi formáinak jelsorát is: a válasz összeállítható a kérdés jelsorának meghatározott fonikus szegmenseiből. A hazai szakirodalomban jól ismert Gerbsztmannak a *Русский фольклор* 1968-as, XI. kötetében megjelent kiemertő tanulmánya, köszönhetően Voigt Vilmos 1969-es ismertetésének. Voigt Vilmosnak köszönhető az orosz szemiotikus-folklorista központi szakterminusának („*отгадочная звукопись*”) virtuóz magyarítása is: „kitaláltató hangleírás”.³

1 Gerbsztman 1968: 185–197; Levin 1973: 167–190; ill. 1978: 283–314.

2 Ráduly 1990. A gyűjtemény 1583. sorszámán szereplő szövege.

3 Voigt 1969: 183–185; ill. 1998: 311–317.

Hogy itt bővebben is foglalkozunk a Levin- és a Gerbsztman-tanulmányok fontosabb módszertani eredményeivel, annak elsősorban az az oka, hogy a hazai folklór-szakirodalom a terminussal megbarátkozott ugyan, de az eljárásnak a szájhagyományozás törvényeit érintő és a hiedelemrendszerrel kapcsolatos vonatkozásai nem kerültek a figyelem középpontjába. Jómagam sem folkloristaként, hanem irodalomelméleti és szövegelméleti kutatásaim során találkoztam e tárgykörrel.

Lássuk mindenekelőtt Gerbsztman példáit és elemzési módszerét:⁴

НА дубу, НА вЯзе
дВА БОга увЯзли
ПРИшел к ним спАс
выКОлОл Им глаз⁵

A megfejtés: *ПРОБОЙ* (a kiejtés szerint: *prabój*), azaz 'kapocs', 'akasztózár', 'retesz'.

НА МОре НА КлЯЗьМе
дВА бОрОвА увЯзли
пришел спА(С)
дА ткнул в ниКОлин глаЗ⁶

A megfejtés: *ЗАМОК* – 'zár', 'ajtózár'. Gerbsztman a Szadovnyikov-gyűjtemény jegyzeteinek szerzőjét, V. P. Anyikint is idézi a találós kérdés megfejtését illetően:

„A variánsok alapján látható, hogy az az isteni személy, akiről szó van, Szent Miklós. Csak egy ilyen szentet ismerünk, de az orosz népszokásokban évente két alkalommal emlékeztek meg róla: május 9-én, illetve december 6-án. Emiatt beszél a találós kérdés két istenről. A találós kérdés hiányos, torzult alakban maradt fenn. Nem világos, milyen összefüggés van a 'segítség' jelentése és a Kljazma folyónév között. További vizsgálódások szükségesek e témában.”

„A variánsok alapján az látható, hogy a 'két isten' és a 'két ártány' a találós kérdésre adott válaszok 'hőseivel' azonosítható, a 'kampóval', illetve az 'ajtózárral'.

4 A szövegeket – itt, és a később elemzendő magyar nyelvű anyagban – a hangcsoportok egyértelműbb kiemelései miatt nem az eredeti írásmód szerint közlöm: elhagytam a mondat- és sorkezdő nagybetűt, illetve a központozás jeleit.

5 A Szadovnyikov-gyűjtemény 100. sorszámú szövege nyersfordításban: *A tölgyfán, a szilfán / Fennakadt két isten; / Megjött hozzájuk a segítség, / Kivájta mindkettejük szemét.*

6 A Szadovnyikov-gyűjtemény 100a. sorszámú szövege: *A tengeren, a Kljazma folyó vizében / Bennrekedt két ártány. / De jött a segítség, / S egyenesen Nyikoláj szemébe szúrt!*

A karpó és az ajtózár a 'tölgyfán-szilfán' kifejezésekhez kötődik,⁷ azaz a fához, amelyből a ház épül, de hasonló kapcsolat jöhet létre a tengeri vagy a folyami gátat elzáró retesz esetében... A segítség, [...] amely kivájja a megfejtés 'hőseinek' szemét – metafora: arra az eszközre vonatkozik, amely a zárat kinyitja.”

Hozzátehetjük, hogy az orosz hiedelemvilágban pásztor-szentként is tisztelt Szent Miklós megbüntetése jelenik meg a találós kérdésben: az első változatban ő maga téved el, a másodikban a rábízott disznók bitangolnak el; a Miklóst megbüntető *Снас* ('segítség') azonban – más orosz szólások alapján – *Krisztus* személyére való utalásként is értelmezhető.

Ha megfigyeljük a fentebb már kiemelt szegmenseket, kiderül, hogy a kérdésszöveg töredékeiben tartalmazza a megfejtésszöveg szegmenseit. A kérdésszöveg egyes motiválatlan elemei, azaz az Anyikin-féle kommentárban is emlegetett „két isten” (*два БОга*), illetve a 100a. változatban szereplő folyónév (*на Клязьме*) éppen az anagrammatikus szövegrejtés, a „kitaláltató hangleírás” miatt szerepel a szövegben. Mindkét elem felettebb terjedelmes szegmensét tartalmazza a megfejtésszövegnek: *пРАБОЙ, ЗАМОК*. Az első változatban a szegmensben szereplő hangok sorrendje nem változott, a másodikban a *ЗАМ-ЯЗЬМ* szegmensben belül sorrendi áttagolódás történt, és mind a kérdés-, mind a megfejtésszövegben kívülről csatlakozik e szegmenshez a *К* hang.

Részint tehát a találós kérdés hangsorának lehetséges újratagolásával és a kérdésszöveg szegmenseinek a szöveg lineáris rendjéből való kiemelésével létrehozható a válasz (a megfejtésszöveg) jelsora: a „*на МОре на Клязьме*” kiemelt szegmensei a jelsorban az *АМОКЗ* alakot veszik fel, s így csak az utolsó elem megfelelő helyét kell föllelni.

Gerbsztman még fölveti, hogy mindkét idézett találós kérdés részben a másik megfejtését is magában hordja: elég, ha csak a mindkét szövegben előforduló *два БОга* és a *два боровА* párhuzamok *або-або* szegmenseit, vagy – a másik megfejtésre utalva – a *глаЗ аз-аз* szegmenseit említjük. Gerbsztman azonban még egy harmadik hasonló szöveget is fellelt a Szadovnyikov-gyűjteményben.⁸

УзелОК, КузьМА,
РАЗВЯЗАТЬ нельЗЯ;
ИМечКО, хОрОшо:
АлексеМ ЗОвут.⁹

7 Gerbsztman itt szójátékszerűen 'összekapcsolódik', 'kötődik' értelemben használja a találós kérdésekben 'fennakad', 'megreked' jelentésű *увязать-увязнуть* igét.

8 A Szadovnyikov-gyűjtemény 104. sorszámú szövege.

9 *Сомócска, Козма, / kibogozhatatlan; / de jó a gazdának, / Alekszej a neve.*

Ismét a *3AMOK* megfejtésszöveget kapjuk már a kérdésszöveg első sorából (*3-OK-K-3-MA*), s ezt erősítik a következő két sor ismétlődései: 2. *A3-Я3A-3Я*; 3. *M-KO-O-O-O*; a negyedik sor pedig ismét tartalmazza a megfejtés teljes jelcsoportját: *A-K-M-3O*. Megfigyelhető az is, hogy a második sor a *3AMOK* első szótagjának, a harmadik sor a második szótagjának hangjait tartalmazza.

Gerbsztman számos példáját nem említve a fentiek alapján megállapítható, hogy elsősorban a kérdésszöveg képzési szabálya az, amit az orális emlékezet őriz, s a szabály segítségével több azonos megfejtésű és azonos felépítésű találós kérdés is létrehozható. Ezt ráadásul csak részben korlátozza a rokon értelmű szavak megjelenése a megfejtések között: a hasonló témájú – esetleg azonos hiedelem-réteget tartalmazó – kérdések fordulatainak kombinációja is elképzelhető egy szövegen belül, de feltétlenül dominánssá kell válnia valamelyik jelsornak.

Gerbsztman észrevételei szerint leginkább a szláv folklórban található meg a találós kérdések effajta szerkesztési módja – különösen sok példát említ Ribnyikova 1932-ben megjelent ukrán és fehérorosz gyűjteményéből –, de Szadovnyikov megjegyzésére utalva német példát is hoz: „*Kommt ein Tonn von England ohne Boden, ohne Band, ist zweierlei Bier darin*”; a megfejtés *Ei* vagy *Eier*, azaz 'tojás'.

II.

Ha valóban ritkább is a Szadovnyikov-gyűjteményben Gerbsztman által feltárt példákkal összemérhető anyagunk, s e tekintetben akár igazat is adhatunk Mándoki Lászlónak, aki a *Magyar Néprajz* 1988-ban megjelent V. kötetébe írott tanulmányában Voigt Vilmos ismertetésére reagálva állapítja meg, hogy a „*kevés-sé meggyőző (és ritka!) orosz példákhoz hasonlóan Voigt példái sem meggyőző-ek*”,¹⁰ azt kell mondanunk, hogy Mándoki nemcsak számszerűen becsüli alul a magyar nyelvű „fonorejtvények” mennyiségét, de a jelenséget sem elemzi súlyához mérten.

Megfigyeléseim szerint ugyanis a találós kérdés Gerbsztman által leírt változata a magyar találósok között sem elhanyagolható mennyiségű. Nem tekinthetem ugyan át, s nem is kívántam ezidáig áttekinteni a találós kérdéseket tartalmazó gyűjteményeink teljes anyagát – Voigt Vilmos szerint 10 ezer, Mándoki szerint 5-6 ezer szövegből álló korpussszal állunk szemben¹¹ –, bizonyos tendenciák azonban egy kisebb szöveganyagon, a Kriza-gyűjtemény és Ráduly János 1990-ben publikált gyűjteményének összevetésében is világosan kirajzolhatók.

Kriza János *Vadrózsák* című, először 1863-ban kiadott népköltési gyűjteményének 116 szövege mindenekelőtt azért kínálkozik vizsgálati anyagként, mert

¹⁰ Mándoki 1988: 244.

¹¹ Voigt 1969: 183.; Mándoki 1988: 240.

egyike az első olyan találókérdés-gyűjteményeinknek,¹² amelyet a szóbeli hagyományból nyert a gyűjtő, s nem népszerű XVI–XVIII. századi ponyvakiadványokban, vagy a reformkori folyóirataink társalkodási rovatainak lapjain maradtak fenn. Így kevésbé éri ezt a korpuszt az idegen nyelvű példatárakból való fordítás gyanúja.¹³ A Ráduly-féle, impozáns mennyiségű, 1937 rejtvényszöveget tartalmazó(!), és tematikailag igen sokszínű szövegegyüttes gyűjtése 1963 és 1988 között zajlott a maroszséki Kibéden, azaz a Kriza-gyűjtemény háromszéki és udvarhelyszéki anyagával csaknem azonos régióban.

Mándoki a fent említett összefoglalójában a találós kérdések stilisztikájáról szólva elsősorban a finnugor alliterációs szerkezetek nyomait keresi a szóbeli rejtvények hangzásvilágában, s példáival is ezt igyekszik alátámasztani:

földet füstöl
fazekat formáz
fület foltoz

hasa hajó lába lapát torka trombita

A megfejtés az első példánál: '*fazekas*'; a másodiknál: '*lúd*'. Vegyük azonban alaposabban szemügyre a két példát! A hangszegmens-ismétlődések egyik példában sem kizárólag a kezdőhangokra terjednek ki, azaz láthatóan inkább anafonikus és nem alliterációs szerkezetűek. Az első példa soronkénti szópárjai ugyanis más hangszegmenseket is megismételnek: *FÖLdeT FüsTÖL / FaZekat FormÁZ / FüleT FoLToz*. A második Mándoki által idézett példa még ennél is összetettebb: *HAsa HAJó LÁBA LAPÁt TORka TROmbita*. A Mándoki László által megjelölt *h-h, l-l, t-t* alliterációk 2-3-4 fonémás ismétlődő szegmensekké bővíthetők: *HA-HA, LÁBA-LAPÁ (-b-/-p-: zöngés/zöngétlen fonémapár!), TOR-TRO*.

Sőt már a Mándoki által közölt találós kérdések egyikében fellelhető a magyar nyelvű fonorejtvények egyik érdekes tulajdonsága: a rejtvény megfejtésének (a megfejtésszövegnek!) a pontatlansága. Hiszen az *A-A-A-L-BA-LA(P)-A-BI-A* kiemelt hangsorozatból éppen nem a *lúd*, hanem a *LIBA* szóformát olvashatjuk-hallhatjuk ki.

12 A *Magyar Nyelvészetben* 1856 és 1859 között 700 találós kérdésből álló gyűjteményt közölt. Az 1863-ban kiadott *Vadrózsák* hányatott kiadástörténete okot ad azt feltételezni, hogy Kriza lejegyzései a folyóiratban publikált példaanyag gyűjtése előtt vagy azzal egy időben készülhettek. Vö. Faragó Józsefnek a *Vadrózsák* kiadástörténetéről írott részletes tanulmányával, ill. az idézett Kriza-kiadáshoz készült bevezetőjével és jegyzeteivel. Faragó 1971: 57–176; Kriza 1975.

13 Mándoki 1988: 238–241. Nem feledkezhetünk meg arról a szemponttól sem, hogy a Kriza-gyűjteményben is lehetnek olyan szövegek, amelyek az iskolai műveltség által közvetített idegen példákra utalhatnak.

Amennyiben tehát egy, az összegzés igényével írott Mándoki-tanulmány – bár éppenséggel nem evvel a szándékkal idézett – példái között rögtön olyan esetre bukkanunk, amely él a „kitaláltató hangleírás” eljárásával, azt kell feltételeznünk, hogy fonorejtvényeink elterjedtségének és gyakoriságának a kérdését a megfejtésszövegek torzulásait is figyelembe véve kell újra megvizsgálnunk.

S valóban, a Kriza-gyűjtemény anyagában is szép számmal – majdnem minden kilencedik esetben – találhatunk a „kitaláltató hangleírás” eljárásaihoz alkalmazkodó szövegeket, ilyenek: a XVIII., XXXIII., XXXIV., XL., XLVI., XLVIII., LII., LXI., LXX., LXXV., CI., CII., CVII. és a CXII. számú találosok.¹⁴

Tekintsük át a felsorolt példákat!

CXII. erDön átaL HÓgOmOlyákOt Höngörgetnek

A kiemelt hanszerkezetből összeállítható a Kriza által is megjelölt megfejtés: *D-L-HÓ-O-O-O-H* → 'Hold'.

XVIII. a naiNYám szoKNYája
teMÉntelen sok fótja
mÉgsincs ötÉS rÉajta

A gyűjteményben közölt megfejtés ('kemence') csak részben felel meg a szöveg-rejtés fent leírt szabályosságának, hiszen a kérdésszöveg hangsorozata egészében nem tartalmazza a megfejtésszöveg széttagolt elemeit. A fenti kiemelésből kitűnik, hogy a találos három sorában több joggal vélhetjük felismerhetőnek a 'kémény' szót: *NY-KNY-MÉ-É-É-É*. A megfejtésszöveg e változata kapcsán ha nem is vethető fel a 'kemence' és a 'kémény' szavaink etimológiai kapcsolatának kérdése,¹⁵ mégis utalhat egy olyan képzetkörre, amelyben a két utalt tárgy a házon belül csaknem azonos, az élettér középpontját kijelölő funkciót tölthet be. Feltűnő, hogy a 'kályha', 'kemence' és 'kémény' megfejtést adó találos kérdések milyen jelentős hányada személyesíti meg a kemencét és a kéményt a *nagyapa* és a *nagyanya* alakjában. A *nagyapa* inkább a 'kémény' perszonalizált alakja, aki – vagy ami – „füstöl”, „pipál”;¹⁶ a *nagyanya* – vagy ritkábban a *leány* – inkább a kályhát vagy a kemencét jelképező, alapvetően erotikus szimbólum, akinek-aminek „vékonyatvastagot dugnak a farába/likába”¹⁷. A Ráduly-féle gyűjtemény egyik variánsa el is

14 Kriza 1975: 272–287.

15 Vö. Kniezsa 1974: 261–262.

16 Vö. Ráduly 1990: 160–167., különösen A 942., 945., 946. és a 996. szövegekkel!

17 Ráduly 1990. a 997–1001. szövegek!

különíti ezt a kettős, női ('kályha') és férfi ('kémény') szerepkört: „Nannyó ül a szobába, / apó szivarozik.”¹⁸

De nem ez az egyetlen Kriza-gyűjteményben fellelt találós kérdés, amelynek a megfejtésszövege nem egyezik a Kriza – és adatközlője – által megjelölt megoldásokkal.

XLVI. erdön átAL AGYAtLAN kUtyák Ugatnak”

A gyűjteményben jelzett megfejtése: 'fejsze'. Pedig a fonotaktikai sorból a 'gyalu' szóalak emelhető ki, s ez a találós referenciális jelentésének sem mond ellent. Tanulságos a Ráduly-gyűjteményben fellelhető variánsokkal való egybevetés: „Sűrű erdön fogatlan kutyák ugatnak”; „Erdön átal vasfejű kutyák ugatnak”.¹⁹ A típus hangrejtvény-jellegének fokozatos elvesztése már a *Vadrózsák* gyűjtésének idején megkezdődhetett, mi mással lenne magyarázható a megfejtésszöveg fogalmilag helyes, a hangzás tekintetében azonban hibás megjelölése? A Kibéd-en gyűjtött, 1990-ben közzétett változatok az „eredeti” *agyatlan kutyák* szókapcsolat cseréjével a kérdésszöveget megfosztják attól a lehetőségtől, hogy a 'gyalu' szóalak kiolvasható-kihallható legyen belőle, igaz, a „vasfejű kutyák” szócsoporthoz tartozó szöveg mintha éppen a 'fejsze' szóalak prepozicionálása felé mutatna. Hogy a két később gyűjtött változat lehet-e a *Vadrózsák*-ban közölt találós kérdés refolklorizációja, behatóbb, a szöveggyűjtemények segítségével el nem végezhető vizsgálatokat igényel.

S még egy hasonló példa Krizától:

CI. e világot átaléri mégis egy TYÚK Átallépi

Kriza megfejtése: 'kerékvágás'; a hangszerkezet alapján azonban inkább: 'kátyú'. A *Vadrózsák* CII. számú, 'kerék' megfejtésű találós kérdése – „Mi az? egyformán indul, egyszerre fut, mégis soha utol nem éri egymást” – és az általa képviselt típus újabb megfontolásokra ad alkalmat. A Ráduly Jánosnál fellelhető párhuzamos megfejtésű változatai – egy-két kivételtől eltekintve²⁰ – ugyanúgy híján vannak a ritmikai rendezettségnek, mint a *Vadrózsák* CII. számú szövege. A típus feltételezhető alapszövege talán éppen a kibédi találós kérdések között megjelenő ritmikus variánsok – az imént említett kivételek – közelében keresendők.

18 Ráduly 1990. 1002. szöveg.

19 Vö. Ráduly 1990: 188., 1202., 1203. szövegek.

20 Vö. Ráduly 1990: 200. 1312–1318. A (kezdetleges) rímtechnika és az ütemezés (4/4//4/4; ill. 2/2//2/2//2/2/2/2) miatt versszerűek az 1317. és 1318. szövegek: „Négy pillangó kergetőzik, / egymást utol sosem érik”; „Négyen futnak, / négyen járnak, / egymást utol sosem érik.”

Ez esetben a *Vadrózsák* CII. számú szövege is egy archaikusabb variáns diszfunkcionális, „széténekel” előfordulása csak.

Hiábavaló próbálkozás volna az archaikus változat rekonstrukciójának kísérletébe fogni, de a vizsgált szövegtípus hangszerkezete – ha a figyelmünket nem kerülük el a „kitaláltató hangleírás” nyomokban megőrzött eljárásai – megengedi, hogy a *'kerék'* megfejtésszöveg felé mutató variánsok között felleljük azokat az elemeket, amelyek – vélhetően – ennek az alaptípusnak a nyelvi maradványai. Így válhat láthatóvá, hogy a típus szövegeinek túlnyomó többségében felbukkanó „érik”, „utoléri”, „utolérik” és a „kergetik”, „kergetőzik” szóalakok jelenléte a *'kerék'* szóalak hangállományát tartalmazza. Itt kell megjegyeznünk, hogy a *Vadrózsák* CII. számú szövege is pontosítható, hiszen a „soha utol nem éri egymást” hiányosnak tekinthető a hihetőbb „utol nem érik”(!) alakkal szemben.

A *'kerék'* megfejtésszöveg kapcsán tapasztalt hiányos hangszerkezet többször is előfordul a Kriza-anyagban:

XXXIV. úGY Öleli, úGY Öleli
el sem tudja eReszteni

GY(Ö)-GY(Ö)-R → *'gyűrű'*; hiányzik az *-ű-* fonéma! A szöveg Ráduly-gyűjteménybeli párhuzamos variánsai alapján (az 1090. és 1091. számú szövegek) nem tudjuk észrevételeinket lényegesen módosítani: a megbízhatóbb fonetikai lejegyzés segíthetne annak eldöntésében, hogy az eredetiben, vagy annak egy még korábbi változatában nem hangozhatott-e „*gyűrű*”-ként a megfejtésszöveg. Habár tudjuk, hogy Kriza – nyelvtudományi „képzetlensége” ellenére is – kínosan ügyelt a hangzashű lejegyzésre²¹, mégsem bízhatunk meg teljesen a lejegyzett és kiadott szöveg ebbéli pontosságában.

XL. az éRzékEtIEn tEREmtés ElEvEn piRoss SZEmEkkEl huNYoRgat

R-E-E-ERE-E-E-E-R-SSZE²²-E-E-NY-R: *'cseresznye'*; hiányzik a *-cs-* fonéma!

XLVIII. olyaN LeÁNkÁm vaN ha moZgatom sír ha nyuguNNi hagyom haLLgat

NL-ÁN-Á-N-NN-LL: *'lánc'*; hiányzik az *-c-* fonéma! A Ráduly-gyűjteménynek a Kriza-gyűjtemény XLVIII. sorszámú szövegéhez kapcsolható párhuzamai hangzásban nem, csak logikában őrzik a korábbi változat kompozícióját.

21 Vö. Szabó T. 1971: 221.

22 A kiejtési követve a szóhatáron hosszú *-ssz-* keletkezik: *pirosszemekkel*.

LII. olyAn TYúKOM vAn, hogy A föld Alá jár tOjnI

A-TY-(Ú)-KO-A-A-A-O-I: 'pityóka'; hiányzik az *-p-* fonéma és az *-o-* hosszú párja, hacsak a hosszú *-ú-* részben nem ennek pótlására van jelen! Az LII. Kriza-szöveg három kibédi változatából kettő (540. és 541.) ugyanezt a hiányos hangszerkezetet tartalmazza, de a megfejtésszöveg itt már nem 'pityóka', hanem 'krumpli'.

CVII. szöRös a töve,
vEREss a hegye,
nyalánkok hasáBa való.

R-ERE-B: 'eper'; a *-p-* helyén zöngés párja, a *-b-* található! A CVII. szöveg részben átmenetet képez találásaink egy népes csoportja felé, amelyben a kérdésszöveg kétértelmősége képszerű erotikus szimbólumokat jelenít meg, s amelynek hatásmechanizmusa arra épül, hogy a felismert szimbolika által kimondható megfejtés tabu alá esik: az efféle találós kérdéseknek eszerint látenszen két megfejtésszövegük is van. Ebbe a csoportba sorolhatók elemzett példáink közül a 'kályha'- és a 'kemence'-találósok.

Az imént bemutatott öt példa fonikus szerkezetének hiányossága részben azal magyarázható, hogy a kérdésszövegek feltételezhető archaikusabb változatához képest az ötből már négy szövegünk aritmikus szöveg. Azért ragaszkodunk mégis ahhoz, hogy a megfejtésszöveg hangszerkezetének nyomait lássuk a példákban, mert a saussure-i anagramma-elmélet egyik fontos elemét, a difón-trifón jelenséget véljük itt felfedezni.²³ Saussure megfigyelései szerint ugyanis arról van szó, hogy az anagrammatikus eljárásokat alkalmazó archaikus (az irodalmi szóbeliségben keletkezett) szövegekben a *szótéma*, azaz az elrejtendő szöveg nem fonémáira tagolódva épül be a „hordozószövegbe”, hanem mindig meg kell jelenniük a szótémában is szomszédos fonotaktikai pozíciókat megőrző, két-három fonémából álló – a fonémák sorrendje ezen belül néha megváltozhat – hangcsoportoknak is. Az előbbi példáinkon ugyanez a jelenség ismerhető fel a 'cseresznye' *-ere-*, a 'lánc' *-l-án-*, 'pityóka' *-ty(ú)k-* vagy az 'eper' *-er-* hangcsoportjaiban. Ami a XL. számú találós kérdést illeti, annak kibédi párhuzamos szövegei között (439–445. számúak) négy változata is található, amelyben a *cseresznye* megszemélyesített alakja fiatal *lány*: aligha véletlen, hogy a fenti szövegünknek is éppen a „teremtés” szava az, amelyben az „eper” szó eredeti fonotaktikai pozíciócsora fennmaradt.

Ugyanez a difonikus jelenség figyelhető meg a XXXIII. és a LXX. szövegekben is. Mindkét találós kérdés megfejtésszövege azonos ('dió'), amíg azonban az

23 Vö. Starobinski 1971: 27; Wunderli 1972: 24–27.

aritmikusz változat nem, addig a ritmizált tartalmaz a megfejtésszövegben is fel-
lehető fonotaktikai csoportokat:

XXXIII. négy éDes-egy laklk egy klcsI kerek házlkÓba :D-I-I-I-I-Ó

LXX. négyen éDös-egybe vaDnak zsIDÓságba
aJtÓ ablak nélkül csInálatlan házba: D-D-IDÓ-(J)-Ó-I

Ez utóbbinál „*zsidoságba*” szóalak magában rejti a megfejtésszöveg hangsorát. A hangrejtvényeinket illető egyik legfontosabb eljárás éppen e példa alapján mutatható ki a legszembetűnőbben, tudniillik, hogy ritmizált formájukat elvesztő, és így a verssorok értelemegységét meggyöngítő találós kérdések egy-egy kitüntetett szóalak megválasztásával utalnak a megfejtésszöveg rokon hangzására. Például:

LXI. *MIRE ÉG a gyertya?: 'a végire'*

LXXV. amíg kicsi vótam négy ORszágot bírtam
hogy főneveködtem fődet BORongattam
hótom után pedig a táncBa UgRottam: 'bornyú', azaz: „*bírja ki-
csi korában az anyja négy csecsit; nagy korában boronál; ha
meghal, bocskor vagy csizma lesz a bőriből, s táncolnak vele.*”

A LXI. szöveg az *ég-vég* rímpárral játssza ki a hangzásból kikövetkeztethető megfejtést; a LXXV. példában viszont a 'bornyú' szóalakra a kérdésszövegben fonikusan utaló „országot”, „borongattam”, „táncba ugrottam” szavak, szókapcsolatok mellett a megfejtésszöveghez fűzött magyarázat nyelvi megformáltságára is érdemes odafigyelni: „koRáBan”, „BORonál”, „BocskoR”, „BőRiből”. Ez ugyanis megerősíti, hogy a szókinsnek a hangzás egysége által befolyásolt szelekciója mennyire erős szabályként működik.

Végül idézzünk még néhány elgondolkodtató példát a Ráduly-gyűjteményből:

Hideggel jő,
hideggel megy.²⁴

A gyűjtemény szövegében – s vélhetően az adatközlő által is – megjelölt megfejtés: 'esztendő'. A „*hiDeggel jŐ, hiDeggel megy*” sorai azonban épp az *idő* szót rejtik, s a rejtvény megfejtése a szó régebbi, 'év', 'esztendő' jelentésével is öszevethető.

24 Ráduly 1990: 35. szöveg.

Felhőből jön, földre ér
Onnan hamar visszatér.²⁵

A megfejtés: 'eső', pedig a „*HAMAR visszaTÉR*” szókapcsolatból (s az „*onnaT HAMAR*”-ból még inkább!) a *HARMAT* szó emelhető ki.

További példák²⁶ a 'harmat' megfejtésszövegű találós kérdésekre a Ráduly-gyűjteményből:

AMint MenTeM a RéTen
TAlálTAM egy ARAnygyűRűT.
A nAp elTeTTe, A Hold MegeTTe,
s csillAg kebelébe záRTA.

RéTen MenTeM, RéTen jöTTeM
ARAnygyűRűM elveszTeTTeM,
A nAp felveTTe,
Hold kebelébe TeTTe.

Ugyanilyen példaként említhetjük a kibédi gyűjtés két 'árnyék' megfejtésű szövegét.²⁷

Vizen meNYen nem zubog,
eső veRi, nem ÁziK,
ha fagy ÉRi, nem fÁziK.

Neked is van,
nekem is van
mÉg a Kis KiRÁLYNaK is van.

Természetesen idéznünk kell azokból a találósokból is, amelyek a *harmat* és az *árnyék* megfejtésszövegeit nem erősítik meg az anafonikus szerkezetekkel: „Hold letette, / Nap felvette, / s csillag kebelébe tette” (62.); „Hold elejti, / Nap felkapja” (65.): *harmat*. „Neked is van, / nekem is van, / még a majomnak is van” (110.); „A vizen átmenyen, / mégse lesz vizes” (115.): *árnyék*.

Az 58., 59. szövegek esetében a *Hold* és az *arany* említése a megfejtésszöveg előrejelzésének lényeges eleme, s ráadásul egyértelműen egy közelebbről is

25 Ráduly 1990. 46. szöveg. A szöveg „onnan” szóalakja helyén a hangzásesség érdekében inkább az „onnat”(!) alak volna helytállóbb.

26 Ráduly 1990. 58. és 59. szövegek.

27 Ráduly 1990. 102. és 109. szövegek. A 109. szövegben a *ly-n* hangkapcsolat tekinthető a *ny* fonéma közelítő megfelelésének.

meghatározható, az égitestekkel kapcsolatos hiedelemrendszerrel való összefüggésre utal. A fonorejtvénynek nem tekinthető 110. szöveget az különbözteti meg a 102. és a 109. szövegektől, hogy a 102.-ben az *árnyék* –ny- hangja a párhuzamos és gyakoribb *megyen* alakhoz képest egyfajta normasértést jelez („menyen”): vagyis a vélhetően más dialektusból származó alak *megőrzése* (!) megerősíti a rejtvény és a megfejtés szövegszerű összetartozását; a 109. szöveg „királynak” szava pedig szinte önmagában teremti meg a rejtvény fonikus megfejthetőségét: a ny fonémát behelyettesítő *ly-n* hangkapcsolat az észlelhetőség határán van ugyan, de a megfejtésszöveg hangzáson keresztül érvényesülő ekvivalenciáját erősíti, hogy a megfejtés hangsorának kiépítésében/reduplikációjában részt vevő minden szegmens egyetlen verssoron belül (!) fellelhető.

Mindezek után aligha kétséges, hogy a találós műfaji határvonalait át kell rajzolnunk, még ha igaz is, hogy a találós kérdések Gerbsztman által feltárt hangzásszerkezete nem uralkodó jelenség a magyar szóbeli hagyományban.

Először: a magyar nyelvű fonorejtvények nem kötődnek az alliterációs szerkezetű szövegtípusokhoz. Az anafonikus rejtvényszöveg–megfejtésszöveg–kapcsolat összetettebb szegmentálási rendet feltételez. Egyszerű volna az alliterációs/szegmentációs kettősséget – Mándoki mintha hajlana is erre – a *finnugor nyelvi örökség – földrajzi etnokulturális kapcsolatok* kettősségeként értelmezni. A kérdés ebben aligha merülhet ki. Mindenképpen figyelembe kell vennünk, hogy – mint az orosz és más szláv példák is mutatják – az effajta „szövegrejtés” leginkább verses találós kérdésekben fordul elő. Ezért, *másodszer*, a találós kérdések esetében is a szövegek versszerű rendezettségét biztosító hármas tagolódási rendhez – *ritmus-, hangzás- és értelemegységek* – való illeszkedést kell megvizsgálni, s a *hangzás által létrehozott* megfejtésszöveget kell összevetni a rejtvény *értelmi/fogalmi* megfejtésszövegével. E tekintetben az idézett példák illeszkedési bizonytalanságai (lúd/liba, eső/harmat stb.) utalhatnak a fonorejtvény látens működésére ugyanúgy, mint arra, hogy az effajta gyűjtemények egyik lehetséges hibája, hogy a megfejtésszövegek párhuzamos variánsait nem tartja számon. *Harmadszer*: a találós kérdés „műfaját” leginkább a közösség orális tradíciójában őrzött-átadott korpuszként kell vizsgálni; nem különálló szövegekként, hanem a rejtvényszövegek rendszerének és a megfejtésszövegek rendszerének többszörös ekvivalenciáiként és átfedéseiként. Így válhat tisztázottá alkalomadtán a dialektusok közötti váltások (gyűrű/gyűrő, onnan/onnat, megyen/menyen), vagy a szókincs eltéréseinek (lúd/liba) ténye. A rendszerként vizsgált textuális „kétlakiság” a találós kérdések esetében a szöveghagyományozás egyik meghatározó kiindulópontjához is elvezethet: a szöveggörpuzson keletkező hiányok, törlések vagy átfedések „kiiigazításának” kérdéséhez.

A hangrejtvények fentebb feltárt szövegépítkezésének és széttagolódásának történeti modellje több szinten is összevethető más folklórműfajok poétikai rendjével. A *ráolvasások* és az *archaikus imádságok* töredékei gyakran találós kér-

désként élnek tovább: mindhárom szövegtípusban mágikus-rituális funkciókat ismerhetünk fel. A talalós kérdések rituális funkciójára nem nehéz folklórpéldákat találnunk: a beavatási szertartások, átmeneti rítusok megoldandó, teljesítendő feladatai között többször is rejtvényekre, talalós kérdésekre bukkanunk. A *varázsmese* proppi modelljének XXV. (3) jelű funkcióelemét gyakran talalós kérdés képezi, a XIV. (Z) jelű viszont behelyettesíthető varázsigével, ráolvasással is.²⁸

A szóbeliség kisformái között gyakorlatilag a talalós kérdés az, amely a megfajthatóság többirányú kitágításával meghatározott alkotói, reprodukív és befogadói magatartást követel meg: a szöveges folklór kisformáiban a szöveg és a referensek által létrehozott egyszerű ismétlődési rendszerek pontosan rögzítik a szöveg közelébe kerülő beszélők produkciós és megértési stratégiáit. E tekintetben – az irodalomelmélet nézőpontjából – a talalós kérdést a *szöveginterpretáció*, a fonorejtvényt pedig az *önértelmező szöveg* „elemi formájának” is tekinthetjük.

IRODALOM

FARAGÓ József

- 1971 Kriza János és a *Vadrózsák*. In: *Kriza János*. Antal Árpád, Faragó József és Szabó T. Attila három tanulmánya. Kolozsvár 1971. 57–176.

GERBSZTMAN, A.I.

- 1968 О звуковом строении народной загадки. *Русский фольклор*. т. XI. Москва-Ленинград, 185–197.

KNIEZSA István

- 1974 *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. I. kötet, Budapest

KRIZA János

- 1975 *Vadrózsák*. K. J. székely népköltési gyűjteménye. Bukarest

LEVIN, Ju.I.

- 1973 Семантическая структура русской загадки. In: *Труды по знаковым системам* 6. 167–190.
1978 Семантическая структура загадки. In: *Паремнологический сборник: пословица, загадка*. Москва 1978. 283–314.

MÁNDOKI László

- 1980 Szóbeli rejtvényeink gyűjtés- és kutatástörténete. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* XXIV. (1979.), Pécs, 301–326.
1981 Talalós kérdések Vikár Béla és Berze Nagy János munkásságában. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* XXV. (1980.), Pécs, 281–286.
1988 Szóbeli rejtvények. In: *Magyar Néprajz V. Népköltészet*. Főszerk.: Vargyas Lajos, Budapest, 238–250.

MITROFANOVA, V. V.

- 1978 *Русские народные загадки*. Ленинград

28 Vö. Voigt 1998. L. ehhez még: Mándoki: 1980: 301–326; uő 1981: 281–286; Mitrofanova 1978; Szmirnov 1988: 287–299; Voigt 1972a; uő 1972b.

- RÁDULY János (szerk.)
 1990 *Hold elejti, nap felkapja*. Kibédi találóskérdések. Bukarest
- STAROBINSKI, Jean
 1971 *Les mots sous les mots. Les anagrammes de Ferdinand de Saussure*. Paris
- SZABÓ T. Attila
 1971 Kriza János és a *Vadrózsák* nyelvjáráskutatásunkban. In: *Kriza János*. Antal Árpád, Faragó József és Szabó T. Attila három tanulmánya. Kolozsvár 1971. 177–232.
- SZMIRNOV, I.P.
 1988 Литературный текст и тайна (К проблеме когнитивной поэтики). In: *Wiener Slawistischer Almanach*, Bd. 21. 287–299.
- VOIGT Vilmos
 1969 Találósok. In: *A magyar népköltészet*. Szerk.: Dömötör T.–Katona I.–Ortutay Gy.–Voigt V. Budapest, 183–185.
 1972a *A folklór alkotások elemzése*. Budapest
 1972b *A folklór esztétikájához*. Budapest
 1998 Találósok. In: *A magyar folklór*. Szerk.: Voigt Vilmos. Budapest, 311–317.
- WUNDERLI, Peter
 1972 *Ferdinand de Saussure und die Anagramme. Linguistik und Literatur*. Tübingen

Zoltán Hermann

PHONO-RIDDLES IN THE COLLECTION OF JÁNOS KRIZA

The author draws attention to the phono-riddle variant of conundrums, which has a considerable significance in the Hungarian folklore material. The essay cannot review the whole collection of conundrums, but through a smaller part of texts, through the Kriza-collection and that of János Ráduly, attempts to draw up some tendencies. The author believes that phono-riddles are the basic forms of the self-interpreting text from the aspect of literary theory.

IN MEMORIAM

Penavin Olga (1916–2001)

2001. október 25-én, újvidéki otthonában elhunyt *Penavin Olga*, a vajdasági magyar (korábban jugoszláviai magyar) néprajztudomány és nyelvészet meghatározó pedagógusa, terepkutató és tudós. Nem sokkal korábban, július 15-én ünnepelte 85. születésnapját.

Élete, oktatói és tudományos pályája sok tekintetben hű tükrözte a Délvidék történelmi és társadalmi folyamatainak, mindazoknak az impériumváltásoknak, el- és visszacsatolásoknak, melyek ezt az országrészt és lakosságát érték a 20. század második felében. Egy ember volt tehát a történelem sodrában.

Penavin Olga *Borsy Olgaként* 1916. július 15-én született Debrecenben. Általános iskoláit és a leánygimnáziumot (1934) szülővárosában fejezte be. Ugyancsak Debrecenben szerzett latin–magyar–olasz szakon oklevelet, 1940-ben. 1941-ig szülővárosában tanárkodott: kezdetben tornát (!) és olaszt tanított, középiskolai pályáját latin tanárként kezdte. A Délvidék visszacsatolása után Szabadkára helyezték, ahol a leánygimnáziumban volt magyar szakos tanár (1941–1944), ugyanott gimnáziumi tanár (1945–1947), majd az újvidéki Tanárképző Főiskolára került, s ott tanított, főiskolai tanári minőségben, tíz esztendeig (1947–1957). Pályája 1957-től az újvidéki Bölcsészettudományi Karon alapított Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéken folytatódott, ahol 1967-től egyetemi rendes tanárként (magyar nyelvészet) oktatott 1984-ig, nyugdíjba vonulásáig.

Szabadkai tanári pályája vége felé házasságot kötött Penavin Elemér matematikatanárral; házasságuk gyermektelen maradt. Férje családnevét felvéve szerepelt később az oktatói, egyetemi és tudományos életben, bár egyik nyelvtankönyvét (1956) Penavin Velimírné tanárnőként jegyezte. A személynév-használatnak errefelé időnként sajátos formáit hozta magával az élet.

A pályaképhez az is hozzátartozik, hogy az 1950-es évek derekán, amikor az újvidéki Magyar Tanszék szervezése megindult, doktorátussal rendelkező oktatóra volt szükség. Ezért Penavin Olgát a tartományi oktatásügyi hatóság Göttingába küldte, ahol 1956-ban Ferkas Gyulánál megszerezte a kívánt nyelvészeti doktori fokozatot. (A disszertáció címe: *Die Sprache der ungarischen Bevölkerung der Batschka, 1956*). Mint egy későbbi interjújában elmondta, azért kellett Németországban doktorálnia, „mivel Magyarország akkor nem jöhetett számításba”.

Penavin Olga szerémségi szlovák parasztasszonyokkal, 1969.

Penavin Olga tehát négy évtizeden át oktatott, pár esztendő kivételével egész pedagógiai pályáját – impériumváltozások közepette – a Délvidéken töltötte. Az 1941-től 1984-ig tartó időszakban a délvidéki (vajdasági) magyar szellemi élet szinte minden jelentősebb alakja tanítványa volt. Mint egyetemi hallgatója magam is közéjük tartoztam; számunkra ő volt a tekintély: a Tanárnő. Mindenki így ismerte.

A nyelvészet és a nyelvjárások iránti érdeklődését debreceni egyetemi hallgató korában Csúry Bálint ébresztette fel; különösen a szlavóniai magyarok archaikus szigetnyelvjárása érdekelte, melynek megismerése, immáron a titói Jugoszláviában, 1948-tól vált lehetővé. Már újvidéki főiskolai tanárként ekkor ismerkedett meg az akkor még élő szlavóniai magyar nyelvjárással, ekkor tette első nyelvjárásgyűjtő útjait, amelyeket aztán egész későbbi egyetemi karrierje során folytatott. Évtizedeken át vezette a tanszék hallgatóit nyelvjárásgyűjtő tanulmányi kirándulásokra a titói Jugoszlávia minden magyarok (is) lakta vidékére: a Vajdaságban szinte mindenhová, továbbá a horvátországi és szlovéniai magyarok közé. E gyűjtőutak eredményeként gyűlt össze az a számottevő dialektológiai anyag, melynek nyelvészeti feldolgozása eredményezte Penavin Olga számos nyelvatlazát, dialektológiai áttekintését, földrajzinév-gyűjteményét, nyelvjárás szótárát, nyelvészeti tanulmányait és cikkeit. A nyelvész Penavin Olga

munkásságának felmérése azonban nem ennek a nekrológnak feladata; ilyen felmérések korábban is születtek, de az egész opus méltatását elvégzik majd a magyar nyelvtudomány illetékesei.

Tőle magától is hallottam többször, de több interjújában is elmondta, hogy folklórgyűjtései voltaképpen nyelvjárásgyűjtései „melléktermékeként” jöttek létre, s e gazdag anyag vizsgálata nyomán bontakozott ki elemző, folklorisztikai érdeklődése. Persze nem előzmények nélkül: debreceni tanulmányai során, de különösen göttingai stúdiumai alatt finnugorisztikát és folklórral összefüggő tárgyakat is hallgatott. Mint mondta – s ezért nem lehet eléggé hálás neki a magyar folklorisztika –, úgy döntött, hogy üres nyelvjárás beszéltetés helyett népmesék, mondák iránt érdeklődik, adatközlőinél a népélet mélyrétegeire, a szokásokra, hiedelmekre, a népi vallásosság hagyományaira kérdez rá. Később pedig énekelte is adatközlőit: így jöttek létre gazdag népmese- és mondagyűjteményei, balladaskönyvei, népszokásleírásai. S azok a korpuszok is, amelyek határterületek a nyelvészet és folklorisztika között: etnobotanikai gyűjtései, onomasztikai kötetei, proverbiumgyűjtései. Megjelent műveinek egy részét a néhai Matijevics Lajos (1940–1983) nyelvész tanársegéde, később egyetemi tanár, gyűjtői és feldolgozó együtműködésével hozta létre. A hallgatói gyűjtőutak során feljegyzett vagy szalagra vett dialektológiai és folklóradatok is természetesen beépültek Penavin Olga lingvisztikai és folklorisztikai életművébe.

Gyűjtőútjai során olyan vidékekre is eljutott, ahová az 1940-es évek végén és az ötvenes és hatvanas években is, anyaországi folkloristák vagy dialektológusok nem juthattak el. (L. a nekrológ elején említett történelmi folyamatokat.) Ily módon olyan anyagot jegyezhetett fel tanítványaival, ami ma már kincset ér, s ami mára már történelmi múlt. Különösen vonatkozik ez a szlavóniai (főleg kórógyi) gyűjtésekre, melyek valószínűleg az utolsó pillanatban kerültek feljegyzésre, hisz a 20. század utolsó évtizedében kirobbant balkáni háborúk során ez a népi kultúra derékba tört, elveszett; letéteményeseinek legnagyobb része szétszóródott a világban. Penavin Olga monográfiái, szótárai azonban őrzik ennek a szinte még késő középkori elszigetelt magyar népi kultúrának nyelvi anyagát, népköltészetét, folklórnak számos leírt területét.

A magyar néprajztudomány, elsősorban folklorisztika szempontjából fontos könyvei a következők: *Szlavóniai (kórógyi) szótár I–III*. Újvidék, 1968–1973. Új kiadása: Budapest, 2000; *Jugoszláviai magyar népmesék*. ÚMNGY XVI. Budapest, 1971; *Szélördög. Bácskai népmesék* (Ifjúsági kiadás). Újvidék–Budapest, 1971. és 1977; *Szlavóniai hétköznapiak*. (Vál. és utószó), Újvidék, 1973. *Kórógyi (szlavóniai) népballadák, balladás történetek*. Újvidék, 1976; *A nagycsaládszervezet Szlavóniában* (Kórógyon). Újvidék, 1981. *Néprajzi tanulmányok*, Újvidék, 1983; *Jugoszláviai magyar népmesék I–II*. Budapest–Újvidék, 1984. ÚMNGY XVI. és XIX.; *A szépen zengő pelikánmadár*. Újvidék, 1986. (később több kiadásban); *Népi kalendárium*. Az esztendő néprajza a jugoszláviai magyarság kö-

rében. Újvidék, 1988. *Jugoszláviai magyar diakrón népmeseegyűjtemény I–II.* Újvidék, 1993–1995; *Bácskai és bánáti (népi) növénynevek.* Újvidék, 2002. (posztumusz kiadás).

Mivel a magyar néprajzkutatás (és néprajzkutatók) nem híresek arról, hogy az országhatárokon kívüli magyar néprajzkutatás eredményeire figyelnének és azt számontartanak, az alábbiakban számukra összefoglalom a Penavin Olga könyvészetével és életműve számontartásával kapcsolatos legfontosabb adatokat.

A 80 éves Penavin Olga tiszteletére az UTE Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke 1996. október 23–24-én nyelvész konferenciát rendezett, amelyen köszöntőt mondott Bányai János tanszékvezető egyetemi tanár, az ünnepelt nyelvészeti életművét méltatta Benkő Loránd akadémikus, folklorista életművét pedig Jung Károly egyetemi tanár. A *Nyelvészkonferencia – Penavin Olga tiszteletére* című tanácskozás teljes anyaga megjelent: *Hungarológiai Közlemények. A hungarológiai szak folyóirata.* Újvidék, 28 (1996) No. 4. 87–180. A folyóiratnak erről a tematikus részeről különnyomat készült *Penavin Olga tiszteletére* címmel, ami tulajdonképpen Penavin-életrajz anélkül, hogy ez rajta fel lenne tüntetve. Ebben a kiadványban szerepel, Adatok *Penavin Olga bibliográfiájához* címmel, az ünnepelt munkásságának könyvészet 1996 tárgyévvel bezárólag. Fontos tudni, hogy a bibliográfia a folyóiratban (Hungarológiai Közlemények) nem jelent meg, tehát kizárólag ebben a kiadványban olvasható! Jó lenne ennek a bibliográfiának legalább folklorisztikai részét közzétenni a Néprajzi Hírekben, hiszen a különnyomat (amely szomorúan alacsony példányszámú) nyilván nem jutott el sehová, ahol magyar folkloristák használhatnák.

A szabadkai Kiss Lajos Néprajzi Társaság 2002. március 8-án tudományos tanácskozás keretében emlékezett meg Penavin Olga munkásságáról, melyen jeles magyarországi és jugoszláviai magyar folkloristák vettek részt. A tanácskozás anyaga nem jelent meg. A tanácskozás menetéről és résztvevőiről beszámoltak: Voigt Vilmos: *Ethnica*, 2002. No. 2. 92–93. és Kósa László: *Néprajzi Hírek*, 2002. No. 1–4., 74–75. Voigt előadása megjelent: *Penavin Olga, a folklorista.* *Ethnica*, 2002. No. 2. 84–85.

Penavin Olga folklorisztikai munkáinak jegyzéke, 1983-ig bezárólag, nyilván a válogató összeállításában, de a szerző adataira építve megjelent: P. O.: *Néprajzi tanulmányok. Válogatta és az előszót írta: Matijevics Lajos. Értekezések és monográfiák 7.* Szerk.: Bosnyák István. Újvidék, 1983. 321–323. Ebben az apró szedéssű szövegben P. O. összes kisebb-nagyobb néprajzi dolgozata felsorolásra kerül.

Penavin Olga halálának évében, de még halála előtt, jelent meg *Gerold László* lexikona (*Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon (1918–2000)*). Újvidék, 2001), melyben a Penavin Olga címszóban megtalálja az érdeklődő a bio-bibliográfiai adatokat: a könyvek pontos adatait, valamint a recepció ugyancsak fontos adatait.

A Magyar Néprajzi Társaság Penavin Olgát 1996-ban Györffy István Emlékéremmel tüntette ki, melyet ugyanazon év május 22-én vett át a Társaság közgyűlésén, ahol ebből az alkalomból előadást tartott „A szlavóniai magyarságról”

címmel. Az előadás megjelent: *Ethnographia*, 1998. No. 1. 1–6. A Györffy István Néprajzi Társaság által odaítélt „A magyar népi kultúra kutatásáért” elnevezésű emlékérmét (1997) azonban betegsége miatt személyesen már nem vehette át: a kitüntetés csak halála után került az újvidéki Magyar Tanszékre. A Györffy-társaság elnökének, Balassa Ivánnak méltatása megjelent: *Penavin Olga köszöntése. Néprajzi Látóhatár*, 1998. No. 3–4. 18–20.

Nyelvészeti és néprajzi könyveinek, tanulmányainak és cikkeinek válogatott bibliográfiája megjelent (különnyomatban is): *Filozofski fakultet 1954–1984. Bibliografije. Novi Sad*, 1984. 751–756.

Az életmű könyvészetének teljessé tétele érdekében mindenképpen össze kell majd gyűjteni a Penavin Olga elhunyt utáni bibliográfiai adatokat is, valamint azokat, amelyek külföldi közléseik révén (Magyarországon, Németországban, Finnországban stb.) elkerülhették az említett könyvészeti áttekintések szerzőinek figyelmét.

Jung Károly

Rudolf Schenda emlékére

A modern német folklorisztika meghatározó egyénisége 1930-ban, Essenben született. Kortársaihoz képest igen sokoldalú, nemzetközi jellegű képzést alakított ki magának, romanisztikát, anglisztikát és középkori latin irodalomtörténetet tanult nemcsak Münchenben, hanem Amhurstben és Párizsban is. Az 1960-as évek elején Palermóban volt lektor. Ekkor végezte dél-itáliai terepmunkáit. 1969-től a tübingeni egyetem néprajzi intézetében dolgozott, igen hamar professzorként. Ekkor jelentek meg a „nép” olvasmányainak történetéről szóló könyvei, amelyek világsikert hoztak számára. A téma kapcsolódott az ekkor kommunikációs kérdéseket előtérbe állító Bausinger-iskola tevékenységéhez, ám Schenda önálló egyéniség volt: leginkább a francia művelődéstörténet és olvasásszociológia követője. 1974-ben a göttingeni egyetem néprajzi tanszékének professzora lett. Köztudott, hogy e tanszéken elődei Will-Erich Peuckert, majd Kurt Ranke voltak. Ekkor főként az európai népmese kiváló szakértőjeként tűnt ki, a nagy összegzések (mint az *Enzyklopädie des Märchens* vagy a *Fabula* folyóirat) egyik meghatározó személyisége volt. Innen ment a zürichi egyetemre, ahol Max Lüthi halála után az európai népköltészeti tanszékot vezette.

1955-ben kellett innen nyugdíjba mennie, és sok nemzetközi protestálás ellenére is, azóta „anyagi nehézségek miatt” a svájciak felszámolták ezt az önálló folklór tanszékét. Schenda svájci korszakát az emberi élet jelenségeinek a folk-

lórban való kifejeződését érintő vizsgálatok jellemzik. Az emberi test működéséről, vagy az állatokról szóló hagyományos történeteket összegezte, nyíltan elbeszélés-művelődéstörténeti szempontból. Élete utolsó éveire visszatért italianisztikai munkássága: a „széphistóriákkal” csakúgy foglalkozott, mint az olasz mesekutatás klasszikusaival.

2000 karácsonyára kell megjelennie az európai mese klasszikus művének, Giambattista Basile: *Pentamerone*-jének (1634–36) első teljes német fordításának, az ő szerkesztésében és kommentárjaival. Méltó koronája egy következetes és gazdag életműnek. Noha már nyáron arról írt, hogy befejezte a címszavak írását a meseenciklopédia számára, és jól látszott élete utolsó éveiben a betakarítás, rendbetevés igénye – nem lennék meglepődve, ha hagyatékából további kéziratok kerülnének elő. Kisebb tanulmányaiból is könnyen lehetne szép, fontos köteteket válogatni.

Schenda sikeres, elismert professzor volt, könyveit még a nagyközönség is megismerhette, meg is kedvelte. Nem volt a divatok embere. Kiváló filológus, Európa közepének művelődéstörténetét, olvasáskultúráját folklorista nem ismerte nála jobban. Mindig nagy anyagot dolgozott fel, kiváló arányérzékkel, szinte láthatatlan, ám alapos elemzésekkel. Jó terepmunkás volt, ám ehhez kiváló műfajelméleti érzék is társult. Szinte mindent megkapott az élettől, ami egy egyetemi tanárnak kijárt. Nagy elődök méltó utóda, önálló személyiség volt. Mégis, igen régóta szomorú, szkeptikus ember benyomását tette. Élete végére családi bajok, betegségek sem kímélték. Ám már előtte is ellenképe volt a ma oly divatos, felszínes és harsány „modern” folkloristáknak. Nem mikiegér-kutatónak, egyre inkább művelődéstörténésznek mutatkozott.

Évtizedek óta ismertük egymást, a magyar olvasó már 1979-ben, a *Helikon* folyóirat XXV/3. számában olvashatta *Műfajelméleti tézisek* című írását. Sok-sok éve javasoltuk magyar kiadásra műveit – eddig fordító nem akadt. Pedig volna mit tanulni tőle!

A hagyományos, szövegismerő és filológiai jártassággal rendelkező német folklorisztika egyik utolsó klasszikusa volt – egyszersmind azonban hatásos újjító is: aki a művelődéstörténet és a valódi társadalmi kommunikáció vizsgálata révén új távlatokba állította az európai folklór korai formáit, ezek előzményeit.

Egy nappal (!) 70. születésnapja után, 2000. október 14-én a svájci Churban hunyt el.

Gondolom, nem lenne ellenére, hogy itt csak legeslegfontosabb könyveit soroljuk fel. Szerencsére (a legújabbak kivételével) ezek nálunk meg is találhatóak.

Volk one Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe. 1770–1910. Frankfurt, 1970. Klostermann.

Die Lesestoffe der kleinen Leute. Studien zur populären Literatur im 19. und 20. Jahrhundert. München, 1976. Beck.

Von Mund zu Ohr. Bausteine zu einer Kulturgeschichte volkstümlichen Erzählens in Europa. Göttingen, 1993. Vandenhoeck und Rupprecht.

Das ABC der Tiere. Märchen. Mythen und Geschichten. München, 1995. Beck.

Gut bei Liebe. Hundert wahre Geschichten vom menschlichen Körper. München, 1998. Beck.

Giambattista Basile: Das Märchen der Märchen. Das Pentamerone. Herausgegeben von Rudolf Schenda. München, 2000. Beck.

65. születésnapjára, nyugalomba vonulására jelent meg az a tanulmánykötet, amelyet tiszteelői állítottak össze: *Hören Sagen Lesen Lernen. Bausteine zu einer Geschichte der kommunikativen Kultur.* Herausgegeben von Ursula Brunold-Bigler, Hermann Bausinger. Bern, 1995. Peter Lang.

Amint látszik, ezekben is visszatér Schenda egyik alapmetaforája: „építőkövek” (*Bausteine*). Munkáit, amelyeket mindig tervszerűen, időre, jól megkonstruálva készített el, maga csak egy még nagyobb összegező mű építőköveinek tekintette. Nem volt igaza. Megfordíthatjuk a német szó metaforáját. Schenda életműve ennél sokkal több. Ezek már önmagukban megálló, befejezett építmények: *Steinbau*.

Voigt Vilmos

Balassa Ivánra emlékezünk

2002 végén a magyar néprajztudományt nagy veszteség érte. November 1-jén *Balassa Iván*, életének 85. évében elhunyt. Balassa Iván nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi néprajztudomány kimagasló alakja, vezető egyénisége volt.

Balassa Iván nyelvészeti, néprajzkutatási indítású etnográfus volt. Mint debreceni magyar–német szakos egyetemi hallgató (1936–1940) nyelvészeti-néprajzkutatási érdeklődését *Csűry Bálint*, a *Csűry-iskola* körében fejlesztette kutatói szintre.¹ Többéves gyakorlat után méltán ő foglalta össze a nyelvi-, néprajzi-, nyelvjárási és a néprajzi kutatások kapcsolatának fontosságát.²

Balassa Iván 1917. október 5-én született Bárádon, ahol anyai nagyapja (*Szabó József*) református lelkész volt. Édesapja (*Balassa József*) bihartordai körjegyző, édesanyja (*Szabó Edit*) pedig tanítónő volt. Édesanyja gyakran tartózkodott a szülői házban és vele együtt fia is. Balassa Iván gyermekkorát Bárádon töltötte.

1 Kálnási Árpád: *Fejezetek a Csűry-iskola történetéből.* Debrecen, 1998.; Balassa Iván: *Csűry Bálint. A múlt magyar tudósai.* Budapest, 1988.

2 Balassa Iván: *A nyelvjárási és néprajzi kutatás kapcsolata Csűrynél és azóta.* Magyar Nyelvjárások XXVIII–XXIX. Debrecen, 1990. 15–26.

Itt járt elemi iskolába, sőt a gimnázium első két osztályát, nagyapja irányításával mint magántanuló is Bárándon végezte. Bárándon érték azok a meghatározó erejű élmények, amelyek erőteljesen befolyásolták pályája alakulását. „*Sok mindent tanultam Bárándon. Így többek között harangozni, orgonát fújtatni Káti Lajcsitól, tőle és más barátaimtól a bigézést, a golyózást, a sárpuska használatát és sok mindent, ami hozzátartozott a bárándi gyermekélethez a két háború között... Első néprajzi feljegyzéseim is Bárándon készültek. Szőnyi Mihály, aki mindig megemelte kalapját a Kossuth-szobor előtt, mondta el nekem a régi vizes világ, a gazdálkodás emlékeit és ezeket a sorokat még ma is őrzöm.*”³ Gimnáziumi tanulmányait a *Debreceni Református Kollégium Gimnáziumában* végezte, és mint a Tisza István Tudományegyetem magyar–német szakos hallgatója a Debreceni Református Tanárképző Intézetben folytatta (1936–1940). Ahogy már említettük is, az egyetemen Csűry Bálint professzor tanítványaként a nyelvészet, közelebbről a népnyelv (tájnyelv, nyelvjárás, névtan) tanulmányozásában mélyedt el. Első tudományos közleménye a *Debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Népnyelvkutató Intézetének* első (I.) *Évkönyvében* jelent meg: *Szerep helynevei* címen.⁴ 1940-ben doktorált, *A debreceni cívis földművelésének munkamenete és műszókincse* című disszertációja a *Dolgozatok a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Népnyelvkutató Intézetéből* című sorozat 7. számaként jelent meg.⁵ Korai írásai hűen igazodtak a Csűry-iskola célkitűzéseisehez, önálló népnyelvi (névtani) gyűjtések alapján helynévgyűjteményeket, mesterségszótárakat, munkamenet-, munkaeszköz és munkaeszközrész neveket, műszavakat, terminológiát, táj- és helységszótárakat terveztek összeállítani és kiadni. Csűry Bálint nagy terve volt a *debreceni cívis szótár* megalkotása. Különböző mesterségszótáraikat és egyéb népnyelvi gyűjtéseiket részben a debreceni cívis szótár előmunkálatainak is tekintették. Balassa Iván a meg nem valósult debreceni cíviszótár-ügyet ébren tartotta, többször is foglalkozott vele.⁶

A *Csűry-iskola* népnyelvi gyűjtései, a gyűjtések adattári feldolgozása során fordult figyelme a néprajztudomány felé és vált azután a magyar néprajztudomány és egyben a (néprajzi) muzeológia kimagasló egyéniségévé. Mégpedig első renden a Csűry által megkövetelt eszköz-, eszközrész rajzzal vagy fényképpel

3 Balassa Iván: Az életet már megjártam. Múzeumi Kurir 67. 1995. 16.

4 Balassa Iván: Szerep helynevei. A Debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Népnyelvkutató Intézetének Évkönyve I. 1939. 130–138.

5 Balassa Iván: A debreceni cívis földművelésének munkamenete és műszókincse. Dolgozatok a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Népnyelvkutató Intézetéből 7. Debrecen, 1940.

6 Balassa Iván: Csűry Bálint és a „Debreceni Cíviszótár”. Magyar Nyelvjárások XXIV. Debrecen, 1982. 31–37. és Uő: A debreceni cíviszótár. Magyar Nyelvjárások XXXII. Debrecen, 1995. 37–39.

kísért leírásai révén. Ugyanis ezek a népnyelvi „leírókartonok” majd mindenben megegyeztek a múzeumokban készített tárgykartonokkal.

Nyelvészeti alapozású néprajzi érdeklődését csak fokozta, hogy 1940-ben Szabó T. Attilához került a kolozsvári egyetemre, tanársegédként. Rövid kolozsvári tartózkodása alatt nemcsak sokat tanult Szabó T. Attilától, hanem kölcsönösen jó, egymást segítő barátokká is váltak. Balassa kolozsvári tanársegédsége alatt – Szabó T. Attila baráti körében, főleg *Viski Károly* (aki ekkor kolozsvári egyetemi tanár volt) hatására – néprajzi-muzeológiai érdeklődése fokozódott és a későbbiekben kizárólagossá válva Balassa Ivánt egyértelműen néprajzossá formálta. Balassa Iván 1941 végén Sepsiszentgyörgyre került a *Székely Nemzeti Múzeumba*, múzeumőrnek. A Székely Nemzeti Múzeum néprajzos múzeumőreként főleg *Herepei János* (akkor a Székely Nemzeti Múzeum igazgatója) példája nyomán hamarosan ismert nevű etnográfus–muzeológus lett. 1944-ben el kellett hagynia Sepsiszentgyörgyöt és az ott szerzett etnográfus–muzeológusi hírnevének köszönhetően a budapesti *Néprajzi Múzeumba* kerülhetett. A Néprajzi Múzeumban példátlan energiával dolgozott, aminek következtében előbb osztályvezető, majd 1950-ben az intézmény főigazgatója lett. 1956-ig állt a Néprajzi Múzeum élén, amikor is... – saját kérése alapján – Sárospatakra került, a *Rákóczi Vármúzeum* igazgatójának. Sárospatakon is – részben folytatva nagyszabású munkái írását –, széles körű kutató- és feldolgozó munkába fogott. Ennek során új és minden korábbinál nagyobb lendületet adott a Bodroghöz, a Hegyköz, a Hegyalja és Sárospatak nyelvészeti alapozottságú néprajzi–művelődéstörténeti kutatásának. Sárospatakról 1961-ben visszakerült Budapestre és 5 éven át a Művelődésügyi Minisztérium osztályvezetőjeként tevékenykedett. Voltaképpen a magyar múzeumügy egyik legfontosabb irányító tisztségét töltötte be. Tudományos kutató- és feldolgozótevékenysége ez alatt az öt év alatt sem szünetelt, vagy akár csak csökkent volna is. 1966-ban a *Magyar Mezőgazdasági Múzeumba* került az ott folyó tudományos munka szervezésére, irányítására.

A Mezőgazdasági Múzeumban végzett tudományos irányító- és szervezőmunkája eredményeként jött létre az a *Munkaeszköztörténeti Archívum*, amely több mint százezer leírókartonjával, tudományos igényeknek megfelelő információkat tárol minden magyar múzeum e tárgykörbe vágó anyagáról. Innen ment nyugdíjba, 1987-ben. Természetesen, ahogy ez a hivatásként munkálkodó embereknél szokásos, „nyugdíjba ment ugyan, de nem nyugalomba”. Balassa Iván nyugdíjazása után is, megtartva korábbi kapcsolatait, széles körű kutató- és feldolgozó munkásságot fejtett ki.

A történettudományok (néprajz) kandidátusa (1956), majd doktora (1966), a Magyar Néprajzi Társaságnak főtítkára, alelnöke, majd elnöke, tiszteleti tagja; a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Néprajzi Választmányának elnöke; a Györfy István Néprajzi Egyesület tiszteletbeli elnöke; a Mezőgazdasági Múzeumok Nemzetközi Szervezetének alelnöke, a Dán (1975) és a Svéd (1975/1983) Kirá-

lyi Akadémiák tagja, pályafutása alatt számos hazai és külföldi elismerésben, kitüntetésben részesült. A nemzetközi *Herder-díjas* (1980) tudós számos kitüntetésé közül ezúttal csak két magyar, szerénynek látszó kitüntetését említjük; a *Györffy István Emlékérmét*, a legmagasabb szintű magyar *néprajzos szakmai* kitüntetését és a *Móra Ferenc Emlékérmét*, a legmagasabb szintű magyar *muzeológus szakmai* elismerést.

Számos nevezetes kiadványnak, kiadványsorozatnak volt a szerkesztője, illetve szerkesztője és kiadója is egy személyben. Így az *Ethnographiának* (1949–1958), a *Néprajzi Értesítőnek* (1954–1956), a *Magyar Népművészet* című sorozatnak (1950–1954), a *Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei* című kiadványsorozatnak (1957–1960), a *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményeinek* (1969–1971), a *Néprajzi Látóhatár Szerkesztő Bizottságának* társelnöke (1968–1990) volt – hogy csak a legnevesebbeket említsük.

Balassa Iván gyűjtő- és feldolgozó munkája, illetőleg a már többször hangoztatott „nyelvi-nyelvészeti indítottosságú néprajzi feldolgozásmódnak” az illusztrálására öt nagyszabású, munkássága egészére jellemző munkáját ismertetjük.

Az első a híres-neves „kukoricamonográfia”, amit a maga 527 oldalával szerényen, alcímében „Néprajzi tanulmány”-ként határozott meg.⁷ Ez a minden korábinál alaposabb rendszerezés – ami különben az addig is szorgalmáról, nagy munkabírásról, munkája jól megszervezéséről és hatékonysága magas fokáról ismert szerzőt, egyszerre a magyar néprajztudomány élvonalába emelte – „áttekinti az Amerikából származó növény kialakulását és újvilági elterjedését, majd nyomon kíséri az egész világon történő térhódítását. Hazánkban a XVII. század első felétől terjed, s különösen a század végén hódít; elsősorban a szegénység műveli, mert termelése nem kíván igaerőt. Elterjedésének részleteit, a gazdasági rendszerbe való beilleszkedését a szerző gazdag levéltári, történeti és nyelvészeti anyag alapján mutatja be” – mondja róla a „fülszöveg”. Nem közömbös annak megemlézése sem, hogy Balassa Iván ezt az első, igazán nagy, tekintélyt szerző munkáját „*Csűry Bálint néhai professzorom emlékének*” ajánlotta. A rendkívül részletező munkában egy több részből álló fejezet (*A kukoricánövény és részeinek szókincse*) foglalkozik a kukoricánövény magyar elnevezéseivel, részeinek elnevezéseivel, a kukoricacsővel és borítójával, az alóla kicsüngő bibeszálakkal, a lemorzolt kukoricacső csutkájával, a kukorica virágjával, szárával, a levágott szárral, az ízékkel, a kukorica földben maradt tövével és összefoglaló módon a fejezet végén a kukoricánövény részeinek szókincseiből adódó tanulságokkal. Hasonló nyelvi-nyelvészeti alapozással mutatja be aztán a kukorica megművelése (vetése, ápolása, kapálása, őrzése, törése és betakarítása, felhasználása, morzsolása stb.) és elraktározása (padláson, fonott kukoricakasokban, léccoldalú górékban és egyéb építményekben) kérdéseit. Külön, önálló nagy, ugyancsak több-

7 Balassa Iván: *A magyar kukorica. Néprajzi tanulmány*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960. 526.

részes fejezetben foglalkozik a kukoricához kapcsolódó termelési viszonyokkal, történeti és társadalmi vonatkozásban egyaránt (a részes munka, a ledolgozás különböző formái és azok szókincse.) Nyelvészeti-népnyelvi megalapozottság tekintetében különösen gazdag a kukorica felhasználása című fejezet (a kukorica *emberi eledelül* való felhasználása; főtt, sült, pattogatott kukorica, kukoricaliszt, kukoricakenyér, kukoricaitalok, a gyógyszerkukoricák, az ínségeledel, a pellagra). Hasonló módon felépített a fejezett másik, a kukorica *állati eledelül* való felhasználásáról szóló része is (disznóhizlalás, libatömés, szemmel vagy darával való szórásos stb. etetés). A teljességre való eredményes törekvés mutatkozik meg abban, hogy Balassa Iván módját találta annak is, hogy szóljon a kukoricához fűződő társasmunkákról és az egész kérdéskör folklórvonatkozásairól is.

A másik „modell-könyvünk” Balassa Iván *Földművelés a Hegyközben* című munkája.⁸ Ez a munka Balassa Iván Sárospatakra kerülésének és ottani gyűjtő-és feldolgozótevékenységének első gyümölcse. Történeti része igen alapos levéltári kutatásokon alapul. A könyv különösen gazdag a hegyközi földművelés esz-közanyagának és munkafolyamatainak fényképekkel és rajzokkal kísért nyelvi feldolgozásában. Méltán vált minden későbbi kutatás alapvető forrásává.

A harmadik bemutatandó könyv a megint csak Balassa Iván alapművei közé tartozó, a nyelvi-népnyelvi vonatkozásokban különösen gazdag ekemonográfia.⁹ Ebben a munkájában először foglalta össze az eke és az ekés földművelés, a szántás kultúrtörténetét a kezdetektől a XIX. század végéig, a vaseke elterjedésének diadaláig. A monográfia során Balassa Iván több új következtetésre is jutott. Közülük talán legfontosabb annak a sokoldalú, többek között nyelvi-nyelvészeti adatokkal, azok elemzésével tett azon megállapítása, hogy a magyarság az ekés földművelést már a honfoglalás előtt, a VIII–IX. században ismerte.

Az ekemonográfiában különösen sok és jó alkalom kínálkozott a különböző fa-ekék (és részeik) és a velük végzett munka, a szántás történeti- és társadalmi ismereténél a nyelvi-népnyelvi összefüggések feltárására és rendszerezésére. Többek véleménye szerint Balassa Iván eke-szántás monográfiája bár első renden nyelvi-népnyelvi, nyelvtörténeti munka, interdiszciplináris szemléletűnek is mondható.

Balassa Iván óriási munkásságában mindig tisztos részt foglalt el a magyarság egészének kutatásán belül a határainkon túli magyarság néprajzának kutatása és feldolgozása is. Negyedikként az ebben a tárgykörben írt összegező és ennek következtében alapozó jellegű munkáját mutatjuk be pár szóval. Azt vallotta, hogy a nemzeti kisebbségben élő népcsoportok (a magyarok is) csakis úgy maradhatnak fenn, ha ápolják hagyományos népi kultúrájukat, anyanyelvüket, azokat a gyökereket, amelyek nélkül a kipusztulás fenyegeti őket. Mind a Romániá-

8 Balassa Iván: *Földművelés a Hegyközben. Mezőgazdaság-történeti Tanulmányok* 1. Budapest, 1964. 214.

9 Balassa Iván: *Az eke és a szántás története Magyarországon*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1973. 630.

ban, mind a volt Jugoszláviában, Ausztriában, Szlovákiában, mind pedig a volt Szovjetunióban, kisebb-nagyobb csoportokban élő magyarokkal foglalkozott, népeletükről számos cikkben, kistanulmányban számolt be. *A határainkon túli magyarok néprajza* című könyvében ezeket kiegészítve, összedolgozva, jól tagoltan és szerkesztve írta meg.¹⁰

Az ötödik könyv az eddig említettektől alapvetően különbözik. Nem tárgytörténeti, hanem folklór munka; a karcsai népmondákat foglalja össze és adja közre.¹¹ Ebben a munkájában aztán igazán nagy szerep jutott nyelvészeti-néprajzkutatói érdeklődésének. Erről messzemenően tanúságot tesz bevezető tanulmánya és alapos, nagy gonddal készült jegyzetelése.

Mind az öt munkára jellemző, hogy mindet számos előtanulmány előzte meg, és már csak eddig is több utómunkát kísért.

Szülőföldjéhez, Bárándhoz, iskoláztatása helyéhez és intézményeihez, Debrecenhez való ragaszkodása többek között abban is megmutatkozott, hogy minden munkájában szívesen használt fel, mutatott be bárándi, bihari, illetve debreceni néprajzi adatokat, példákat és természetesen nyelveket is. Ilyen vonatkozásban bárándi–bihari–debreceni kötődéseire az 1985-ben kiadott *Báránd története és néprajza* című monográfiája tette föl a koronát.¹² Mégpedig a kötet végén közölt *Tanulságok a bárándi monográfiáról* című vallomásos írásával. A Báránd története és néprajza mondhatni iskolát teremtett. Megjelenése után az erről a tájról írt-szerkesztett helytörténeti monográfiák címeikben is meghatározva ténylegesen komplex helytörténeti monográfiák igyekeztek lenni. Egymással összefüggésben, egymással párhuzamosan tárgyalták a kérdéses helység *történetét és néprajzát*. Szülőfaluja, a bihari térség, Debrecen is ragaszkodott hozzá, tisztelte, szerette és számon tartva szívesen hivatkozott rá, vette igénybe segítségét. Báránd, a szülőfalu díszpolgárává is választotta. Jellemző, hogy Balassa Iván ezt a díszpolgárságot tartotta legszebb, legértékesebb kitüntetésének. Vonzódásának erejét az is bizonyítja, hogy kívánságának megfelelően Bárándon temették el.

Sajnos, Balassa Iván munkásságának jegyzéke eddig csak részekben készült el. De nélkül is számon tartjuk, tudunk gazdag munkássága minden darabjáról; kéziratairól, kiadatlan munkáiról, jegyzeteiről is. Balassa Iván valóban gazdag hagyatékot hagyott ránk. Ennek a hagyatékunk a magyar néprajztudományban meghatározó szerepe van és lesz a jövőben is.

Így, ezekkel a gondolatokkal búcsúzik egykori szerkesztőjétől a Magyar Néprajzi Társaság folyóirata, az *Ethnographia*.

Dankó Imre

10 Balassa Iván: *A határainkon túli magyarok néprajza*. Gondolat Kiadó. Budapest, 1989. 418.

11 Balassa Iván: *Karcsai mondák*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1963. 624 oldal + 4 képpoldal és egy térképmelléklet.

12 Balassa Iván (szerk.): *Báránd története és néprajza*. Báránd, 1985. 644.

ISMERTETÉSEK

Magyar Néprajz, II. Gazdálkodás kötet. Közlekedés, szállítás fejezet ismertetése

Kemecsi Lajos

A *Magyar Néprajz* című kézikönyv tervezésének (1955-től!), kötetének elkészültének, megjelenésüknek (1988-tól) több évtizedre visszanyúló folyamatát több alkalommal ismertették arra nálam sokkal avatottabbak, résztvevők, munkatársak. (Legutóbb éppen a kötet bevezetőjében Paládi-Kovács Attila főszerkesztő.) A néhány évnyi kényszerű szünet után az utóbbi években szerencsésen felgyorsult megjelenésekkel, mára az első kötet híján teljessé vált a sorozat. Utolsóként jelent meg az anyagi kultúra nagy egységeit a *Gazdálkodás* cím alatt összefoglaló vastag kötet tavaly, 2001-ben.

A kötet előszavában a főszerkesztő Paládi-Kovács Attila is felhívja a figyelmet az 1934-ben megjelent *A magyarság néprajza* összefoglalás ugyancsak II. kötetének előkép jellegére. Ebben a *Tárgyi néprajz* című kötetben szerepel Györffy István fejezete, amelynek címe is megegyezik a most ismertetendő kötetével. Györffy ebben a fejezetben az ún. „*ősfoglalkozások*” mellett a „*földművelés*” és a közlekedés tárgyi néprajzának korabeli eredményeit is összefoglalta. Ez a tanulmány maradt aztán egészen a most megjelent kötetig a téma egyedüli összegző jellegű feldolgozása.

Az igény hasonló mélységű szintézisre már évtizedekkel ezelőtt megfogalmazódott. Azonban még a messze legjobban kutatott részterület, a kerek járművek terén sem valósult meg. (Nem számítom ilyennek Cservenyák László Debrecenben 1998-ban megjelent, címében erre kísérletet tevő sajátos könyvét sem.) A részeredmények, a *Magyar Néprajzi Atlasz* anyagának publikálása, a lokális és tematikus tanulmányok folyamatosan gyarapodó száma azonban érzékeltette, hogy a szakterület eredményeinek korszerű összefoglalása nem késhet tovább.

A híradás, szállítás és közlekedés kutatásának eredményeit elsőként Keszi-Kovács László foglalta össze még 1948-ban *A magyar népi közlekedés kutatása* című munkájában. 1978-ban jelent meg Gráfik Imre kutatástörténeti összefoglalása az *Eredmények és feladatok az anyagi kultúra kutatásában* című kötetben (*Dissertationes Ethnographicae* II. Budapest, 1976–78. 123–151). A legutóbbi kutatástörténeti munka éppen a Paládi-Kovács Attilát köszöntő közelmúltban ismertetett tiszteletkötetben látott napvilágot, már a *Gazdálkodás* kötet megjelenése után. (Kemecsi 2001. 537–554.)

A kutatástörténeti összefoglalások az elmúlt fél évszázadban folyamatosan jelezték a teherhordás, közlekedés tárgykörének szaktudományi jelentőségét, megítélésének korszakonkénti változásait. A néprajzi kutatások napjainkra gyakorlatilag rögzülni látszó specializációja és a tudománytörténeti tradíció meghatározza a szállítás-közlekedés kutatásának tematikus elkülönülését. A témakör az elmúlt évtizedekben sem került az etnográfia népszerű, közérdeklődést felkeltő területei közé.

Azonban a tárgykör valójában jobban kutatott, mint az például a bibliográfiák tematikus osztályozását tekintve tűnik. A közelmúltban megjelent legfrissebb *Magyar Néprajzi Bibliográfiában* az érdeklődő meglepetéssel tapasztalja, hogy a korábbi gyakorlattal ellentétben nincs külön szerepeltetve a szakrendi felosztásban sem a híradás, sem a közlekedés vagy a teherhordás. (*Magyar Néprajzi Bibliográfia 1997–1998*. Budapest, 2001.) Évtizedek óta először hiányzik önálló egységként

a könyvészeti anyag felosztásából a fenti tematikájú munkák csoportja. A *Technológia* címszó alatt szerepelnek a vonatkozó tételek. Szerencsére a *Magyar Néprajz* kötetének szerzői a legfontosabb irodalmakat még ezekből az évekből is sikeresen használták összefoglalásaik megírásakor, mint ezt hivatkozásaik és a gazdag irodalomjegyzék is igazolja. A *Gazdálkodás* kötetben a többi területhez viszonyított súlya a témának messzemenően indokolja terjedelmi és tematikai jelenlétét.

A teherhordás és közlekedés kutatásának napjainkban is érzékelhető a felélénkülése, ezt a folyamatot minden bizonnyal tovább fogja erősíteni a témakör eredményeinek összefoglalása. Pusztán annak érzékeltetésére, hogy a fiatal kutatók érdeklődését és kutatásait is kiváltja a szakterület, utalnék arra, hogy a közelmúltban megjelent Szilágyi Miklóst köszöntő budapesti egyetemi dolgozatok között négynek a szerzője is ilyen tematikáját választott. (*Hálók*. Budapest, 1999.)

A szintetizáló igénnyel készülő munkák minőségét alapvetően meghatározza azok készítőinek felkészültsége. Miként *A magyarság néprajzában* Györffy István összefoglalását is jellemzi, hogy a korabeli szakirodalmi előzmények biztos ismerete mellett a saját kutatásainak gazdag anyagát is felhasználta műve megírásakor, így valóban kimagasló és évtizedekre ható szintézist készített. A *Magyar Néprajz* kézikönyv közlekedés, szállítás fejezetrészeinek megírását két szerző végezte el. A híradás, jeladás és az emberi erővel végzett teherhordás, illetve a szárazföldi közlekedés nagy egységeinek összefoglalását Paládi-Kovács Attila, míg a vízi közlekedésről tudottakat Gráfik Imre rendezte rendszerbe. Úgy vélem, hogy a *Magyar Néprajz* kötetében található összefoglalások készítői több esetben a szakterület legjobb hazai kutatói közül kerültek ki, kiknek munkássága egyértelművé tette, hogy egyes részeket kizárólag csak ők írhattak meg. Hasonlóképpen értékelhető a közlekedés fejezetet készítő két szerző személye is.

Paládi-Kovács Attila munkásságának – mint ezt a közelmúltban ünnepelt kerek születésnapja alkalmából többen is hangsúlyozták – évtizedek óta fontos részét képezik a teherhordással, közlekedéssel kapcsolatos kutatások. Olyan tematikus és lokális vizsgálatokat végzett (és publikált is!) az elmúlt évtizedekben, amelyek egyértelműen előtanulmányként értékelhetőek az összefoglaló jellegű munka előtt. Az általa írt részeket különösen értékesé teszi számunkra, hogy nem egyszerű összegzést adja az addig publikált eredményeknek, de saját kutatásainak gazdag anyagával kiegészíti azokat.

Gráfik Imre a hajózás és a gabonakereskedelem összefüggéseiről írott könyvében maga is megfogalmazza kötődését a témához: „Személyes életutunk, pályánk úgy alakult, hogy abban különös érzékenységgel és fogékonysággal fonódott össze a hazai belvízi hajózás története iránti érdeklődés magánéletünkkel és szakmai tevékenységünkkel.” (Gráfik 1992. 6.)

A kötetben megjelent összefoglalások jellege egyértelművé teszi, hogy mindkét szerző várhatóan további tanulmányokkal, esetleg monografikus jellegű feldolgozásokkal gazdagítja a szakterület eredményeit. Nem lezárt életművek anyaga jelent meg a fejezet lapjain. Összegző tanulmányaikban mintegy megjelölik a továbblépés várható irányait is.

A *Közlekedés, szállítás* című rész az utolsó (IV.) a kötetben. A több mint 1000 oldalas kötetből több, mint 200 oldal terjedelmű a vonatkozó egység. Az előképnek tekinthető Györffy által írt fejezet terjedelme pontosan 30 oldal volt 1934-ben! Viszont a tárgyalandó szakterületen belüli arányok a most megjelent kötetben már közelítenek az első összefoglaláséhoz. A leghosszabb alfejezet itt is a *Kerekes járműveké* (34 oldal), ez jelzi a kutatási előzmények arányait, mélységét.

A tudománytörténeti előzmények alapján egyértelműnek tűnik, hogy a közlekedés és szállítás témaköréhez kapcsolódik a híradást elemző rész is. Györffy tanulmánya és K. Kovács László kutatástörténeti összefoglalása egyaránt tárgyalja a hír- és jeladás mellett az utak, hidak, átkelőhelyek témáját is. Azonban Gráfik Imre az általa 1978-ban készített kutatástörténeti összefoglalás keretében a felsorolt tematikus egységek között nem szerepelteti a hír- és jeladás területét. Paládi-Kovács Attila azonban visszatér a korábbi felosztáshoz és ennek megfelelően tárgyalja a fejezet első egységként a témát.

A *Közlekedés, szállítás* részt a szerkesztők két nagyobb egységre osztották. Ennek a két egységnek – ez szerzők szerinti elkülönülés is egyben – *Bevezetései* is vannak. Ez egyébként a kötet más részein nem általános. Viszont hiányzik mindkét egységnél a kutatástörténeti előzmények bemutatása, ami viszont a korábbi részek többségénél megtalálható. A bevezetők alkalmazása segítségével a szerzőknek véleményem szerint jól sikerült a bemutatása a feldolgozott témákhoz kapcsolódó összefüggérendszernek. Viszont nem szerepel itt sem a metodológiai és metodikai jellemzők ismertetése.

A kötet címrendszere rendkívül jól tagolt. A részcímen belül egészen a szakaszcímekig rendszert alkotva közvetítik a tárgyalat tematikus egységek súlyát, kutatottságát. Egyetlen zavaró elem szerepel a tartalomjegyzékben – a szövegben viszont már a megfelelő tipográfiai megoldással éltek a szerkesztők – a *Csúsztató, vontató, sárhajó* alfejezetcím szerepeltetése nem felel meg a hierarchikus rendnek.

Egy ilyen nagy formátumú, összefoglalás szándékával írott munkának az ismertetése egyszerre hálás és nehéz feladat is egyben. A recenzens érdeklődésének megfelelően törekedhet az ismertetendő részek közti súlyozásra. Azonban mindig ott áll előtte a lehetőség, hogy a terjedelmi korlátokra, illetve a rendkívül sokrétű anyagfeldolgozásra hivatkozva egyes részeket egyáltalán nem, másokat éppen csak érintőlegesen említve szerepeltet. Magam is élni fogok ezekkel a lehetőségekkel a közlekedés, szállítás fejezetek ismertetése kapcsán.

A *Gazdálkodás* kötet előszavában Paládi-Kovács Attila megfogalmazta a kötet célkitűzéseit és jellegét egyaránt. A korábban említett *A magyarság néprajza* vonatkozó II. kötetéhez hasonlóan ebben az összefoglalásban is a fő hangsúlyt a rendszerező, leíró témabemutatóra, szinoptikus áttekintésre helyezték a szerzők. (Előszó, 7. o.) A korábban megjelent anyagi kultúrával foglalkozó kötetektől eltérően nem volt megjelölt cél a történeti folyamatok részletes elemzése. „Fókuszában a 19–20. század fordulójának, a 20. század első felének változó paraszti gazdasága és anyagi kultúrája áll.” (Uo.)

A *Közlekedés, Szállítás* fejezetek szerzői törekedtek ezen általánosan megfogalmazott kereteket figyelembe venni, de alkalmanként kénytelenek voltak korábbi korokra visszautalni. Ez elsősorban a szárazföldi közlekedést, teherhordást bemutató részekre jellemző. S bár a sorozat zárásaként megjelenő kétszülű I. kötetben lesz olvasható az anyagi műveltség korszakait, a történeti alakulás menetét elemző rész, ebben a fejezetben is szerves részét alkotják a történeti változásokra utaló elemzések az összefoglalásnak.

Az innovációk terjedése és hatásaiknak vizsgálata nagy adóssága volt a néprajzkutatásnak a teherhordás és közlekedés terén is. Olyan nagy hatású új eszköz elterjedését is csak szövevényközlésekből ismerjük, mint a kerékpár. Napjainkban azonban már készül egy összefoglaló jellegű munka a kerékpár alkalmazásáról. (Előtanulmányként: Berkes 1999. 71–96.) S a modernizációs folyamatok társadalmi hatása is rendkívül értékes kutatási területeket kapcsol a szaktudományi keretek közé. Az összefoglalásban több helyen is utal Paládi-Kovács Attila és Gráfik Imre az újtársadalmi innovációk szerepére, jelentőségére. Olyan, a népi használatba gyakorlatilag soha nem került innováció is szerepel – éppen hiányának súlya miatt kiemelve – a személyi közlekedést tárgyaló részben, mint a sí. (852. o.)

A kötet célkitűzései között nem szerepel a vonatkozó folklórismeretek bemutatása. Ennek ellenére a szerzők minden alfejezet elemzésénél élnek a sajátos források alkalmazásának lehetőségével, illetve több alkalommal igen helyesen utalnak a folklórelemekre. Így értékelhető a hírversek bevonása a kommunikáció kutatásába, hortobágyi népdal vagy a hajóvontatással kapcsolatos közmondások illusztrációs jellegű szerepeltetése. Az utazási szokások bonyolult és gazdag rendszerére is történik utalás a személyi közlekedést tárgyaló részben.

Hasonlóan szerencsésnek tartom a szépirodalmi művekben található adatok gazdag tárházának felhasználását is. A fejezetekben rendszeresen szereplő Tömörkény, Krúdy, Szép Ernő, Sinka Ist-

ván, Jókai művekre történő utalások jelzik a néprajzi kutatások forrásainak sokszínűségét. A folklór, illetve szépirodalmi idézetek segítségével a fejezet stílusa nem veszítve tudományos jellegéből gördülékeny és érzékletes. Mivel a kézikönyv nem pusztán szaktudományi hasznosításra, hanem szélesebb körű érdeklődésre is jogosan igényt formál, az ilyen stílusú feldolgozás különösen eredményesnek ítéltető.

A *Hírközlés, jeladás* fejezet írásakor Paládi-Kovács Attila talán ezen résznél támaszkodhatott legkevésbé újabb kutatások eredményeire. Legrészletesebben a pásztorok sajátos jelrendszereit ismeri a szaktudomány Gunda Béla és Szabadfalvi József kutatásai nyomán. A modernizálódó gyári közösség helyi jelbeszédét, gesztusnyelvét elsősorban az ózdi finomhengerműben kialakított 270 elemből álló külön nyelv elemzésével érzékeltethetjük.

A különböző hír- és jeladási módok rendszerezésénél Paládi-Kovács Attila megkísérelte a leginkább elfogadott rendszert alkalmazni, szándékosan leszűkítve az idetartozó jelek csoportját. Így nem tárgyalja csak az említés szintjén a határjelek, tulajdonjegyek, szerelmi jelbeszéd témaköreit.

A hangzó eszközök csoportjának bemutatásakor a magyarságnál ismeretes – elsősorban magashégyi pásztorok által használt – kürtök elemzésénél egészen távoli skandináv párhuzamokra is felhívja a figyelmet. A tárgyak által adott jelek között a vándorcigányok bőrdarabkára fűzött, színes fonalakból álló útjeleit is bemutatja, felhívva a figyelmet, hogy ezen jelek egy része személyi jel, ún. *szikajimakó* volt. A sírjelek összetett rendszerével nem foglalkozik, bár egy utalás a korábban megjelent *Magyar Néprajz VII.* kötetben található temetés fejezet eredményeire szerencsés lett volna. Külön rész tárgyalja viszont a kihirdetés útján való hírközlést, amelynek egyik legismertebb formája volt a dobolás. Az egykori kisbíró szerepét a 20. század közepétől a hangszórók vették át, amelyeket a dobolás egykori helyszínein szereltek fel elsődlegesen. Egyértelműen történetiségében vizsgálja Paládi-Kovács Attila az üzenetvívés és a posta hazai kialakulását.

Szaktudományunk szempontjából nem megnyugtató, hogy a magyarországi úthálózat kérdése nem képezte feldolgozás tárgyát az elmúlt évtizedekben. Néhány más szaktudomány képviselője által készített alapos tanulmányon kívül nem használhatott fel a szerző korszerű kutatásokon alapuló publikációkat. A mai napig a Dunántúl középkori úthálózatának ismereteit elsősorban Glaser Lajos 1930-ban megjelent tanulmányából ismerjük. Az állattartás, pásztorkodás kutatói előtt is egyértelműek a marhahajtó utak, vagy a *Mészárosok útjának* jelentősége. Paládi-Kovács Attila felhívja a figyelmet az útvonal mentén bérelt legelők és pihenőhelyek kidolgozott rendszerére is. A kövezett utak terjedésének jelentőségét a javak cseréinek kutatói is hangsúlyozzák. A híres bagyi kavicsörök munkáját dicsérték Budapest egykor kiváló minőségűnek számító útjai. Az összefoglalásból hiányzik azonban a 20. századi hagyományos dűlőutak használatát elsörendően befolyásoló tsz-szervezések idején végrehajtott tájrendezések hatásvizsgálata.

Az összefoglalások készítőinek feladatát nehezíti, hogy a legfontosabb, de talán evégett ismertebb részletek mellett mekkora teret szánjanak a kevésbé ismert jelenségek, eszközök vizsgálatának. Paládi-Kovács Attila igyekezett ezt arányosan megoldani. Ezáltal esetenként kitért olyan elemek bemutatására is, amelyek igényelték a részletesebb bemutatást. A befagyott folyókon, tavakon kialakított *hízalt jéghidak* használatát is ennek megfelelően foglalta össze.

Az összefoglaló igénytel messzemenően összefügg, az esetleges bizonytalanságok megválaszolatlan kérdések tárgyszerű bemutatása is. Ez nem pusztán a szakmai problémák jellegének megvilágítását szolgálja, hanem a továbblépés irányait is befolyásolja. Ekként *értékelhető* ebben a fejezetben például a *hajóhidak* történetének feltáratlanságát jelző megjegyzés.

A közlekedés fejezet talán legmostoháiban kutatott részterülete a személyi közlekedés témaköre. A magyar nemzetiség mellett a más etnikumhoz tartozók népi kultúrájának elemeit is bevonja kutatásai körébe a két szerző. Jó példa erre a párhuzamok említésén túl pl. a dél-dunántúli német parasztság által viselt facipó, a *klumpa* használatának bemutatása. (847. o.) Paládi-Kovács Attila az általa írt fejezetekben messzemenően törekedett a minél alaposabb nyelvészeti, etimológiai ada-

tok felhasználására. Az egyes tárgyak elterjedésének irányait igyekezett alaposan feltárni és a nemzetközi párhuzamok felsorolásával értékelni. A tájnyelvi változatok segítségével kívánja érzékelteni az egyes eszközök, jelenségek elterjedtségét. Ez a szándék legteljesebben talán az emberi erővel végzett szállítást összefoglaló részben figyelhető meg.

A domináns teherhordó módok elhatárolódásának igazolása mellett a fejezetben a szerző hangsúlyozza az átmeneti zónák és az újítások terjedésének tanulságos jellegzetességeit is. Paládi-Kovács Attila korábbi teherhordással foglalkozó munkáiban is sikerrel alkalmazott egy a tradicionálistól eltérő rendszerezést. A testrészek szerinti felosztás – hazánkban és külföldön is elfogadott szisztémája – helyett, és a tevékenységszférákat követő beosztást is elvetve, a különböző tárgycsoportok jellegét, anyagát azaz elsősorban a tárgyat figyelembe vevő felosztást alkalmazza a kötetben. Ennek megfelelően a különböző rudak és kampók után a kétkéz-saroglyák, tragacsok, majd a kötelek jellemző használata következik. A negyedik csoport a hálók, fazékhordó eszközök és ételhordók változatai szerepelnek. A tatai fazekasok által még a közelmúltban is készített ún. *ikerfazekak* használatát is bemutatja a szerző, folklórelemekkel is kiegészítve. Az ötödik egység az elsősorban szénahordáshoz, rőzsehordáshoz használt keretek típusait veszi számba. Külön egységet alkotnak a különböző kéreg-, fa-, kerámiaedények. Itt elemzi Paládi-Kovács a puttony használatát, kiemelve, hogy bár főként a borvidékek sajátja, de nem kizárólag a szőlőművelés tartozéka.

Egyes esetekben a szerzők saját kutatásain alapuló, a korábbi szakirodalomban ismeretlen vagy nem súlyának megfelelően értékelt elemek kifejtése is helyet kapott az összefoglalásokban. Ennek eredményeként némi aránytalanságot érezkelhet az olvasó. A Paládi-Kovács Attila által gazdagon adatolva és saját alapvető kutatásainak eredményeit is bemutatva készített *rudak* és *kampók* feldolgozása mellett, az edények után következő különböző *kosarak* összetett rendszerét bemutató rész (7.) elnagyoltnak tűnik. Erre utal a szerző is a szövegben, terjedelmi korlátokra hivatkozva. A nyolcadik rész a kendők, ponyvák és lepedők sokoldalú paraszti használatát tárgyalja, a kosarakéhoz hasonlóan röviden. Az északi népterületen elterjedt gyermekhordó lepedő helyenként az 1950-es évekig használatban maradt. Az emberi teherhordás utolsó (9.) eszközcsoportja a különböző tarisznyáké.

Az egyes eszköztípusokat a szerző hasonló módon elemzi. A jellegük meghatározása és alapos leírásuk után a hazai és szomszédnépi elterjedést, a terminológiai adatokat, végül esetenként a távolabbi analógiákat foglalja össze. Ez a következetes szerkezet teszi különösen rendszerezetté a fejezetet.

A kimondottan női munkaként jellemezhető fejenhordás jellegzetességeit összefoglaló rész némileg kilóg a fenti rendszerből. A sajátos segédeszköz – *tekercs, perec* stb. – igénylő teherhordási mód elterjedtségénél egyébként némi pontosítás szükségeltetik. A 1980-as évek végén még a Gerecse hegység német nemzetiségű falvaiban a fejenhordást gyakorolták idősebb asszonyok, mint ezt saját gyűjtésem is igazolta. Tehát erről a vidékről sem hiányzott.

A fenti eszköztípusok, eljárások elterjedésénél különösen fontos segítséget jelentett a *Magyar Néprajzi Atlasz* vonatkozó anyagának felhasználása. A még hiányzó kommentárok pótlásával a rendkívül gazdag és jól hasznosítható forráscsoport további lehetőségeket nyit meg a kutatók előtt. A térképek ennek köszönhetően talán ennél az alfejezetnél a leginkább használhatóak a zónák és átmeneti területek szemléltetésére. A szerző külön figyelmet szentelt az eszköztársítás, több teherhordó eszköz egyidejű együttes használatának (pl. vízfordórúdon kupák).

Bár önálló alfejezetként szerepel, s megkerülhetetlen a téma jellegénél, és tudománytörténeti hagyományoknál fogva, de anyagát és kutatottságát tekintve továbbra is a gyengén feldolgozottak közé tartozik a hátalás, nyergelés, málházás témakörét tartalmazó rész a kötetben. S ha azt már nem is mondhatjuk, amit K. Kovács László állapított meg az első kutatástörténeti összefoglalásban: „*Szinte érthetetlen, hogy ...nyergelő tudományunkat és nyergesmesterségünket nem tanulmányozták, holott éppen az ezzel kapcsolatos tulajdonságokat bámultuk magunkban*”, de a kép azért

még korántsem teljesen tiszta és éles. Az elmúlt évtizedekben végzett kutatások eredményeként a legalaposabban kutatott terület a lószerszám elemeinek történeti változása.

Szerencsés egybeesés – s igazolja korábbi megállapításomat a témakör napjainkban érzékelhető tudományos aktualizálásáról –, hogy éppen itt a Néprajzi Múzeumban a közeljövőben nyílik meg a nyergekről készülő nagy kiállítás, gyűjteményi és kiállítási katalógusok kíséretében és a tárlatot Gráfik Imre rendezte.

A magyar néprajztudomány egyik az elmúlt években tovább erősödő irányzata a történeti néprajz. A különböző történeti források, mint az árszabások, hagyatéki leltárak, licitációk egyéb levéltári dokumentumok felhasználása kiteljesedni tűnik. Paládi-Kovács Attila az elsők között alkalmazta kutatásaiban kiemelten ezeket a forráscsoportokat és értékeiket ebben az összefoglaló részben is felhasználja az eszközök történeti változatait elemelve.

Az állattartás fejzeteivel való összhang és a felesleges ismétlések elkerülése miatt a lóbetanítás részletes elemzése és tapasztalatai hiányoznak az alfejezet anyagából. Szűkre szabott a számarak paraszti – elsősorban pásztorok általi *tergenyés* – alkalmazásának bemutatása is. A lovak máházásának ismertetésénél a szomszédos népek magashégyi csoportjainak jellegzetességeit is számba veszi Paládi-Kovács. Az összefoglalás alkalmát felhasználja arra, hogy korábbi bizonytalan vagy tévesen értékelt adatok helyes értelmezését elvégezze. Így például pontosítja a Jankó János által is leírt torockói lovas máhla terhének súlyát is néprajzi párhuzamok segítségével. S megállapítja, hogy a korábbi értelmezéssel ellentétben a lényegesen kisebb *bécsi mázsát* kell értenünk a megadott teher mértékegységként.

Paládi-Kovács Attila a rétgazdálkodás témaköréhez kapcsolódva már évtizedekkel ezelőtt rendkívül részletesen tárgyalta a különböző csúsztatók, vontatók változatait. Nem elégedett meg korábbi eredményeinek vázlatos összefoglalásával, további kutatásokat végzett és ezáltal gazdagította az adatokat. Az általánosan ismert és alkalmazott eljárások mellett egyedi és speciális eszközöket is közöl. Vizsgálatai kiterjednek az ideiglenes, alkalmyszerű eljárások és az állandósult, specializálódott módokra is.

Külön rész foglalkozik a *csónak* vagy *bödönhajó* másodlagos funkcióban *sárhajó*ként történő használatával. Az eszköz egy változatát nem csupán sáron, hanem homokos talajon is használták, elsősorban a Nyírségben. Ez az egység már átvezet a *szánok* különböző jellemzőit tárgyaló alfejezethez. Paládi-Kovács Attila a szánok esetében nem választott a korábban általánosan elterjedt osztályozási elvétől eltérőt. A nyári és téli szánokat egyaránt tovább osztotta kézi (gyalogszán), illetve ígás szán csoportokra. A nyári gyalogszánok többségét erdei munkákon használták. Változatait a rudak száma és jelleg szerint különíthetjük el. Paládi-Kovács Attila részletesen bemutatja a különböző táji változatokat, melyek közül egyedül az ún. *román szánkó* képvisel egyedi jelleget. A 20. századi innovációk közül a helyi időjárás és terepviszonyok közé sikeresen beépült az elsősorban a Börzsönyben használatos nagyobb teherbírású szánkó. A szántípus szórvány hazai illetve nemzetközi elterjedtségének tanulságait is megfogalmazza a szerző. Erdélybe valószínűleg északolasz munkások közvetítésével került. Sajátos párhuzam, hogy a kubikos földhordó kétkerekű taliga magyarországi meghonosításában is joggal feltételezhető az itáliai munkások, kőbányászok szerepe.

A téli szánok jelentősége sok vidéken a szekérral vetekedett. Ennek ellenére kisebb formai változatossággal terjedt el és kutatottsága is lényegesen alacsonyabb szintű, mint a négykerekű járművéké. A közlekedési fejezetben a legtöbb hiányt, szükséges további kutatást éppen a szánok kapcsán véli szükségesnek Paládi-Kovács Attila. Sem az erdélyi nyári szánokról, sem a téli gyalogszánok formáiról, méreteiről nem készült rendszerező munka. Az alaptípusnak számító ún. *teljes* vagy *egész szán* alkalmazási formáinak bemutatása mellett a szerző hosszasan elemzi a *kettős szán* elterjedését és használatát is. Egyébként kivételes, hogy egyedül ennél a résznél hivatkozik a szerző saját gyűjtését külön megjelölve egyéni kutatásaira, miközben előtte és utána is több más eszköz, illetve alkalmazási forma esetében megtehetné.

A szánokon történő személyi közlekedést is ebben a részben mutatja be. Ezzel szemben a kocsikon, szekereken történő közlekedés eszközkészletét Paládi-Kovács Attila nem a kerekes járműveket elemző részben, hanem a személyi közlekedésről írottak között ismerteti. Így ott tér ki az elsősorban a Dunántúlon és a Kisalföldön használatos fonott *üléskosár* alkalmazási jellemzőire is. A parádés szánok használatát azonban miként a kapcsolódó folklórelemeket is a járműveket elemző rész elemeként tárgyalja. Hiányzik viszont – az erdészetek újításokat terjesztő szerepének említésén túl – a vasalások terjedésének, illetve a teljesen fémből készült szánoknak az említése a fejezetből. A vas alkatrészek terjedésének tanulságos vizsgálata viszont már nem hiányzik a négykerektől elemző részből. Elsősorban a fatengely–vastengely váltás adathozható.

A közlekedés és a teherhordás évszázadok óta legfontosabb eszközei a négykerektől járművek voltak. Ennek megfelelő a Paládi-Kovács Attila által írott összefoglalás is. A leghosszabb rész, illetve a legtöbb kisebb tematikai egység ezekkel a járművekkel foglalkozik. Az összefoglalás egyértelművé teszi, hogy a történeti Magyarországra jellemző fejlett járműkultúrát a kerekes járművek rendelkezés és szerkezet szerinti változatossága igazolja leginkább.

Tanulságos a lófogatolás mellett a rendkívülinek számító szarvasmarhával vont *kordé*, illetve a gyakoribb *szamaras talyiga* elterjedésének és használatának bemutatása. A recens kétkerektől járművek négy alapforma szerint csoportosíthatók: pásztortaliga, fuvarostaliga, kubikoskordé, személyszállító gazdataliga.

A debreceni, nyíregyházi, miskolci kétkerektől járművek részletes ismeretéhez mérten gyakorlatilag teljesen ismeretlenek az erdélyi hasonló járművek. A kétkerektől járművek ismertségéhez viszonyítva is kevésbé jelentős a kétrudú járművek elterjedtsége a magyar nyelvterületen.

A négykerektől járművek osztályozását a meghatározó fontosságú alkatrészek alapos elemzésével végezhetjük el. Magának a járműnek a szerkezeti elemei között kevés különbség mutatható ki. Viszont tájanként és típusonként eltérők a méretek, és a formai változatosság is számottevő. Minden bizonnyal téves fogalmazás eredménye a 933. oldalon tett megállapítás, mely szerint: „A kerekek átmérője, a keréktalp szélessége szintén megegyezett minden szekértípusnál.” A következő oldalon viszont már helyesen felhívja a figyelmet a táji adottságok, illetve tradíció hatására megfigyelhető méretbeli eltérésekre a magyar nyelvterületen belül. A szekér (illetve a kocsi, hiszen a két jármű közötti különbség tisztázásával indul a fejezet) felépítményének alkatrészeit sorra veszi a szerző.

A legfontosabb – kritériumszerűen alkalmazható – alkatrészek közül a legváltozatosabb az oldal. Az ívelt, *görbeoldalú kocsi* elterjedése elsősorban a Nyugat- és az Észak-Dunántúlon figyelhető meg még napjainkban is. Elterjedésében minden bizonnyal szerepe volt az ezen a vidéken kifejlesztett európai ismertségre szert tevő *magyar kocsinak*, a helyi szekérgyártók termékének.

A járművek hosszának változatait bemutatva a *sukk* méretét a szerző megadja, de a táji és időbeli eltéréssel más és más hosszat jelölő *collt* már nem. A szekerek hosszának változtatása a különböző funkciójú felhasználással köthető össze. A szalaszakomány hordásának igénye indokolta a leghosszabb – akár több, mint 5 méteres! – oldalak (Nyugat-Magyarország) alkalmazását. A kocsi-szekrény elejének és végének lezárására használt *saroglyák*, más megoldások nem mutatnak olyan változatosságot, mint ami az oldalak esetében kimutatható volt. A szekérsaroglyák különböző fejlettségi szinten állnak, s jelzik a szekérgyártás, a járműkultúra fejlettségét egy-egy vidéken. A harmadikként kiemelt felépítményi elem a szekéroltal kitérítésének módja. A két leginkább ismert és elterjedt megoldás a *raconca* és a *lőcs*, illetve ezek egyes használata. Egyetlen népcsoportként a moldvai csángók között volt ismeretlen a lőcsös kitérítés, és egyeduralkodó a kizárólag *raconca* szekerek használata.

Paládi-Kovács Attila összefoglalásában értékeli az egyes vitatott elméleteket és vitás kérdéseket is. Ezek megválaszolásakor a saját kutatásainak, illetve a nemzetközi szakirodalom eredményeinek a segítségével foglal állást. Ennek megfelelően elveti Keszi-Kovács feltevését, hogy a lőcs a Kárpát-medencében alakult ki.

A szerző külön egységként tárgyalja a *fonott oldal* és a *kocsikas* jellemzőit. Véleményem szerint az oldalak gazdag formai változatosságot mutató egységéhez illetve is elegendő súlyt kapna ez a szerkezeti megoldás. Hiszen ő maga is megfogalmazza, hogy „kezdetben a szekéroldal és a vesszőből fonott oldal nem különült el”. (944. o.)

Az utolsó felépítményi elem, amelynek alapján a rendszerezés elvégzését Paládi-Kovács felépíti, a fedett kocsik és szekerek kérdésköre. A félhengeres, illetve a szekér négy sarkába állított falábra helyezett rácsozatot borító (ez utóbbi elsősorban a Tiszántúlon terjedt el) ponyvás kocsik, *ekhós szekerek* használata a legtöbb esetben speciális foglalkozásokhoz kötődött. Ez az eleme a kerekes járműveknek további kutatások segítségével várhatóan nagyobb jelentőséget nyerne.

Paládi-Kovács Attila már 1973-ban felhívta a figyelmet a magyar kerekes járművek történeti táji rendszerezésének feladatát elvégző tanulmányában a megfelelő kritériumok kiválasztásával megoldható tipológia szükségességére. A közel három évtizeddel korábban javasolt szempontrendszer azonban még napjainkban sem vált általánosan részévé a járművek kutatásának. Ennek hiányában készülő véletlenszerűen kiválasztott táji típusokat kreáló kutatásokra alapozva azonban még ma sem végezhető el a magyar szekérkörzeteknek az angliaihoz hasonló pontos körülhatárolása. Az összefoglalás igényével született tanulmányban sem vállalkozik erre a feladatra Paládi-Kovács Attila. Meg kell állapítanunk, hogy a még napjainkban is végezhető recens anyag gyűjtése mellett előtérbe kerül a táji körzetek megállapításánál a levéltári források alkalmazása és csak további széles körű vizsgálatok után lesz elvégezhető ez a munka.

Ezt igazolja a külön részként tárgyalt táji típusokat, körzeteket számba vevő összefoglalás. A táji típusok egységesülését elősegítették a 19. század végén már működő kocsigyártó üzemek, gyárak. A gyárakban szerzett ismeretek hatása kimutatható az önállósodott falusi mesterek termékein is.

A kötet korábbi részén található réggazdálkodásról frott fejezetben Paládi-Kovács Attila nem tér ki a szálasrakomány szállításának módozataira, viszont a közlekedés részben külön egységet biztosított ennek a témának. Ezáltal elkerülte az ismétlődés veszélyét a kötetben belül. A különböző módszereket, segédeszközöket és technikai megoldásokat meggyőző részletességgel mutatja be, elsősorban saját korábbi kutatásainak eredményeire támaszkodva. Az állandó hosszú oldalú hordásra használt szekér mellett a cserélhető oldalú szekerek 18. század eleji használatára is ismeretek történeti adatok. A történeti vizsgálatok mellett ennél a problémánál is kiter a szerző az innovációk kérdésére. Bemutatja a helyi újításként a Balaton-felvidéken használt *batár*, illetve az „amerikás” magyarok által meghonosított Tolna megyében ismeretes *rekk* nevű szénásszekér jellemzőit is.

A fent említettel ellentétben, néhány esetben a kötet más fejezeteiben is részletesen tárgyalják a közlekedés részben bemutatott eszközöket, eljárési módokat. A Paládi-Kovács Attila által részletesen bemutatott szálas rakomány szállítására használt speciális járművek, illetve segédeszközök a Balassa Iván által írt *Gabonatermesztés* fejezetben is megjelennek, ahol a hordás és a szekér jellemzőivel foglalkozik (401–403. o.). Hasonló párhuzamosság figyelhető meg a Petercsák Tivadar által frott alapos összefoglalás esetében az erdei munkák témájában, ahol a csúsztatás, téli és nyári szánok az emberi teherhordás eszközkészletének elemei egyaránt szerepelnek (224–234. o.). Véleményem szerint, az utalás – mint ez több párhuzamosan is tárgyalható elem esetében is működő megoldás – a kötetben belüli tárgyalásra, sőt több esetben ez a már megjelent kötetekre vonatkozhatva is előfordul, szerencsésebb lett volna.

Paládi-Kovács Attila annak ellenére, hogy a *Bevezetőben* utalt a történeti folyamatok elemzésének a *Magyar Néprajz I.* kötetében való bemutatásának igényéről, a kerekes járműveket tárgyaló fejezet lezárásaként röviden tárgyalja a paraszti járműveknek a magyar néptörténettel összekapcsolódó múltját. Olyan kérdések megválaszolását találhatjuk ebben a néhány oldalas részben, amelyek hosszú évtizedek óta nem csupán a néprajzkutatókat foglalkoztatták, szélesebb érdeklődésre is számot tarthatnak. Az elmúlt időszakban megismert új régészeti adatok mellett a nyelvészeti és történeti forrásokra építve elemzi a magyar honfoglalás időszakának járműkultúráját. A középkori

újítások (*nyújtó, fergettyű, elemes kocsiszekerény, lócs*) eredményeként kibontakozó magyar szekér- és kocsigyártás termékeinek széles skáláját ismerteti. A magyar fejlesztésű személyszállító kocsi, hintó európai terjedése és a teherfuvarozás eszközeiként ismert *mázsaszeker, bakószeker, csille* jellemzőit is feltárja.

A járművek és egyéb szállítóeszközök előállításának jellemző munkafolyamatait a szerzők nagyon helyesen nem tárgyalják részletesen. A *Magyar Néprajz III. Kézművesség* kötet vonatkozó részei ugyanis részletesen bemutatják a nyersanyagok, technikák, felhasznált eszközök és szerszámok széles körét, ezáltal az összefoglaló fejezeteket tehermentesítették.

A csúszóeszközök vontatásának kutatása, hasonlóan a kerekes járművekéhez, a fogatolás kiterjedt és önmagában is alaposan kutatott témájához kötődik. Az *Állattartás* fejezetben tárgyalt haszonvételi formák és a fogatolás jellemzőinek különválasztása lehetővé tette a felesleges ismétlődések elkerülését. A kézikönyv vonatkozó összefoglalásait készítők Paládi-Kovács Attilának olyan előtanulmányok álltak rendelkezésére és könnyítették meg munkáját az igazás terén, mint Bodó Sándor több mint három évtizedes munkásságának eredményei.

A fogatolás kutatásánál az egyik leggyakrabban vizsgált téma az ökor-ló váltás lezajlása. Ennek az időben hosszan elnyúló folyamatnak az eredményeként jelentős táji differenciálódás alakult ki, a statisztikai adatokkal igazolhatóan. Paládi-Kovács Attila részletesen elemzi a Kárpát-medencében használt fejlett *mariga* forma, a *rámáiga* változatait. A terepadottságok, a marhafajták testnagysága, illetve a funkció szerint változó jellegű páros igák mellett, az *egyesigák* változatait és terjedésük idő és térbeli jellemzőit is tárgyalja. A kivételesként értékelhető *homlokiga* bizonyított nyugat-magyarországi és bizonytalan szabolcsi használatának kérdését is bemutatja, miként a szintén szórványosan használt, ún. *ökörkumet* 20. századi használatára is felhívja a figyelmet.

A magyar paraszti igás lószerszámok bemutatásánál a *szügyhám* kizárólagosságának említése mellett jelzi a kivételt, a hidegvérű igáslovakon elsősorban városokban alkalmazott *nyakhám, vállhám* ismeretét. A lószerszám részeinek táji változatait összefoglalva megállapítja, hogy ezen a téren is kimutatható az iparosok, céhes kézművesek munkájának egységesülés felé ható szerepe. A befogás, a lófogat irányításának, összefüggéseinek kifejtése mellett a fogat fékezése, a tolatásra ismeretes technikai megoldásokat is számba veszi. Az Erdélyben elterjedt farhámmal is kiegészülő ún. *egész hám* történeti kialakulását is megvilágítja már 16. századi levéltári forrás segítségével.

A *vízi közlekedés* fejezete a könyv szerkezete szerint egyenrangú részként szerepel a *Közlekedés, szállítás* egységén belül. A kutatástörténeti előzmények alapján egyértelmű viszont, hogy az elmúlt évtizedekben érzékelhetően megélnékülö vonatkozó kutatások – melyekben Gráfik Imrének meghatározó szerepe volt – ellenére kutatottsága, szaktudományi súlya kisebb mérvű a szárazföldi közlekedésnél. A vízi közlekedésről készített összefoglalás sem előzmények nélkül készült el. Gráfik Imre korábbi munkáiban hasonló szerkezetbe foglalva összefoglaló igénnyel elvégezte azt.

Gráfik Imre más jellegű összefoglalást készített témájáról, mint Paládi-Kovács Attila. Hasonlóan otthonosan mozogva a témában némileg lazább szerkesztésű és esszéisztikusabb megközelítést választott. Erre enged következtetni a hivatkozások általa alkalmazott csoportos jellege is. A rövid történeti változásokat összefoglaló *Bevezetés*ében utal a hagyományosnak tekinthető népi jellegű vízi szállítás végleges átalakulására, iparszerűvé válására.

A téma feldolgozásának módozatául a szerző a hagyományos kutatástörténeti tradíción alapuló felosztást alkalmazta. A legősibb gyakorlattal, az úsztatással kapcsolatban részletesen bemutatja a különböző tutajok használatát. Gráfik Imre a munkafolyamatok részletes bemutatására helyezve a hangsúlyt tárgyalja a vízi szállítás és közlekedés elemeit. A területi változatok, helyi elnevezések nem mutatnak különösebb eltéréseket. Ezen a kép várhatóan módosul, mert az elmúlt időszakban megélnékült a kisebb folyóinkon zajlott helyi tutajozás kutatása.

Gráfik Imre a fejezetben rendszeresen, jól kiválasztott szakirodalmi idézetek, illetve források részletes közlésével támasztja alá megállapításait. Saját kutatásaira is támaszkodva elemzi a tutajozás időszakos intenzitását, illetve mennyiségi arányainak változásait. Mind a tiszai, mind a dunai

tutajfogadó centrumok esetében továbblép a folyókon érkező nyersanyagok pusztá felsorolásán és a továbbszállításnak és feldolgozásnak a szállításra gyakorolt hatásait is elemzi.

Miként a szárazföldi közlekedés és teherhordás esetében, úgy a vízi járműveknél is megfigyelhető némi párhuzamosság a korábbi fejezetekkel. A Szilágyi Miklós által írott alapos *Halászat* című részben, külön egység tárgyalja a vízi közlekedőeszközöket. Természetesen elsősorban a halászsok által használt ladikok és csónakok jellemzőit, illetve használatuk módját ismerhetjük meg innen. Ebben az esetben is szerencsés lett volna utalni a korábbi, illetve későbbi kapcsolatokra (149–150. o.).

A Gráfik Imre által készített összefoglalás második egységét a csónakok és ladikok ősi és általánosan alkalmazott eszközei alkotják. A terminológiai adatok segítségével felhasználva tisztázza a *bödönhajó* és *csónak* elnevezések elterjedését. A bödönhajókat a 19. században felváltó deszkák-ból bordázatra épült *ladik* három fő típusát tárgyalja. Az ún. *osztrák* ladik, az ún. *apatini* és a tiszai egyenes csapott végű ladikok készítését is bemutatja. A csónakok személyi közlekedésben betöltött szerepét a vízjárta területeken kialakult sokoldalú hasznosítást elsősorban a Rétköz és a Bodrogköz-ből hozott példákkal világítja meg. Az állóvizek, vízállások szállítási és közlekedési gyakorlatát, mód- és eszközkészletét további lokális kutatások segítségével sikerülhet alaposabban megismerni.

A vízi közlekedésben betöltött jelentőségének megfelelően alaposan tárgyalja a fejezet gerincét alkotó fahajózás témáját a szerző. Különösen ennek a témának a kutatásában támaszkodhatott saját kutatásaira.

A kofahajózást az áruszállító dereglyék vontatását az ország távoli vidékeiről származó adatok bemutatásával idézi fel. Kiterjed figyelme az első világháború után kifejlődő fuvaros vállalkozásokra és az ebben résztvevők társadalmi megítélésére is. Tanulságos, ahogyan idézi a paraszti munkát végzők véleményét. „...*azok möntek a Dunára, akik nem szerettek dőgozni, akiknek büdös volt a paraszti munka, eszköztek elüle a vízre*”. (987. o.)

A belvízi hajózásban áruszállításra specializálódott hajók típusait elsősorban a szállított javak különbözősége határozta meg. Ezek mellett a vízrajzi adottságok, a mederviszonyok is befolyásoló tényezők voltak. A fahajók típusait a szerkezet alapján különítik el a hajóácsok, *superok*. Mivel ilyen sokféle tényező befolyásolta a tipológiát, pusztán az elnevezések alapján meglehetősen nehéz tájékozódni közöttük.

A fahajók szerkezeti változatainak részletes bemutatása után az összefoglalás adós marad a felszerelés elemeinek alaposabb bemutatásával. Néhány elem kapcsán a nem szakember olvasó csak később szereplő megjegyzések alapján kap pontosabb képet. Ilyen például a *tímon*, *tímony*.

Gráfik Imre korábbi kutatásainak eredményeit is felhasználva dolgozta ki a fahajós közlekedés ereszkedést, illetve a vontatást tárgyaló részeit. Megismerteti olvasóit az ereszkedés három lehetséges változatával: *egyszerű ereszkedés*, *ereszkedés evezéssel* és a legkomolyabb szaktudást igénylő, *csendesítővel történő ereszkedéssel*. A 30-40 méter hosszú, nehéz lánc segítségével lassított hajók használatát még 1927-ben (!) is miniszteri rendeletben tiltották.

A hajóhúzás legősibb módját, az emberi erővel végzett vontatást annak történetét részletesen összefoglalva elemzi Gráfik Imre. Az ókori, középkori adatok után felhívja a figyelmet II. József azon látszólag humánus rendeletére, amellyel a halálbüntetés helyett a hajóvontató kényszermunkát teszi kötelezővé. Részletes adatokkal igazolja, hogy ezen kegyetlen büntetési nem gyakorlatilag csaknem azonos volt végeredményét tekintve a halálbüntetéssel. Robotszolgáltatásként is elterjedt volt a hajóvontatás 1848-ig. Forrásként Gráfik Imre publikálatlan levéltári iratokat is szerepeltet. A gyalogvontatók munkadalszerű rigmusait is közli, illetve utal a további folklór vonatkozásokra a szakirodalomban.

Bemutatja az emberi erővel végzett hajóhúzás speciális eszközét a hámot és változatait. Kitér azokra a speciális megoldásokra is, mikor magán a hajón alkalmazták az emberi vonóerőt.

Hasonlóan alapos az állati erő igénybevételével történő hajóvontatás ismertetése. Még a 19. század második harmadában is ez volt a magyarországi folyami hajózás legnagyobb forgalmat lebonyolító módja. A hajóvontató vállalkozók tevékenységét munkaszervezeti jellemzőit Komáromból, Szegedről és Szolnokról is közli, mintegy érzékeltetve a vontatásra való társulásnak eltérő hagyományú helyi formáinak gazdagságát.

A magyarországi vontatóutak kialakítását és történetüket, illetve gondozásuk hagyományait szintén idézetek segítségével idézi fel. A vontatásnál a szárazföldi fogatolás tapasztalatait felhasználva, de a speciális igényekhez igazodva helyenként azokat átalakítva alkalmazták. A *hánfák* és *kisefák*, illetve az itt is szórványosan használt *kumet* megegyezett a szárazföldön használttal.

A vontatás menetének körültekintő leírásakor Gráfik Imre kitér a fenyegető veszélyek bemutatására is. A zátonyok, az erős sodrás vagy a Jókai által az Aranyember című regényben is megörökített partváltás veszélyei mindennaposak voltak. Az akadályozó hajómalmok vagy a szélsőséges időjárás miatti kényszerpihenők, a *dángubázás* hagyományát is hangsúlyozza.

Gráfik Imre a hajósok életkörülményeit, társadalmuk jellemzőit is részletesen bemutatja összefoglalásában. A sajátos foglalkozású csoport jellegzetes viseletét, táplálkozását is megismerjük. Külön kitér a komáromi szekeresgazdák jellegzetes ezüstgombos sötét díszruhájának leírására, Kecskés László kutatásait felhasználva. A hajózásban résztvevők mentalitását, vállalkozókedvét hangsúlyozza a szerző. A nemzetiségi megoszlás vizsgálatok a délszláv (főként szerb) népelemek szerepét hangsúlyozza.

A vízi közlekedést bemutató fejezetben a kapcsolódó folklór elemek rövid összefoglalását is megtalálhatjuk, bőséges irodalmi hivatkozásokkal megtámogatva. Az utolsó részben Gráfik Imre a hajósoknak a hajóvontatóktól lényegében elkülönülő csoportjáról foglalja össze a jellemzőket. Ebben a részben azonban a részletesebb adatok szerepeltetése helyett hangsúlyosan a további szak- és szépirodalmi forrásokra hívja fel a figyelmet.

Természetes, hogy minden könyvnek, így a szaktudományi – jelen esetben néprajzi – kiadványoknak is a legfontosabb része a folyószöveg. Viszont szaktudományunk a főszöveghez szorosan kapcsolódó jegyzetek és illusztrációk szerepét változóan értékeli. Sajnálatos tény, hogy a néprajzi kiadványok többségében az illusztrációk közül elsősorban a fényképek minősége, rendszerint komoly kívánnivalókat hagynak maguk után. A *Magyar Néprajz* kötetében – korábbi recenzensek értékelése szerint is, viszonylag kevés a fényképes illusztráció. Véleményem szerint a *Gazdálkodás II.* kötet ebből a szempontból jó helyzetben van. A *Közlekedés, szállítás* fejezethez tartozó fényképek száma és minősége a kötet belső arányainak megfelel. A legfontosabb és közismert fényképek mellett korábban nem használt informatív fotók is láthatóak a kötetben.

Viszont némi hiányérzetet kelt az olvasóban, hogy az egyébként is, a kutatótság szempontjából kevésbé előtérben lévő szánok bemutatásánál ugyanazt a járművet két fénykép is ábrázolja. Biztos vagyok benne, hogy a személyszállításra használt ünnepi szánkó illusztrálására más vidékről, időszakból, sőt talán informatívabb fotó is fellelhető. A *Közlekedés, szállítás* fejezetben részletesen kifejtett tematikájú fényképek több helyen is szerepelnek a kötetben. Külön blokkban találjuk meg például a faközéltetés, a szénagyűjtés, állattartás témájú fényképeket. Ez is jelzi, hogy a közlekedés, szállítás témájába tartozó jelenségek milyen szoros egységben értelmezhetők a népi kultúra más területeivel együtt.

Az informatív ábrák lehetőségeit különösen jól kihasználja mindkét szerző. A leginkább jól hasznosított kiegészítők azonban a térképek. A kötet többi részéhez viszonyítva a *Közlekedés, szállítás* fejezetben bőségesen szerepelnek térképek, amelyek a *Magyar Néprajzi Atlasz* adatainak felhasználása mellett a legtöbb esetben a szerzők saját kutatásainak eredményeire épülnek.

Bár eltérő hivatkozási módot használtak a fejezet szerzői, mindkét esetben nyilvánvaló, hogy rendkívül gazdag a felhasznált szakirodalom. Mivel mindkét szerző következetesen utalt a szomszéd népi, illetőleg akár távolabbi párhuzamok, jelenségek szerepére, egyértelmű, hogy a vonatko-

ző nemzetközi szakirodalmat is felhasználták munkájuk során. Minden összefoglaló jellegű munka küzd azzal a kihívással, hogy a tárgyalt téma milyen mélységű bibliográfiáját tartalmazza. Megíté-
lésem szerint értelmetlen lenne egyes hiányzó kisebb cikk, tanulmány említésének számonkérése. A kutatástörténeti összefoglalások sokkal inkább alkalmasak az ilyen jellegű szemléknek. A leg-
fontosabb irodalom említésén túl mind Paládi-Kovács Attila, mind pedig Gráfik Imre rendkívül ki-
terjedt könyvészeti háttér munkát végzett. Ez esetükben természetes is, hiszen a téma legjobb ismer-
ői végezték el a magyar néprajztudomány számára példaértékű feladatot a kézikönyv számára. A
felhasznált források között publikálatlan levéltári iratok is szerepelnek. Ezzel kapcsolatban viszont
egy apró megjegyzéssel élnek a kötet rövidítésjegyzékével kapcsolatban. Szerencsés lenne az Ma-
gyar Országos Levéltárból származó iratok őrzési helyének nevét a már évek óta hivatalos MOL
rövidítéssel megadni, igazodva más szaktudományok gyakorlatához.

Végezetül megállapíthatjuk, hogy a *Gazdálkodás* kötetben szereplő *Közlekedés és szállítás* fe-
jezetek teljesítik az összefoglaló jelleg iránti elvárásokat. A két szerző munkájában saját szerteága-
zó kutatásai mellett rendkívül alaposan felhasználta az utóbbi hatvan év kutatásainak eredményeit,
miáltal a korábbi kézikönyvnél teljesebb és lényegesen árnyaltabb összefoglalást készített. A
2001-ben megjelent összefoglalások révén megállapíthatjuk, hogy a szaktudomány lezárt egy pe-
riódust a közlekedés és teherhordás terén és a kutatások folytatásával egy új korszakot lehet nyitni
ezen a területen.

Voigt Vilmos (szerk.): A magyar folklór. Budapest, Osiris Kiadó, 1998. 651 lap

Liszka József

„Egy tudomány értékét és elevenségét az adja, hogy van-e társadalmi mondanivalója, fejlett mód-
szerekkel dolgozik-e és eredményeiben körüljárható-e” – írta Voigt Vilmos 1965-ban, a néprajz-
tudomány elméleti-terminológiai kérdéseit taglalva, majd eszmefuttatását így folytatta: „Akkor tu-
domány egy tudomány, ha a benne foglalt részletkutatások nem csupán ötletszerűek, sokszor egy-
másnak ellentmondók, vagy egymást figyelmen kívül hagyók, hanem bizonyos tudományelméleti
alapokat egyenként és egyetemesen figyelembe vesznek, azokra épülnek”. Most, hogy megjelent
az általa szerkesztett magyar folklór-tankönyv, felvethető a kérdés: mennyiben eleven tudomány a
magyar folklorisztika, milyen helyet foglal el a rokontudományok körében, ezektől mily mérték-
ben határolható el, milyen a státusa az egyetemes folklorisztika viszonylatában, s egyáltalán:
mennyiben tudja igazolni önálló tudomány-mivoltát?

A könyv persze nem teljesen új, hiszen egyetemi jegyzetként az előzményei már több kiadást
is megértek, a hatvanas évek elejétől a hetvenes évek közepéig. A mostani, átdolgozott, tetemesen
bővített verzió (amelynek közvetlen előzménye az 1979-ben a Tankönyvkiadó jóvoltából megje-
lent, *A magyar folklór* c. kötet) mégis az újdonság erejével hat. S nemcsak azért, mivel az egyete-
mi jegyzetek értelemszerűen nem kerültek könyvvárosi forgalomba. E sorok írója annak idején e ki-
advány egyik dédapja segédelmével kötött némi ismeretséget a (magyar) folklorisztikával és vé-
gezte el a néprajz szakot a budapesti egyetemen. Mindebből talán adódik (illene adódnia kellene),
hogy meglehetősen bensőségesen ismeri az előző kiadásokat is. A most kézbe fogható kiadvány
mégis újdonság erejével hat. Mi ennek hát az oka?

Evolúcióról van persze szó, amit könnyedén tudok bizonyítani, ha csak a birtokomban lévő há-
rom kiadást is vetem össze. Az első, amiből tanultam, négy szerzős egyetemi jegyzet (Dömötör
Tekla–Katona Imre–Ortutay Gyula–Voigt Vilmos: *A magyar népköltészet*. Második, javított és
bővített kiadás 2. változatlan utánnomása. Budapest, Tankönyvkiadó 1974, 383 p. Kézirat, ké-

szült 315 //! példányban). A második, a mostani kiadással azonos címen jelent meg Ortutay Gyula szerkesztésében (*A magyar folklór*. Írták: Dömötör Tekla, Katona Imre, Martin György, Olsvai Imre, Ortutay Gyula, Voigt Vilmos. Budapest: Tankönyvkiadó 1979, 590 p. Egyetemi tankönyv, készült 4000 példányban). A mostani kiadvány szerzői pedig Bartha Elek, +Dömötör Tekla, Katona Imre, +Martin György, Olsvai Imre, +Ortutay Gyula, Pesorvár Ernő, Ujváry Zoltán, Verebélyi Kincső, Voigt Vilmos (...és nem tudni, milyen példányszámban jelent meg...). Az új kiadásba került textusok részben az előző kiadások szövegeinek javított, kiegészített, utólagos megjegyzésekkel ellátott változatai, részben teljesen újak. Jelen kiadás tematikailag részben szűkült (nem szerepel benne immár a népművészet alfejezet és külön fejezetként a gyermekfolklór sem), részben bővült (például a dráma és dramatikus szokások és népi vallásosság összegzésével). Míg az egyetemi jegyzethez függeléként szöveggyűjtemény is társult, a tankönyv-verzióból ez már kimaradt. Ahogy azt a szerkesztő, Voigt Vilmos bevezetéséből megtudhatjuk, a tanszék tervez egy magyar népköltészeti szöveggyűjteményt is megjelentetni,¹ amihez minden bizonnyal fogalmi tisztázások, terminológiai definíciók jegyzéke is társul. Véleményem szerint, ezeknek már ebben a kötetben helyük lett volna, de ha rövidesen megjelenik ez a beharangozott szöveggyűjtemény, akkor végső soron lényegtelen, hogy melyik kötetben találja meg az „elmélyedőbb olvasó” az elméleti-terminológiai alapvetést. Nem tudom megállni annak a ténynek a megemlítését, miszerint számtalan folklorisztikai kérdésben az érdeklődő a *Magyar néprajzi lexikon* helyett kénytelen a valóban egyedülállóan jó *Világirodalmi lexikonhoz* fordulni. El tudtam volna képzelni, az említett lexikon folklorisztikai címszavait a most szóban forgó folklór-tankönyv függelékében újraközölni, illetve megfontolandónak tartanám ezeket, oktatási célokból a tervezett szöveggyűjteményben vagy egy külön (nem is vékony!) kötetben megjelentetni.

Ezt az összeállítást is nyitja és zárja persze egy-egy áttekintés (Katona Imre: A folklór és a folklorisztika általános problémái; Voigt Vilmos–Ortutay Gyula–Katona Imre: A folklorisztika és a folklorisztikai kutatás története; Katona Imre–Voigt Vilmos: A folklór stilsztikája és esztétikája), amelyek a folklór és folklorisztika történetét, módszereit, műfaji kérdéseit stb. tárgyalják, ám semmiképpen nem pótolhatnak egy máig hiányzó magyar néprajzi/folklorisztikai elméleti munkát. A magyar néprajz elméleti-terminológiai kérdéseivel kapcsolatban született már természetesen számtalan alapmű, kezdve Katona Lajos első terminológiai tisztázásával, Solymossy Sándor, Marót Károly munkáin keresztül, Kósa László, Niedermüller Péter és Voigt Vilmos tanulmányaival, kötetivel bezárva. Ezek a dolgozatok, könyvrészletek viszont nem adnak egy módszeres modern elméleti-módszertani-terminológiai alapvetést, hanem „csupán” adalékokat közölnek egy majdan megírandó magyar néprajzelmélethez. Valami olyan munkára gondolok, mint amilyen a szlovák Andrej Melicherčík könyve a néprajz elméletéről², vagy Hermann Bausinger, illetve Wolfgang Kaschuba munkái. Mindamellet természetesen az is igaz, hogy egy ilyen tudományelméleti hiányosságot nem feltétlenül egy tankönyvnek kell pótolnia. A tankönyv feladata, hogy többé-kevésbé biztos adatokat közöljön, miközben a problémákra, vitás kérdésekre is rámutat. Ennek az elvárásnak a szóban forgó folklór-tankönyv tökéletesen megfelel. A kötet kétségkívül nagy erőssége a bibliográfia. Nemcsak a néprajzzal ismerkedők számára, hanem még a nem kifejezetten

1 Erre elsősorban pedagógiai szempontból lenne szükség, s az már más kérdés, hogy a válogatás milyen szempontokat kövessen. A folklór-tankönyv szellemiségéhez talán az illene a leginkább, ha bizonyos műfajok európai párhuzamait is fölvonultatná a példatár (tehát például a falba épített asszony balladájának a magyar mellett román, bulgár stb. változatait is hozná). Nem tudok róla, hogy létezne már ilyen típusú, oktatási célokat követő szöveggyűjtemény. Az Andrej Melicherčík által összeállított szlovák gyűjtemény nem ilyen (*Slovenský folklór. Chrestomatia*. Bratislava 1959), viszont részben ezt az elvet tükrözi vissza Ján Komorovský összeállítása a közép-európai Mátyás-hagyományról (*Kratochvílne príbeh kráľu Mateja*. Bratislava 1972).

2 Melicherčík, Andrej: *Teória národopisu*. Liptovský Sv. Mikuláš 1945.

folklorisztikával foglalkozó néprajzkutatók számára is szolgálhat egy csomó újdonsággal mind a magyar, mind a nemzetközi folklorisztika terén. Az összesen nyolcvanegy oldalnyi terjedelemben összesűrített óriási mennyiségű bibliográfiai adat valóságos kincsebányója lehet a kutakodónak, hiszen amellett, hogy viszonylag könnyen használható, rendszeres böngészgetésével egy sor olyan irodalmi adatra is bukkanhat, amit nem is keresne, vagy ha igen, nem feltétlenül ott. A kötet szerkesztője a bevezetőben magyarázkodik, hogy a nemzetközi folklorisztikai irodalomra csak igen szerényen tudott/tudtak kitékinteni. Nos, mivel magyar folklór-tankönyvről van szó, ez nem is lenne olyan nagy baj, ha igaz lenne. Ezzel szemben viszont (magyar viszonyaink között) igenis rendkívül gazdag nemzetközi folklorisztikai bibliográfiai adathalmazt hoz ez az összeállítás (magyarrá fordított műveket éppúgy, mint idegen – angol és német, orosz és szlovén, francia és albán nyelveket egyaránt). Fontos ez, hiszen a „magyar” folklórt és folklorisztikát csak ezek tükrében érthetjük meg, helyezhetjük el igazán.

E bevezető, alapozó jellegű fejezetek után kerül sor az egyes folklórműfajok magyar szempontú bemutatására. A hősepika (Voigt Vilmos), a ballada (Katona Imre), a mese (Voigt Vilmos), a monda (Dömötör Tekla), a kispikái műfajok (Voigt Vilmos), a líra (Katona Imre), a szokás (Verebélyi Kincső), a dráma és dramatikus szokások (Ujváry Zoltán), a néphit és népi vallásosság (Bartha Elek), továbbá a zene (Olsvai Imre) és a tánc (Martin György–Pesovár Ernő) kutatása eredményeinek bemutatása után egy összegző igényű fejezet, A folklór stilisztikája és esztétikája (Katona Imre–Voigt Vilmos) zárja a sort. Az egyes fejezetek általában kutatástörténeti szemlével kezdődnek, amit terminológiai, kutatás-módszertani fejtegetések követnek. Az egyes műfajok történeti rétegzettség, területi csoportjai, formai sajátosságai, tipológiája, valamint a kutatás további perspektívái általában a fontosabb megközelítési pontok, amelyekhez az egyes szerzők tartották magukat. A tankönyv korábbi verzióiban már szereplő szövegeket a szerzők a kutatás újabb eredményeivel kiegészítették, illetve az időközben elhunyt Dömötör Tekla monda-fejezetéhez Voigt Vilmos csatolt bibliográfiai és kutatástörténeti megjegyzéseket. Az ugyancsak elhalálozott Martin György szövegét Pesovár Ernő egészítette ki és aktualizálta. A könyv előző változataihoz képest teljesen új szöveg olvasható a szokásról, a drámáról és dramatikus szokásokról, valamint a néphitről és népi vallásosságról. Minden egyes fejezethez külön jegyzetapparátus és irodalomjegyzék járul. Ezek az irodalomjegyzékek olykor kurtábbak, máskor rendkívül terjedelmesek és szerteágazóak, a nemzetközi szakirodalomra is odafigyelők jól kiegészítik a kötet elején található általános folklorisztikai könyvészetet. Megjegyzendő, hogy a kötet szerkesztési munkálatai lényegében 1997 folyamán lezárultak, így a közölt irodalomjegyzékek is ezt az állapotot tükrözik. Mindamelllett a szerkesztőnek mégis sikerült becsempésznie néhány újabb, 1998-as bibliográfiai adatot is.

Mivel időközben elkészültek a magyar néprajztudomány modern összefoglalásának, a nyolc-kötetes *Magyar Néprajznak* a folklórkötetei³, végezetül szólni kell arról is röviden, hogy milyen viszonyban vannak az ott megfogalmazottak a szóban forgó folklórtankönyvben leírtakkal. Ez már azért is érdekes, mert néhány esetben a szerző is megegyezik, máskor meg éppen azért, mivel más szerző más szempontok, értékrendek alapján fogalmazott. Terjedelmi és pedagógiai okokból sem vállalkozhatott a folklórtankönyv részletes, deskriptív szövegek közlésére. Kutatástörténet, terminológiai és kutatómódszertani problémák, tipologizálási kísérletek, a nemzetközi anyaggal való egybevetés volt itt a fő cél, amivel egyrészt a szakkutatás számára is irányokat jelöltek ki az egyes szerzők, másrészt az egyetemi hallgatónak is mintegy sűrítve tálták a problémákat. A bőséges irodalomjegyzékek viszont arra ösztönzik a kiadványt tankönyvként használókat, hogy kézbe vegyék az egyes forrásokat, előkeressék a további kapcsolódó szakirodalmat. A *Magyar Néprajz*

3 Vargyas Lajos (főszerk.): Magyar népköltészet. In: Magyar Néprajz V. Folklór 1. Budapest 1988; Dömötör Tekla (főszerk.): Népzene, néptánc, népi játék. In: Magyar Néprajz VI. Folklór 2. Budapest 1990; Dömötör Tekla (főszerk.): Népszokás, néphit, népi vallásosság. In: Magyar Néprajz VII. Folklór 3. Budapest 1990.

folklorikötetei viszont (részben mivel más, szélesebb olvasóközönséghez szólnak) az egyes folklorjelenségek (szokások, népköltészeti műfajok) részletes, leíró bemutatására, bőséges példatárakkal való szemlészésére vállalkoznak. Ily módon a két kiadvány jól kiegészíti egymást, és együtt reprezentálják a modern magyar folklorisztika huszadik század végi eredményeit.

Visszatérve a bevezetőben felvetett kérdésekre, e folklórtankönyv tükrében megállapítható, hogy a magyar folklorisztika a magyar nyelven művelt tudományok rendszerében markánsan körülhatárolható, biztos helyet foglal el. Amennyiben az utóbbi évek, évtizedek néhány, európai, hasonló célkitűzésű munkájával vetjük egybe,⁴ nem lehet nem észrevenni, hogy a magyar szintézis, miközben konkrét tárgya, a magyar folklor sokoldalú és sok szempontú, kellő mélységű áttekintését példásan megoldotta, az egészet olyan nemzetközi összefüggésrendszerbe helyezte, amire (legalábbis ebben a teljességben) az említett munkák egyike sem vállalkozott, *egyike sem tudott vállalkozni*. Talán csak egy hibája van: rajtunk kívül senki nem tudja olvasni az ismertetett munkát...

Merítés. Néprajzi tanulmányok Szilágyi Miklós tiszteletére. Szerk.: Bali János és Jávor Kata. Bp. 2001.

Jávor Kata

Szilágyi Miklós írja egyik tanulmányában ahhoz, hogy új eredményekhez jussunk, új kérdéseket kell feltennünk. A tiszteletére íródott tanulmányok két módon utalnak Szilágyi Miklós tudósi alkata: egyrészt hihetetlen sokoldalú kutatói tevékenységének valamelyik részéhez kapcsolódnak, másrészt az új kérdésfelvetésben rokoníthatók az ő munkásságához. Szilágyi Miklóst nagyon érdekelték a néprajztudomány kezdetei, s bőven merített is ebből a kulturális örökségből. A kötetben három tanulmány is foglalkozik a néprajztudomány intézményes kialakulásának kezdeteivel: *Mohay Tamás* a néprajz egyetemi oktatásának indulását vizsgálja; *Fejős Zoltán* a néprajzi gyűjtés kérdőíves kutatási módszerének legrégebbi, ismert, 1909-ből származó dokumentumát elemzi; *Gráfik Imre* a Néprajzi Múzeum tárgygyűjtő tevékenységének kezdeteiig megy vissza. Mohay összefüggést lát a rendszerezett néprajzi oktatás viszonylag késői beindulása és a között, hogy magában a néprajztudományban, s ezzel összefüggésben az egyetemi oktatásban is, a tudományos, illetve az értékmentő vonás összemosódik. Hogy túlzottan is mozgékony a határ a kutatási és módszertani feldolgozás kifomálódása és az anyaggyűjtés között. Ugyanehhez a problematikához kapcsolódik Fejős Zoltán tanulmánya, aki azt hiányolja, hogy a magyar néprajz adatnyerési és adatfeldolgozási eljárásait kevés módszertani reflexió kíséri. Kivétel e tekintetben éppen Szilágyi Miklós, aki a módszertani igényességet munkáiban is érvényesíti, s a vizsgálati eljárások és a feldolgozás módjának összefüggéseit fontos elméleti kérdésének tekinti. Györffy István tevékenységét elemezve éppen a Fejős Zoltán által említett, 1909-ből származó néprajzi kérdőívre, és az erre alapozott kutatási tervre hivatkozik, felfedezvén ennek hatását Györffy kutatásaiban. Gráfik Imre Szilágyi Miklós, mint a Néprajzi Múzeum Halászlai Gyűjteményének korábbi kezelője, a muzeológus előtt tiszteleg ennek az anyagnak a bemutatásával, melynek számos darabja épp Szilágyi Miklós által került a Néprajzi Múzeumba, s amely a múzeum gyűjteményei közül a legnagyobb múltra tekint vissza. E tárgyak gyűjtésének fontos szempontja volt az archaikus példányok felderítése mel-

4 Brednich, Rolf W. (Hg.): *Grundriss der Volkskunde. Einführung in die Forschungsfelder der Europäischen Ethnologie*. Zweite, überarbeitete und erweiterte Auflage. Berlin 1994; Leščák, Milan–Sirovátka, Oldřich: *Folklor a folkloristika. O ľudovej slovesnosti*. Bratislava 1982; Strobach, Hermann (Hg.): *Deutsche Volksdichtung. Eine Einführung*. Leipzig 1987; Virtanen, Leea–DuBois, Thomas: *Finnish Folklore*. Helsinki–Seattle 2000.

lett a típusváltozatok felgyűjtése és az eszközváltozatok idő- és térbeli elterjedését dokumentáló tárgyak megnevezése.

Szilágyi Miklós munkásságának egyik fő gerincét a magyar halászat összehasonlító vizsgálata adta. „Aki a csónakban látta meg a napvilágot” című tanulmánya akár magáról is szólhatna, oly sokat foglalkozott e témával a kezdetleges halfogási módoktól a halászati üzemmformáig és halászati törvényekig, a Hernád, a Körös-vidék, de mindenekelőtt a Tisza mentén. Már a halászzal kapcsolatban is érdeklik a társadalmi vonatkozások, s ez az aspektus azután kutatásának másik fő vonulatává válik, – így pl. a halászat munkaszervezeti formáinak, a különböző halászati szerveződéseknek a kutatása. Szilágyi Miklós a hagyományosan ösfoglalkozásnak tekintett halásztevékenységet teljesen új megvilágításba helyezi, a halászatnak mint árutermelő tevékenységnek a megközelítésével. *Bellon Tibor* tanulmánya az árutermelő halászat intézményesült formáinak kutatásához járul hozzá újabb nagykunsági adatokkal, mégpedig a halászati jog bérbeadásával kapcsolatban. *Balogh Balázs* egy, a régi időbe visszanyúló archaikus, egyetlen fatörzsből vajt bodonhajóval végzett kárpátaljai halászati tevékenységet mutat be. A „vizes” témához kapcsolódik még *Balassa Iván* dolgozata, aki a lápi élettel kapcsolatos néprajzi, nyelv- és kultúrtörténeti adatait mutatja be.

Szilágyi Miklós regionális kutatásaihoz is kapcsolódik néhány tanulmány. Kettő a Bodrogi tájegység kultúráját elemzi. Közülük *Dankó Imre* a Bodrogi kissé egyoldalúan lápinak, ártérinek tartott gazdálkodásának sztereotip képét kívánja differenciáltabbá tenni egy komplex ártéri gazdálkodásról szóló tanulmányban, ahol már a lecsapolás előtt is volt érdemleges „termelő gazdálkodás”. *Viga* a bodrogi mezőgazdálkodás táji feltételeinek alakulását rendkívül ellentmondásosnak mutatja be és vizsgálja, hogy az örökölt hátrányok hogyan határozzák meg jelen életüket is. Rámutat arra, hogy a modernizáció maga is regionálisan különböző módon hatott, sajátos kulturális arculatú falvakat, falucsoportokat hozva létre. *Kocsis Gyula* e regionális kutatáshoz kapcsolódva a Jászság 16–17. századi gazdálkodásáról ír, azt vizsgálva, hogy a török hódoltság hogyan hatott e terület vetésszerkezetének alakulására.

A paraszti gazdálkodást, Szilágyi érdeklődésének ezt a szintén fontos területét képviseli Égető Melinda szőlőhegyi forráselemzése, amelyben egy archaikus, a 19. század elején is meglévő, de a középkorig visszanyúló hagyomány, a közös gyümölcsfabirtoklás maradványát mutatja be.

Ide kapcsolódnak az uradalmi gazdálkodással kapcsolatos tanulmányok is. *Paládi-Kovács Attila* igen tartalmas tanulmánya egy 18. századi gazdaságtörténeti újdonság, a Nyugatról érkező merinójuh megjelenése kapcsán az uradalmak és a jobbágyság érdekütközését vizsgálja, valamint azt, hogy az uradalmi birkatartás a fajtaváltás mellett hogyan segítette egy ehhez kapcsolódó új ismeretanyag meghonosodását és a pásztortársadalom átformálódását azzal, hogy az új fajttal egy új állattenyésztő szakember és egy új vállalkozói jogviszony jelenik meg, a birkás, mint bérlő és részes vállalkozó személyében. Ugyancsak az uradalom modernizáló szerepéről ír *Vári András*. A kötet egyik legújserűbb, legkiemelkedőbb írásában a szerző az uradalom köztes rétegeinek 18. századi megjelenésével, az úr és paraszt közé ékelődött uradalmi igazgatási apparátust vizsgálja, mely jelenségre a mezővárosi társadalom vonatkozásában Szilágyi Miklós is felfigyelt. Vári az uradalom társadalmát mint konfliktusok közösségét mutatja be, az úr, bérlők, gazdatisztek, helyi elit (bíró, pajtabíró, kerülő), illetve a parasztok együttesébe. Nem úr és paraszt áll itt egymással szemben, ez nem két-, de ötlépcsős építmény. A Vári által vizsgált gazdatiszti és bérlő kocsmáros réteg közös vonása, hogy sikerük alapvető feltétele társadalmi kapcsolataik rugalmas alakítása. E rendi határokat folyamatosan átmetsző kapcsolatok kiépítése során a tiszteleten-tisztelességen alapuló „rendies” magatartást és a rövid távú hasznokat is leföldröző, „rendietlen” vállalkozói racionalitással váltogatják. *Szabó Piroska* kitűnő tanulmánya a jelen felől közelít az uradalmi társadalomhoz, amikor egy több évszázada folyamatos népességű volt uradalmi majort vizsgál a néprajzi jelenkutatás eszközeivel. Azokat a hajtóerőket, trendeket keresi, amelyek életükben a múlttal való

folyamatosságra utalnak. A volt uradalmi cselédek a szociológiai-társadalmi helyzetük, s annak alapján, hogy munkájukért bért kapnak – a munkássághoz sorolja. Az árnyaltabb néprajzi vizsgálat segítségével Szabó Piroska azt állapítja meg, hogy számukra a falusi társadalom az a minta, amelyhez igazodni kívánnak, s hogy társadalmi állapotukat épp az átmenetiség jellemzi legjobban.

A táplálkozáskutatáshoz kapcsolódik *Hoffmann Tamás* kultúrtörténeti tanulmánya, amely az étkezés és böjt dinamikájának változását vizsgálja az európai társadalmakban, valamint az étkezéshez kapcsolódó morális és tudományos megfontolásokat. Bemutatja a hal dömpingáruvává válását, s azt, hogy ennek ellenére a paraszti táplálkozásban a hal a sertés mellett mindvégig mellékszereplő maradt. *Kisbán Eszter* és *Nagy Varga Vera* tanulmánya az ünnepi étkezési rendről szól. Kisbánt elsősorban az érdekli, hogy a magyar faluban az utóbbi három nemzedék életében bekövetkezett változások érintették-e az ünnepi étkezések legkiemelkedőbb alkalmának, a lakodalomnak az éttrendjét. Megállapítja, hogy az éttrend megalkotásának két alapvető elve közül a polgári minta meglepetést, egyéni megoldást kereső modelljével szemben, a lakodalmi éttrend összeállításában továbbra is a paraszti minta: a hagyománykövető magatartás érvényesül. Tanulmányára rárimel *Nagy Varga Vera* írása, aki szintén az átmeneti rítusokhoz kapcsolódó étkezési szokások változását vizsgálja alföldi mezővárosi társadalmakban. Ebben a társadalmi közegben *Nagy V.* kétirányú mozgást figyel meg a lakodalmi éttrendben: egyrészt a hagyományos ünnepi ételek részbeni fennmaradását, másrészt az éttrendnek egy polgári polgári mintákat követő változását. Elmarad pl. a „parasztos”-nak tartott leves.

Órsi Julianna ugyancsak az alföldi mezővárosokat vizsgálja az idegenekkel szemben tanúsított magatartás szempontjából, levéltári adatok alapján. Azt a következtetést vonja le, hogy egy lokális közösség döntéseiben elég erős védekezés volt a kialakult szokásrendet veszélyeztető idegenekkel szemben. A településen átmenetileg tartózkodókkal szemben a közösség azonban nem volt elutasító, így befogadták a vásárlókat, az átutazó deákokat, s szállást kaptak a búcsújárók is. Az idegenekkel szembeni magatartást tehát befolyásolta, hogy ki milyen céllal érkezett a közösségbe. Ugyancsak a társadalomvizsgálat körébe tartozik *Jávor Katának* a vendéglátás paraszti illeméről szóló tanulmánya. A szerző a társadalmi érintkezési formáknak ezt a szelétét abból a szempontból vizsgálja, hogy, hogyan kell a kapcsolatokat fenntartani és szimbolikus értékekkel ellátni. A vendéglátási szokások különös ritualizáltságát azzal magyarázza, hogy ez a situáció a presztízs növelésének egyik legfontosabb alkalmá volt, amely épp ezért szabályozást kívánt.

A változásvizsgálat, jelenkutatás témakörébe illeszkedik néhány tanulmány. *Bali János* Galgóczy Erzsébet írónő 1953–1970 között született irodalmi riportjait tartalmazó „Nádtetős szocializmus” című könyvét használja forrásként az akkori falusi élet értelmezéséhez. *Szuhaq Péter* városantropológiai vizsgálatában egy VIII. kerületi ház lakóit, mint lokális közösséget vizsgálja. Tudja, hogy ezek az emberek nem tekinthetők szociológiai értelemben csoportnak, illetve néprajzi értelemben vett közösségnek. Lényegi összetartozásukat az általuk birtokba vett tér, illetve a házban zajló történelemalkotási folyamatban való részvétel adja. Közel 30 család e házba kerülését, társadalmi típusát és eltérő életminőségét vizsgálja, valamint e lakók emlékezetének szerkezetét, amely a múltat megkonstruálja és egy védekező, önigazoló mechanizmus részévé válik.

A kézművesség, kisipar, népművészet témaköréhez is több tanulmány csatlakozik. Az időközben elhunyt *Fügedi Márta* a sárközi népművészet néhány elemének a nemzeti műveltségbe való beemelését követi, az ugyancsak a kötet munkálatai közben elhunyt *Szabadfalvi József* egy ivókánál-fafaragó mesternek állít emléket.

Flórián Mária a hódmezővásárhelyi tímárcéh 19. századi működési, szervezeti szabályait vizsgálja. Az 1863-as évet látja fordulópontnak e céh életében, amikortól a céhszokások leegyszerűsödnek, majd elmaradnak. *Szulovszky János* igen eredeti tanulmányában a mesterségek kutatását a polgárosodás folyamatának mutatójaként vizsgálja. Két speciális szakma, a borbély- és fodrászmesterség területi elterjedtségét vizsgálja, s az így föltáruló igényvilágot feltérképezésével a moder-

nizáció rejtett struktúráit teszi láthatóvá. *Csukás Györgyi* tanulmánya a romlékony anyagból épült, folyamatosan eltűnő népi építészeti emlékek begyűjtése mellett a dokumentáció növekvő jelentőségéről ír.

A kötetet néhány folklórtanulmány zárja, amelyek közül *Pócs Éva* az idegen népekhez, idegen világokhoz fződő közép- és délkelet-európai hiedelmeket vizsgálja. Megállapítja, hogy míg a késő középkor századaiban a vádak, üldözés tekintetében fontos szerep jutott az „idegenségnek”, a vádak az újkori falusi boszorkány ellen nem mint idegen ellen irányulnak. Vizsgálja, hogy a boszorkány helyett kire ruházza a néphit az idegenség hiedelmét. Arra a következtetésre jut, hogy a saját világ az egyetlen emberi világ, az idegen világ a káosz. E tanulmány különös értékét adja a legfrissebb szakirodalom igen széles körű bedolgozása.

Interdiszciplináris módszerrel ír *Hála József* a hazai néphitben és népi gyógyítói gyakorlatban is megtalálható mágikus célú köfözésről, könyalogatásról és geofágiáról, azaz a földvészről. Utóbbi gyakorlatra jelenkori példákat is hoz. *Ujváry Zoltán* két 16. századi mesehős, Királyfia Kis Miklós és Apollonius figuráját vizsgálja, akiket Bornemisza is megemlít 16. századi prédikációs gyűjteményében, s akik valószínűleg a 18–19. századi ponyvakiadványok révén kerültek be a néphagyományba. A kötetet Sz. Bányai Irén által összeállított Szilágyi bibliográfia zárja, mely 380 tételből áll.

Keményfi Róbert: A gömői etnikai térmozaik. A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai térszerkezetének változása – különös tekintettel a szlovák–magyar etnikai határ futására. *Interethnica* 3. Komárom-Dunaszerdahely, 2002. 238 p. – 11 behajtott, de folyamatosan oldalszámozott térképpoldallal

Dankó Imre

Keményfi Róbert a népélet jelenségeit, jelenségrendszerait, egy-egy terület lakosságának kultúráját-művelődését a földrajz, jobban mondva a történeti-, még jobban mondva a történeti-társadalmi geográfia felől közelíti meg. Tájföldrajzi, általános és speciális statisztikai, demográfiai, etnikai adatokkal rekonstruál térszerkezeti helyzeteket, meghatározó erejű történelmi folyamatokat, társadalmi, kulturális, etnikai, ökológiai változásokat. Ezeknek a diszciplínáknak a segítségével akár objektív és egzakt képet nyújtani az olyan, korábban kevésbé kutatott „szerkezetek” (mint a nyelvhasználat, a nyelvhatár, a nyelvváltás, az etnicitás, az etnicitás és a vallás viszonyának, változásainak stb. kérdései) térbeli elhelyezkedése és elhelyezése, a helyek-terek kialakulása, élete, kapcsolatai, változásai, tiszta és vegyes, illetőleg átmeneti formáiról stb. Ezek a kutatási elvek közel sem azonosak a úgynevezett etnogeográfia célkitűzéseivel. Ez annál egyrészt sokkal szélesebb körű, másrészt sokkal mélyebb és eleve társadalmi, valamint történeti interdiszciplinaritást feltételez, illetve követel meg.

Keményfi Róbert az effajta néprajzkutatásról – sok saját gyártású, az esetek többségében szerencsés terminus-terminológia felvonultatásával – már többször írt. Elvi, fogalomtisztázó és az e téren mutatkozó elméleteknek a gyakorlatba való átültetése, használata alkotja eddigi munkássága tekintélyes részét. Módszertanát, illetőleg kutatói, feldolgozó tevékenységét az egyik ezzel a problematikával foglalkozó munkájában *etno-kulturgeográfianak* nevezte (K. R.: *Etno-kulturgeográfiai vizsgálatok két magyar–román faluban. Folklor és Etnográfia* 84. Debrecen, 1994.) Semmi okunk sincsen rá, hogy kifogásoljuk ezt a terminust és hogy ne használjuk mi is.

A most ismertetésre kerülő munkája is etno-kulturgeográfia és megvannak a maga kutatási- és feldolgozási előzményei. Közülük csak kettőre hívjuk fel a figyelmet: *A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai rajza. Az etnikai határ és a vegyes etnicitás kérdése* című könyvére (Gömör Néprajza L. Db. 1998.) és az *Etnikai besorolás és statisztika. Elvi alapvetés a gömői cigányok há-*

rom évszázados jelenlétének vizsgálatához című tanulmányára (Regio. X. 1999. 1. 137–155.). A kötet több szempontból is fontos a továbbiakra nézve. Először is azért, mert a korábbi „terepet” felváltva ez *nem a keleti* kontakt zóna (magyar–román), *hanem az északi* (a magyar–szlovák) interetnikus viszonyról, ennek a viszonynak a változásairól szól. A másik pedig az, hogy ezek a munkák egyszerre elvi-metodikai és konkrét gyakorlati, kutatási irányultságú munkák is. Mindkét munkában gondos elvi-módszertani bevezetést találunk, az elsőben, az 1994-ben kiadott könyvben például *Az etno(kulturgeo)gráfia és a vegyes etnicitás* fogalma című, arányaiban is terjedelmes fejezettel találkozunk. A másik kötetben ugyanez a helyzet. Itt *Témaválasztás – célkitűzés* cím alatt az *alkalmazott módszerekről*, a vizsgált terület körülhatárolásának földrajzi, történeti szempontjairól, a felhasznált adatbázis természetéről, a felmerülő, részben régebbi keleti, részben új, sőt ahogy már említettük is, saját képzésű fogalmak szerbe-számba szedéséről volt szó (*Fogalom-meghatározások: A nemzetiség, a nemzeti kisebbség, az etnikum értelmének körülhatárolása; A cigányság fogalmának meghatározása; A határ mint térprobléma. Az etnikai, a nemzetiségi és a nyelvhatár jelentése; Kutatástörténeti előzmények*). Mindkét esetben csak ezek után az elvi-módszertani, célkitűzéseit tekintve fogalomalkotó, fogalommagyarázó, fogalomelemző-tisztázó részek után fog hozzá voltaképpeni feladata, konkrét tárgya bemutatásához; adatainak az eddig érintettek figyelembevételén túl a vonatkozó szakirodalom segítségével történő, sokoldalú elemzéséhez.

Ismertetésünk bevezetőjében arra is ki kell térnünk, hogy a Keményfi Róbert által választott tárgykör napjaink közéleti-politikai küzdelmei miatt nemcsak aktuális, hanem mind a néprajzi, mind a politikai érdeklődési kört messze meghaladó széles érdeklődést kiváltó kultúrtörténeti munka. Ezzel kapcsolatosan fel kell tennünk azt a kérdést, hogy mind az említett munkák, mind az ismertetendő könyv mennyiben felel meg ennek a széles körű érdeklődésnek? Először is le kell szögeznünk, hogy szigorúan tudományos munká(k)ról van szó. Ami önmagában is egyfajta korlátot, korlátozást jelent. A könyvek stílusa teljes mértékben hozzáidomul a tudományosságról alkotott, vagy jobban mondva elterjedt „érthetetlen, komplikált, túl szakmai” stb. jelzők adta helyzet megértéséhez. Ettől függetlenül Keményfi Róbert nem könnyű olvasmány. Ez nemcsak a túlzó szakmai tudományos nyelv miatt van így, hanem abból is következik, hogy Keményfi nyelvileg nehéz közegben mozog. Sok esetben saját maga kreál terminusokat, sokszor sem a régieket, sem az újakat nem használja következetesen, sok esetben indokolatlanul elvont, használ idegen kifejezéseket; többszörösen alárendelten összetett mondatokat. Nem is csoda, ha gyakran kifejezési nehézségekkel küzd, különösen akkor és olyan esetekben, amikor a különben is ingatagnak ismert statisztikai adatokról van szó, illetőleg azok elemző értékelésével foglalkozik.

A Debreceni Egyetem Történeti, de különösen Néprajzi Tanszékén az elmúlt három évtizedben több „tájkutatási” program volt (Zemplén-, Szatmár-, Sárrét-, Hegyalja-, Bodroghöz-, Bükk vidék-, Bereg stb. kutatás). A különböző programok közül mind mennyiségileg, mind minőségileg a Néprajzi Tanszék Gömör-kutatása volt a legjelentősebb. Keményfi Róbert kutatásainak-munkáinak nagy része is ehhez a Gömör-kutatáshoz tartozott, ennek alkotta szerves, sőt problémafelvetéssel, fogalmi tisztázással, a gazdag adatbázis sokoldalú felhasználásával, a statisztikák elemzésével, a térképes, grafikonos ábrázolásokkal elismerésre méltó módon sikerült minden korábbi kísérletnél *egészebb*, de ugyanakkor aprólékosabb; a részletek értékeit messzemenően tudomásul vevő és felhasználó, célratoró – és tudományos képet alkotnia.

Keményfi a gömri „térmozaik”-ban a fentiekben említett *Gömör- és Kis-Hont vármegye etnikai rajza* című munkájában foglaltakat fejlesztette tovább, felvetve egy korábbról is ismert, de kellő mélységben nem kutatott kérdéskört; a *vegyes etnicitás* fogalmának a tisztázását és vele kapcsolatosan az *etnikai határ* problematikáját gömri példákon, gazdag kartografikus megoldással tárja elénk. Már a címben is jelentkezik egy új fogalom: „térmozaik”, amit sajátos összefüggésbe helyez a jelzője: „etnikai”.

Mielőtt a könyv részletes ismertetéséhez fognánk, szükségesnek látszik arról is megemlékeznünk, hogy ez az etnicitást figyelembevevő geográfiai szemlélet nálunk az úgynevezett *népiség-történeti iskola* működéséhez köthető. Ez, a Szabó István nevével is fémjelvezhető mozgalom Ila Bálint hatalmas Gömör-monográfiájával közvetlenül hatott és jelen van Keményfi Róbert kutatásai-

ban is. A népiségtörténészek alapvető jelentőségű munkássága az etnikai kutatásokra felmerhetetlen haszonnal járt. Nagy szerencsénkre a népiségtörténészek nyomán a földrajztudományban is megújult a *tájkutatás*; Marosi Sándor (a földrajzi tényezők), Somogyi Sándor (a történeti földrajz) és Kocsis Károly (elvi és gyakorlati etnogeográfia) munkája nyomán. Kocsis Károlyt említve arról is meg kell emlékeznünk, hogy Kocsis professzornak van egy, Keményfi Róbert tárgykörét közvetlenül is érintő munkája: *Etnikai változások a mai Szlovákia és a Vajdaság területén a XI. századtól napjainkig* (1989).

A könyv tíz fejezetben, rendszerezve, összefoglaló módon tárgyalja a kérdést. Az első fejezet: Bevezetés és a könyvben kifejtetni akart kérdésekről („kérdésfelvetés”) és az alkalmazott módszerekről szól. Külön, részletezőbben foglalkozik az etnikai felmérés módszeréről, lévén az eléggé komplikált és eléggé sok bizonytalansági tényezővel dolgozó tevékenység. Mint geográfus a térkép-szerkesztési módszerekről, illetve a saját módszeréről is beszél. A térkép-szerkesztésnél nagy szükség van (egy minél gazdagabb adatbázisra), illetve a kutatott-feldolgozott terület pontos körülhatárolására. Éppen ezért különös hangsúlyt kap a térkép-szerkesztésnél, a *határ* (vonal), illetve annak a lehető legegzaktabb módon történő megrajzolása. Keményfi a határt, már csak munkája szempontjából is, a leglényegesebb térelemnek tekinti és mint „térproblémát” kezeli. Szükség szerint zárul a Bevezetés az etnikai-, a nemzetiségi-, a nyelv- és kulturális határ fogalmának tisztázásával.

A második fejezet a történeti Gömör és Kis-Hont megye etnikai képének XVIII. századi átalakulását és vele kapcsolatosan az etnikai határ változását tárgyalja. A harmadik fejezet folytatja a második fejezetben bemutatott etnikai változás és etnikai határmódosulás XIX. századi (az első világháborúig) történéseit. Az etnikai és az etnikahatár változása szempontjából különösen fontos a negyedik fejezet; amely a megye etnikai arculatának újabb alakulása és az etnikai határ erőteljes változása tényeit Triantonótól a párizsi béketárgyalásokig (1920–1947) tartó időszakban mutatja be. Itt különösen gondos adatolásra törekedett; az 1918–1921 közti időszakra vonatkozóan az 1919–1921 közti népszámlálások adatait; az 1922–1930 közti időszakra az 1930. évi népszámlálás és az 1938–1947 közti időszakra az 1938–1941 közti népszámlálások adatait használta és hasonlította össze. Talán még ennél a fejezetnél is lényegesebb az ötödik fejezet, amely megyénk etnikai képének alakulását és az etnikai határ változásait mutatja be a párizsi béketárgyalásoktól 1991-ig. A hatodik fejezet összefoglaló jellegű és a fenti részletező fejezetben foglaltak alapján (a XVIII., a XIX., a XX. században) mutatja be Gömör megye etnikai viszonyainak alakulását és az etnikai határ változásait a XVIII. századtól 1991-ig. Ezzel a fejezettel szerzőnk lezárta az etnikai kép és az etnikai határ változásainak tárgyalását. A következőkben az etnikai kérdéseket első sorban földrajzi (településföldrajzi) és népesedéstörténeti szempontok alapján vizsgálja.

A hetedik fejezet, több részben, a honfoglalástól 1991-ig tartott települések települési rendszerének kutatását foglalja össze. Először is a földrajzi adottságok (illetve településről, telepről lévén szó: a földrajzi fekvés) és az etnikai viszonyok, illetőleg a vallás és az etnikum közti összefüggéseket, kapcsolatokat tárgyalja, igen széles körű adatolással. A fejezet igen lényeges része az, hogy beszámol napjaink „valós (tapasztalt) nemzetiségi viszonyairól” és érdekesítő módon ismerteti a mai községi etnikai térszerkezeteket, illetve kialakulásukról értekezik. A nyolcadik fejezet úgynevezett „példafejezet”, a *Jolsva* címet viseli és az ott tapasztalt (problémafelvetés) etnikai térszerkezetet elemzi. Ez a fejezet egyfajta bevezető is a következő, a kilencedik fejezethez is, ami általában, összegező módon a „települések etnikai arculatának alakulásairól” szól. A tizedik fejezet a ma etnikai, és etnikai határ viszonyairól szól a történeti Gömör és Kis-Hont megyében, egyrészt az 1991. évi hivatalos statisztika, másrészt a településkutatási tapasztalatok alapján. Ebben a záró fejezetben van helye a szerző véleményének a „statisztikai etnikai kevertség” és az etnikai határ fogalmáról.

A kötethez egy, a tárgy elvi kérdéseivel is foglalkozó, a szlovák, a német és az angol–amerikai szakirodalomra is kitérő gazdag, részben felhasznált munkákat felsoroló irodalomjegyzék, helységnévtárak, térképjegyzék, statisztikai táblázatok, valamint szlovák és német összegezés járul.

A kötet megjelenése, megjelentetése körülményei [a *Fórum Kisebbségkutató Intézet Etnológiai Központja* (Komárom) *Interethnica* című kiadványsorozatában, Kocsis Károly lektorálásával

jelent meg) arról tanúskodnak, hogy örvedetesen eléggé előrehaladott helyzetben van az *etnikai földrajz* tudomány, hogy az ilyesfajta kutatásokra és feldolgozásokra szükség van, hogy mindenféle tudományosságának, de az érdeklődő közvéleménynek is nagy az igénye az efféle objektív, egzaktásra törekvő, a „másik fél” ismeretében és bevonásával készült munkálatokra.

Keményfi Róbertől pedig csak annyit, hogy nagyon jól, magas szinten „bedolgozta” magát ebbe és az ezzel rokon (etnogeográfia, etnikai térszerkezetek és azok változásai stb.) tárgykörökbe. Éppen ezért, ennek a könyvének az alapján is, joggal várhatjuk tőle érdekes-értékes kutatásai-feldolgozásai újabb köteteit.

Atlante dei Sacri Monti, Calvari e Complessi devozionali europei / Atlas of Holy Mountains, Calvaries and devotional Complexes in Europe. Instituto Geografico DeAgostini, Novara, 2001.

Szilágyi István

Az elmúlt néhány évtizedben Európa-szerte örvedetesen megnőtt az érdeklődés a kismélekek, különösen a vallási tárgyú kismélekek iránt. Ez érthetően először egyes emlékek, vagy szűkebb területi egységek, pl. egy falu emlékeinek számbavételében, s azok különböző vonatkozásainak kutatásában és publikálásában nyilvánult meg. Az azonos vonások keresése, az összehasonlítás igénye, később a típusalkotás egyre nagyobb területek áttekintését és dokumentálását eredményezte. A folyamat azonban jórészt tartományok, országrészek, ritka esetben országhatárok között maradt, s csak néhány nemzetközi kutató társulás lépte át munkájával ezeket a határokat, elsősorban német-osztrák, illetve francia–spanyol vonatkozásban.

A kálváriák, jóllehet egyes emlékei a monumentális művészetek körébe tartoznak, elsősorban a közép-európai emlékanyagot figyelembe véve a kismélekek jól elkülönülő csoportját alkotják. Összegyűjtésükre voltak kísérletek egyes országokra vonatkozóan és azokon túlmenően is, de számos ok – elsősorban a kutatási és publikálási támogatások elégtelensége – hátráltatta ezek ismertségét és így egy igazi nemzetközi áttekintés létrehozását.

Hogy a piemonti szent hegyek és természetvédelmi területek kezelői közül ki vetette fel elsőként egy európai áttekintés megalkotásának szükségességét, nem ismerem, de a mozgalom egyik motorja kétségtelenül Amilcare Barbero, a Crea-ban lévő szent hegy igazgatója volt. A szervezők többnyire levelezéssel kerestek maguknak partnereket a munkához. Elsősorban múzeumokat, hasonló intézményeket és önkormányzatokat kértek fel a közreműködésre. Jórészt ennek a körnek három konferenciát (Kalwaria Zebrzydowska, Lengyelország 1995, Varallo, Olaszország 1996, Valladolid, Spanyolország 2001) is tartottak, ahol a résztvevők közvetlen kapcsolatba kerültek egymással és a tervezett munka kiadóival, egyben az előadások során, meg kiadványok kölcsönös cseréje révén valamelyest megismerhették más országok eltérő szellemű emléket, a kutatás állását, s a munka meghatározó személyiségeit. Nem tudom, hogy a hiányzók közül mely országokat kerestek meg eredménytelenül, hiszen a közreműködők hiányoznak Szlovénia, Horvátország, Jugoszlávia, Csehország, Ukrajna esetében, Írországból pedig még kálváriát sem említenek. Levelezés útján létesítettek kapcsolatot Magyarországgal is. Tapasztalataim és a kötet tanúsága szerint kevés eredménnyel; volt, ahol egyszerűen nem is tudták, mit kezdjenek a megkereséssel.

A kötet végül is 2001-ben, bonyolult levelezések, töredékes korrekcióra stb. árán összeállt, s még az év végén megjelent. Példányait a közreműködők hamarosan kézhez is kapták.

A 190 oldalas könyv első része a bevezetés és a munkatársak felsorolását követően közel 40 oldalon Krisztus szenvedéstörténetét, az azzal kapcsolatban keletkezett egyedi és sorozatot alkotó ábrázolásokat ismerteti, s példáit Nyugat-Európa legszebb ez irányú alkotásaival illusztrálja. Úgy

tűnik, hogy túl távolról, a Krisztus-ábrázolásoktól indulva igazán nem jut el a kálváriákat közvetlenül érintő témakörökhöz, amit más hasonló összefoglaló írásoknál is tapasztalhatunk. Talán helyesebb lett volna ezeket az előzményeket eleve tudottnak feltételezni, s inkább az atlasz révén felmerülő kérdésekre koncentrálni.

A bevezető tanulmányt történelmi térképlapok követik, amelyek a kereszténység európai elterjedésétől a reformáción át a török birodalom 1683. évi állapotáig azokat a politikai, vallási és kulturális viszonyokat próbálják térben is érzékeltetni, amelyek a kálváriák és szent hegyek létesítésére alapvetően befolyással voltak. A 70–75. oldalak a kutatás főbb szempontjait foglalják össze, ismertetik a dokumentációs központot és az egyes kálváriák kívánatos adatrendszerét.

Az egyes emlékek ismertetése Nyugatról Kelet felé, Portugáliától kezdődően indul. Csak azokból az országokból szerepelnek példák, amelyekkel a szerkesztők a már említett kontaktust ki tudták alakítani. A válogatást valószínű a szolgáltatott, rendelkezésre álló anyag befolyásolhatta. Különösen Magyarország esetében lehetett ez igaz, hiszen a bemutatott kálváriák nem a legszerencsésebben képviselik a teljes állományt. Az ismertetések helyszínrajzból, esetleg régi látképekből, a mai állapotot bemutató fényképekből, leírásból, és az esetek többségében a kívánt nyilvántartási adatokból állnak. Portugáliát 4, Spanyolországot 5, Franciaországot 5, Belgiumot 3, Hollandiát 3, Luxemburgot 7, Németországot 6, Svájcot 5, Olaszországot 6, Ausztriát 8, Magyarországot 5, Szlovákiát 6, Lengyelországot 5 kálvária képviseli, de egyetlen nem európai kivételként a braziliai Matosinhos szentélyét is bemutatják, ami szorosan kötődik a portugál kálváriákhoz. Néhány országnál külön kis bevezetés készült, ami a történelmi körülményekre, az emlékek specifikus vonásaira stb. hívja fel a figyelmet. Az egyes ismertetések között bizonyos ismétlődő épülettípusok külön is szerepelnek, mint a Szentlépcsők, Szentsírok, Loreti házak, vagy egy rövid eszme-futtatás a köemlékek restaurálásáról, a stációról mint építménytípusról, a nagyhét eseményeiről (körmeneti szoborcsoportok). A kötetet az országokként tagolt irodalomjegyzék zárja.

Érdekes a kötet nyelvi szempontból. A bevezető tanulmányok olaszul és angolul készültek. Az egyes emlékek leírását olaszul és az adott ország nyelvén közölték, amit halványzöld alapszínnel is megkülönböztetett angol kivonatok kísérnek. A svájci és a belga példák váltakozóan más nyelvek. Ebben a bábeli rengetegben igen nagy fordítói munkára volt szükség. Külön dicséret illeti a könyv előállítóit, akik nagy figyelemmel követték az egyes nyelvek igényelte ékezeteket stb. De a könyv egyébként is nagyon gondos munka. Minden kép színes és legtöbbször kiváló minőségű. Nagyon szép a borító is, aminek felső szegélyén az Európai Unió, a Crea-i szent hegy és Piemont tartomány címere, ill. emblémája látható. Azt azonban sajnáljuk, hogy nem jutott kemény táblás cérnafűzött kivitelre, hiszen valószínű minden példányt hamarosan „széjjelfogatnak”.

Az Atlas nevet viselő kötet mellékleteként egy nagyméretű kétoldalas térképet is kiadtak, ami az összes, a szerkesztők által megismert kálváriákat feltünteti. Ezen Portugália 12, Spanyolország 16, Franciaország 42+99, Belgium 163, Hollandia 84, Luxemburg 20, Németország 152, Svájc 11, Olaszország 56, Ausztria 301, Csehország 107, Szlovákia 97, Magyarország 376, Szlovénia 37, Horvátország 33, Jugoszlávia 83, Románia 42, Lengyelország 76, (Kárpát-) Ukrajna 4, Görögország 1 kálváriával szerepel. Ezek a számok ne tévesszenek azonban meg senkit. A jelentős eltéréseknek számos oka van. Az alkalmazott fogalmakat (kálvária, keresztút, szent hegy) az egyes országok kutatói eltérően értelmezik, s ennek az egységesítése nem történhetett meg. Kimaradtak pl. a Magyarországon ismert búcsújáró helyek, ha azok egyben nem tartalmaztak kálváriát is. Ugyanakkor a szent hegyek fogalma sem eléggé körülírható. Ezt a kifejezést nálunk csak „Pannónia szent hegye” esetében szokták használni, de mégis mindannyian érzékeljük, hogy ezen az alapon Pannonhalma mégsem ide való. A fogalomhasználat külön problémája, hogy nem tisztázott a még kálváriának tekinthető legkisebb egység. A Bretagne-i kálváriák jelentős részét az európai felfogás igazából nem sorolja a kálváriákhoz. Határesetekkel a közép-európai anyagban is találkozunk, a besorolás ugyanis nagyban függ a kutató személyes döntésétől.

Különbség mutatkozik az egyes országok anyagában aszerint, hogy egy reprezentatív válogatást akartak-e nyújtani, vagy minden olyan helyet számba vettek-e, ahol a történelem folyamán bármikor kálvária volt. Ez utóbbi felfogás ugyanis jobban érzékelhetővé teszi a kultusz kialakulását, tér- és időbeli elterjedését, ami különösen a népivé válás szempontjából lehet fontos.

A legjelentősebb eltérés az adott országok megkutatottsági szintjéből adódik. Az esetek többségében a felkért szakemberek egy-egy településhez, intézményhez, s ebből adódóan egyetlen, vagy csak néhány emlékehez kötődnek. Csak kevés helyen, elsősorban az egykori Osztrák–Magyar Monarchia területén ismeretesek olyan korábbi törekvések, amelyek leltárszerű feldolgozásig jutottak el. Saját nyilvántartásomból is nem egy ma is álló német vagy francia kálváriáról tudok, amelyek nem kerültek fel a térképre és így a statisztikába sem. Alig hihető továbbá, hogy Olaszországban Rómától délre csupán egyetlen kálvária létezik. Ebben bizonyos északolasz, elsősorban piemonti elfoglaltság nem tagadható le. Bizonyára továbbra is nagy hiányosságokkal kell számolni a Balkánon. Máig ismeretlenek a román katolikusok ilyen emlékei, és nem szerepelnek a csángó falvak többször elpusztult, szinte csak jelzészzerű kálváriái. Fehér folt a volt Szovjetunió nyugati peremterülete, beleértve a balti államokat is. A térkép nyomán kialakult statisztika tehát messze nem teljes, összességében azonban mégis az első nagy kísérlet, ami területi és számbeli áttekintést nyújt.

Mivel a szent hegyek és kálváriák önmagukban is csak több tudományág keretein belül vizsgálhatók, a kötet mindezek számára kiváló kiindulási lehetőség a további kutatáshoz. Adatait és hiányait persze kellő kritikával kell használni.

Ahogy Európában, napjainkban is épülnek és pusztulnak kálváriák, a kutatás is megpróbálja követni a folyamatot, a múltba visszanyúlva pedig igyekszik feltárni mindazokat, amelyekről már csak levéltári, ritkán régészeti adatok vannak. Egy „teljes” leltár talán soha nem lesz készíthető. A kötet mindenestre egy eléggé nem dicsérhető, első lépés a vágyott teljesség felé. A szerkesztők minden további adat befogadására nyitottak.

Manherz, Karl: Volkstrachten der Ungarndeutschen, Germanistisches Institut, Pytheas Verlag, Budapest, 2000, 155 lap

Verebélyi Kincső

A magyarországi németek népviseletéről szóló könyvet vehet a kezébe az olvasó. Nem a magyarországi németek népi kultúrájával foglalkozó kiadványsorozatba illesztve, hanem szép kiállítású, albumszerű formában jelent meg a könyv, amely nemcsak német nyelvű leírásokat, hanem valamivel rövidebb magyar nyelvű összefoglalást is tartalmaz.

A feldolgozás törzsanyaga Gryneausné Papp Emília (1901–1972) 1956 és 1959 között végzett gyűjtése. A képzőművész néprajzos Magyarország németlakta településein helyszíni kutatásokat végzett, amelynek során 14 megyében, 32 községben rajzolta és írta le a viseleteket. E dokumentációhoz 34 régebbi, családi albumokból származó fényképet is tudott csatolni. 36 színes akvarelljét 41 rész-rajzzal és 347 lapnyi szöveges leírással egészítette ki. Manherz Károly, a magyarországi németek szakavatott kutatója vállalkozott arra, hogy Boross Marietta segítségével hozzáférhetővé tegye ezt a szép és változatos anyagot. Nemcsak ennek az anyagnak a publikálásáról van azonban szó, hanem arról, hogy a magyarországi németek viseletéről egy tágabb összefüggéseket is megrajzoló, átfogó képet kapjon az, aki a könyvet kezébe veszi.

A bevezető fejezet röviden ismerteti a magyarországi németek betelepülésének történetét és néhány mondatban a kutatások főbb irányait is, hangsúlyt helyezve a viselettörténeti vonatkozásokra. A második fejezet már a szorosabban vett téma exponálása: a korabeli írott és képi források alapján – a lehetőségeket kihasználva – jellemzi a Németország különféle tájairól Magyarországra betelepülő csoportok viseleteit, amelyek már az említett nyilvánvaló ok miatt is rendkívül változatosak. Már itt is feltűnik az a kötet egészen végighúzódnó szándék, amely minden elfoglaltság nélkül

nemcsak felügyel, hanem tudatosítja is azokat a viseletelemeket, amelyek arra utalnak, hogy a beilleszkedni szándékozó németek nem ragaszkodtak mereven öltözékük sajátos darabjaihoz, hanem igyekeztek, ha módjával is, utánozni a magyarokét.

A kötet tartalmilag is legjelentősebb része a 19. századtól körülbelül a huszadik század hatvanas évéig terjedő időszakra jellemző német férfi- és női viseletek alakulásának a rajzát adja. Ez rendkívül nehéz feladat, mivel nyilvánvalóan nem áll rendelkezésre egységes szempontok szerint gyűjtött és minden viseletcsoportra egyaránt kidolgozott adattár. Nem is vállalkozott a szerző a viseletfűpusok regionális sajátosságainak árnyalására. Azt a megoldást választotta, hogy a férfi- és női viseleteket technika és anyag szerint elemeire bontotta, és ezeket az elemeket jellemezte röviden. Adott elemnél hangsúlyozza a német sajátosságokat, illetve a magyar hatására végbement változásokat, mindig konkrét példára támaszkodva. Az írott forrásokból származó adatok vagy fényképekkel, viseletszerkezeti rajzokkal való illusztrálás olyan dokumentum értéket ad az állításoknak, hogy azok hitelességében nem kételkedhetünk. Elvileg fennáll annak a veszélye, hogy az egyedi példák, változatok alapján túlságosan közvetlenül készülnek el az általánosítások, ám Manherz Károly ezt a veszélyt elegánsan elkerüli. Mégpedig oly módon, hogy mondanivalóját olyan magyarországi művelődés- és viselettörténeti folyamatok közé ágyazza, amelyek az egyes konkrét „sváb” viseleti elemeknek megbízható távlatokat adnak. Például elmondja, hogy a betelepülő német férfiak hosszú haját viseltek, de nem hordtak szakállat. 1848 után kezdtek a férfiak – a magyarok és németek egyaránt – a hajukat rövidre nyírni. Ugyancsak a forradalom után vált lehetségessé, hogy a falusi jobbágyok is szakállt és bajuszt viseljenek. Ez inkább a magyarok közt vált divattá. A németek közül ezt a divatot az követte, akit bírónak választottak. Ha letette a bírságot, leborotválta a bajuszát is. A 19. század húszas éveiben is élt még ez a szokás, de a német származású kereskedők a német paraszttal ellentétben inkább növesztettek már korábban bajuszt.

Ennek a konkrét példának az idézésével jellemezni akartuk Manherz Károly megközelítésének módját, aminek köszönhető, hogy a részletek gazdagságából kitűnő érzékkel emeli ki a megkülönböztető, jellemző vonásokat. A viselet-elemek kategóriái nála a következők:

férfiviseletek:

- haj, bajusz, szakállviselet;
- fejfedők és az azokat díszítő szalagok és bokréták;
- nyakbavaló kendő;

- *lábbelik*: harisnyák, papucskok, csizmák, cipők;
- bőrruhák;
- kabátok szürposztóból;
- *fehérruhák*: ing, gatyá;

- *posztó és szövetrohák*: mellény, kabát, nadrág, kötények;

női viseletek:

- haj- és fejviseletek;
- fejkötők;
- fejkendők;
- ékszerek;
- lábbelik;

- *fehérruhák*: ingek, alszoknyák, csipőpárnák;

- mellény, ujjas felsőruhák, szoknyák, kötények, vállkendők, bőrruhák; leányok és asszonyok ünnepi ruhái;

Az öltözék tagolása lényegében követi a viseletleírásokban általában követett modellt csupán az ún. fehérruhák helyének indoklása nem világos, ti. például a férfiviselet leírásánál a posztóból készült férfiruháknál a felsőkabátok után miért nem a posztóruha további részei következnek; vagy a női ruházat tagolásánál a bőrruhák helye miért nem ugyanott van, mint a férfiaknál? Ha szóba kerülnek a női ünnepi viseletek, miért nem nyer bemutatást a férfiak ünnepi viselete?

A szövegrész után 36 színes tábla közli Grynaeusné Papp Emília színes képeit igen alapos leírásokkal együtt. A kötetet a viseletről szóló rövid magyar nyelvű összefoglalása zárja.

A tanulmányt jól válogatott bibliográfia egészíti ki. Nem felejtkezhetünk el több tucat fényképről sem, amelyek a budapesti Néprajzi Múzeum fotótárából származnak és még gazdagabbá teszik a kötetet.

A könyv jóval több mint egy viseletalbum. Adatai, változatos képdokumentációja, sok részletről adnak információt. Manherz Károly lendületesen megírt áttekintése magával ragadó és informatív.

Beszédes Valéria: Ünnepek ez minékünk. Írások a szabadkai népi vallásosságról. Szabadka, 2001. 132 lap. Életjel

Klamár Zoltán

Beszédes Valéria a jugoszláviai magyar néprajzi kutatás egyik meghatározó egyénisége, olyan kutató, aki a néprajz szinte minden területét kutatta már az elmúlt harminc esztendőben. Legújabb könyvében a szabadkai magyarság népi vallásosságával foglalkozó írásait gyűjtötte össze.

A könyv tizenkét írást tartalmaz: A Szűzanya tisztelete, A Rózsafüzér társulatról, A Szentkút (Bunarić) interetnikus vonatkozásai, Regionális és lokális búcsújáró helyek Vajdaságban, A Szentháromság-szobor, Szent Rókus tisztelete, Szent Antal tisztelete, Jézus Szent Szíve tisztelete, Egy külvárosi kántor tevékenysége, A ludasi templom építése, A tanyai temetők és a települések fejlődése, Bajlehelhárító szent levelek és más hasznos imádságok Szabadkán és környékén.

A szerző A Szűzanya tiszteletéről szóló írásában részletesen elemzi a ferencesek templomában található Fekete Madonna kegykép szerepét a város hódoltság utáni vallási életében. Leírja a különböző etnikumok, bunyevácok és magyarok kötődését a kegyképhez, illetve annak máig meglevő kultuszát. Érdekes, hogy a magyarok úgy tudják, a kép már a török előtt a városban volt, míg a bunyevácok úgy tartják, ők hozták magukkal. A kegykép tisztelete túlmutat a lokális vonatkozásokon, hiszen a szeptember 12-i búcsún a szabadkaiakon kívül részt vettek a horgosi, magyarkanisai, csantavéri és bajmoki hívek is.

A Rózsafüzér társulatok a 19. század közepétől működnek a városban. A magyarok mellett a bunyevácok is megalakítják társulatukat és a helybeli nyomdák magyar és horvát nyelvű imakönyveket nyomtatnak a társulatok számára. A koszorúk fénykora a két világháború közötti időben volt – írja Beszédes Valéria, majd hozzáteszi: „A hatvanas és hetvenes években Szabadkán 174 koszorú működött. Kétharmada bunyevác volt, egyharmada pedig magyar. (...) Olyan tagságot is találunk, ahol magyarok és bunyevácok is tartoztak egy-egy koszorúhoz.”

A sándori szentkút – bunarić vonatkozásában már három etnikai csoport és két vallási felekezet alakítja ki a hely kultuszát. Ennek a folyamatnak hagyománnyá alakuló gyakorlatát vizsgálja a szerző. A szerb ortodoxok által kialakított kegyhely a bunyevácok és a katolikus magyarok számára is búcsújáró helyé lett.

A búcsújárással kapcsolatban Beszédes Valéria megállapítja, hogy a délvidéki lakosság szívesen látogatta a barokk korban kialakult búcsújáró helyeket és ez a szokás nem is változott 1920-ig. Trianon után azonban átrendeződött a már korábban kialakult búcsújárás, és a lokális kegyhelyek váltak regionálissá.

A változó szokásokra példa a Szent Antal tiszteletének 20. század végi változása, mikor is a katolikus horvát és magyar hívek mellett a ferencesek templomában álló szent szobrához a görögkeleti vallású szerbek is elmennek és egy újabb szokást honosítanak meg, a gyertyagyújtás szokását. A szerző a jelenséget azzal magyarázza, hogy a pravoszláv templom gyakran zárva van, ezért járnak gyertyát gyűjtani a szerbek a közeli katolikus templomba.

A külvárosi kántor tevékenységéről írva a szabadkaiak eltávolító rítusáról rajzol képet a szerző. A kántorság intézményét is kettősség jellemzi, ugyanis nem csak a katolikus magyarok rendel-

nek búcsúztatót, hanem a bunyevácok is. A többnemzetiségű környezetre jellemző, hogy van olyan temetés is, ahol két nyelven zajlik a búcsúztató. A vegyes házasságokban éltet hozzátartozóitól búcsúztatja ilyen módon a kántor.

A ludasi templom építésének történetét feldolgozó cikkében Beszédes Valéria kitér az egyház tájszervező szerepére, a tanyai lakosok és az egyház viszonyára. A kertész tanyasorok és a szórt farmtanyák templom köré szerveződő, lassan átalakuló térszerkezetéből létrejön a templom körüli falumag. A lakosok vagyoni tagozódása, illetve az ebből adódó érdekelletének társadalmi vonatkozásai az új templom építésének helymeghatározásakor csúcsosodnak ki, ugyanis a gazdag tanyai birtokos réteg érdekeit a püspöki döntés nem vette figyelembe.

A templomokhoz hasonlóan a tanyai temetőknek is volt tájszervező szerepe, amit a szerző abban lát, hogy ezek a szakrális terek, ellentétben a templomokkal nem a faluvá szerveződést, hanem a határban maradást segítették.

A könyv végén a bajelhárító szent levelekről értekezik és megállapítja, hogy bizonyos történelmi helyzetekben – első és második világháború, NATO bombázások – előkerülnek és közkézen forognak. Mindebből viszont arra a következtetésre jut, hogy a ma emberének hitbeli gondolkodásmódja alig változott a múltó idő folyamán.

Beszédes Valéria könyvében kaleidoszkópszerűen villannak fel a tanulmányok a népi vallásosság köréből, tovább rajzolva Észak-Bácska e fontos szegletének néprajzi képét. Érdeme a könyvnek, hogy a cikkek végén található irodalomjegyzékekben több lokális kiadvány könyvészeti adatra lel az olvasó.

Szapu Magda: A zürkorszak gyermekei. Budapest: Századvég, 2002. 414 lap

Nagy Réka

A kaposvári néprajzkutató – szakmai berkekben nagy sikert és érdeklődést kiváltó – disszertációja napjaink ifjúságának „új zenei lexikonjaként” is forgatható, a témában jártasoknak és a teljesen tájékozatlanoknak egyaránt. Több mint az 1990-es évek végének zenei stílusirányzatait és aktuális divattrendjeit bemutató ismertetés, hiszen az abban részt vevők társadalmi háttérének és kapcsolatainak feltérképezése is megtörténik. Az ezredvégi fiatalok szórakozási és zenei kultúrájáról, gondolkodásmódjáról, szokásairól, identitáskereséséről és -válságáról, egymásról és az őket körülvevő világról alkotott véleményükről kapunk kimerítő, tényszerű beszámolót – elsősorban az adatközlők (kaposvári középiskolások) elbeszéléseire támaszkodva.

A témaválasztás újszerűsége abban rejlik, hogy a hazai néprajzkutatásban még nincs előzménye az ilyen jellegű vizsgálódásoknak, annak ellenére, hogy a dolgozat módszertanát tekintve a hagyományos terepmunka módszereit és eszközeit alkalmazza. Mind ez ideig nem rendelkezünk hasonló információkkal a tizenéves korosztály életviteléről, útkereséséről, a csoportjaikat kialakító és motiváló tényezőkről; pontosabban negatív előjelű jóslatokat olvashattunk az adott generáció válságtüneteiről pszichológusok, ifjúságpszichológusok tollából. Az önéletírások szerzőit, az egyéniség- és életmódvizsgálókat kutatóit nem ezek a kérdések foglalkoztatták. A szerencsés – és minden bizonnyal nagy kihívást is jelentő – témakör éppen ezért válhat a napjainkban oly sokszor említett jelenkorkutatás egyik lehetséges terepévé. A címválasztás – bár az alcím pontosan megjelöli, hogy miről szól a könyv – többféle értelmezési lehetőséget nyújt: a zürkorszak jelentheti azt az értékviszályokkal teli korszakot, amely nemcsak a fiatalok, hanem az idősebb generációk életében is alapvető változásokat, elbizonytalanodást hozott az 1990-es években, másrészt a fiatalok identitáskeresése, bármilyen irányban való „növekedése” minden korban problémákkal, konfliktusokkal terhes. A szerzői interpretáció okán az értelmezés mindkét aspektusa jelen van.

Bevezetőjében Szapu a kutatás tárgyának, „a mai ifjúságnak, mint sajátos öntudattal bíró, különálló társadalmi csoportnak a vizsgálatát” jelöli meg (29. p.). Ezt az időben meglehetősen tág, kezelhetetlen állítást folyamatosan szűkíti minden fejezetben, míg eljut az elemzés valódi, központi témájához, nevezetesen egy dunántúli megyeszékhely, Kaposvár hét középiskolájának tanulói révén próbál pontos képet adni a helyi ifjúsági csoportokról, zenei ízlésvilágukról, azokról a gyökeresen megváltozott szórakozási és közösségteremtő lehetőségekről, amelyeket a fiatalok által elutasított kulturális és magatartásminták indukáltak. A vizsgálódás alapjául szolgáló anyaggyűjtés módszertanába is beavat minket, fontosnak tartja a kutatásmetodika ismertetését. Munkája során három alapvető módszert különböztet meg: a *szóbeli adatgyűjtést* tematikus kérdéssorok összeállításával, az *írással adatgyűjtést* kérdőívek formájában, illetve a *közvetett vagy közvetlen megfigyelés* módszerét az adatközlők beszámolóival, zenei hangfelvételek, rajzok, fotók, videofelvételek alapján. Az egyes kutatási módszerek között ugyanakkor óhatatlanul némi átjárhatóságot tapasztalhatunk a könyv olvasásakor, ha a beszélgetéseket, a beszámolókat figyelemmel kíséjük. A szerző hangsúlyozza, hogy az anyaggyűjtés a jelenkori folklorisztika eszközeivel történik, vagyis új, eddig még nem kutatott témák feltárására is alkalmas a hagyományos értelemben vett terepmunka eszköz- és módszertára. A 454 válaszolótól, adatközlőtől begyűjtött több tízezer adat feldolgozása már önmagában is dicséretes teljesítmény. Lényegében ennek a hatalmas és minden bizonnyal roppant időigényes munkának, adatfeldolgozásnak az értékelésébe, elemzésébe nyerünk bepillantást a dolgozat jelentős részét kitevő táblázatok, grafikonok, tulajdonképpen egy statisztikai jellegű adatbázis segítségével.

Az ifjúsági csoportkultúrák elemzése és rendszerezése, tipizálása koncentrikus szerkesztési elv szerint halad az egyéntől a (szimbolikus) közösség vizsgálatáig. Szapu az egyént meghatározó tényezőkből indul ki, vagyis a csoportot alkotó tagok gondolkodásának, életmódjának, környezetének vizsgálatát veszi alapul. A csoportképző tényezőkön belül, mint az öltözködés, fogyasztási kultúra, értékrend, szórakozóhelyek, baráti körök megválasztása, kiemeli a zenét, mint a fiatalok körében domináns szervezőerőt. A zene az, aminek a megválasztása az önkifejezés egyik lehetséges eszköze, ami a legkedveltebb szabadidős tevékenységforma, ami erősen befolyásolja a fiatalok gondolkodását, mentalitását, és ami baráti köröket teremt és megoszt, derül ki a felmérésből. Egy általános zenetörténeti áttekintést kapunk a rock and rolltól napjaink egyre inkább polarizálódó irányzataiig, egyetemes és hazai viszonylatban egyaránt. A dolgozat a különféle zenei stílusirányzatok mintaszerű jellemzését adja, társadalomtörténeti aspektusból is megközelítve az adott stílusirányzatot, de bemutatja a rajongók táborát, öltözködésüket, ízléssbeli preferenciájukat is. Összehasonlító tipológiai vizsgálatoknak veti alá az egyes csoportokat, elsősorban az öltözködési szokásokat, a külső megjelenésre koncentrálva, a csoporttagok megnyilatkozásai alapján.

Természetesen a külső megjelenésnek üzenete van, magában hordozza a személyiség „tartalmi” jegyeit is. A csoportok egymásról alkotott véleménye kapcsán megállapítható, hogy hiányzik a sajátos „mi tudat”, az azonos csoporthoz tartozás valódi élménye; helyette inkább a másiktól való különbözőség hangsúlyozása tartja össze a csoportokat. Életerük egy olyan sajátos, zárt világ, ami nem is engedi más, tőlük gyökeresen eltérő magatartás- és gondolkodásmód megismerését, ezért más csoportokról is csak felszínes ismereteik vannak.

A dolgozat második része lényegében ezeket a megállapításokat támasztja alá, amikor a szerző az adott, Kaposváron jelen lévő csoportkultúrákból típusokat, modelleket alkot, és azok sajátos kifejezőeszközeinek részletes bemutatására vállalkozik, a már ismertetett elemzési szempontok tükrében. A feldolgozott beszámolók ismeretében nem kapunk lényegi újdonságokat a rockerekről, metálósokról, a punkokról és szkinhedekről, a rapperekről vagy a raverekről, viszont a meglévő sztereotípiákat próbálja feloldani, reprezentáns képviselőivel részletesen ismertetve egy-egy csoportosulást. Számba veszi azt a társadalmi miliót, ahol élnek, így a családi háttér, társas és párkap-

csolatok, a szórakozási formák, az iskolai élet, a valláshoz való viszonyuk,⁵ de az előítéletek és a jövőkép témaköre is az érdeklődés, a megfigyelés homlokterébe kerül.

A szerző nem akar véleményt formálni; célja nem az ítékezés vagy az elrettentés. Ezeknek a fiataloknak van véleményük az őket körülvevő világról, társadalomról, bár alapvetően elutasítják az abban működő normákat; néha meghökkentően merész és naiv jövőképpel rendelkeznek. „Milyen lakást szeretnék? Imádom ezt a témát! Nekem galériás lakásom lesz, egy óriás medencével, szaunával. Óriás kerttel, mindig rendszeren nyírt füvel, nagy tuják meg minden. A medencét, azt úgy terveztem, hogy bent lesz a ház alatt, meg lehet, hogy kívül is. Galériás házat akarok mindenképpen, kétszinteset, bástyával. Ugyanis imádom a várakat. Tehát lesz egy bástyaszoba, az a dolgozószobám lesz majd, attól függ, hogy üzletember leszek-e majd, vagy színésznő!” (365. p.) Érdemes lenne megismételni ezt a felmérést ugyanazon adatközlőkkel húsz év múlva, mi valósult meg ezekből az elképzelésekből, tervekből.

Szapu Magda vaskos interjúkötete nem „egyéjszakás” olvasmány. Ezt támasztja alá a bőséges leíró rész, a tényszerű közlésmód. Ez segíti az objektivitásban, bár tudvalévő, hogy személyes kötődései révén választotta ezt a régiót vizsgálódása helyszínének. Megfelelő távolságban a téma és a fiatalok beavatottjává válik; sikeresen gyűjti össze azokat az információkat, amelyek segítségével mégis személyes közelségbe kerülünk ehhez a korosztályhoz, mintha mi beszélgetnénk velük. Szerencsés volt az időszak, amelyet a szerző kutatása időpontjául választott, hiszen az 1990-es évek második felében már lecsengtek azok a divathullámok, kialakultak azok a szubkultúrák, melyek alkalmas terepnek bizonyultak egy mértéktartó, mégis izgalmas látélet elkészítéséhez. Valószínűsíthető, bár nem biztos, hogy nemcsak egy mikrorégió, de egy országos felmérés is hasonló (az adott korosztályt reálisan bemutató) eredményekhez vezetne.

Valóban ez lenne a teljes kép a mai középiskolás korosztály szórakozási és zenei kultúrájáról?

Az utószóban megfogalmazódik egy mondat, amely kulcsa lehet a téma aktualitásának: „Vannak persze olyan fiatalok is, akiknél a stabil belső értékek nem igényelnek külső megerősítést, nincs tehát szükségük arra, hogy »testestül-lelkestül« azonosuljanak valamely csoporttal.” (392. p.)

Nyilván egy nagyon szűk réteg tudatos, értékorientált választásáról van szó, akiknek vizsgálata, „megmérettetése” nem (lehetett) célja a jelen munkának; mint ahogy nem célja és témája a dolgozatnak a kultúra, csoport(kultúra) és a közösség meghatározása és egymástól való éles elhatárolása sem. A szerző maga sem kíván belebonyolódni fogalmak definiálásába, de felvetődik a kérdés: Mit ért szimbolikus közösségen? Olyan csoportosulást, amely keresi önazonosságát, saját arculatát? A csoportkultúrák és a közösségek közé egyenlőségjelet tehetünk jelen esetben?

A „valahová tartozás” élménye, a tartalom- és célkeresés minden korosztály számára égető szükséglet. Jelen disszertáció ugyanabból a felismerésből született, mint amilyen eredményt produkált, nevezetesen: hiányoznak azok a közösségi terek, alkalmak a fiatal korosztály életéből, amelyek a befogadást és egyben az elfogadást jelentik számukra.

Egy közösséghez tartozás fontos része, alappillére az azonos értékrend, világvélemény vállalása, mások (véleményének) elfogadása. A szerző próbál objektív szemlélőként, külső megfigyelőként a háttérben maradni, nem feladata értékrendet diktálni. Azonban a kérdés kimondatlanul, a sorok között is megmarad: Mennyire és hogyan képesek az ezredforduló fiataljai a toleráns gondolkodás módjára teret adni? Képesek-e az előítéletek leküzdésére, a befelé forduló csoportokból válhatnak-e valódi közösségek?

A tekintélyes mennyiségű jegyzetapparátus és a lábjegyzetek kódolása a könyv olvasói számára riasztónak tűnhet, bár érthető az adatközlők elszemélytelenítése és ily módon való megjelölése. A könyv végén feltüntetett terjedelmes – elsősorban társadalomszociológiai, pszichológiai – hivatkozás mutatja, hogy már nem teljesen ismeretlen ez a terep, amely azonban még alapos kutatásra vár.

5 Egyéni megítélés kérdése, hogy az „UFO-hit” miért és hogyan tartozik bele a vallás kategóriájába.

Barna Gábor: Az Élő Rózsafüzér kunszentmártoni társulatának jegyzőkönyvei 1851–1940. Az Élő Rózsafüzér kunszentmártoni társulata. Devotio Hungarorum 5. Néprajzi Tanszék, Szeged 1998.

Karácsony Molnár Erika

A József Attila Tudományegyetem Néprajz Tanszékén megjelenő Devotio Hungarorum sorozat célja, hogy forrásokat közöljön a magyar vallásos népeletről. A sorozat ötödik részeként megjelentetett, *Barna Gábor által közreadott „Az Élő Rózsafüzér kunszentmártoni társulatának jegyzőkönyvei 1851–1940”* című forráskiadvány hiánypótló munka, méltán szolgálja a tanszék vallási néprajzi kutatásait. Ugyanis Magyarországon a vallásos társulatokkal, a laikus vallásos élet megszervezésére létrejött egyesületekkel nagyon keveset foglalkozott a történeti, a művelődés- és egyháztörténeti, valamint a néprajzi kutatás.

Vallásos társulatok (9–14. oldal). Barna Gábor a vallásos társulatokról szóló bevezető részben vázlatosan áttekinti a kutatásban elért eddigi eredményeket (a vallási néprajz az 1930-as évek második felétől fedezte fel e témát magának). Ezután többek között vizsgálja a társulatok létrejöttének okait, funkcióit, sajátos ismérveit, meghatározza az egyházjog szerinti fogalmát. Véleménye szerint a felvilágosodás és a szekularizáció a barokk társulati életet nagy mértékben korlátozta, a 19. század közepétől azonban a társulatalapítások új hulláma kezdődött el, elsősorban egyes szerzetesrendeknek köszönhetően. E fellendülés nem választható el azonban a világi jog korabeli fejlődésétől sem: a modern egyesületi jog is szerepet játszott a vallásos társulatok erősebb kiépülésében. A továbbiakban a szerző a következő kérdéseket boncolgatja: milyen célok, érdekek hozták létre a vallásos társulatokat; milyen vallási legitimitációt találtak maguknak. Elemzi a közösség fogalmát, a közösséget mint szimbólumok tárházát. Végezetül egy rövid történeti áttekintést ír le a szerző a vallási társulatokról a középkortól napjainkig.

A rózsafüzér és társulatai (15. oldal). A rózsafüzér mint tárgy és mint imádság a katolikusokra jellemző. A legenda szerint a rózsafüzért maga Szűz Mária adta Szent Domokosnak a 13. században. A szentolvasó közösségi keretben végzett ájtatosság formái a 15. század utolsó harmadától ismertek. A rózsafüzér alapszerkezete lényegében azonos, ugyanakkor koronként és helyenként más-más imádságok is társulhattak hozzá, így változatos formái alakulhattak ki. Egyik megújulása 1826-ban történt, amikor egy francia asszony a mysteriumok számának megfelelően 15 fős imacsoportok megalakulását kezdeményezte, így minden üdvtörténeti titkot egy időben mondhattak, ezáltal vált élővé ez a fajta rózsafüzér. Magyarországon 1843-ban jött létre győri anyatársulata.

Az élő rózsafüzér kunszentmártoni társulata. A jegyzőkönyvről (16–17. oldal). A forráskiadványban közzétett jegyzőkönyv, a „protocollum” egy imatársulat, a kunszentmártoni Élő Rózsafüzér Társulat történetét, a választott vezetőség tevékenységét a megalakulásától kezdve közel egy évszázadon keresztül kíséri végig. Bemutatja a mindennapi működést biztosító legfontosabb szervezési, személyi és pénzügyi feltételeket, eseményeket és folyamatokat. A szerző szól azokról a hiányosságokról is, amire a jegyzőkönyv olvasása közben nem kapunk választ, pl. a társulatalapító Ökrös József halálát, az első világháború eseményeit nem említik.

Barna Gábor leírja a jegyzőkönyv pontos méreteit. Az 1851-től 1940-ig terjedő közel egy évszázadot több időszakra bontva felvázolja a legfontosabb formai, tartalmi jellemzőit.

Vallásos társulatok Kunszentmártonban a XVIII–XX. században (17–19. oldal). A következőkben azokról a vallásos társulatokról szól a szerző, amelyek a 18–20. században Kunszentmártonban működtek (pl. Kereszthordozók Társulata, Jézus Szíve Társulat). Megállapítása szerint az Élő Lelki Rózsafüzér Társulat megalakulásakor ürt töltött be és integratív szerepet játszott, hiszen magába olvasztotta a radnai búcsús társulatot és a hivatalos liturgián kívüli vallásgyakorlás fontos szervezője lett. A továbbiakban vázlatosan bemutatja Kunszentmárton társadalmát a 19. század

második felében és a századfordulón, kitérve a keresők 1910-es megoszlására, amely bizonyítja, hogy a lakosság többsége mezőgazdaságból él.

A rózsafüzér társulat megszervezése (20–21. oldal). Barna Gábor a következő részben ismerteti a rózsafüzér társulat megalakulásának körülményeit. A kunszentmártoniak 1851-ben Máriaradna kegyhelyén a püünkösi búcsún ismerkedtek meg az élő lelki rózsafüzér ájtatosságával, társulati formájával és határozták el a zarándoklatot vezető énekesek, hogy a „Városba gyakorlásba hozzák”. Hazatérve megtették a megalakításhoz szükséges lépéseket, pl. a városi tanács engedélyének megszerzését, az alapszabály megírását. Ez utóbbi elsősorban a társulat vallási tevékenységét szabályozta, a híveket ezen keresztül a nagyobb egyházközségi keretbe kapcsolta be, ugyanakkor sajátos szervezetüket, csoporttudatukat is segítette kialakítani. 1872-ben az akkori plébános kezdeményezésére beléptek a győri anyatársulatba, ezáltal egyházzójogilag is legitimé váltak. Barna Gábor hozzáteszi, hogy ez az esemény egy nemzetközi, hierarchikusan felépített szervezethez való szimbolikus csatlakozásnak tekinthető, aminek a társulat működésében semmilyen gyakorlati szerepe nem volt. Bár kétségtelen haszna az volt, hogy a társulati tagokat időről időre össze kellett írniuk.

Szervezeti felépítés, tisztségviselők és tisztújítás (22–25. oldal). Ezt követően a rózsafüzér társulat szervezeti felépítését, a tisztségviselőket és a tisztújítást mutatja be a szerző. A társulat alapegysége a tizenöt fős imacsoport, az ún. tized (ez az elnevezés utal a rózsafüzérre, mint tárgyra, valamint az imádság egy szakaszára), melynek élén az előljáró vagy a tagösszeírások elnevezése szerint a fő állt. Közülük választották a társulat helyi vezetőit. Az 1851-es megalakuláskor egy elnököt, egy számadót és három tanácsost választottak, ők alkották a társulat vezetését végző bizotmányt. E tisztségek a világi egyesületek mintájára a későbbiekben újakkal egészültek ki. A liturgikus szolgálat pompájának emelése érdekében 1852-ben létrehozták a társulati leányok csoportját, akiknek az volt a feladata, hogy a misék, körmenetek alkalmával a fehér lobogókat és a hordozható Mária-szobrot vigyék. Vezetőjük mindig egy idősebb, ún. dékány asszony volt. Tisztújítás az első időszakban egyáltalán nem, a későbbiekben is általában csak halálesetek alkalmával történt.

A társulat tagsága (26–28. oldal). A társulat – Barna Gábor megállapítása szerint – többször összeírta élő tagjait. Felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy az 1952-es összeíráskor még külön férfi és külön női tizedek alakultak, később egy-egy csoporton belül volt keveredés, majd erőteljes elnőiesedés következett be, de a vezetők mindig férfiak voltak. A társulat tagságának létszáma változott az idők során, a 19. században a település lakosságának 10–12%-a, a 20. század első évtizedeiben 6–8%-a volt tagja a rózsafüzér társulatnak. A szerveződés alapja a szomszédság és a rokonság volt, bár a 20. század közepére ez a keret kissé fellazult. A társulat társadalmi helyzetéről a szerző megállapítja, hogy elsősorban a középréteg alkotta a tagság többségét. A társulat megalakítói, első vezetői pedig a legfelső rétegekből kerültek ki. Társadalmi rangját az is emelte, hogy egyházi vezetői a mindenkori plébánosok voltak.

A társulat működése (28–47) című fejezet bevezető részében Barna Gábor felvázolja az okokat, miért tölthetett be ilyen jelentős szerepet a társulat Kunszentmárton vallási életében. Szól a gazdasági funkcióról is, ami a működés alapját teremtette meg, valamint felsorolja az erre épülő tevékenységeket. A társulatnak két működési szintjét írja le a szerző: egyrészt egy befelé, a csoportra, másrészt egy kifelé, a nagyobb vallási közösségre, illetve a még tágabb városi társadalomra irányulót. Ezen a fejezeten belül részletesebben is szó van a társulat működésének céljairól, feladatairól, a társulati szokásokról, a társulat kapcsolatáról az egyházi és világi hatósággal, a mindennapi működés konfliktusairól, a társulati kiadványokról, végezetül a csoporttudat formálásának kérdéséről.

Imatársulat (29–31. o.). A rózsafüzér társulat célja elsősorban a rózsafüzér naponkénti imádkozása volt, erről tudható meg legkevesebb a jegyzőkönyvből, hiszen ez többnyire egyéni áhítatként történt. A fennmaradt kéziratos, nyomtatott énekes- és imafüzetek anyaga a közösségi ájtatossági gyakorlathoz kapcsolódik. A működés kereteit, a társulati ünnepek rendjét, a miséket, a társulati jelvényeket, szertartásokat, a szimbolikus szokásokat még a megalakulást követő évben kilenc

pontban meghatározták. Az évi rendes társulati ülések helyszínéről, a róluk szóló bejegyzésekről is tájékoztat a szerző.

Társulati szokások, paraliturgia, temetkezési egyesület (32–35. oldal). A társulat a nemzetközi alapszabályoknak megfelelően alakította ki a rózsafüzér imádságok végzésének módját, idejét. A korábbi paraliturgikus szokásokat továbbvitte, valamint újakkal is kiegészítette. Felkarolta, támogatta, szervezte a máriaradnai búcsújárást, melyet néha a helyi papok tiltottak. Az újabb szokások közé tartozott pl. a nagypénteki körmenet, a halottak napi temetői ájtatosság. 1856-ban temetkezési egyesület is létrehozott a társulat, melynek célja a gyászszertartás ünnepélyesebbé tétele, a hátramaradottak segélyezése és a temetési költségekhez való hozzájárulás volt. A kezdeti lépésekről a jegyzőkönyv pontosan beszámol. Az „Olvasó Halotti Társulat” működésének leírásával a későbbiekben a rózsafüzér társulati jegyzőkönyv nem foglalkozik.

Templomi mecenatúra (35–37). A jegyzőkönyv értékes adatokat tartalmaz a templomi mecenatúrára, a helyi Szent Márton plébánia és más szent helyek (kápolnák, temetők) liturgikus tárgyakkal való ellátására, fenntartására és gondozására vonatkozóan. Mindezen tárgyak a nyilvános istentiszteletek fényének emelése mellett a csoportöntudat szimbolikus tárgyi megjelenését is jelentették. A továbbiakban a búcsús lobogók, a keresztúti stációs és egyéb szent képek, a Mária-szobor készíttetéséről, a templomtorony építésére történt adakozásról, valamint egyéb adományokról esik szó.

Kapcsolat az egyházi és világi hatósággal (37–40. oldal). A társulati célok közé tartozott a liturgia ünnepélyesebbé tétele, emellett a hivatalos egyházzal a mindennapi életben is együttműködtek. Egyházfenntartóként a városi tanács jogot formált az ellenőrzésre, ezért az elszámolást a közgyűlési jegyzőkönyvvel együtt évről évre be kellett mutatni. Ezenkívül bizonyos dolgokat, pl. adománygyűjtést engedélyeztetni kellett. Barna Gábor azonban felhívja a figyelmet arra, hogy a jegyzőkönyvből nem derül ki, mennyire tekintette komoly társadalmi tényezőnek a rózsafüzér társulatot a városi tanács. Véleménye szerint inkább csak imatársulatnak tartották, amely magát a város közügyeibe, a helyi politikába nem kívánja beleártani. Kitér néhány, a társulat és a városi tanács közötti konfliktusra is, amelyek pénzügyi jellegűek voltak.

A mindennapi működés konfliktusai (40–45. oldal). A társulat és társadalmi környezete között, vagy akár a társulaton belül a mindennapi működés során keletkezett konfliktusokat a jegyzőkönyvek tanúsága szerint sikerült minden esetben feloldani. A szerző időrendi sorrendben tekinti át ezeket, pl. a társulat létrejöttével kapcsolatos vádak (,,új találmány”, „papok találmánya” stb.): a temetések szertartásos lebonyolítása körüli vitákat; a tisztikarban történt személycserék kiváltotta konfliktusokat; más vallási társulatokkal való vitás kérdéseket. Végül leszögezi, hogy a rózsafüzér társulat alkalmasnak bizonyult a közösségi kapcsolatok ismételt újrendezésére, megszervezésére, ezáltal bizonyos társadalmi stabilitás kialakítására.

Vallási ismereteket nyújtó funkció, társulati kiadványok (45–46. oldal). Az első évek jegyzőkönyvi feljegyzései gyakran szólnak arról, hogy a plébános és a társulat vezetői a kunszentmártoni hívekkel az élő rózsafüzért népszerűsítették. Tájékoztatták őket annak eredetével, formájával, a lelki életre gyakorolt hasznával, valamint megismertették őket a rózsafüzér végzéséhez szükséges tárgyakkal és használatukkal is (rózsafüzér, „titkok”). A társulat a megváltás történetének epizódjait mutató titkokat, cédulákat már 1852-ben kinyomtatott Szarvason. Ezt követte egy énekes- és egy imádságos könyv kiadása még ugyanabban az évben, amit a társulat akkori vezetője, Ókrös József írt. Ő minden alkalmat és lehetőséget megragadott, hogy a rózsafüzér vagy szentolvasó imádságot, illetve a társulatot közkedvelté tegye.

Csoportöntudat formálása (46–47. oldal). Fontos volt a csoportöntudat erősítése érdekében, hogy minden éves számadó, tisztújító ülésen felolvasták az alapszabályt, imádkoztak, énekeltek; saját miserendjük, ének- és imafüzetük volt; saját maguk közül állították ki a liturgiában segédke-

zó embereket; saját halotti társulatot alapítottak; a templomi mecénatúrában szerepet vállaltak; a templomon kívüli ájtatosságokat felkarolták.

Néhány tanulság (47–48. oldal). Barna Gábor összegzi a téma kutatása során megállapított tanulságokat. Végigkíséri nagy vonalakban a társulat életét nemcsak a vizsgált időszakban, hanem azt követően a rejtőzködés, majd a feloszlátás idején, vagyis a II. világháborút követően is. 1946–49 között a rózsafüzér társulatot a kommunista állam betiltotta, élete teljesen az egyéni vallásgyakorlás keretei közé szorult vissza. Kunszentmártonban ma egyetlen, 30 tagot számláló rózsafüzér társulat működik.

Az Élő Rózsafüzér Társulat megalakulása idején a vallásos élet egyik legfontosabb szervezője volt. Mint horizontálisan felépített szervezet átfogta a katolikus társadalom nagy részét. Fontosnak érzi kiemelni a szerző, hogy a csoportnak volt egy korszerűség tudata, ami megnyilvánult a jegyzőkönyvekben és a nyomtatott társulati irodalomban gyakran hivatkozott újszerűség említésében.

A közel egy évszázadon keresztül vezetett jegyzőkönyv egyrészt a vallásos életre, annak egy sajátos területére nyújt figyelemre méltó adatokat. Másrészt a templomi mecénatúra szervezésén keresztül fény derül Kunszentmárton korabeli civilizációs viszonyaira is.

Angol nyelvű fordítás (49–93. oldal). Barna Gábor a kunszentmártoni Élő Rózsafüzér Társulatról szóló kutatási eredményeinek *angol nyelvű fordítása* jól szolgálhatja a nemzetközi művelődés-, egyháztörténeti és néprajzi kutatást.

Irodalom (94–97). Az irodalomjegyzék gondos felsorolását adja az e témában fellelhető szakirodalomnak, köztük Barna Gábor tanulmányait is megtalálhatjuk.

A jegyzőkönyvek közléséről (98–100). A szerző közli, hogy az Élő Rózsafüzér Társulat dokumentumait a kunszentmártoni római katolikus plebánia őrzi. Információkat kapunk a jegyzőkönyv formái, tartalmi jellemzőiről, a bejegyzések stílusáról, nyelvezetéről, írásmódjáról, a jegyzőkönyvhöz kapcsolódó tárgymutatóról.

Az Élő Lelki Rózsafüzér és éneklő Társulat Protocolluma (101–300. oldal). Barna Gábor az eredeti oldaltördelést, formát, tartalmat megtartva, betűhív módon közli a jegyzőkönyvet.

Győri bekebelező okirat (301–306. oldal). A *Függelék*ben a számadások azonos szempontok szerinti, éves bontásban történő áttekintését közli a szerző 1852–1940 között. (307–326. oldal)

Tárgymutató (327–334). A tárgymutató kizárólag a jegyzőkönyvben való eligazodást kívánja segíteni.

A képek és egyéb dokumentumok kitűnő illusztrációként szolgálnak a könyvhöz.

Gráfik Imre–Turbéky Dénes: Széki lakodalom. Marosvásárhely, Mentor, 2000, 85 lap + 88 kép

Verebélyi Kincső

A Kriza János Néprajzi Társaság Könyvtára sorozatba illesztve jelent meg Gráfik Imre és Turbéky János közös munkája. A kötet anyagát 1980 előtt gyűjtötte a szerzőpáros, ám az csak 2000-ben került nyilvánosságra. A mintegy hetven nyomtatott oldal szöveget, az angol, német, francia és román nyelvű összefoglalásokat, a kép- és irodalomjegyzéket 88 színes fénykép teszi teljessé. A bevezetőt Pozsony Ferenc jegyzi.

A mezőségi Szék, úgy tűnik, hogy szinte a legismertebb erdélyi magyar település, hiszen aligha volt az utóbbi évtizedekben olyan táncházrendezvény, amelyen a résztvevők széki táncot nem táncoltak volna. A budapesti utcákon, metrómegállóban hímezéseket áruló asszonyok, a vevő megnyugtatására, mindig széki eredetű textíliákat árulnak. Közlebről nézve azonban megállapítható, hogy a Szék-ről szóló néprajzi szakirodalom nem olyan bőséges, mint amennyit a hírnév után elvámánk.

Gráfi Imre szép dokumentációt ad most a kezünkbe, amelyre további kutatásoknak támaszkodni és hivatkozni lehet. Először is összefoglalja mindazt, amit Székről mint településről tudni illik. A következő fejezetben ugyancsak röviden összefoglalja mindazt, amit az irodalom alapján Szék szokásairól tudni lehet. E két felvezető rész után következik a széki lakodalom leírása mozzanatról mozzanatra a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején végzett terepmunka alapján. A fontosabb elemek, mint például a kikérés, a hirdetés, a kézfogó, a vendég hívás tömör bemutatását kapjuk a szokás menetének megfelelően. A szerző kitér a lakodalmi előkészületekre, a tisztviselők megválasztására és szerepeik ismertetésére. A párta és a bokréták készítésének már-már rituális gesztusai is érzékletesen jelennek meg az olvasók előtt. A dolgozat legterjedelmesebb része a lakodalom napján bekövetkező eseményeket írja le, mind a völegényes háznál, mind a menyasszonyos háznál a rituális szövegeket is hűségesen idézve a megfelelő eseménysornál. A leírás pontosságát valóban hangsúlyoznunk kell, mivel a szerző figyelme olyan apró részletekre is kiterjed, mint amilyen a lakodalmi menet összetétele, a lakodalmas háznál az ünnepi asztal megterítésének módja vagy a pártaváltság elnevezésű vendéglátására való hívogatás napjai. Gráfi Imre lakodalomleírása nem olyan terjedelmű és mélységű, mint például Balázs Lajos „Az én első tisztességes napom” (Bukarest 1994) című monográfiája, de érzékeny megfigyelőképességről tanúskodó hiteles és pontos dokumentálása a széki irodalomnak mint adott időben, adott módon végrehajtott dramatikus szokásnak.

A fényképész Turbéky Dénes nem illusztrálja az írást, hanem szinte azzal egyenértékű dokumentumsort ad, mintegy képből megismételve a leírtakat. Az első tizennyolc színes kép arra szolgál, hogy a falut és lakóit különféle hétköznapi helyzetekben „megpillanthassuk”. A huszadik képtől azután a nyolcvannyolcadikig a lakodalom mozzanatai sorjáznak az események időbeli egymásutánosságát követve. Örvendetes, hogy az ünnep olyan nem-ünnepi elemei is képre kerültek, mint amilyen a lakodalmi ételek elkészítése, az éléskamra vagy az ételek felhordása. Egy-egy kép lehetővé teszi, hogy a színpalak mögé pillantsunk és meglássuk a menyasszonyt öltözés közben, mindez azonban nem rombolja a képek egymásutánosságának a lakodalom menetét követő dinamikáját.

Gráfi Imre és Turbéky Dénes könyve nem főmű a lakodalomra vonatkozó szakirodalomban, de jó és hiteles dokumentum, amelyet sokan fognak érdemben használni. Érdemes hozzáolvasni az „Ezen vőfi könny a Karsai Mihályé” című kötetet, ami ugyancsak Budapesten 2000-ben jelent meg, és Fazekas Zsuzsa szerkesztésében széki vőfély rigmusokat tartalmaz.

Andocs és Somogyvár – két község a Száz magyar falu könyvesháza sorozatból.
Csóti Csaba: Andocs. Szerk.: Bősze Sándor. Budapest, 2001. 192 lap. **Bősze Sándor: Somogyvár.** Szerk.: Bősze Sándor. Budapest, 2001.

Knézy Judit

Kulturális életünk jeles személyiségeinek örvendetes kezdeményezése volt, hogy mai hazánk, de részben az egész Kárpát-medence magyarságának történetét leginkább megjelenítő 100 falu monográfiáját meg akarták írni. A Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, az önkormányzatok, helyi intézmények, de magánszemélyek is támogatták erkölcsileg, anyagilag ezt a törekvést. A rangos szerkesztőbizottság tagjai a helyi, megyei levéltári és közgyűjteményi szakemberek javaslati alapján választották ki, hogy mely helységek kerüljenek a sorozatba. A kötet bevezetőjét író Kosáry Domonkos hangsúlyozta, hogy a kötetek célja nem a nagy gazdasági és társadalmi változások, országos jellegű folyamatok, jelentős politikai változások bemutatása, hanem az ország sorsán belül az egyes falvak egyéni sorsának megmutatása. A kiválasztás szempontja az volt, hogy olyan

helységekről legyen szó, amelyek „egy kissé a magyar történelem kontinuitását jelképezik... amelyek valami módon fontos eseményekkel vagy neves szereplők életútjával kapcsolódtak össze.”

Somogy megyében a kiválasztást elsősorban levéltári szakemberek végezték el, és a kötetek szerkesztői és megírói is közülük kerültek ki. Érthetően az első község, amely kiválasztásra került, a megyének is nevet adó Somogyvár, ahol királyi vár, bencés kolostor állt, középkori hiteles helyként és városként növelte a megye jelentőségét, és lényegében a török idők alatt is folyamatosan lakott helység volt. A másik jogosan kiválasztott, szintén egyházi múltja és jelene miatt is széles körben ismert falu Andocs, amelynek területén és környékén a középkorban többféle szerzetesrend is letelepedett, a török időkben jezsuita misszió kísérelte meg az időközben áttért híveket visszaszerezni a katolikus egyház számára, majd a ferencesek tevékenysége nyomán vált búcsújáró helyülé. Nemcsak Somogy megye katolikussága, de a környező és távolabbi megyék falvainak népe is megfordult itt (Kalocsa, Székesfehérvár, korábban Csatka is stb.). A paraszti lakosság mellett főként a 18. században a templomalapító, donátor főurak, de a módosabb és szegényebb köznemesek is kötődtek ehhez a templomhoz és búcsújáró helyhez.

Hasonló módon választotta ki a történész-levéltáros bizottság a szintén a ferencesek tevékenységével kapcsolatos Mesztegyőt, Somogyárdot. Zala község, Zichy Mihály festő születésének helye viszont a nagy művésznek köszönhetően került a sorozatba. Nem kívánom különösebben kifogásolni, miért éppen e helységekről készültek el a kötetek, a kiválasztás szempontjait magam is meg tudom indokolni. Egy ilyen hatalmas megyéből mindössze öt község történetének ismertetése igen szűkös lehetőség és sokan sokféle indokkal javasolhattak volna Somogyváron és Andocsra kívül még más falvakat is. Nem kritikaképpen, de a néprajzos szemével nézve meg kell jegyezni: a kiválasztott öt község mind katolikus, így a megye jelentős számú és múltú protestáns lakosságát egyik sem képviseli. Igaz, hogy több nagy múltú protestáns községről már jelent meg monográfia vagy szemelvényes, több témát feldolgozó kötet, pl. a Nagybajomról szóló kétkötetes igényes munka, vagy legutóbb az evangélikus német lakosok által lakott Ecsenyről kissé vázlatosabb összefoglaló. A Száz falu sorozatban rendkívül fontos lett volna a művelődéstörténetben egykor oly nagy szerepet játszó Csurgó, s a ma már jelentéktelen község, de a reformáció idejében fő vásáros hely és kulturális központot jelentő Kálmánca ismertetése. E helységekről nem jelent meg az elmúlt évtizedekben modern szemléletű, méltó színvonalú kötet.

Az elkészült, nyomdailag, szerkesztés szempontjából is tetszetős két monográfia a községek népének történetéről színvonalas, a szűkre szabott terjedelem ellenére arányos képet adott, felhasználva, részben vagy egészben bemutatva a legfontosabb imponáló mennyiségű levéltári, illetve könyvészeti forrásokat is. Bár azonos a szerkesztő, s a kötetek fejezetei nagyjából azonos történeti, illetve tematikai sorrendet követnek, más-más képet kaptunk a két helység egykori jelentőségéről, népének arculatáról, mert másként alakult a két faluközösség belső története, összetartó ereje. Az azonos vagy hasonló történeteket másképp élték meg. De más is volt a két szerző hozzáállása, kétféle feldolgozásmód, szemléletmód vehető itt észre. Mindkét szerző levéltáros, és örömmel tapasztalható, hogy milyen nagy szolgálatot tett és tesz ma is a Somogy Megyei Levéltár évtizedek óta azzal, hogy évkönyveiben, kiadványaiban közzétette a nehezen elérhető középkori és újkori forrásokat, a latin és német nyelvűeket részben fordításban is. Az 1980-as évektől a megyében fellendült ún. községi monográfiák, illetve az egyes helységekről készítenő szemelvényes kötetek írásánál a szerzők érdemmel tudták használni e forráskiadványok anyagát, akár közgyűjtemények, tudományos intézetek munkatársaiként, akár a helyszínen munkálkodó tanárokként, helytörténészekként, önkéntes néprajzi gyűjtökként fogtak munkába.

Az Andocs és Somogyvár kötetek szerzői nemcsak ismerték, felhasználták, de megfelelő forráskritikával kezelték az elérhető levéltári és helyi forrásokat éppúgy, mint a forráskiadványokat, és igyekeztek eligazodni a régészeti leletek által nyújtott ismeretek és feltevések között, alapul véve a régészek következtetéseit. Dicsérendő, hogy az ismertebb térkép más illusztrációs anyag (pl. régészeti rajzok, fotók) mellett eddig többnyire ismeretlen fényképanyaggal tették szakmailag, esztétikailag teljesebbé munkájukat, mint az egykori képeslapokkal, a helyszínen fellelt családi és

más témájú amatőr fényképekkel, illetve saját felvételekkel. Többek között Bálványossy Tibornak a Somogy Megyei Levéltárba került fotóalbumjaiban található, a két világháború közötti időszakra vonatkozó felvételeiből is láthatunk néhányat, pl. az andocsi vallási élettel kapcsolatosakat, valamint a Levéltár képeslapgyűjteményéből valókat is.

Egy szakember nem érthet mindenféle témához, amely egy-egy községi monográfiában előfordulhat, így pl. a legtöbb Somogy megyében megjelent munka nélkülözötte a társadalomtörténeti elemzéseket, a néprajzi összefüggések feltárását, ehelyett inkább megmaradt a leírás szintjén. Ez részben az andocsi és somogyvári kötetre is jellemző, amelyek inkább a történeti folytonosság végigkísérésére, a történeti jelentőség kiemelésére tették a hangsúlyt.

Csóti Csaba: Andocs. Andocs 2001. kötetének első fejezete „A Koppány völgyének kapujában” címmel a község természeti környezetét, szomszédos falvait, kül- és belterületét írja le és azt, hogy közigazgatási szempontból a honfoglalástól kezdve hova tartozott. Helyesen jegyezte meg, hogy mennyire káros volt, amikor Karádra kapcsolták, mert ez az életképes község emiatt sok hátrányt szenvedett. Az a tény is, hogy vásártartási jogot nagyon későn kapott, hátravetette a fejlődésben. A régészeti leleteket ismertető rész alaposabban az andocsi avar temető jelentőségét emeli ki, ezt a lelőhelyet a helyi honismereti szakkör tagjai fedezték fel és jelentették be 1962-ben. „A nevek a térképen” c. részben a földrajzi leírás nagyon szemléletes, szinte látjuk a falut kettészelő patakot, a mosóhelyet, a malmot, a löszdombokat, löszpincéket és a pincéket. Külön kitér az Andocshoz tartozó puszták ismertetésére, és arra is, hogy milyen volt az andocsiak kapcsolata e puszták lakóival. Közismert, hogy e megyében a földrajzi név kutatása milyen nagy szolgálatot tett a helytörténeti és néprajzi kutatások megindulásának – érezhető – a szerző munkájában is, hogy itt elődjei alapos feltárást végeztek a földrajzi név kutatásában, viszont a szerző nagyszerűen egészítette ki, magyarázta meg történeti adatokkal e helynevek kialakulását, ismertette az egyes területeken történt eseményeket, emelte ki az egyes területek jelentőségét a népéletben. Vázlatos, de lényegre törő a községet birtokló „Nemzetségek, családok, szerzetesek” történetének ismertetése, éppúgy a török hódoltság korának leírása, ahol nagyon érdekes adatot idéz egy – a törökkel cimboráló – szerb kalmár esküvőjéről, amelyet a török engedélyezett. A szerző mindig a helyi adatok megfajlásából indul ki és köti az országos eseményekhez. Ugyanez jellemzi a jobbágyok és az iparosok világáról írt részeket. Itt elmondható, hogy az írott forrásokból kiindulva, de ismerve a szájhagyományt is, megkísérelte belülről ábrázolni és megérteni miként alakult az Andocs nevű falvak és népének sorsa. Ismerősen mozgott a Koppány-völgyi tájban, a régészeti lelőhelyeken, a régmúlt és közelmúlt eseményeiben, ismerte, hogy miként vélekedtek egyes történeti eseményekről a ma élő andocsiak, bele tudott helyezkedni gondolkodásmódjukba, külön kiemelte vendégszeretetüket, toleranciájukat a máshonnan érkezők iránt – legyenek akár búcsúra érkezők vagy menekültek. Igaz, hogy a község néprajzáról külön – a búcsújárás történetét, a népi vallásosság példáit, a helyi hiedelem-történeteket, a helyneveket s a céhbeli mesterekkel kapcsolatos tudnivalókat kivéve – aránylag keveset írt. Vásártartási jog hiányában Karádra, Balatonboglárra és más környező vásárokra jártak áruikat eladni, de a helyben történő értékesítési lehetőségek közül elsősorban a búcsúk ideje emelkedik ki. Ilyenkor az iparosok mellett mások is pénzszerzési lehetőségekhez jutottak, pl. élelmiszer: leves, tejtermék, kenyér, gyümölcs árusításával, még az uradalmi cselédek asszonyai is. A helyi búcsújárás szokásairól az említett helyi tanár és néprajzi gyűjtő Kaposvári Mária mellett többen is írtak, akikre hivatkozni kellett volna (Gaál Károly, Barna Gábor és mások). A felhasznált írott helytörténetre vonatkozó források mellett kutathatta volna azt a jelentős mennyiségű néprajzi tárgyból álló együttest, amely a kaposvári múzeumba – a helyi honismereti szakkör és vezetője Hoppár Sándor segítségével, Horváth Terézia és Kósa László gyűjtésével került be 1963-ban és Kósa László andocsi fényképeit. A szerző néprajzi ismeretei, az a képessége, hogy a község lakóinak – az egykoriaknak és a ma élőknek is – a közösségteremtő képességét, a mentalitását ki tudta deríteni, áitatták a szigorúbban vett történelmi fejezeteket is. „A község születik”, „A háborútól

háborúig” című fejezetek a politikai eseményeken túl a község népének gazdálkodásáról, társadalmi rétegződéséről, az életmódban bekövetkezett változásokról, az innovációkról adnak átfogó képet. Külön foglalkozik a háborús eseményekkel, szükséghelyzetekkel és külön azzal, hogy az első világháború és a trianoni határváltozások okozta trauma miként lendítette fel az andocsi búcsújárás szokását. „A négy ellentmondásos évtized” fejezet is példa arra, hogy a meglévő írott és visszaemlékezések alapján nyert ismeretei alapján miként lehet igaz képet adni egy korszak történéseiről, gazdálkodásáról, az akkor élők életmódjáról, de gondolkozásáról is. Kevés adat alapján kellett ismertetni a céhbeli mesteremberekről szóló részt, ebben részben felhasználta a Rippl-Rónai Múzeumba bekerült andocsi kisiparos illetve céhes vonatkozású tárgyak anyagát is. Az iskola- és művelődéstörténeti és a falusi egyleteket és más önszerveződési formákat ismertető részek után zárásképpen forrásismertetés, illetve eredeti források közlése következik a könyvből.

Az andocsiak büszkék lehetnek erre a tartalmában, kivitelezésében is igényes kötetre, mert nagyon sok érdekes, figyelemre méltó dolgot tudhatnak meg községük történetéről, szorgalmas, jó szándékú, vendégszerető vallásos népéről. A kívülről is arra készíti, hogy meglátogassa és szeresse ezt a falut.

Bősze Sándor rutinos falutörténet-írónak tűnik, akár a korai és késő középkori forrásokat vagy a későbbiek faggatta, politikai, gazdaságtörténeti összefüggéseket elemzi Somogyvár kapcsán. Külön érteke, hogy az egyesületek kérdéséről is elemzést adott. A megyében zajló történéseket alaposan ismeri, leírásaiban rendszerint ezekből indul ki, ezek hangsúlyosabbak, és csak azután tér át ezek helyi vonatkozásaira. Megfelelő érzékkel egyeztetette az oklevelek, iratok adatait a régészeti forrásokkal. A későbbiekre vonatkozóan is egyeztet megyei történéseket helyi lehetőségekkel, pl. elemzi, hogy miért nem volt visszhangja a MIR Kaposvári Cukorgyár ügynökei által közvetített, a cukorrépa termesztésre szóló felhívásoknak Somogyváron. Átnézett és többnyire felhasznált minden elérhető eredeti forrást, forrásközlést, tanulmányt és adattári anyagokat is, köztük egy ún. helyi néprajzi adattárat és az 1954-ben a Kaposvári Múzeumnak beadott szükségű néprajzi összefoglalót. Bejárta a községet, saját ragyogó fényképeivel egészítette ki a meglévőket. A község lakóival azonban keveset beszélhetett. Így a falu népéről elég egyoldalú, a vezetőség, előljáróság lekicsinylő, elmarasztaló véleményét közölte – akár 18. század végi, 19. vagy 20. századi adatokról van szó, mint az állandó viták a helyi plébánossal. 18. század végi forrásokból (Széchenyi-család levéltára az Országos Levéltárban) tudom, hogy vagy az uradalom vezetőségének nem felelt meg a pap, vagy a falu népének, de előfordult, hogy izgága, kötekedő ember volt és senkinek sem felelt meg. De ezen iratok alapján nem állítanám, hogy a somogyvári lakosok voltak összeférhetetlenek. A kötet későbbi adatai arról tanúskodnak, hogy a plébánosok sűrűn váltakoztak, mert nem kapták meg a helyiektől a járandóságokat. További negatív véleményeket is közöl a szerző a helybeliekről, mert állandóan lemaradtak a beszolgáltatásokban. Talán meg kellett volna kérdezni a még élő érintetteket, hogy ők miként vélekednek, miként élték meg e korszakot. Szintén súlyos vádként hangoztatja – nyilván szintén a helyi előljáróság véleményét – hogy a kultúra, vallás iránti érdektelenség jellemző e község népére, amelyben nyilvánvalóan a helyi vezetőségnek is komoly része lehetett. Érthető, hogy egy egykori város népe, majd háromféle nemzetiségi eredetű, a közeli uradalom nyomása alatt szenvedő falusi népesség nehezen kovácsolódott közösséggé, gazdasági, értékesítési lehetőségeik nem kényeztették el őket. Talán nem volt szerencsájük földesuraikkal, papjaikkal, tanítóikkal, községi tisztségviselőikkel sem. Bármilyen korrekt képet adott a szerző e község történeti jelentőségéről, sorsáról, a lakosok életét érintő eseményekről, adós maradt annak elemzésével, milyenek voltak a somogyváriak, és igazak-e, vagy miként magyarázhatók a többször hangoztatott elmarasztaló vonások.

Túri Róbert: Komárom-Esztergom megye néprajzi bibliográfiája. Tata, 2001. 271 lap 3 térképpel. Móricz Zsigmond Városi Könyvtár

Kemecsi Lajos

Komárom-Esztergom megye néprajzának kutatása hosszú évtizedekig a magyar néprajztudomány térképén szinte fehér foltként volt nyilvántartva. Néhány szórványközlés és Fél Edit kocsimonográfiája volt szinte a 20. század második harmadáig, ami a megyére vonatkozott a szakirodalomból. A néprajzi gyűjtések is elkerülték ezt a viszonylag gyorsan polgárosult területet, amelyen nem volt kutatható egyetlen jellegzetesnek tűnő néprajzi csoport sem. Ez a kép elsősorban önkéntes néprajzi gyűjtők munkájának köszönhetően kezdett megváltozni századunk 60-as éveitől. Az utóbbi évtizedekben pedig már szakkutatók tevékenységével is erősödve, jelentősen gyarapodott a Komárom-Esztergom megye néprajzáról közölt munkák sora.

Egy, a régió néprajzának kutatási eredményeit összegyűjtő és feltáró bibliográfia, ösztönzően hat a további vizsgálatokra. Ez az igény már évtizede megfogalmazódott, és a Komárom-Esztergom Megyei Múzeumi Szervezet megbízásából Túri Róbert vállalta a munka elkészítését. Korábbi néprajzi és nyelvészeti kutatásai, amelyek elsősorban a tatai Kuny Domokos Múzeum adattárát gazdagították, illetve évtizedekre visszanyúló gyakorlati tapasztalatai, egyaránt feljogosították a feladat elvégzésére.

Segítette a szerző munkáját a terület északi részére (a Szlovákiához tartozó Komárom és Esztergom megye területén) vonatkozó néprajzi bibliográfiák megjelenése, elkészülte. (Ilyenek pl. Liszka József: A szlovákiai Kisalföld válogatott néprajzi bibliográfiája, vagy L. Juhász Ilona: Szlovákiai magyar néprajzi bibliográfia 1987–1988, 1989–1990.) Ezen előmunkálatokra támaszkodva többé-kevésbé sikeresen tudta megoldani a bibliográfia összeállítója a történeti megyék egész területére vonatkozó adatgyűjtést.

Túri Róbert a bevezetőben hangsúlyozza, hogy a címleírásokban előforduló egyenetlenséget az magyarázza, hogy lényegében egy bibliográfiai másodközlésre vállalkozott, azaz a korábban megjelent könyvészeti adatok összegyűjtése volt a célja. Ezt a forráscsoportot – mint a felhasznált irodalom listája is jelzi – néhány esetben kiegészítette a szerző. Az 1995 utáni bibliográfiai adatok jellemzői elsősorban a központi néprajzi bibliográfiák megjelenésének késlekedésével magyarázhatóak. Ez mintegy jelzi a munka folytatásának szükségességét a későbbi időszakokra nézve, hiszen a néprajzi kutatások megélénkülése, illetve egyes korábban hozzáférhetetlen források kutathatósága is sürgeti ezt.

Fontosak és a majdani felhasználó szempontjából értékesek a települések részletes listái, illetve a névváltozatok és a közigazgatási módosulások közlése. A földrajzi mutató gyakorlatilag a néprajzi kutatottság szintjét és területi megoszlását is hűen jelzi. A kötet végén három térkép is segíti a tájékozódást.

Minden bibliográfia használhatóságát a különböző mutatók igényessége és megbízhatósága tükrözi leginkább. Összevetve Túri Róbert munkájának tárgyszavait a Néprajzi Társaság és a Néprajzi Múzeum által kiadott központi bibliográfiáival, szintén kirajzolódni látszik a megyei néprajzi kutatottság tematikai jellegzetessége. A szellemi néprajzi vizsgálatokra utaló tárgyszavak többségben vannak az anyagi kultúrára utalókhöz képest. A bibliográfia tematikai tagolásának rendszere az országos néprajzi bibliográfia legutóbbi köteteiben szereplőt követi. Az eltérések elsősorban a régió sajátosságaival, illetve a bibliográfia céljaival függnek össze. Bizonyos sorrendi változtatás tovább segítette volna a használhatóságot. Így a XIV. fejezetet (Kézművesség, háziipar) kiemelve a népviselet és a népművészet témái közül a gazdálkodás korábban szereplő egységeihez kötni. Szerencsés, és a bibliográfiát erősítő elem a néptáncra vonatkozó fejezetben a tánc csoportok és népművészeti fesztiválok vonatkozó irodalmának szerepeltetése. Ezáltal a korszerű folklorizmus elemeket kutató szakmai irányok is fontos adatokat ismerhetnek meg. A XXV. fejezet, a nyelv, népnyelv és

a szólások irodalmát bemutató rész a leghosszabb. Ez jelzi a nyelvészeti kutatásokra fogékony szerző érdeklődése mellett, az egyik legkorábban megindult kutatási irány eredményességét is. Az utolsó rész elnevezése: „Egyebek”, nem túl szerencsés egy bibliográfia esetében. Az itt szereplő tételeket részben a népköltészet nagy egységén belül az írásbeliség tematikai keretei közé, részben az előző, személyi ügyeket, néprajzi intézmények működését tárgyaló részhez tartozónak ítélem.

A bibliográfiában szereplő több mint 2600 tétel, 160 földrajzi hely és több száz szerző igazolja, hogy a korábban fehér foltként értékelt területre vonatkozó néprajzi eredmények jelentősek. Ezeknek az eredményeknek számbavételét végezte el többéves kutatómunkával Túri Róbert. Nincs lezárt és hiánytalan bibliográfia, így ebbe a könyvészeti munkába is illeszthetők további adatok. A bibliográfia tanulmányozása során azonban egyértelművé vált, hogy továbbra is rendkívül fontos az egyes megyékre vonatkozó néprajzi könyvészetek megjelentetése. Ezek sorában értékes helyet érdemel Túri Róbert munkája.

Kovács József: Fa haranglábak, harangtornyok. A szerző előszavával és bevezetőjével. Petit Print Könyvkiadó, Budapest, 1998. 228 lap, 360 kép, 70 színes felvétel, 150 rajzolt ábra

M. Szabó Magdolna

A magyarországi szakrális építészet eddig mondhatni mostohán kezelt területének, a *harangtornyok, haranglábak* építészetének kataszterét nyújtja a nagy formátumú könyv. Az egyházi építészetben belül a népi építészet kutatói különös figyelmet fordítottak műves fatornyainkra. Az ácsolt, fagerendás szerkezetű épületek leírása kapcsán kitértek a monumentálisabb, jelentősebb harangőrző építményekre, hiszen a faluközösségek életében szerepük a megfigyelésre, védelemre, jeladásra is kiterjedt. Azonban annál kevésbé tértek ki az építészetileg is keveset méltatott egyszerűbb haranglábakra.

Ez a könyv most egyszerre nyújtja a népi építészet sajátos építményeinek, szám szerint 350-nek lexikonszerű számbavételét 360 képpel, 70 darab színes felvétellel, 150 műszaki szemléletű rajzzal és természetesen részletes leírásokkal. A szerző részéről több évtizedes kutatómunka előzte meg a kötet megjelenését, melyet kizárólag saját felvételeivel illusztrált mintegy bizonyítékul szolgálva, hogy az általa becsben tartott, szinte megszállottként felkeresett építmények mindegyikét a helyszínen megsejmelte, dokumentálta. Az elsősorban építészeti szempontú feldolgozás nem nélkülözi a kultúrtörténeti, etnográfiai értékeket sem, segítséget nyújthat a műemlékvédelem és a társadalomtudományok kutatói számára egyaránt. A monografikus igényű, hiányt pótló feldolgozást jeles építészek, szaklektorok értékelték.

A szerző saját előszavában megemlékezik a hazánkban egykor jelentős fatemplom-építészetről, amelynek nagy része a fa mulékonyságából adódóan már csupán emlékművekben él, kiemeli a ma még mindig jelentős számban *fellelhető fa* haranglábak, harangtornyok állományát. A legrégebbi, háromszáz éves példánytól egészen a 18–19. században épültekig. A *két kisebb és két nagyobb fejezetre* tagolt könyv használatának megkönnyítésére áttekinthető *jelrendszer* alkalmaz. A jelzések alapja a harangokat tartó szerkezetek építészeti szempontból jól különválasztható típusainak megkülönböztetése, rendszerezése, melyeket az elnevezés kezdőbetűjével jelez. A két legjelentősebb csoport, a haranglábak és harangtornyok részletes ismertetésénél pedig további altípusokat különböztet meg, illetve a toronylábak száma alapján is külön fejezetekre bontja a leírást. Mindezt szintén kis négyzetbe írt kezdőbetűvel és a toronyok számát mutató pontokkal jelöli. A kis ikonok a toronyokat helységek szerint számba vevő leírásoknál kapnak szerepet, hogy besorolásukat egyértelművé tegyék.

A képrögzítés mai technikáinak ismeretében a kötetben megjelent felvételek minősége talán a dokumentálás több évtizedre visszanyúló múltja miatt nem kérhető számon. A fekete-fehér felvételek nem is képi megjelenésükben – hiszen nem művészi törekvés, hanem a szigorú dokumentálás vezérli az expozíciót –, sokkal inkább a nyomdai kivitelezésben kifogásolhatók. A precíz, informatív nézetet választó műszaki jellegű rajzok sokasága azonban jól egészíti ki a fényképfelvételeket. A könyv a nagyobb fejezetek tömör leírása mellett az első kisebb részben *építészeti terminusokat* tisztáz a szerző, először is pontosítja a címben megjelenő „*harangláb*” és „*harangtorony*” közti alapvető különbségjegyeket. A csoportosítások mellett találkozhatunk a néprajzosok számára jól ismert „*szoknyás*”, „*fiatornyos*”, de kevésbé ismert „*támasztetős*”, „*hosszúnyakú*” fogalmakkal is. Az építmények változatosságát szó szerint tetőtől talpig megismerhetjük, hisz a rendszerezés kulcsa a *főoszlopok* megjelenése, száma és a *héjazat* típusai formától, anyagtól a díszítésig. Az utolsó, kisebb fejezetet egy több mint hatvan terminust feloldó *szójegyzék*, egy *helységnévmutató* és egy *gazdag irodalomjegyzék* alkotja. A könyv elejének és végének belső borítóján a hagyományos fa haranglábak és harangtoronyok elhelyezkedésének *átméleti térképvázlatát* találjuk, kiemelve azokat a vidékeket, ahol ezek az építmények sűrűn megtalálhatók.

Az írásművet előszeretettel forgathatják a népi építészet szerelmesei, sőt magukkal vihetik a helyszínre, ahol a könyv rendszerezésének segédleteivel könnyen követhetik egyes példányok leírását, ehhez még külön erre a célra szánt kis könyvjelzővel is szolgált a kiadó.

A kötet az 1999-es Frankfurti Könyvvásárra jelent meg, így a bevezető német nyelven is olvasható.

Für Lajos: A berceli zenebona 1784. Osiris Kiadó. Mikrotörténelem 2000. Budapest. 503 lap

Kemecsi Lajos

A könyv alcíme: „Kísérlet a történelmi pillanat megragadására”, hűen tükrözi a sorozat szerkesztőinek (Benda Gyula, Klaniczay Gábor, Szijártó M. István) koncepcióját. A modern társadalomtörténet az egyéneket nem a nagy személytelen történelmi erők pusztá bábjaiként ábrázolja, hanem cselekvő egyénekként, akik aktívan alakítják saját sorsukat. A mikroszkopikus eszközöket – Peter Burke megfogalmazása szerint – alkalmazó irányzata történetírásnak a rokontudományok közül a néprajz, antropológia, pszichológia, szociológia, régészet és művészettörténet segítségét is igénybe veszi. S a részletgazdag képen nemcsak az életszagú jeleneteket látjuk jobban, hanem a mélyebb összefüggéseket is.

Für Lajos könyvében egy 1784-ben zajlott eseménysorozat elemzését végzi el. Ebben az évben Tiszabercelt az ott élő köznemesi családok kisebb-nagyobb összetűzéseinek sora, hatalmaskodások, verekedések, majd az ezt követő hosszadalmas hivatalos vizsgálat kavarta fel. Az egyik fél a nemes Bessenyei-család volt, soraiiban a Bécsből hazatért testőr-íróval, mögöttük az évszázados hagyományok erejével, velük szemben pedig a feltörekvő, vagyonszerző nemes Olasz Lajos állt. A konfliktus hagyomány és újítás, bevett szokás és szükségszerű változás ellentétét példázza. A könyv célját maga a szerző fogalmazza meg igen érzékletesen: „A történések szárait, ok és okozati összefüggésit úgy próbáltuk fölfejtetni, majd újra összeszöni, hogy a berceli zenebona logikusnak gondolt magyarázatát megleljük, zajlását tőlünk telhetően leírjuk.”

A szerző rendkívül plasztikus képét adja a 18. század végi köznemesi életformának, egy falu társadalmának, nemesek és parasztok, földesurak és jobbágyok kapcsolatainak. Különösen részletes és adatgazdag a Tisza árterén működő gazdálkodási formák bemutatása. A mikrotörténeti vizsgálat sokrétű forrásanyag, de elsősorban a vizsgálati jegyzőkönyvek alapján fejti fel a „zenebona”

szálait, s kísérel meg rekonstruálni egy történelmi pillanatot, ahogy azt szereplői megélték. A források között szerepelnek református egyházi iratok, hagyatéki leltárak és peres iratok egyaránt. Für Lajos a berceli zenebona kapcsán értékes kiegészítéseket tesz Bessenyei György pályaképehez pszichológiai és mentalitástörténeti szempontok figyelembevételével. A néprajztudomány számára a 18. századvégi falu teljes társadalomképét rekonstruáló „Falukép és társadalom” című fejezet kiemelkedően értékes. A terminológiai kérdések biztos megválaszolása, a szinte kriminalisztikai pontosság egyes cselekedetek mozgatórugóinak feltárására és a legkülönbözőbb jellegű források rendszerbe illesztett elemzése a kötet két nagy egységébe tartozó négy-négy fejezetben mindvégig jellemző marad. A „színjáték színtere és szereplői” című első rész a zenebona akár évtizedes eredetű okait, illetve hosszú távú hatását tárgyalja. A „Fölbolydult falu” című második részben a szerző elsősorban a vizsgálati jegyzőkönyvek példaértékű elemzésével tárgyalja a köznemesi hatalmaskodások, az ártéri agrárvilág, illetve a református egyház szerepét a zenebonában. A szerző a hazai történettudományban sajnos olyannyira ritka személyes hangú, esszéisztikus stílusban fogalmaz. Értékítéletei, következtetései ettől még hitelesebbek, meggyőzőbbek.

A kötet szerencsés módon kiegészül illusztrációkkal, amelyek pedig általában áldozatul esnek a megjelenítés költségeinek. Az illusztrációk között a szövegben tárgyalt gazdasági jellemzők megértéséhez elengedhetetlenül szükséges térképeket, iratok másolatait, illetve rajzokat és a korabeli életmódot bemutató ábrázolásokat is találunk. A kötet segédletei között szerepel a névmutató. A jegyzetanyag gazdagságát jelzi, hogy közel százoldalnyi terjedelemben egészíti ki fejezetenként bontva a főszöveget. Az olvasó a gazdag szakirodalmi apparátust is a jegyzetek között találja meg.

Für Lajos könyve nem csupán a szaktudományi érdeklődők számára fontos munka, véleményem szerint kitűnően hasznosítható a felsőoktatásban a rokontudományok terén is, s nem utolsósorban az időnként arisztokratikus távolságtartással művelt specializálódó tudományt a művelt és érdeklődő olvasóhoz közelítő kiváló eszközként is értékelhetjük.

Acta Ethnologica Danubiana 4. Az Etnológiai Központ Évkönyve 4. Szerk.: Liszka József, Komárom–Dunaszerdahely, 2002. 250 lap

Bódi Erzsébet

A rendkívül dinamikus dolgozó komáromi Etnológiai Központ Évkönyve az *Acta Ethnologica Danubiana* negyedik számát a következő rovatokban jelentette meg: *Tanulmányok, Anyagközlés, Kisebbségi Közlemények, Szemle, Fórum, Krónika*, és sajnos az *In Memoriam*hoz is volt kikerülve. Összesen 32 frászt tartalmaz szép kivitelben, gondos szerkesztéssel.

Az *Acta Ethnologica Danubiana* kötetei nem kizárólagosan tematikusak, azért az eddig megjelenteknek (1. és 2–3.) mindig volt egy-egy tárgyköri vezérfonala. A jelenlegi 4. kötetnek vallási néprajz a fő témája. Ezen belül is szakrális (kis)emlékek néprajzi, művelődéstörténeti kutatása. Az első tanulmány Nepomuki Szent János ikonográfiáját gazdagítja konkrét, a szerkesztő-szerző Liszka József által jórészt elsőként felkutatott tényekkel. A szerző szlovákiai Kisalföldön 105 szobrot, 7 kápolnát talált, illetve fedezett fel s dokumentált Nepomuki Szent Jánosról, egy templom esetében pedig védőszentként teljesedett ki kultusza. Ezen objektumok a XVIII. és XIX. századból származnak és legtöbbjükét földesurak jóvoltából, illetve kívánságára állították. A Szent kultuszával kapcsolatos szokások, cselekedetek, legendák vonatkozásában is számos új ismeretről szól a tanulmány.

Lukács László levéltárban rátalált vándorló templomokról szóló monda nyomába eredt, és azt az élő néphagyománnyal vetette össze. Végül a gazdag analógiákat felsorakoztató dolgozat egy tág nemzetközi teret rajzolt fel az elemzett monda kapcsán.

Az *Actát* megjelentető komáromi székhelyű Etnológiai Központ már több ízben bizonyította magas szintű tudományos-szervezői képességét. 2002. május 10–12. között fogadta a *Kisemlékkutatók XV. Nemzetközi Konferenciáját* neves osztrák, német, belga, szlovák, magyar kutatók részvételével. *Liszka József* és társa *L. Juhász Ilona* ezt a feladatot is nagyszerűen oldották meg, annak ellenére, hogy világosan látják, a magyar néprajztudomány még ma sem érzi, nem látja tisztán azt az utat, amit e témakörrel kapcsolatban valóságához és tudományhoz méltóan kell bejárniuk a kutatóknak. A konferenciához kapcsolódó írások világos képet adnak a *kisemlékek* kategóriájához tartozó objektumok típusairól, a kutatásuk nemzetközi történetéről s közép-európai helyzetéről, archívumokról, védelmükről, fórumairól. Majd *Klaudia Buganová* Kassán és környékén található keresztek, kápolnákat *Dauter Izabella* Nagyfödemes község szakrális kisemlékeit bemutató előadásait közli az évkönyv. *L. Juhász Ilona* nálunk újszerűnek tűnő témával csatlakozott a konferenciához. *Emlékoszlopok és kopjafák, mint nemzeti identitás kifejezői* címmel elemezte azt a folyamatot, amint református temetők fejfáit kopjafákká, majd történelmi emlékhelyet jelölő művészeti alkotásokká később, így Szlovákiában 1977-től, nemzeti szimbólumként állított emlékoszloppá alakították a magyar kultúra szereplői és ünneplői. E témacsoport végén egy rövid, de nagyon fontos és követésre méltó bemutatkozó tájékoztató olvasható a Komáromban létrehozott *Szagrális Kisemlék Archívum* felállításáról, dokumentációs anyagáról.

Az *Anyagközlés* című rovatban a gömöri Tormalján lakó *Puskó Gábor* egy 290 fős helybeli munkacsoport mindennapi beszédében felfigyelt a szólások, közmondások sokszínűségére. Alig több mint egy év alatt 354 országszerte ismert szókapcsolatot jegyzett le. Érdemes követni gondos és pontos adatgyűjtését.

A *Kisebb Közlemények* rovatban *Juha Pentikäinen* a Kalevala mint mítosz és történelem, finn tudatvilág formálódásáról szól, miközben egy új tudományos fogalom, a mitográfia meghatározását adja. *Klaus-Jürgen Hermanik* az ausztriai Stájerországban lakó szlovén kisebbség gazdasági, politikai, egyházi és oktatási tényezők miatt kialakult rejtettség szindrómát összegzi: etnikai, váltakozó identitás, mi és a többiek, szupra- és mikrorégió, kétnyelvűség, generációk közötti szakadék szempontjai alapján. *Varga Lidia* a csallóközi népi táplálkozási kultúra XX. századi földrajzi tagolódásáról írt. A *Szemle* rovatban 10 terjedelmes könyvismertetés és 78 kiadvány annotált bibliográfiája található.

Az *Acta Ethnologica Danubiana* 4. kötete tág horizontú, komparatív távlatokra mutató kiadvány, amiből szinte minden magyar néprajzi kutató hasznos tanulságokat vonhat le.

Orosz György: Aranyhegyet ne adj te nékik. Krisztus legkisebb testvérei a régi Oroszországban. Nyíregyháza, 2003. 62 p.

Dankó Imre

A külső borítóján egy XVIII. századi Mária a gyermekkel ikon részletével díszített, de egyébként is csinos kiállítású füzet a régi orosz világ egyik sajátos vallási közösségéhez, a gyakran vándorló, szegénységet fogadott, aszketikus életet élő, általában magukat koldulásból fenntartó szerzetesek világához – Isten legszegényebb szolgálóihoz – vezet el bennünket. Avatott vezetőnk van: *Orosz György*, a nyíregyházi Tanárképző Főiskola tanára személyében, aki több tanulmányban, kiadványban tett bizonyosságot arról, hogy nemcsak a régi orosz irodalom (népköltészet) nagyszerű ismerője, kiváló filológusa, hanem az orosz népi vallásosság is. Erről győz meg mindannyiunkat ezzel a füzetével is.

Füzetünk két ó-orosz vallásos népéneket tartalmaz. A kiadvány kétnyelvű és így a fordítás szakmaiságát és a fordítás kiválóságát is könnyen ellenőrizhetjük. Mindkét énekünk szigorúan be-

letartozik abba a sok-sok ősiséget mutató népi vallásos költészetbe, amelyről magyar viszonylatban Erdélyi Zsuzsanna írt több tanulmányt és amelyből adott ki több szemelvényt.

Az első vers 55 soros és *Jézus Krisztus mennybemeneteléről* (ez a címe is) szól (8–11. p.). A második ének lényegesen hosszabb, 370 soros és a *Negyven zarándok és még egy zarándok* címet viseli (12–37. p.). Ez az utóbbi ének, már csak terjedelmesebb volta miatt is bővebb betekintést nyújt „Isten legszegényebb szolgálójának” életén keresztül az ó-orosz élet számos, előttünk kevéssé, vagy egyáltalán nem ismert részletébe.

A két ének, a hozzájuk fűzött, impozáns filológiai tájékozottságról tanúskodó, kiváló magyarázatokkal (első ének 39–42. p.; második ének: 42–51. p.) bevezet bennünket az ortodoxia ősi- és egyben népi közösségébe, más fogalmazással a történeti orosz népköltészet világába. Itt nem kell külön kiemelni, hogy vallásos költészetéről van szó, mert az magától értetődik. Orosz György nemcsak a legjelesebb orosz irodalomtörténészek-filológusok, hanem a rokon témákkal foglalkozó magyar folkloristák (mindenek előtt Erdélyi Zsuzsanna, de hivatkozik Gunda Bélára, Kriza Ildikóra, Nagy Zoltánra, Oláh Andorra, Puskely Máriára és Rab Zsuzsára is) véleményével megegyezően ezeket az énekeket az orosz népköltészet legkiválóbb korai terméseinek tartja. Méltó és igazságos, hogy ezeket az ősi népénekeket a magyar néprajz-folklórtudomány is számon tartsa és saját hasonló tárgyú-tartalmú gyűjtő- és feldolgozó tevékenysége során figyelemmel legyen rájuk.

Ethnographia

113. évfolyam

2002.

3–4. szám

Ismertetések

Magyar Néprajz II. Gazdálkodás kötet (*Kemecsi Lajos*) – Voigt Vilmos (szerk.): A magyar folklór (*Liszka József*) – Merítés. Néprajzi tanulmányok Szilágyi Miklós tiszteletére (*Jávorkata*) – Keményfi Róbert: A gömöri etnikai termozaik. A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai térszerkezetének változása – különös tekintettel a szlovák–magyar etnikai határ futására (*Dankó Imre*) – Atlante dei Sacri Monti, Calvari e Complessi devozionali europei / Atlas of Holy Mountains, Calvaries and devotional Complexes in Europe (*Szilágyi István*) – Manherz, Karl: Volkstrachten der Ungarndeutschen (*Verebélyi Kincső*) – Beszédes Valéria: Ünnepek minékünk (*Klamár Zoltán*) – Szapu Magda: A zürkorszak gyermekei (*Nagy Réka*) – Barna Gábor: Az Élő Rózsafüzér kunszentmártoni társulatának jegyzőkönyvei 1851–1940. (*Karácsony Molnár Erika*) – Gráfik Imre–Turbéky Dénes: Széki lakodalom (*Verebélyi Kincső*) – Andocs és Somogyvár két község a Száz magyar falu könyvesháza sorozatból. Csóti Csaba: Andocs. Bösze Sándor: Somogyvár (*Knézy Judit*) – Túri Róbert: Komárom-Esztergom megye néprajzi bibliográfiája (*Kemecsi Lajos*) – Kovács József: Fa haranglábak, harangtornyok (*M. Szabó Magdolna*) – Für Lajos: A berceli zenebona 1784. (*Kemecsi Lajos*) – Acta Ethnologica Danubiana 4. Az Etnológiai Központ Évkönyve 4. (*Bődi Erzsébet*) – Orosz György: Aranyhegyet ne adj te nékik. Krisztus legkisebb testvérei a régi Oroszországban (*Dankó Imre*)

ISSN 0014-1798

Felelős szerkesztő: Bartha Elek

Felelős kiadó: Gráfik Imre a Magyar Néprajzi Társaság főtítkára

Fordító: Bakos László

Olvasó szerkesztő: Dönsz Judit

Nyomdai előkészítés: Molnárné Balázs Zsuzsanna

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen

Felelős vezető: Kapusi József

Ethnographia

A Journal of the Hungarian Ethnographical Society

Vol. 113.

2002.

No. 3–4.

TABLE OF CONTENTS

Studies

- Róbert Keményfi*: Geographical Approach in Ethnography 189
Mária Flórián: The Theatre and the Public at the Beginning
of the 19th Century 245

Communications

- Andrea Seres*: Hospitality at the Wedding Party 267
József Hála–Lajos Kemecsi: Data from Tardos to the Adoration
of the Virgin Mary 275

Discussions, Opinions

- Vilmos Voigt*: Folklore as Art 289
Iván M. Balassa: The Professional Discussion of the „Farming”
Volume of the Handbook „Magyar Néprajz” 299

History of Science

- Zoltán Hermann*: Phono-Riddles in the Collection of János Kriza 303

In Memoriam

- Károly Jung*: Penavin, Olga (1916–2001) 317
Vilmos Voigt: Rudolf Schenda (1930–2000) 321
Imre Dankó: Balassa Iván (1917–2002) 323

- Book Reviews** 329